જ્ઞાન જ્ઞેય વિભાગ અધિકાર
(ગાથા ૧૪૫ થી ૨૦૦)

ગાથા ૧૪૫

ઉત્થાનિકા: હવે, એ રીતે જ્ઞેયતત્ત્વ કહીને, જ્ઞાન અને જ્ઞેયના વિભાગ વડે આત્માને નક્કી કરતા થકા, આત્માને અત્યંત વિભક્ત (ભિન્ન) કરવા માટે વ્યવહારજીવત્વના હેતુ વિચારે છે:—

ગાથા: સપ્રદેશ અર્થોથી સમાપ્ત સમગ્ર લોક નિત્ય છે;
તસુ જાણનારો જીવ, પ્રાણચતુષ્કથી સંયુક્ત જે. ૧૪૫.

અન્વયાર્થ: સપ્રદેશ અર્થો વડે સમાપ્ત સમગ્ર લોક નિત્ય છે. તેને જે જાણે છે તે જીવ છે – કે જે ચાર પ્રાણોથી સંયુક્ત છે.

ભાવાર્થ: • (આકાશ સહિત) ષટ્‌દ્રવ્યનો સમુદાય તે લોક છે. જીવ અચિંત્ય જ્ઞાનશક્તિથી તેને જાણે છે; તેથી જીવ સિવાય બાકીનાં દ્રવ્યો જ્ઞેય છે અને જીવ જ્ઞાન તેમજ જ્ઞેય છે.
આ જગતમાં, વસ્તુના સ્વરૂપગત કાળથી જે કદી નાશ પામતું નથી એવું નિશ્ચયજીવત્વ હોય છે. તે નિશ્ચયજીવત્વનું કારણ સ્વાભાવિક એવી અનંતજ્ઞાનશક્તિ છે. આવું નિશ્ચયજીવત્વ જીવને સદાય હોવા છતાં, સંસારદશામાં પોતે પુદ્ગલના સંબંધથી દૂષિત હોવાને લીધે ચાર પ્રાણોથી સંયુક્ત છે અને તેથી તેને વ્યવહારજીવત્વ પણ છે. તે વ્યવહારજીવત્વના કારણરૂપ જે ચાર પ્રાણોથી સંયુક્તપણું તેનાથી જીવને ભિન્ન કરવાયોગ્ય છે.

- જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાઅધિકાર અહીં સમાપ્ત જ થઈ ગયો એમ સમજવું; કારણ કે સામાન્ય જ્ઞેય અને વિશેષ જ્ઞેય – બન્ને પ્રકારના જ્ઞેયોની ચર્ચા થઈ ચૂકી છે; પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ્ઞાનતત્ત્વ અને જ્ઞેયતત્ત્વ – એ બન્નેની પૃથક્તા બતાવવી અત્યંત આવશ્યક છે. આ જ કારણે આચાર્યદેવ તે બે મહાઅધિકારો પછી [જ્ઞાન અને જ્ઞેયમાં અંતર બતાવવાવાળો] જ્ઞાનજ્ઞેયવિભાગ અધિકાર અહીં જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાઅધિકારની અંતર્ગત પ્રારંભ કરે છે.
- જ્ઞાનતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનમાં જાણવાવાળા આત્માની ચર્ચા કરી હતી અને જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનમાં જાણવામાં આવતા આત્માની ચર્ચા થઈ રહી છે. વસ્તુતઃ વાત એ છે કે 'આ આત્મા જાણવાવાળો છે' – તેમ આત્મા જાણવાનું છે.
- આચાર્યદેવે જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાઅધિકારના પ્રારંભમાં કહ્યું હતું કે પર્યાયમૂઢ જ પરસમય છે! ત્યાર પછીની ગાથાઓ અને તેની ટીકાના આધારે એમ કહી શકાય છે કે ત્યાં પર્યાયના નામે અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયની ચર્ચા છે. તેથી કરી અહીં આચાર્યદેવ મનુષ્ય, દેવ, નારકી આદિને વ્યવહારજીવ કહીને તે જ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયની મુખ્યતાથી વાત કરી રહ્યા છે; કારણ કે મનુષ્યાદિકમાં જીવ તથા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓનો પિંડ સામેલ છે. આ રીતે આ સંપૂર્ણ પ્રકરણમાં દેહદેવળે બિરાજમાન દેહથી ભિન્ન ભગવાન આત્માની જ ચર્ચા છે.
- સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ તથા કર્ણ – આ પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન-વચન-કાયા – આ ત્રણ બળ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ તથા આયુ – આ દશ પ્રાણો દેહના જ અંગ છે. (દેહ અને આત્માના નિશ્ચિત કાળના સંયોગનું નામ આયુ હોવાથી આયુ પણ દેહમાં સામેલ છે.) દેહ અને આત્માની બનેલ મળેલ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયનું નામ વ્યવહારજીવ છે. આ જ્ઞાન જ્ઞેય વિભાગ અધિકાર ભગવાન આત્માને વ્યવહાર

આપણે ચિંતા કરવાનો અધિકાર છે.

- ઉપકારના દ્રવ્યાંગથી આપણે છોડીને શોધ કરવો રાગ જ છે. આપણું રાગ પણ છે અને જ્ઞાન પણ છે. આ રીતે જ્ઞાન અને રાગનો વિભાગ છે.
- પોતાની ઇન્દ્રિય એટલે સ્વ-પરને જાણવાની શક્તિરૂપ સંપદા દ્વારા જીવ જ જાણે છે. એમાં નાસ્તિકતા છે. સ્વયં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ છે અને પરપદાર્થ પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ છે — જીવ એમ જાણે છે. જીવ નિમિત્તથી, પરપદાર્થોની ઉપસ્થિતિથી, મનથી, ઇન્દ્રિયોથી અથવા પોતાના રાગથી જાણે છે — એમ કહ્યું નથી; પરંતુ પોતાની અતીન્દ્રિય જ્ઞાન પ્રવૃત્તિથી, સ્વ-પરપ્રકાશક શક્તિથી જાણે છે.
- નિશ્ચય જાણવાનો હેતુ અંતરજ્ઞાનશક્તિને અને વ્યવહાર જાણવાનો હેતુ ચાર પ્રાણોથી સંયુક્તપણું કહ્યું છે. આ રીતે નિશ્ચયજાણપણ અને વ્યવહારજાણપણ બન્ને સ્વરૂપે છે તેનું કારણ જ્ઞાન કરવું તે જ્ઞાનની ભિન્નતાનું ધારણ છે.
- જીવ દ્રવ્યને પ્રદેશ છે એમ કહ્યું છે. પ્રદેશ જેને ન હોય તે શૂન્ય હોય.
- ગાથામાં 'જાણનારો જીવ' - એવો વચન છે.
- આકાશના પ્રદેશોથી પણ જીવમાં અનંત ગુણો છે. દરેક દ્રવ્યમાં સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો અનંત છે - એમ પરમાત્મપ્રકાશમાં કહ્યું છે.
- કાળને વિરહ (=નિરંતર પ્રવાહ) નથી પણ છેદ (=છિદ્રપ્રવાહ) છે. તે બધું જીવ જ જાણે છે. એમ કહીને કાળાદિને જાણવાની શક્તિ ફક્ત જીવમાં જ છે એમ કહે છે. એવો સંપદાવાળો આત્મા છે પણ કંઈનું કરવાવાળો આત્મા નથી.
- એવી પોતાની અનંતશક્તિઓ પણ પોતાને જાણતી નથી. ફક્ત સ્વપરને જાણવાની શક્તિ જ જાણે છે.
- રાગ હોય નકામો છે, મારા નકામો નથી. આવો જ્ઞાનસ્વભાવ તે જ જૈન ધર્મ છે.
- અનંત જ્ઞાનસ્વભાવ એ એવું જાણનાર છે, લોકાલોકના ભાવપૂર્ણ છે. એવું જણાયું અને રહ્યું તો આ છે. આ વાત સાધકને કહે છે કે આવું એવું જાણનાર હોવા છતાં સંસારઅવસ્થામાં અનાદિથી પુદ્ગલનો સંગ કરવાથી પોતે દૂષિત હોવાથી તેને ચાર પ્રાણોથી સહિતપણું છે કે જે વ્યવહારજાણવાનો હેતુ છે અને ભિન્ન કરવાલાયક છે.
- જ્ઞાનસ્વભાવ, શુદ્ધ આનંદસ્વભાવ - એવા ભાવથી તે જીવ રહ્યું, રહી રહ્યું છે. દ્રવ્યસ્વભાવે તો આવું જીવન છે પણ પર્યાયમાં ફેર પડ્યો છે. સંસારદશામાં પુદ્ગલનો સંગ કરવાથી પર્યાયમાં દૂષિત છે.
- ટીકામાં આવે છે 'સંગ સંગ' - એવો અધિકારનો. અનાદિ નહિ પણ તેનો સંગ કર્યો છે - જ્ઞાન અને આનંદનો સંબંધ તોડીને પુદ્ગલનો સંગ કર્યો છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તો ત્રિકાળ જ્ઞાનસ્વભાવથી જ તેનું જાણનાર રહી રહ્યું છે, પરંતુ એ દૂષિતના અભાવથી અનાદિથી પુદ્ગલના સંગમાં આવતાં તે દૂષિત થયો છે, માટે ચાર પ્રાણોથી સંયુક્ત છે, તેથી તેને વ્યવહારજાણવું પણ છે.
- કર્મના સંબંધથી આ ચાર અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ અને જડ પ્રાણ કહ્યા છે - એનાથી જાણનાર આત્માને ભિન્ન કરવાલાયક છે.

(1) Multiple Choice: Please Select One or More Answers।

1- इस गाथा से कौन सा अवान्तर अधिकार प्रारंभ होता है?

(A)□ द्रव्यसामान्य प्रज्ञापन (B)□ द्रव्यविशेष प्रज्ञापन

(C)□ ज्ञानज्ञेयविभागाधिकार

2- इस गाथा का तात्पर्य क्या है?

(P)□ द्रव्य सामान्य अधिकार की समाप्ति करना

(Q)□ जीव के ज्ञानस्वभाव का वर्णन करना

(R)□ असमानजातीय द्रव्यपर्याय से आत्मा को अत्यंत भिन्न करना

3- प्रवचनसार में मुख्य रूप से किस जीव को 'पर्यायमूढ़' कहा है?

(X)□ प्रमत्त अप्रमत्त पर्यायों में एकत्व करनार को

(Y)□ स्त्री पुत्र मकानादि में एकत्व करनार को

(Z)□ असमानजातीय द्रव्यपर्याय में एकत्व करनार को

(2) 'सच' या झूठ बताइये।

1- जीवद्रव्य ज्ञानमात्र ही है, शेष पाँच द्रव्य ज्ञेयमात्र ही हैं।

2- असमानजातीय द्रव्यपर्याय रूप मनुष्य निश्चय जीव है।

3- पं. हुकमचंद जैन व्यवहारजीव का नाम है।

4- निगोद से लेकर सिद्ध तक के सभी जीवों को निश्चयजीवत्व होता है।

5- निगोद से लेकर सिद्ध तक के सभी जीवों को व्यवहारजीवत्व होता है।

6- दस प्राण और चार प्राण - इनमें एक ही बात है।

7- निगोद के जीव में अचिंत्य ऐसी स्वपरप्रकाशक शक्तिरूप संपदा नहीं है।

8- चार प्राणों से संयुक्तपना निश्चय जीवत्व का हेतु है।

9- अनंत ज्ञान दर्शनस्वभाव व्यवहारजीवत्व का हेतु है।

10- बिना प्रदेश भी कोई द्रव्य हो सकता है।

11- प्रत्येक द्रव्य में अनंत सामान्य और विशेष गुण होते हैं।

12- स्वपरप्रकाशक के अलावा आत्मा की अनंत शक्तियाँ अपने को जानती नहीं हैं।

13- अनंत ज्ञानस्वभाव चैतन्य के भावप्राण हैं।

14- अनादि से शरीर में एकत्व करने के कारण हमें चार प्राणों से संयुक्तपना होता रहा है।

15- हम सब वर्तमान दूषित अवस्था में भी निश्चयजीवत्व से जी रहे हैं।

ગાથા ૧૪૬ (૧૪૬-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે પ્રાણો કયા છે તે કહે છે:—

ગાથા: ઈંદ્રિયપ્રાણ, તથા વળી બળપ્રાણ, આયુપ્રાણ ને
વળી પ્રાણ શ્વાસોચ્છ્વાસ — એ સૌ, જીવ કેરા પ્રાણ છે. ૧૪૬.

અન્વયાર્થ: ઈન્દ્રિયપ્રાણ, બળપ્રાણ, આયુપ્રાણ તથા શ્વાસોચ્છ્વાસપ્રાણ — એ (ચાર) જીવોના પ્રાણો છે.

ભાવાર્થ:
- (ટીકા માંથી): સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ, ઈન્દ્રિયપ્રાણ છે; કાય, વચન અને મન એ ત્રણ, બળપ્રાણ છે; ભવધારણનું નિમિત્ત (અર્થાત્ મનુષ્યાદિપર્યાયની સ્થિતિનું નિમિત્ત) એ આયુપ્રાણ છે; નીચે તથા ઊંચે જવું તે જેનું સ્વરૂપ છે એવો વાયુ (શ્વાસ) તે શ્વાસોચ્છ્વાસપ્રાણ છે.
- સંસારદશામાં અનાદિકાળથી અજ્ઞાની જીવ શરીર, ઈન્દ્રિયો આદિ જડપ્રાણોને પોતાના માનીને તેનાથી સુખ પ્રાપ્ત કરવા ચાહે છે. તેથી તેનો સંસાર ચાલુ રહે છે; અને વિકારના ટાણમાં જડકર્મ બંધાય છે તથા જડકર્મના ટાણમાં નોકર્મરૂપ દશ પ્રાણોનો જીવ સાથે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ થાય છે.
- કોઈ અજ્ઞાની જીવ એમ માને છે કે સંસારમાં દશ પ્રાણોનો સંબંધ વ્યવહારથી પણ હતો નહિ, તો તે તેની ભૂલ છે; પરંતુ વ્યવહારથી દશ પ્રાણો હોવા છતાં પણ તેઓ જીવનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહિ. આ ગાથામાં અહીં દશ પ્રાણોની દૃષ્ટિ છોડાવવા અને ચૈતન્યપ્રાણની દૃષ્ટિ કરાવવા માટે વ્યવહારપ્રાણોનું જ્ઞાન કરાવે છે.
- ઈન્દ્રિયોનું રક્ષણ કે નિરોધ રહેવું એ આત્માના અધિકારની વાત નથી તથા સાધક ઈન્દ્રિયો જીતવું એટલે નિરોધ ઈન્દ્રિયો જીતવું કારણ પણ નહિ. આત્મા ઈન્દ્રિયોથી રહિત જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવસ્વરૂપ છે—તે એક જ જીતવું કારણ છે.
- અજ્ઞાની જીવ અન્નને અગિયારમો અને ધનને બારમો પ્રાણ કહે છે — એ તો સ્થૂળ અજ્ઞાન છે. અરે ભાઈ! એ પ્રાણ નથી, એ તો પ્રત્યક્ષ ભિન્ન પુદ્ગલ પદાર્થો છે.
- આ રીતે દશ પ્રાણોથી દૃષ્ટિ હટાવીને, જે અનાદિ-અનંત ચૈતન્યપ્રાણ છે, તેનું લક્ષ કરવું એ જ આ ગાથાનો સાર છે. આ જ કારણ છે કે જ્ઞાન-દર્શન ચેતના ધારણ કરનારા જીવોને જ નિશ્ચયનયથી કહેવામાં આવે છે.
- આયુપ્રાણ આદિ અને અંતવાળા છે. જ્ઞાનદર્શનાદિ સ્વભાવભાવ અનાદિ-અનંત છે. પરમાત્મસ્વભાવ અનાદિ અનંત છે, તેનાથી વિપરીત આયુપ્રાણ સાદિ-સાંત છે. દેહની સ્થિતિની વાત છે ને? આત્મા તો અનાદિ અનંત છે.
- જયસેનાચાર્ય: શ્વાસ-ઉચ્છ્વાસમાં ઉપર-નીચે જવું એ ગતિ છે. ભગવાન-શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો સ્વભાવ એવી ગતિથી રહિત છે.
- જ્ઞાનઆનંદાદિ પ્રાણની દૃષ્ટિમાં તેને આ જડપ્રાણોનો અભાવ થાય છે ?
- જયસેનાચાર્ય: આત્મા શુદ્ધનયથી તે પ્રાણોથી ભિન્ન છે, એમ ભાવના કરવી. આવું ભેદજ્ઞાન કરવા માટે આ પ્રાણો બતાવે છે, પ્રાણો રાખવા માટે નહિ.

गाथा १४६ प्रश्नोत्तर

(1) Multiple Choice. Please select one or more Answers:

1- बलप्राण कौनसे हैं?

(A)☐ श्वासोच्छ्वास और आयु
(B)☐ पाँच इन्द्रियाँ और श्वासोच्छ्वास
(C)☐ अन्न और पैसा
(D)☐ मन, वचन, काया

2- मनुष्यादि स्थिति का निमित्त कौनसा प्राण है?

(P)☐ आयु
(Q)☐ बलप्राण
(R)☐ श्वासोच्छ्वास
(S)☐ इन्द्रियप्राण

3- आयुप्राण कैसा है?

(S)☐ अनादि-अनंत
(T)☐ सादि-सांत
(U)☐ सादि-अनंत
(V)☐ अनादि-सांत

(2) सच या झूठ बताइये।

1- आत्मा इन्द्रियोंको सबल बना सकता है।
2- निर्बल इन्द्रियाँ धर्म करने में बाधक हैं।
3- मुनिको श्वासोच्छ्वास भी खेद है।
4- इन चार प्राणों का वर्णन इनसे भेदज्ञान करने के लिये है।
5- शुद्धनयसे जीव इन चार प्राणोंसे भिन्न है ऐसी भावना करने योग्य है।

ગાથા ૧૪૭ (૧૪૭-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે વ્યુત્પત્તિથી પ્રાણોને જીવત્વનું હેતુપણું તથા તેમનું પૌદ્ગલિકપણું સૂત્ર દ્વારા કહે છે (અર્થાત્ પ્રાણો જીવત્વના હેતુ છે એમ વ્યુત્પત્તિથી દર્શાવે છે તથા પ્રાણો પૌદ્ગલિક છે એમ કહે છે):—

ગાથા:- જે ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,
તે જીવ છે; પણ પ્રાણ તો પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે. ૧૪૭.

અન્વયાર્થ:- જે ચાર પ્રાણોથી જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો, તે જીવ છે. આમ છતાં પ્રાણો તો પુદ્ગલદ્રવ્યોથી નિષ્પન્ન છે.

સારાંશ: • (ભાવાર્થ): જો કે નિશ્ચયથી જીવ સ્વયં ભાવપ્રાણથી જીવે છે, તોપણ સંસારદશામાં વ્યવહારથી તેને વ્યવહારજીવત્વના નિમિત્તરૂપ ઇન્દ્રિયાદિ દ્રવ્ય-પ્રાણોથી જીવતો કહેવામાં આવે છે. આમ છતાં તે દ્રવ્યપ્રાણો આત્માનું સ્વરૂપ બિલકુલ નથી કારણ કે તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યથી બનેલા છે.

? • વ્યુત્પત્તિ

• પુદ્ગલના સંગે દુવિધ દશામાં જીવ ચાર પ્રાણોથી જીવે છે, પૂર્વે જીવતો હતો અને ભવિષ્યમાં જીવશે.

• પ્રાણ સામાન્ય એટલે ચાર પ્રકારના પ્રાણો. → નહિ

• અહીં તો વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ કર્યું છે ને? ચાર જડના પ્રાણોથી – પુદ્ગલ પ્રાણોથી જીવતો હતો, જીવે છે અને જીવશે એમ કહ્યું છે. ટીકામાં તો પુદ્ગલ પ્રાણો લીધા નાખશે પણ એ વાત પેટામાં રાખવી છે.

• જીવતો હતો પુદ્ગલના પ્રાણોથી, જીવે છે પુદ્ગલના પ્રાણોથી, જીવશે પુદ્ગલના પ્રાણોથી – એમ વ્યવહારપ્રાણવાળાની વ્યુત્પત્તિ કરી.

• પુદ્ગલના સંગવાળા જીવો ગણાય છે એમ કહે છે.

• ઇન્દ્રિયપ્રાણ – એક ઇન્દ્રિયવાળાને એક, બે ઇન્દ્રિયવાળાને બે... પાંચ ઇન્દ્રિય-વાળાને પાંચ એમ ઇન્દ્રિયપ્રાણ બધા જીવોને છે.

• ભાઈ! પુદ્ગલના પ્રાણ અને તેના નિમિત્તે થતાં બધા અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ-એ તારાં નહિ. હવે તું એનાથી છૂટો પડ.

• અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ એટલે જડપ્રાણના નિમિત્તે થતી જાતની એ પ્રકારની યોગ્યતા; જેનાથી જીવ પૂર્વે જીવતો, વર્તમાનમાં જીવે છે અને ભવિષ્યમાં જીવશે. માટે તેને ભિન્ન પાડ. જ્યાં સુધી ઊંધી દ્રષ્ટિ ત્યાં રહેશે ત્યાં સુધી તો તે એ રીતે જ જીવશે.

• આ ભગવાનને તેનો સાર તો ત્રણલોકના ભગવાન છે. આવું સામર્થ્ય તો એ છે તું એનાથી ભિન્ન પડ અને ત્રણલોકના પ્રભુ થઈ.

• જો વચન કહેવાના પ્રાણ બરાબર ચાલતા હોય તેની દૃષ્ટિ રાખવું એ તો દુઃખદાયક દૃષ્ટિ છે. પોતાની અનંત શાંતસ્વભાવ સાથે ગોઠવી પડી છે અને પછી તો દ્રવ્યપ્રાણ થોડા વખત રહેશે નહિ રહેશે અને પછી છૂટી જશે. આ તો આવો અંતરની વાત છે.

• દુઃખ લાગ્યું છે, પણ કોને આગળ? શિવ પરમની સાથ હોય તેના આગળ કે એના કોયલા આગળ?

· જેના દ્રવ્ય ગુણ શુદ્ધ છે તેમાં દૃષ્ટિ દેતાં દૃષ્ટિ શુદ્ધ થઈ. એનાં દ્રવ્યપ્રાણ છે જ નહિ. પુદ્ગલ પ્રાણ તો નથી, પરંતુ ચૈતન્યરૂપ જે દશ અશુદ્ધ પ્રાણ તે પણ નહિ.

गाथा १४७ : प्रश्नोत्तर

(१४७-३) L

1. 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- प्राणसामान्य अर्थात् चार प्रकार के प्राण।
2- यह गाथा बताती है कि पुद्गल के संग वाले जीव तीनों काल में होते हैं।
3- जीव के अशुद्ध भावप्राण द्रव्यप्राण के निमित्त से होती जीव की इस प्रकार की योग्यतारूप भाव हैं।
4- संसारी जीव को द्रव्यप्राण, अशुद्ध भावप्राण और त्रिकाली चैतन्यप्राण ये तीनों सदा होते हैं।
5- पुद्गल के प्राणों से जीता था, जीता है और जीयेगा - यह व्यवहारप्राणवाले की व्युत्पत्ति है।
6- मेरे मन-वचन-काया के प्राण बराबर चलते हैं - यह खुशी होने की बात है।
7- द्रव्यप्राण पुद्गल द्रव्य से बने हुए हैं।
8- द्रव्यप्राण आत्मा का स्वरूप है।

ગાથા ૧૭૮

ઉત્થાનિકા: હવે પ્રાણોનું પૌદ્ગલિકપણું સિદ્ધ કરે છે.

ગાથા: મોહાદિકર્મનિબંધથી સંબંધ પામી પ્રાણનો,
જીવ કર્મફળ-ઉપભોગ કરતાં, બંધ પામે કર્મનો. ૧૭૮.

અન્વયાર્થ: મોહાદિક કર્મો વડે બંધાયો હોવાને લીધે જીવ પ્રાણોથી સંયુક્ત થયો થકો કર્મફળને ભોગવતાં અન્ય કર્મો વડે બંધાય છે.

સારાંશ: • (૧) મોહાદિ પૌદ્ગલિક કર્મો વડે બંધાયો હોવાથી જીવ પ્રાણોથી સંયુક્ત થાય છે એટલે કે તેને પ્રાણો મળે છે. (૨) પ્રાણોથી સંયુક્ત થવાને લીધે મોહી-રાગી-દ્વેષી જીવ મોહ-રાગ-દ્વેષપૂર્વક કર્મફળને ભોગવે છે અને ફરીને નવાં પૌદ્ગલિક કર્મો વડે બંધાય છે. આમ પ્રાણો (૧) જૂનાં પૌદ્ગલિક કર્મના કાર્ય તથા (૨) નવાં પૌદ્ગલિક કર્મનાં કારણ બને છે; માટે પ્રાણો પૌદ્ગલિક જ નિશ્ચિત થાય છે.

- જયસેનાચાર્ય: (અજ્ઞાની જીવ) અતીન્દ્રિય આનંદના ભોજનને નહિ પામતો થકો કટુક વિષ સમાન કર્મફળને ભોગવે છે – રાગદ્વેષના ઝેરના ફળને ભોગવે છે.
- પૌદ્ગલિક કર્મના લીધે રાગદ્વેષ થાય, તેથી નવાં નવાં કર્મ બંધાય અને તેથી નવા પ્રાણો મળે છે.
- પ્રાણ તરફની અનુકૂળતાનો ભોગવટો એ ઝેરના પ્યાલાનો ભોગવટો છે એમ કહે છે. એ હરખ અને શોકના ભેદથી નવાં કર્મો બાંધે છે.
- ચાર પ્રાણો (જૂનાં) પૌદ્ગલિક કર્મનું કાર્ય અને (નવાં) પૌદ્ગલિક કર્મનું કારણ હોવાને લીધે પૌદ્ગલિક જ નક્કી થાય છે.
- અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ પણ ખરેખર જડ છે – અચેતન છે. ચેતન તો આત્માનો સ્વભાવ છે.
- જીવ મોહાદિ ભાવ કરે છે, તેથી મોહનીયાદિ આઠ પુદ્ગલ કર્મોથી બંધાય છે. તે કર્મોના ફળમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ, શ્વાસ અને આયુ પ્રાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે દશેય પ્રાણો પુદ્ગલ કર્મને કારણે પ્રાપ્ત થાય છે, આત્માના સ્વભાવને કારણે નહિ. આ રીતે પ્રાણપ્રાપ્તિનું કારણ પુદ્ગલ કર્મ છે અને નવીન કર્મબંધનું કારણ પ્રાણ છે; માટે પ્રાણ પૌદ્ગલિક છે – એમ સિદ્ધ થાય છે.
- અહીં મોહનીયની મુખ્યતાથી વાત કરી છે, જ્ઞાનાવરણાદિ ગૌણ છે.

गाथा १४८ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाईये।

1 पुराने कर्मबंध का फल	A राग-द्वेषादि पूर्वक प्राणों से संयुक्त होना
2 नये कर्मबंध का कारण	B वर्तमान प्राणों की प्राप्ति

(२) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1- प्राण पुराने कर्म का कार्य है।
2- प्राण नये कर्म के कारण है।
3- प्राण व्यवहारजीवत्व के कारण होने से चेतनमय है।
4- चार प्राण आत्मा के स्वभाव के कारण प्राप्त होते हैं।
5- निश्चय से अशुद्ध भावप्राण जड़ है।

ગાથા ૧૪૯ (૧૪૯-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે પ્રાણોને પૌદ્ગલિક કર્મનું કારણપણું (અર્થાત્ પ્રાણો પૌદ્ગલિક કર્મનાં કારણ કઈ રીતે છે તે) પ્રગટ કરે છે:-

ગાથા: જીવ મોહ-દ્વેષ વડે કરે બાધા જીવોના પ્રાણને,
તો બંધ જ્ઞાનાવરણ-આદિક કર્મનો તે થાય છે. ૧૪૯.

અન્વયાર્થ:- જો જીવ મોહ અને દ્વેષ વડે જીવોના (સ્વજીવના તથા પરજીવના) પ્રાણોને બાધા કરે છે, તો પૂર્વે કહેલો જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મ વડે બંધ થાય છે.

સારાંશ:
- વસ્તુતઃ પોતાના અશુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણની ક્રિયા અર્થાત્ ભાવક્રિયા નવીન કર્મના બંધનું કારણ છે. દ્રવ્યપ્રાણ નવીન કર્મના બંધનું વાસ્તવિક કારણ નથી; પરંતુ જીવ દ્રવ્યપ્રાણોથી ભાવ-ભાવ જાણીને રાગ-દ્વેષ કરે છે અને નવીન કર્મબંધન કરે છે — તેનો ઉપચાર કરીને દ્રવ્યપ્રાણને નવીન કર્મબંધનું કારણ કહેવામાં આવ્યું છે.
- જયસેનાચાર્ય: જે રીતે કોઈ પુરુષ તપેલા લોખંડના ગોળા વડે પરને ઘાત કરવા ઇચ્છતો થકો પ્રથમ તો પોતે પોતાને જ ઘાત કરે છે (-પોતે પોતાના જ હાથને બાળે છે), પછી પરને તો ઘાત થાય કે ન થાય — એનો નિયમ નથી; તેવી રીતે જીવ તપેલા લોખંડના ગોળા સમાન મોહાદિપરિણામે પરિણમતો થકો પ્રથમ તો નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધ ભાવપ્રાણ જ ઘાત કરે છે, પછી પરના દ્રવ્યપ્રાણોને તો ઘાત થાય કે ન થાય — એનો નિયમ નથી.
- નિજ શુદ્ધ ભાવપ્રાણને જ ઘાત કરે છે = ભાવમરણ કરે છે.
- શુદ્ધ જ્ઞાન અને આનંદ જેના પ્રાણ છે એને ન જાણતાં વિભાવપણે પરિણમતાં પોતાના ભાવપ્રાણોને ઘાયલ કરે છે, ઉપદ્રવ કરે છે, બાધા કરે છે. પછી પરના પ્રાણનો ઘાત થાય કે ન થાય તેનો નિયમ નથી. પોતાના શાંતિના પ્રાણને હણીને પોતાની હિંસા કરે છે, પોતાના નિર્વિકારી સ્વસંવેદનરૂપ પ્રાણનો ઘાત કરે છે અર્થાત્ પોતાના જીવની હિંસા કરે છે.
- દશ પ્રાણ છે તે વ્યવહાર જ્ઞાનના જ્ઞેય છે. એ પ્રાણોના સંબંધને લીધે જીવ કર્મફળને ભોગવે છે અથવા તો રાગદ્વેષને ભોગવે છે. દશ પ્રાણથી જીવ આનંદને ભોગવે એમ નથી, પણ કર્મફળને અથવા તો દુઃખને ભોગવે છે.
- મોહ એટલે પર તરફની સાવધાની (નિશ્ચય) અને દ્વેષ એટલે અણગમો. આમ મોહ અને દ્વેષથી તે પોતાના જીવના સ્વભાવનો ઘાત કરે છે.
- જયસેનાચાર્ય: નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વકીય શુદ્ધ પ્રાણને હણે છે અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ પ્રાણને મિથ્યાત્વ અને દ્વેષથી હણે છે. કર્મફળને ભોગવતાં મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવથી પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણને બાધા કરે છે.
- જીવનું જ્ઞાન-દૃષ્ટારૂપ શુદ્ધ જીવતર-રૂપનું ગયું છે, એ રંગતાનો એ વિઘાત કરે છે તેથી જીવના સ્વરૂપની હિંસા કરે છે અને નવા જ્ઞાનાવરણાદિક ને બાંધે છે
- આ રીતે પ્રાણોની મમતા કરતાં તે પ્રાણો નવા કર્મના કારણ થાય છે એમ કહે છે.
આ ઉપરાંત [illegible]

गाथा : १४९ - प्रश्नोत्तर

१. जोड़ी मिलाइये।

1 भावहिंसा	A नवीन कर्मबंध का उपचरित कारण
2 पौद्गलिक द्रव्यप्राण	B. नवीन कर्मबंध का वास्तविक कारण

2. 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. जीव के नवीन कर्मबंध का मूल कारण जीव का प्राणों के प्रति ममत्व भाव है।
2. जब पर के द्रव्यप्राणों का हनन होता है तब स्व के भावप्राणों का नियम से घात होता ही है।
3. जब पर के द्रव्यप्राणों का हनन नहीं होता है तब स्व के भावप्राणों का नियम से घात नहीं होता है।
4. शुद्ध ज्ञान और आनंद जीव के भावप्राण हैं।
5. दश प्राणों से जीव आनंद का भोक्ता है।

ગાથા-૧૫૦:

ઉત્થાનિકા: હવે પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની (-પ્રવાહની, પરંપરાની) પ્રવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ સૂત્ર દ્વારા કહે છે:-

ગાથા: કર્મે મલિન જીવ ત્યાં લગી પ્રાણો ધરે છે ફરી ફરી,
મમતા શરીરપ્રધાન વિષયે જ્યાં લગી છોડે નહીં! ૧૫૦.

અન્વયાર્થ: જ્યાં સુધી દેહપ્રધાન વિષયોમાં મમત્વ છોડતો નથી, ત્યાં સુધી કર્મથી મલિન આત્મા ફરી ફરીને અન્ય અન્ય પ્રાણો ધારણ કરે છે.

સારાંશ: • (ભાવાર્થમાંથી): દ્રવ્ય પ્રાણોની પરંપરા ચાલવા કરવાનું અંતરંગ કારણ અનાદિ પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તે થતું જીવનું વિભાવી પરિણમન છે. જ્યાં સુધી જીવ દેહાદિક વિષયોમાં મમત્વરૂપ એવું તે વિભાવી પરિણમન છોડતો નથી, ત્યાં સુધી તેના નિમિત્તે ફરી ફરી પુદ્ગલકર્મ બંધાયા કરે છે અને તેથી ફરી ફરી દ્રવ્યપ્રાણોનો સંબંધ થયા કરે છે.

- પ્રાણો પૌદ્ગલિક છે, પૌદ્ગલિક કર્મોના કારણ પણ છે અને કાર્ય પણ છે - આગળ ગાથાઓમાં એ સ્પષ્ટ કર્યા પછી હવેની બે ગાથાઓમાં કહે છે કે પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ શું છે?
- અજ્ઞાની જીવ અંતરંગ સ્વભાવના ભાન વિના શરીર આદિના પુદ્ગલ પ્રાણો પ્રત્યે મમતા કરે છે તથા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ કે અથવા દયા દાનાદિના ભાવથી મને લાભ થશે - એમ માનીને તેના પ્રત્યે પણ મમતા કરે છે. જ્યાં સુધી આ જીવ આવા મમતારૂપ વિભાવી પરિણમનનો પરિત્યાગ કરતો નથી, ત્યાં સુધી વિભાવના નિમિત્તે વારંવાર આઠેય કર્મોનું બંધન થતું જ રહે છે અને તે જ કારણે ફરી ફરી દ્રવ્યપ્રાણોનો સંબંધ પણ થાય છે. એમ દેહપ્રધાન દ્રવ્ય પ્રાણોની પરંપરા ચાલ્યા કરે છે.
- જ્યાં સુધી આ આત્મા શારીરિક વિષયોમાં મમત્વ કરવાનું છોડતો નથી, તેને પોતાના માનવા અને તેના પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ કરવાનું છોડતો નથી, ત્યાં સુધી કર્મબંધ થાય છે અને કર્મોદયથી વારંવાર અન્ય અન્ય ગતિઓમાં શારીરિક પ્રાણોને ધારણ કરતો રહે છે.
- શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, વચન, કાયા એ બધા જડની પર્યાય પ્રત્યે સુંદરતાની અને અનુકૂળતાનો ભાવ થતાં તેની ઉત્પત્તિ થયું, આ ઠીક છે તેવું-એવું જે મિથ્યાત્વ એ જીવના ભાવ પ્રાણને હણે છે. પરને હણે કે ન હણે એ તો વ્યવહાર છે.
- જયસેનાચાર્ય: આ ભગવાન આત્મા સ્વભાવથી નિત્ય, દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મથી રહિત અત્યંત નિર્મળ છે, શુદ્ધ ચિદાનંદ વસ્તુ છે.
- શરીર, વાણી અને પ્રાણની મમતા - આ પ્રાણ મારા, શરીર મારું, ઇન્દ્રિયો બધી શરીરના આધારે બનેલી તે મારી - એ બધી સંજ્ઞાઓ થાય તે મારી છે - એવું મમત્વરૂપ ભાવપણું અનાદિ પ્રાણોની સંતતિરૂપ પ્રવાહનો હેતુ છે.
- કર્મ તો નિમિત્ત છે, પણ તેનાથી થતાં વિભાવી પરિણામ તે પ્રાણોની સંતતિરૂપ પ્રવાહનું કારણ છે.
- જયસેનાચાર્ય: મમતાની વ્યાખ્યા - ઇન્દ્રિય વિષયો ભગવાન આત્મા ...

સિદ્ધચમત્કાર પરિણતિ - પર્યાય - એનાથી વિપરીત તે જાણતા છો. ચૈતન્ય ચમત્કારની પરિણતિ રાગાદિ રહિત છે અને જાણતા એનાથી વિપરીત છે.

- દેહાદિક વિષયોમાં મમતારૂપ પરિણામ એટલે આ પાંચ ઇન્દ્રિયો, જડ પુદ્ગલ મારાં છે, મન-વચન-કાયા મારાં છે, બાબા મારા જ થાય છે, શરીરના પુદ્ગલ તે હું છું-એમ માને છે એટલે પર પ્રત્યે એને જાણતા છે; એનાથી એ નવા કર્મ બાંધે છે, તેનાથી તેને નવા પુદ્ગલ મળે છે, તેમાં પણ જાણતા ફરીથી તે ફરી નવા કર્મ બાંધે છે.
- પરમાં એને દોષ છે તેની આ વાત કરે છે.
- વિષયવિલાસ: ઇન્દ્રિયના પુદ્ગલને વિષય બનાવીને એમાં વિલાસ કર્યો છે. પરમાં વિલાસ માન્યો છે એમાં, એટલે આત્માનો વિષય ભુલાવાયો છે. (એક રાજાએ પોતાના રાજમાં એક દિવસમાં એક કરોડ રૂપિયા વાપર્યા તેની વાત) અરે આ શું! આ તો ભારે ગાંડપણ છે. એને ભગવાન આત્મા તરફ વળવું ગમ નહિ અને આવા વિષયના વિલાસમાં મન જાય છે- એમાં પોતે ખૂંચાઈ જાય છે એની એને ખબર નહિ.
- આપણને વિકારીના ભજનમાં આનંદનો ખ્યાલ હોય છે, પણ તેને ખબર છે કે હું ત્યાં નહિ, એ તો થાય છે જડને ભરોસે. મારા આનંદની લહેરની મજા તો મારામાં છે.
- આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ કહ્યો, હવે નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ સમજાવશે.

गाथा-१५० : प्रश्नोत्तर (१५०-३)

'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- द्रव्य प्राणों की परंपरा का अंतरंग हेतु पुद्गल कर्म हैं।

2- नये कर्मबंध का अंतरंग कारण द्रव्यप्राण हैं।

3- पौद्गलिक प्राणों की संतति की प्रवृत्ति का अंतरंग हेतु द्रव्यकर्मों का उदय है।

4- द्रव्यप्राणों में ममत्वरूप भाव और शरीरादि में ममत्वरूप भाव दोनों अलग अलग हैं।

5- "मैं इतना सुंदर गाता हूँ कि इसे सुन कर सब लोग खुश खुश हो जाते हैं।" - यह भाव विषयदत्सव है।

6- मेरे चित्-चमत्कार की परिणति सदा वीतरागी ही होती है।

ગાથા - ૧૫૧

ઉત્થાનિકા:- હવે પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ સમજાવે છે:-

ગાથા: કરી ઇંદ્રિયાદિક-વિજય, ધ્યાવે આત્મને - ઉપયોગને,
તે કર્મથી રંજિત નહિ; કયમ પ્રાણ તેને અનુસરે? ૧૫૧.

અન્વયાર્થ: જે ઇન્દ્રિયાદિનો વિજયી થઈને ઉપયોગમાત્ર આત્માને ધ્યાવે છે, તે કર્મો વડે રંજિત થતો નથી; તેને પ્રાણો કઈ રીતે અનુસરે? (અર્થાત્ તેને પ્રાણોનો સંબંધ થતો નથી.)

સારાંશ: (ભાવાર્થમાંથી): જેમ અત્યંત રંગવાળી અશુદ્ધતાના વશ અનુસાર જે (સ્ફટિક મણિનું) અંતરંગ પરિણમન તેનાથી રહિત વ્યાવૃત્ત થયેલા સ્ફટિકમણિને ઉપરક્તપણાનો અભાવ છે, તેમ અનંત પ્રકારનાં કર્મ, ઇન્દ્રિયો ઇત્યાદિ અનુસાર જે (આત્માનું) અંતર પ્રકારનું વિકારી પરિણમન તેનાથી રહિત વ્યાવૃત્ત થયેલા આત્માને (-કે જે અતિ ઉપયોગમાત્ર આત્મામાં સુનિશ્ચળપણે વસે છે તેને-) ઉપરક્તપણાનો અભાવ હોય છે. તે અભાવથી પૌદ્ગલિક પ્રાણોની પરંપરા અટકે છે.

આ રીતે પૌદ્ગલિક પ્રાણોનો ઉચ્છેદ કરવાયોગ્ય છે.

- જયસેનાચાર્ય: અહીં એમ નિશ્ચિત થયું કે શરીરાદિમાં મમતા એ જ ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણોની ઉત્પત્તિનું અંતરંગ કારણ છે અને ત્યાગ તથા ઇન્દ્રિયો પર વિજય એ જ ઇન્દ્રિયાદિ પ્રાણોના અભાવનું કારણ છે.
- જ્યારે આ જીવ શરીરમાં મમત્વબુદ્ધિ અને વિષયભોગોમાં સુખબુદ્ધિ છોડી દે છે તો પછી નવીન શરીર ધારણ કરતો નથી.
- આ ગાથામાં ઉપયોગમાત્ર આત્માને ધ્યાવવાયોગ્ય કહ્યો છે. ઉપયોગમાત્ર ઉપર ભાર વજન છે. આત્મા પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણરૂપ તો છે જ નહિ; પરંતુ સંકલ્પ, વિકલ્પ, દયા, દાનરૂપ પણ નહિ. તે તો જાણવા-દેખવારૂપ સહજ સ્વભાવવાળો છે. ઉપયોગમાત્ર આત્માને ધ્યાવવાથી કર્મ, શરીર અને પ્રાણ નવીન બંધાતા નથી.
- આ રીતે અત્યંત વિશુદ્ધ ઉપયોગથી આત્મામાં લીનતા જ પ્રાણોની પરંપરાની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ છે. ગાથા ૧૫૦માં કહ્યું હતું કે દેહપ્રધાનદૃષ્ટિ પ્રાણોની પરંપરાનું કારણ છે. ગાથા ૧૫૧માં કહ્યું છે કે જ્ઞાનસ્વભાવપ્રધાનદૃષ્ટિ જ પ્રાણોના અભાવનું કારણ છે અર્થાત્ તે જ સંસારના નાશનો ઉપાય છે.
- જેણે આત્માને અત્યંત નિકટપણે સાધ્યો હોય અથવા નિશ્ચયથી પ્રગટ કર્યો હોય, તેણે વ્યવહારજીવનના હેતુભૂત પ્રાણોનો આ રીતે નાશ કરવો જોઈએ. પાંચ ઇન્દ્રિય, શરીર, મન, વાણી બધાં જડ છે, તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી; આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવી છે, તેની પ્રતીતિ કરીને અંતરંગ કરવું એ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. ત્રણેય કાળમાં પરમાત્માઓનો પંથ એક આ જ છે અને આ જ ઉપાયથી પ્રાણ રહિત થવાય છે.
- જે આત્મા જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી નિજ આત્માને જ પોતાનો જાણે-માને છે, તેનામાં જ પોતાપણું સ્થાપિત કરે છે, તેનું જ ધ્યાન કરે છે, વિષયોમાં રંજિત થતો નથી; તેને પ્રાણોનો સંયોગ થતો નથી અર્થાત્ તે મુક્ત થઈ જાય છે.
- અત્યંત રંગવાળી અશુદ્ધતાના વશ એટલે થતો વિકાર તે અનુસાર સ્ફટિકમણિમાં

(૫૫૧-૮)

અને રંગાવું જે પરિણમન થાય તેનાથી રહિત હોવા સ્ફટિકમણિને નિર્મળપણાના પરિણમનનો અભાવ છે; તેમ શુદ્ધ ચૈતન્યને અનુસરીને થતાં આત્માના પરિણમનમાં ઈન્દ્રિયો અને મનને અનુસરીને થતાં વિકારી પરિણમનનો તદ્દન અભાવ છે.

- 'ઉપયોગલક્ષણ દ્રવ્યને' એટલે ઉપયોગમાત્ર આત્માને દર્શાવે છે. આવું દર્શન અને જ્ઞાન જેનો સ્વભાવ છે એવા ઉપયોગસ્વરૂપ આત્માને જે ધ્યાનની પર્યાયમાં વિષય બનાવે છે તેને વિકારનું રહિતપણું હોય છે, શરીરાદિમાં તેને મમત્વ હોતું નથી.
- ધ્યાવે છે એટલે ધ્યાવે છે. જેમ ભાવક ભાવને ધ્યાવે છે તેમ તે આત્મા આનંદના સ્વાદને લૂંટે છે. મલિન પરિણમનના અભાવનું આ કારણ છે. ઉપયોગમાત્ર આત્મામાં જેની પ્રતીતિ વર્તે છે તેને પુત્ર-શરીર મમતા નથી.
- 'ઉપયોગમાં ઉપયોગ છે' - એટલે સ્વસ્વભાવને અનુસરીને થતાં પરિણામ તેમાં આત્મા
- 'ઉપયોગલક્ષણ જીવો' - ત્રિકાળ જાણવું દેખવું જેનો સ્વભાવ છે એ ઉપયોગ. એને અનુસરીને થતાં પરિણામ એટલે એને દર્શન ભાવને થતાં ભાવ- એ વિકારી પરિણામથી નિવર્તે છે. પરદ્રવ્યને અનુસરીને થતાં પરિણામ અધર્મ છે.
- ઉપયોગ લક્ષણ આત્મામાં વાસ કરવું એટલે પર્યાયનું તેમાં ઠરવું એનું નામ ધ્યાન
- અવિનાશી સ્વભાવમાં એટલે કે ઉપયોગાત્મક આત્મામાં જે સુનિશ્ચળપણે વર્તે છે, તે વિકારના પરિણામથી નિવૃત્ત થાય છે.
- આત્મા અત્યારે જ પૌદ્ગલિક પ્રાણોથી ભિન્ન છે. આવું પરદ્રવ્ય તેનાથી આ સ્વદ્રવ્ય ભિન્ન છે. પરથી રહિત ઉપયોગાત્મક ત્રિકાળ ટકનાર જાણનાર દેખનારના સ્વભાવસ્વરૂપ એમાં વસીને એટલે કે એનું ધ્યાન કરીને, એમાં એકાગ્રતા કરીને એને જુદાં પાડવા- એટલે કે અનુભવ થતાં એ પૌદ્ગલિક પ્રાણો જુદા પડી જાય।
- પ્રાણોની મમતામાં જે બંધાય છે તે સંસારની દશા છે. તે બધા પ્રાણનું કારણ છે; પણ જે ભગવાન આત્મામાં સુનિશ્ચળપણે વર્તે છે- ધ્યાવે છે- એટલે કે શુદ્ધ માત્ર સ્ફટિક જેવો આત્મા ધ્યાવે છે તે જીવને પ્રાણોની સંતતિનો અભાવ થાય છે. એ પ્રાણોને ઉચ્છેદવાનો આ ઉપાય છે.
- હવે પછી સંસ્થાન (આકાર), સંહનન આદિ વ્યંજનપર્યાય છોડવાની વાત કરશે.
- રાતની, લાઈટરના ઉંમરના (ગાયના ઘીના દવા નવ ગઠિના ગાંઠને) આદિ બધી 'પુત્રાદિ' આ રીતે આદિ કરવો નાશ કરી. ભાવક તો શરીર છે, આત્મા ક્યાં ભાવક છે?

(1) जोड़ी मिलाइये।

SR No.	गाथा नं.	विषयवस्तु
1-	145	A प्राणों को पौद्गलिक कर्म का कारणपना
2-	146	B प्राणों का पौद्गलिकपना
3-	147	C व्युत्पत्ति से प्राणों को जीवत्व का हेतुपना तथा उनका पौद्गलिकपना
4-	148	D प्राणों कौन कौन से हैं
5-	149	E आत्मा को व्यवहारजीवत्व का हेतु
6-	150	F पौद्गलिक प्राणों की संतति की प्रवृत्ति का अंतरंग हेतु
7-	151	G पौद्गलिक प्राणों की संतति की निवृत्ति का अंतरंग हेतु

(2) 'सच' या 'झूठ' बताईये।

1- 'उपयोगमात्र' आत्मा में आत्मा की ज्ञान-दर्शन की पर्याय की बात है।

2- 'उपयोगमात्र' में आत्मा का सहज जानने देखने के त्रिकाल स्वभाव की बात है।

3- 'उपयोगात्मक' आत्मा दृष्टि का विषय है।

4- ज्ञानस्वभावप्रधान दृष्टि प्राणों के अभाव का कारण है।

5- पौद्गलिक प्राणों के उच्छेद का उपाय और सिद्ध बनने का उपाय अलग अलग है।

6- स्फटिकमणि को पात्र के रंग के अनुसार होनेरूपी बनना ही पड़ता है।

7- अतीन्द्रिय आनंद के स्वाद को जो चूसता है, उसे चूसने की इन्द्रिय का अभाव होता है।

8- 'उपयोग में उपयोग है' अर्थात् उपयोगस्वरूप त्रिकाली आत्मा में ज्ञानदर्शनरूप उपयोग की पर्याय है।

ઉત્થાનિકા: હવે ફરીને પણ, આત્માનું અત્યંત વિભક્તપણું સાધવા માટે, વ્યવહાર-જીવના હેતુ એવા જે ગતિવિશિષ્ટ (દેવ-મનુષ્યાદિ) પર્યાયો તેનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.

ગાથા:
અસ્તિત્વનિશ્ચિત અર્થનો કો અન્ય અર્થે ઊપજતો
જે અર્થ તે પર્યાય છે, જ્યાં ભેદ સંસ્થાનાદિનો. ૧૪૨.

અન્વયાર્થ:- અસ્તિત્વથી નિશ્ચિત અર્થનો (દ્રવ્યનો) અન્ય અર્થમાં (-દ્રવ્યમાં) ઊપજતો જે અર્થ (-ભાવ) તે પર્યાય છે - કે જે સંસ્થાનાદિ ભેદો સહિત હોય છે.

ભાવાર્થ: (ભાવાર્થ સાથે):- જો કે દરેક દ્રવ્યનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ સદાય ભિન્ન ભિન્ન રહે છે તોપણ, જેમ પુદ્ગલનો અન્ય પુદ્ગલના સંબંધે સ્કંધરૂપ પર્યાય થાય છે તેમ જીવનો પુદ્ગલોના સંબંધે દેવાદિક પર્યાય થાય છે. આમાં એવો અનેક દ્રવ્યાત્મક દેવાદિ પર્યાય અયુક્ત નથી; કારણ કે ટીકામાં જોતાં, અનેક દ્રવ્યોનો સંયોગ હોવા છતાંપણ જીવ અને પુદ્ગલો સાથે એકરૂપ પર્યાય કરતો નથી, પરંતુ ત્યાં પણ જીવના ભાવનો (-પુદ્ગલપર્યાયથી જુદો-) અસ્તિત્વ (-ભાવથી નહિ સ્થૂળ થતો) એકદ્રવ્યપર્યાય જ સદાય વર્તતો રહે છે.

- જેમ રીતે એક પુદ્ગલની અન્ય પુદ્ગલ સાથે મળીને અનેકદ્રવ્યાત્મક સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય જોવામાં આવે છે, તેમ જ રીતે જીવની પુદ્ગલોમાં સંસ્થાનાદિથી વિશિષ્ટ ઉત્પન્ન થતો અનેકદ્રવ્યાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય પણ અનુભવમાં આવે છે. આવા પર્યાયનું થવું અસંગત નથી, ન્યાયયુક્ત જ છે, કારણ કે જીવના ભાવની વ્યતિરેકમાત્ર છે - એટલે અસ્તિત્વ એકદ્રવ્યપર્યાય જ અનેક દ્રવ્યોના સંયોગાત્મકપણે અંદર અનુભવિત થાય છે - જણાય છે.
- જેમ રીતે એક પુદ્ગલ પરમાણુ બીજા પુદ્ગલ પરમાણુ સાથે મળીને અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય થયા કરે છે; રંગ, દાળ, ભાતના પરમાણુને કારણે શરીર અનેકદ્રવ્યાત્મક આકારના થયા કરતું જોવામાં આવે છે; જીવ એક પુદ્ગલ પરમાણુ પુસ્તકરૂપે, ગ્રંથરૂપે અનેકદ્રવ્યાત્મક આકારના થયા કરતાં પ્રગટ જોવામાં આવે છે, તેમ જ રીતે આત્મા અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાયનો સંસારદશામાં ઉત્પન્ન થતો જોવામાં આવે છે. એકેન્દ્રિય હોય તો એકેન્દ્રિયના આકારરૂપે, મનુષ્ય હોય તો મનુષ્યના આકારરૂપે આદિ અનેકદ્રવ્યાત્મક આકારના થયા કરતો જોવામાં આવે છે.
- સંસ્થાનના પ્રકાર ઘણા દ્રવ્યોને એક સાથે જાણે છે, પોતાના અસ્તિત્વને તેઓ ધારણ કર્યું છે અને પુદ્ગલનો તેઓ નિજભાવમાં સ્થિર છે. ગુણ-પર્યાયમય દ્રવ્યને અને તેના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યને તેઓ ઓળખે છે; તે રૂપયુક્ત ભિન્ન પરદ્રવ્યોમાં ફરી મોહિત થતા નથી.
- સારા સિદ્ધાંત આત્માના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સદા સાથે જ રહે છે; તેમ બધા પરદ્રવ્યો પણ પોતપોતાની સત્તામાં જ રહે છે; કોઈ દ્રવ્ય અન્ય કોઈ દ્રવ્યનો સ્વભાવ ગ્રહણ કરતું નથી. તેથી પુરાણ ઝાઝી વાત જે આ 'હું' દેખાય છે, તે તો સારારૂપે ક્યાં પણ રહી શકતો નથી, રહી શકતો નથી, રહી શકતો નથી.
- શરીર અને આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે - ...

- વિદ્યમાન રહે છે. જો આપણે આપણું કલ્યાણ કરવું હોય તો એવું ભેદવિજ્ઞાન નિરંતર કરવું જોઈએ.
- પોતાનું અસ્તિત્વ અખંડ અને સ્વતંત્ર નિશ્ચિત છે, તેનાથી અન્ય પદાર્થનું અસ્તિત્વ ભિન્ન છે. શરીર આ અનંત દ્રવ્ય-પરમાણુની પર્યાય છે.
- રંગસ્થાન અંદરનો આકાર અને રંગના અંદરની હાડકાંની ગોઠવણી– એ પણ અનંતા દ્રવ્યની પર્યાય છે.
- અનંત દ્રવ્યની પર્યાય છે આ. આને હું મારાપણું ગણું છું!
- દરેકના નયન, નાકના આકારો જુદા જુદા હોય છે. એ અનંત દ્રવ્યોના વિભાવવ્યંજનપર્યાય છે.
- આ શરીર અનંત દ્રવ્યની પર્યાય હોવા છતાં તેમાં ભગવાનના આત્મદ્રવ્યની પર્યાય ભિન્ન ભાસે છે.
- પહેલાં જો અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું, પરંતુ જે અનંતદ્રવ્યાત્મક પર્યાયમાં પુદ્ગલની પર્યાય સાથે આત્માની નહિ પણ ભિન્ન છે. તે પરદ્રવ્યને અનુસરીને (વિભાવ) પર્યાય કરે છે તેને બદલે જો સ્વદ્રવ્યને અનુસરીને પરિણમન કરે તો સ્વભાવથી વ્યાપ્ત થઈ જાય.
- પરની દયાદિવાળી સગવડ આત્મા પોતાની માને છે.
- જે પદાર્થ છે તેની પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં અસ્તિ અને પરના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની નાસ્તિ છે– એમ અહીં સિદ્ધ કર્યું છે.
- આવું જાણે વળગ્યું છે કે આ શરીર વાળું મારું છે. શરીર નશ્વર છે. આપણે તેની પાસે જે કામ લેવું હોય તે લઈ શકીએ છીએ. પણ જેનું હોવાપણું તારાથી ભિન્ન છે એને તારે કબજે કર્યું છે કે પુરું કર્યું છે?
- જુદી જુદી વૈભાવિક વ્યંજન પર્યાયના ગાળાંમાં પણ ભગવાન આત્માનું અસ્તિત્વ જુદું છે. બંનેનું સ્વભાવગત અસ્તિત્વ ભિન્ન છે.
- ટૂંકમાં કહ્યું હોય તો આવું જ્ઞાન આપણે કરવું પડશે. આઠ કોઠાં બંનેના અસ્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન છે, એક સાથે બંનેની પર્યાય થાય છે તે પણ ભિન્ન ભિન્ન છે.
- આત્માનું હોવાપણું અને શરીરના પુદ્ગલનું હોવાપણું બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે.

गाथा-१५२ : प्रश्नोत्तर

१- 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- संसारदशा में द्रव्यकर्मों के साथ एकक्षेत्रावगाह संबंध के कारण आत्मा अनेक हो गया है।

2- हमारी वर्तमान मनुष्य पर्याय में भी भगवान आत्मा शरीर और द्रव्यकर्मों के पुद्गल परमाणुओं से भिन्न है।

3- पाँच भिन्न भिन्न धातुओं से बनी हुयी प्रतिमा असमानजातीय द्रव्यपर्याय है।

4- निरंतर भेदज्ञान की भावना करना यही आत्मार्थी का सबसे बड़ा आवश्यक कर्तव्य है।

5- संस्थान अर्थात् हड्डी की मजबूताई और संहनन अर्थात् आकार।

6- मैं मेरे शरीर को (diet और exercise द्वारा) मैं चाहूं जैसा कृश या पुष्ट कर सकता हूं।

7- देव-मनुष्यादि व्यवहारजीवत्व के कारण ऐसी गति विशिष्ट पर्यायें हैं।

ગાથા ૧૫૩ (૧૫૩-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે પર્યાયના ભેદ દર્શાવે છે :-

ગાથા :
તિર્યંચ, નારક, દેવ, નર - એ નામકર્મોદય વડે
છે જીવના પર્યાય, જેહ વિશિષ્ટ સંસ્થાનાદિકે. ૧૫૩.

અન્વયાર્થ:- મનુષ્ય, નારક, તિર્યંચ અને દેવ - એ, નામકર્મના ઉદયાદિકને લીધે જીવોના પર્યાય છે - કે જેઓ સંસ્થાનાદિ વડે અન્ય અન્ય પ્રકારના હોય છે.

ભાવાર્થ: (ટીકા માંથી): નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ - એ જીવોના પર્યાય છે. તેઓ નામકર્મરૂપ પુદ્ગલના વિપાકને કારણે અનેક દ્રવ્યના સંયોગાત્મક છે, તેથી જેમ તુષાગ્નિ, અંગાર વગેરે અગ્નિના પર્યાયો ચૂર્ણરૂપ, ગાંગડારૂપ ઈત્યાદિ સંસ્થાનો (આકારો) વડે અન્ય અન્ય પ્રકારના હોય છે, તેમ જીવના તે નારકાદિ પર્યાયો સંસ્થાનાદિ વડે અન્ય અન્ય પ્રકારના જ હોય છે.

- જીવોની સંસાર અવસ્થામાં પુદ્ગલવિપાકી નામકર્મના ઉદયથી નર, નારક, તિર્યંચ અને દેવગતિમાં પર્યાયાનુસાર યથાયોગ્ય દેહનો સંયોગ હોય છે. તે દેહ માં પુદ્ગલ દ્રવ્ય વડે રચિત સંસ્થાન, સંહનન આદિ ઘણાં ભેદો હોય છે. જેમ એક પ્રકારની અગ્નિ અનેક પ્રકારના ઈંધનના સંયોગ વડે અનેક પ્રકારની દેખાય છે, તેમ આત્મા પણ નિશ્ચયથી એક પ્રકારનો હોવા છતાં પણ વ્યવહારથી અનેક પ્રકારનો દેખાય છે
- નર-નારકાદિરૂપ જે દુઃખદાયક ચાર ગતિઓ છે, તેને જિનાગમમાં વિભાવપર્યાય કહી છે. આત્માની દશા તો (નિશ્ચયથી) આકાશવત્ અસંગ નિર્લેપરૂપે એક સ્વરૂપે અનુભૂત રહે છે અને ચારેય ગતિઓના દુઃખથી અસંપૃક્ત જ રહે છે.
- આત્માની વ્યંજનપર્યાય અને પુદ્ગલની વ્યંજનપર્યાય ભિન્ન-ભિન્ન છે. એક દ્રવ્યની પર્યાયનો બીજા દ્રવ્યની પર્યાયમાં અત્યંત અભાવ છે. જેમ વાસણમાં રાખેલા પાણીનો આકાર વાસણ જેવો હોવા છતાં પણ પાણી વાસણરૂપે થતું નથી; પાણી અને વાસણ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. બાટલીમાં રહેનારો અગ્નિ બાટલીના આકારરૂપ દેખાતો હોવા છતાં બાટલીથી ભિન્ન છે. જો બાટલી અને અગ્નિ એક હોય તો અગ્નિ બુઝાઈ જતાં જ બાટલીનો નાશ થવો જોઈએ, પરંતુ એમ થતું નથી; માટે બાટલી અને અગ્નિ એક નથી. તેવી જ રીતે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા સ્વાંગ ધારણ કરી દેહાંતર કરે છે અને શરીર અહીં રહી જાય છે. જો બન્ને એક હોય તો તેઓ પણ ભિન્ન થવા જોઈએ નહીં. ભિન્ન છે તેથી ભિન્ન થાય છે.
- ઓછામાં ઓછા ચાર અને વધુમાં વધુ દસ પ્રાણોથી સંયુક્ત જીવની અનેકાનેક જાતિના નરનારકાદિ પર્યાયો વિભિન્ન આકારોમાં હોય છે. જે ગતિમાં જાય છે, તે જ ગતિને યોગ્ય આકાર થઈ જાય છે.
- આ અનેકાનેક જાતિય મનુષ્ય પર્યાયમાં આત્મા અનેક છે અને દેહ અનેક છે. જો કે તેઓ એકજાતિવાળા છે, તોપણ તેમની સત્તા ભિન્ન ભિન્ન છે, તેમના આકાર પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. શરીર અને આત્મા ભિન્ન ભિન્ન છે - એવું ભેદવિજ્ઞાન જ્ઞાનીઓને નિરંતર વિદ્યમાન રહે છે.
- આ શરીરનું બનવું અને શરીરના આકારનું થવું એ બધું નામકર્મના ઉદયનો ખેલ દર્શાવેલ દશા છે. તે આત્માથી નથી, આત્મામાં નથી અને આત્માની નથી.
- 'તે જીવના પર્યાય' - (અન્ય અન્ય પ્રકાર કે) સંયોગ બનાવવા છે તેથી માટે ગાથામાં

(૧૫૩-૨)

નો યોગ જ થાય છે. આ અનુસાર જ વ્યવહારે સંયોગાદિ જીવના પર્યાય છે.

- 'અનંત દ્રવ્યના સંયોગાત્મક છે' = ઘણાં દ્રવ્યોના સંયોગરૂપ છે. આ યોગ, મન એ અનંત દ્રવ્ય સ્વરૂપ એક પર્યાય એ આત્માના ભિન્ન ક્ષેત્રે પર્યાય છે. સાથે સાથે નવા અધ્યાસ થવા, જૂના અધ્યાસ જવા એવા સંસ્કારો રહેવું એ બધું આત્માથી ભિન્નપણે થાય છે. આત્મામાં એ થતું નથી, તેમ આત્માથી એ થતું નથી એ તો કર્મોદયના નિમિત્તે પોતાના ઉપાદાનથી થાય છે.
- આત્માના ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ પોતાના અસ્તિત્વમાં છે અને શરીરના-પરના-ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રુવ એનામાં છે એમ બંને પોતપોતે જોઈ શકવા જોઈએ, એટલે કે બંનેની પર્યાય ભિન્ન જાણવી જોઈએ.
- આત્માને જડ માને તે મિથ્યાત્વ એમ કહે છે ને? એનો અર્થ શું થયો? — આત્માની એક પર્યાય ને શરીરાદિ રૂપ એમ માને તેણે આત્માને જડ માન્યો અને જડને આત્મા માન્યો.
- તારા ઉત્પાદ-વ્યય અને પુદ્ગલના ઉત્પાદ-વ્યયનો કાળ સરખો હો, પણ તેથી આત્માએ પુદ્ગલની પર્યાયનો ઉત્પાદ કર્યો એમ નથી.
- શરીરની અનંત દ્રવ્યાત્મક પર્યાયને તો આત્મા કરતો નથી, પરંતુ એક પરમાણુની બાજુમાં રહેલો બીજો પરમાણુ તેની પર્યાયને કરતો નથી.
- વ્યંજન = ડોલરની આકૃતિ - ચૂનાના આકારની આકૃતિ
આકાર આકૃતિ = સંયોગરૂપ આકૃતિ = ઘણાંની આકૃતિ. એ ભિન્ન ભિન્ન આકારો પોતપોતાના કારણે થયા છે.
- ચિત્તના ઉત્પાદ ભાષાના પરમાણુના ઉત્પાદથી ભિન્ન છે. આમ (બાકી પાઠ) શબ્દનો આકાર થાય છે એમ નથી.

गाथा-१५३ : प्रश्नोत्तर

१- 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- नर-नारकादि पर्यायें निश्चय से जीव के हैं।

2- मनुष्यादि असमानजातीय पर्याय अनेकद्रव्यात्मक हैं।

3- मनुष्यादि असमानजातीय पर्याय आत्मा की और पुद्गल की भिन्न भिन्न व्यंजन पर्यायें हैं।

4- जीव को कम से कम चार द्रव्यप्राण हो सकते हैं।

5- जीव को अधिक से अधिक दस द्रव्यप्राण हो सकते हैं।

6- देह और आत्मा दोनों एकक्षेत्रावगाह रहते हैं; इसलिये दोनों का अस्तित्व एक है।

7- मनुष्यादि पर्याय में आत्मा का आकार समय समय पर बदलता है।

8- इस प्रश्न का उत्तर मैं बोलता हूँ।

ગાથા ૧૫૪ (૧૫૪-૧)

ઉત્થાનિકા:- હવે, આત્માનું અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંયુક્તપણું હોવા છતાં, અર્થનિશ્ચાયક (= દ્રવ્યોનો નિશ્ચય કરનારું; દ્રવ્યોને નક્કી કરનારું) અસ્તિત્વને સ્વ-પરના વિભાગના હેતુ તરીકે સમજાવે છે:-

ગાથા: અસ્તિત્વથી નિષ્પન્ન દ્રવ્યસ્વભાવને વિસ્તારથી
જે જાણતો, તે આત્મા નહિ મોહ પરદ્રવ્યે લહે. ૧૫૪.

અન્વયાર્થ:- જે જીવ તે (પૂર્વોક્ત) અસ્તિત્વનિષ્પન્ન, ત્રણ પ્રકારે કહેલા, ભેદોવાળા દ્રવ્ય-સ્વભાવને જાણે છે, તે અન્ય દ્રવ્યમાં મોહ પામતો નથી.

સારાંશ: (ભાવાર્થ(ટીકા)) : મનુષ્ય, દેવ વગેરે અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાયોમાં પણ જીવનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ અને દરેક પરમાણુનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ તદ્દન ભિન્નભિન્ન છે. સૂક્ષ્મતાથી જોતાં ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ (અર્થાત્ પોતપોતાનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય) સ્પષ્ટપણે ભિન્ન જાણી શકાય છે. સ્વ-પરનો ભેદ પાડવા માટે જીવે આ સ્વરૂપ અસ્તિત્વને પગલે પગલે ખ્યાલમાં લેવું યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે: આ (જાણવામાં આવતું) ચેતન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ચેતન ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય જેનો સ્વભાવ છે એવો હું આ (પુદ્ગલથી) જુદો રહ્યો; અને આ અચેતન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને અચેતન ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય જેનો સ્વભાવ છે એવું પુદ્ગલ આ (મારાથી) જુદું રહ્યું. માટે મને પર પ્રત્યે મોહ નથી; સ્વ-પરનો ભેદ છે.

→ • સ્વપરના વિભાગની સિદ્ધિ માટે સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જ પદે પદે અવધારવું (ખ્યાલમાં લેવું) જોઈએ. આ ત્રયાત્મક (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય) ચેતન સ્વરૂપ-અસ્તિત્વસ્વભાવવાળો હું છું અને આ ત્રયાત્મક અચેતન સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ સ્વભાવવાળા અચેતન પદાર્થ અન્ય છે. તેથી મને મોહ નથી, સ્વ-પરનો વિભાગ છે.

• આત્માનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ આત્માને નિશ્ચિત કરે છે અને જડનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જડને નિશ્ચિત કરે છે. આત્મા પ્રસિદ્ધપણે શરીરાદિ પદાર્થોથી જુદો છે- એવું ભેદજ્ઞાન કરાવે છે; તેથી સ્વ-પરના વિભાગની પરિપૂર્ણતા માટે પગલે-પગલે સ્વરૂપ-અસ્તિત્વને ખ્યાલમાં લેવું જોઈએ.

• સ્વરૂપ-અસ્તિત્વવાળો સ્વભાવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં તથા ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યયમાં આ ત્રણ સ્વરૂપ છે. જુઓ! હવે જીવ અંતરની ભાવના ભાવે છે કે મારા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય મારા કારણે છે અને મારામાં છે તેમજ જડના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તથા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય જડના કારણે છે અને જડમાં છે. હું એકલ છું, જડના કારણે મારી અવસ્થા નથી અને મારા કારણે જડની અવસ્થા નથી અને તે દ્રવ્યો વચ્ચે કોઈ સંબંધ નથી. શુભાશુભભાવ પણ મારી એકલ પર્યાય નથી. ત્રિકાળી જ્ઞાયકભાવની મારી એકલ પર્યાય છે, તેમાં હું તેને મારાપણું માનું છું.

• અનંત જ્ઞાનીઓ કહે છે કે સ્વરૂપ-અસ્તિત્વથી અન્ય પદાર્થો તથા તેમની પર્યાયોથી ભેદજ્ઞાન કરવું તે હિતકર છે. હું અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગરૂપ નથી, શરીરાદિરૂપ નથી, અનુરાગ-દ્વેષ થાય છે, તે પણ હું નથી. આ ભેદજ્ઞાન નિરંતર ભાવવાયોગ્ય છે, કારણ કે અનાદિકાળથી દેહમાં જ અહંબુદ્ધિ છે, તે એના વિના છૂટવાની નથી.

• અર્થનિશ્ચાયક = દરેક આત્મા અને દરેક પરમાણુના સ્વરૂપના અસ્તિત્વ ભાવને કરાવે

આમ પરથી ભિન્ન સ્વરૂપ-આત્મા જણાય છે (૧૫૪-૨)

• પ્રતિ પળે એટલે પર્યાયે પર્યાયે આત્મા નિરંતર ઉપયોગમાં તું જણાય છે.

• પાણી વિના શોભા આવે નહિ - જેમ જે હોય તે શોભાના આકારે ઉત્પાદ પાણીના તરંગ દેખો, પણ એમ દેખું નથી. જીવના ઉત્પાદ-વ્યય જીવથી ભિન્ન ભિન્ન છે - પાણી પાણીના તરંગ છે.

• રોગના સ્વરૂપનો ઉત્પાદ તેના પરમાણુઓથી થયેલ છે, મારાથી નહિ.

• દરેક પરમાણુનો ઉત્પાદ તે તેના (તે પરમાણુના) ઉપાદાનને સિદ્ધ કરે છે, બીજાના ઉપાદાનને નહિ.

• આત્મા જ સિદ્ધ કરે તેને પરનો મોહ છૂટી જાય. જે તે પરથી ભિન્ન જાણનાર જ્ઞાન છે.

• અનાદિથી જીવનું જ્ઞાન કરવું રાખ્યું જ ભૂલી છે. 'હું પરનું કરી શકું છું' - ત્યાં તો પરની સાથે એકત્વબુદ્ધિ થઈ ગઈ. એકત્વનો રાગ જ ન હોય એને કરે એવા ભૂલી છે.

• આ વિશેષપણું એના સામાન્યનું છે, બહારના સંયોગો આત્મા માટે વિશેષપણું થયું એમ નથી. દ્રવ્ય-ગુણ એ સામાન્ય છે, પર્યાય તેનું વિશેષ છે

• સમ્યગ્દૃષ્ટિ જગતમાં ભેળો હોય છતાં પણ આ વિવેક વડે જાણે છે કે હું ભિન્ન છું એમ માને છે. હું મારા સ્વભાવમાં અને સ્વભાવની પર્યાયમાં રહું છું એમ માને છે.

• પર્યાય જાણે છે કે આ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય તે હું; આ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય તે હું. એ રીતે તે પોતાના દ્રવ્યસ્વભાવને જાણે છે.

→ • પૂર્વની વ્યય થયેલ પર્યાય અને વિકારની પાછળની ઉત્પાદ પર્યાય (બન્ને) એ ધ્રુવ સાથે સંબંધ રાખે છે, પર સાથે નહિ. એ પહેલાની અને પછીની પર્યાયને સ્પર્શનારું ધ્રુવ તે હું સ્વતંત્રપણે હું; બીજામાં હું નહિ, બીજો હું નહિ.

• એક વાર એમ કહ્યું કે ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રુવને સ્પર્શતા નથી - પણ એ બીજી અપેક્ષા છે. અહીં ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રુવ સાથે સંબંધ રાખે છે એમ કહે છે, કારણ કે પરના અસ્તિત્વ સાથે એને કાંઈ સંબંધ નથી.

• વિકારી પર્યાય પણ મારામાં છે, પણ તેનો એક નિર્મળ પર્યાયથી ભિન્ન છે (એમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જાણે છે) એમ સાથ જાણે છે. રાગનું પરિણમન મારા અસ્તિત્વમાં છે. જ્ઞાનમાં પ્રવચનસારનો સાર આવ્યો છે. રાગનું અસ્તિત્વ પરમાં નથી, મારામાં છે.

• જે પર્યાયે નિર્ણય કર્યો કે દ્રવ્ય-ગુણ તે હું - તે પર્યાય પવિત્ર નિર્મળ જ છે, પણ સાથે વિકાર પણ છે મારામાં એમ પણ તે પર્યાય જાણે છે

• એણે તો ભૂલ જડ-પુદ્ગલને ભિન્ન કરવાનું છે ને? આને ભિન્ન કરતાં એનું ભિન્ન થઈ જાય છે.

• એનું જ્ઞાન ભેદજ્ઞાન થાય તેને સમ્યગ્જ્ઞાન થયા વિના રહે નહિ અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય ત્યાં શાંતિ આવ્યા વિના રહે જ નહિ.

• જીવ કોઈને સ્પર્શતો નથી એટલે એને બંધ થતું નથી.

• પરમાણુ-સ્વભાવના દ્રવ્ય-ગુણ અને ધ્રુવ સાથે સંબંધ રાખનારી ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ પર્યાય એની છે; મારી નહિ, મારી સાથે એનો સંબંધ નથી - એમ જ્ઞાનની પર્યાય જાણે છે. ધૈર્યનું અસ્તિત્વ એને ખબર છે. એનું અચેતનપણું છે તે એનું દ્રવ્ય છે, એનો અચેતન ગુણ છે - વિશેષ છે એને તેની અચેતન અવસ્થાઓ છે, તે પર્યાયો એના દ્રવ્ય સાથે સંબંધ રાખે છે, આત્મા સાથે નહિ. આત્મા છે માટે [illegible] નહિ.

• આ આત્માને જાણ્યું છે શું! ? ત્યારે કહે છે. આનું (૭૫૪-૩)
અવિનાશ અવિનાશી છે; માટે એના ઉપર ધ્યાન? ઉત્પાદ-વ્યય ને ધ્રુવ સાથે
સંબંધ રાખે છે તે ધ્રુવ પર નજર ફેરવતા જેવા છે.

→ • 'મારે મને મોત નથી' - શા માટે? કે એ સર્વ નાના ઉત્પાદ વ્યય ધ્રૌવ્ય હોવાથી
છે. તેની ઉત્પાદવ્યયની પર્યાય એના ધ્રુવની સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે મોત
નથી. આવું જાણનારી પર્યાય મારા ધ્રુવ સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે મને મોત નથી.

• મારું દ્રવ્ય મારામાં, મારા ગુણ મારામાં, મારી પર્યાય મારામાં. એટલામાં મારું અવિનાશ
સમાય છે. ગાથા ૧૦૭માં આવે છે. દ્રવ્ય સત_, ગુણ સત_, પર્યાય સત_. એટલામાં
મારાપણું આવી જાય છે. એટલે હું છું ત્યાં આ નથી અને આ છે ત્યાં હું નથી, તેથી
એને પરનો મોહ છૂટી જાય છે.

→ • જુઓ! આ પુદ્ગલ! - તમે શું કરો છો? - પુદ્ગલ. તે આ પુદ્ગલ કર્યા. જાણનાર
એકત્વ પર્યાયે જાણનાર એકત્વ દ્રવ્ય સાથે સંબંધ કર્યો. પર્યાયે અંતર્મુખ થઈને આ
એકત્વ એકત્વ એકત્વ છે એમ જાણ્યું. અને એ એકત્વ પર્યાય એકત્વ દ્રવ્ય અને
એકત્વ ગુણ - જ્ઞાન ગુણ = એકત્વ દ્રવ્યનો સ્વીકાર / અંતરમાં આવ્યું - આનું પણ
અવિનાશ જાણ્યું.

• પુદ્ગલ ફેંક કરવા? જાણનારની પર્યાયને પુદ્ગલમાં કઈ રીતે રહેવા? કે એ
પર્યાય જાણનાર છે તો એ જાણનાર ત્રણેનું દ્રવ્ય છે - એને એ અંતર્મુખ થઈને
જાણે અને એના ગુણને જાણે.

• રાગ છે તેને પણ જ્ઞાનની પર્યાય ભિન્ન જાણે છે. આવા જ્ઞાનની પર્યાય અને
દ્રવ્યાંતર પર્યાયમાં આત્માને ભિન્ન કરીને જાણશો - ભિન્ન કરીને જાણશો -

• જાણનારી પર્યાય જાણ સ્વભાવ અને જાણનાર દ્રવ્યને જાણવા તેમજ જાણનારી
પર્યાયને પણ જાણે. એવો જ્ઞાનનો ત્રણ સાથે - દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય સાથે સંબંધ
રાખે - એ હું છું.

• એવો હું આ = ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ, વ્યય સહિત વાળો હું છું. એમાં રાગાદિ હું છું એમ
ન જાણ્યું પણ રાગાદિ સંબંધે જ્ઞાન તે હું છું.

• દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય એ સ્વભાવ છે એટલે કે સ્વતત્ત્વ જણાય છે
એટલામાં પરથી જુદા પાડ્યા છે કે આવો હું! આમાંથી પરદ્રવ્ય ને રાગાદિ પણ
દૂર થઈ ગયા કારણ કે આ જાણનાર જાણનાર એવું સ્વરૂપ રહ્યું તે દ્રવ્ય આવ્યા
ધ્રુવ અને એ જાણનારનો જાણનારો ગુણ તે પણ ધ્રુવમાં આવી ગયો - તે પણ
હું અને જાણનારની ઉત્પાદ-વ્યયની પર્યાય - તે દ્રવ્ય ગુણને જાણનારી - તે હું.
એવો હું આ પુદ્ગલથી જુદો રહ્યો. એ રાગથી જુદો થઈ ગયો.

• અહીં તો સામર્થ્ય કથન છે - જ્ઞાનમાં, શેયમાં, ધ્યાનમાં. જાણનારું દ્રવ્ય, જાણનારો
ગુણ અને જાણનારી પર્યાય - એ મારું સ્વરૂપ અવિનાશ છે. એ હું છું! જાણનારું
ધ્રુવ અને જાણનારી ઉત્પાદ-વ્યય તે હું. એવા આત્માને પુણ્યમાં ઉત્પન્ન તે કહે છે.

• મને પર પ્રત્યે મોહ નથી = પરવસ્તુ મારી છે એમ નથી. મોહ = સાવધાની.
મને પર પ્રત્યે આ હું છું એવો ભાવ નથી.

• સ્વ-પરનો ભેદ છે = એકના દ્રવ્યગુણ પર્યાય તથા ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ અને
અનેકના દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય તથા ઉત્પાદ વ્યય ધ્રુવ ભિન્ન છે. મને પર પ્રત્યે
મોહ નથી તેથી સ્વ-પર નો ભેદ છે.

- સ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાન કેવું હોતે આ આયોજન રચનારના આયોજન કેવા જુદા પ્રકાર ના? દુધ ઉભરાઈ જવાને લાગ્યા. તેને જાણનારો તે હું પણ તે આયોજન કેવા તે હું નહિ. આવું જો પગલે પગલે સાધક પ્રકારે પ્રકારે પ્રમાણમાં રહેવું જોઈએ - આમ રહે છે. જોઈ જ્ઞાન થયું તેને આવું જ જ્ઞાન હોય છે, તેને ખોટ નથી રહેવું પડતું નથી. જે કેવું છે તે પૂર્ણમાં હોવા રહે છે.
- જ્ઞાનનો જ્ઞાતા તેવા દોરાના આ તાન છે. દોરો તારને નિષ્કામ પુરુષ-તત્ત્વમાં આવે છે. પ્રમાણાર પ્રમાણાર ઘણ તેનું આ તાન નથી. પરની વિનાના ભારથી નિર્મળ પડ્યો છે તેવા પુરુષનું આ તાન છે.
- ભલું જગત વાત, તેહોતો! જગત = રચ વાણી. જ્ઞાની જ્ઞાનની પ્રમાણતે રચ ગરજ જાણવા માટે વાણી તેની પ્રમાણમાં આનંદ લેવા જેવા રહે નહિ - આમ રહે છે; જગત તે જોઈ તારી તારણને પટાવો છે - તેમાં પણ આનંદ છે.

गाथा-१५४ : प्रश्नोत्तर

① Multiple Choice : (Select one or more answers)

1- टीका के स्वकणों का उत्पाद किससे हुआ है?
A. आचार्यश्री की लेखनी से
B. आचार्यश्री की अंगुली से
C. आचार्यश्री के आत्मा से
D. टीका के परमाणुओं से

2- अेक द्रव्य दूसरे द्रव्य को स्पर्शता नहीं है- इसका क्या अर्थ है?
A. दोनों द्रव्यों में स्पर्श गुण नहीं है।
B. अेक द्रव्य दूसरे द्रव्य को अवगाहना नहीं देता है।
C. अेक द्रव्य दूसरे द्रव्य का कुछ कर सकता नहीं है।
D. अेक द्रव्य का दूसरे द्रव्य में अत्यंताभाव है।

3- ध्रौव्य-उत्पाद-व्यय यह मेरा अस्तित्व है- असा जानकर मुझे क्या करना है?
A. जगत के सब द्रव्यों के उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य को जानना है।
B. मेरे उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य में अेकत्व स्थापित करना है।
C. मेरे उत्पाद-व्यय में अेकत्व स्थापित करना है।
D. मेरे ध्रुव में अेकत्व स्थापित करना है।

4- पूज्य गुरुदेवश्री कहते थे कि यह 'धारा' का काम है। 'धारा' का मतलब क्या होता है?
A. जिसे मोक्षप्राप्ति की कोई जल्दी नहीं है।
B. तत्त्व को जो धीरे धीरे समझने चाहता है।
C. निवृत्त पुरुष जो घर की चिंता का भार लेकर नहीं फिरता है।
D. तत्त्व के प्रचार-प्रसार में जो प्रवृत्तिशील है।

② 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- स्वरूप-अस्तित्व अर्थात् द्रव्य-गुण-पर्यायरूप अस्तित्व।
2- स्वरूप-अस्तित्व अर्थात् ध्रौव्य-उत्पाद-व्ययरूप अस्तित्व।
3- मनुष्य, देव, नारक, तिर्यंच हर अेक का स्वरूप-अस्तित्व होता है।
4- जहाँ स्व-पर का विभाग होता है वहाँ मोह नहीं होता।
5- जहाँ मोह नहीं होता वहाँ स्व-पर का विभाग होता है।

6- पुद्गल के प्रत्येक परमाणु का एक स्वरूप-अस्तित्व होता है।
7- पुद्गल के स्कंध का एक स्वरूप-अस्तित्व होता है।
8- स्वरूप-अस्तित्व द्वारा अन्य द्रव्यों से और इनकी पर्यायों से भेदज्ञान करना धर्म है।
9- उत्पाद द्रव्य के अस्तित्व को सिद्ध करता है।
10- मैं अनासक्तिपूर्वक दूसरों का कार्य कर सकता हूँ।

(ङ) सच या झूठ बताइये।

1- पर्याय अपने द्रव्य-गुण-पर्याय तीनों को जानती है।
2- द्रव्य सामान्य है और पर्याय विशेष है।
3- पर्याय जानती है कि यह उत्पाद-व्यय-ध्रौव्य मैं हूं।
4- पूर्व की व्यय हुई पर्याय और वर्तमान की उत्पाद पर्याय- वे दोनों ध्रुव के साथ संबंध रखती हैं।
5- पूर्व की और उत्तर की पर्याय को स्पर्श करने वाला ध्रुव मैं हूं।
6- राग का परिणमन मेरे अस्तित्व में है।
7- जीव और पुद्गल को भिन्न करने राग या भिन्न हो जाता है।
8- अनंत द्रव्यात्मक असमानजातीय द्रव्यपर्याय में से एक आत्मा को हम भिन्न कर सकते हैं।
9- अपने स्वरूप-अस्तित्व का ख्याल हमें पद-पद पर (पर्याय-पर्याय में) करना चाहिये।
10- मेरे द्रव्य-गुण-पर्याय तथा ध्रौव्य-उत्पाद-व्यय मेरे में मेरे कारण से हैं और जड़ के द्रव्य-गुण-पर्याय तथा ध्रौव्य-उत्पाद-व्यय जड़ में जड़ के कारण से हैं - यह अन्यत्व भावना है।

ગાથા ૧૫૫ (૧૫૫-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે આત્માને અન્યના સાધન કરવા માટે પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણનું સ્વરૂપ કહે છે:—

ગાથા: છે આત્મા ઉપયોગરૂપ, ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;
ઉપયોગ જે આત્મા તણો શુભ વા અશુભરૂપ હોય છે. ૧૫૫.

અન્વયાર્થ:— આત્મા ઉપયોગાત્મક છે; ઉપયોગ જ્ઞાન-દર્શન કહ્યો છે; અને આત્માનો તે ઉપયોગ શુભ અથવા અશુભ હોય છે.

સારાંશ: (ભાવાર્થમાંથી) આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપ છે. પુનઃ તે ઉપયોગના બે ભેદ છે; શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. પાછા અશુદ્ધ ઉપયોગના બે ભેદ છે: શુભ અને અશુભ

- આગળની ગાથાઓમાં કહ્યું હતું કે સ્વરૂપાસ્તિત્વ શરીર અન્ય છે અને હું અન્ય છું. (હવે) બે ગાથાઓમાં એ શરીરના સંયોગનું મૂળ કારણ બતાવે છે.
- પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ ઉપયોગવિશેષ છે. ચૈતન્ય અનુવિધાયી પરિણામ હોવાથી ઉપયોગ આત્માનો સ્વભાવ છે. પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ અશુદ્ધ-ઉપયોગ છે. શુદ્ધ ઉપયોગ પરદ્રવ્યના સંયોગનું અકારણ જ છે.
- ઉપયોગ તે આત્માનો સ્વભાવ છે, ચૈતન્યને અનુસરીને થવાવાળો પરિણામ છે. આ પરિણામ શરીર, ઈન્દ્રિય કે મનનું અનુસરણ કરતો નથી, પરંતુ ચૈતન્યનું અનુસરણ કરે છે—એમ કહ્યું છે. આ વાત નિશ્ચયમાં લેવાની છે.
- ઉપયોગ બે પ્રકારે છે:—

૧. જ્ઞાનઉપયોગ: સાકારપણાનું નામ જ્ઞાનોપયોગ છે. આકાર એટલે એમ નહિ કે જડનો આકાર જ્ઞાનમાં આવે છે, પરંતુ એમ છે કે જ્ઞાન ભેદ-પ્રભેદ સહિત પ્રત્યેક વસ્તુને જુદી જુદી જાણે છે.

૨. દર્શન ઉપયોગ: નિરાકારપણાનું નામ દર્શનોપયોગ છે. આ જાણ છે કે આવું છે અથવા આ દૂધ છે—એવો કાંઈ ભેદ કર્યા વિના સામાન્ય અવલોકનરૂપ ઉપયોગને દર્શનોપયોગ કહે છે.

- હવે ચારિત્રની મુખ્યતાથી ઉપયોગના ભેદ કહે છે. ઉપયોગ જ્ઞાન તથા દર્શન ગુણની પર્યાય છે, ચારિત્ર ગુણની નહિ; પરંતુ આચરણને મુખ્ય કરીને ઉપયોગના ભેદ કહે છે:—

૧. શુદ્ધોપયોગ: આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, શરીરાદિ જડ છે, પુણ્ય-પાપ આત્માનું સ્વરૂપ નહિ—એવા પ્રતીતિ અને જ્ઞાન સહિત શુદ્ધ સ્વભાવમાં રહેવાવાળી રમણતાને શુદ્ધોપયોગ કહે છે, અને તે જ ધર્મ છે.

૨. અશુદ્ધોપયોગ: આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ ન જાણીને પરપદાર્થ તરફ લક્ષ કરીને પરિણામ વિકારસહિત થવા, તેને અશુદ્ધોપયોગ કહે છે.
તે અશુદ્ધોપયોગ બે પ્રકારે હોય છે.

૧. શુભોપયોગ: સ્વયંના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ ઉપયોગ ન કરતાં દયા-દાનાદિની મંદકષાયરૂપ પરિણામમાં જોડાય છે તે શુભોપયોગ છે અને પુણ્યરૂપ બંધનું કારણ
૨. અશુભોપયોગ: સ્વયંના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ ઉપયોગ ન કરતાં તીવ્રકષાયરૂપ પરિણામમાં જોડાવું તે અશુભોપયોગ છે અને તે પાપરૂપ બંધનું કારણ છે.

- આ રીતે અશુદ્ધોપયોગ બંધનું કારણ છે અને શુદ્ધોપયોગ મોક્ષનું કારણ છે.

- પરપદાર્થનો સંબંધ કરવાથી થાય છે, બંધન કરવાથી થાય છે તે કર્મો કહેવાય છે.
- પરદ્રવ્યના સંબંધનું કારણ = કર્મના સંબંધનું કારણ.
- જીવનું ઉપયોગ અશુદ્ધ છે એના ભેદ કહ્યાં આગમ છે, તેથી તો જ્ઞાનના ભેદ તો મતિશ્રુતાદિ ૫, અજ્ઞાનના ૩ અને દર્શનના ૪ ભેદ છે. પણ અહીં બંધના કારણ ગણાવ્યા છે. શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એ ઉપયોગના ઉપયોગના અપેક્ષાએ ભેદ છે અને દ્રવ્યસંગ્રહમાં આવ્યું છે.
- આમ છે વાત જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગના ભેદની, પણ એ જ્ઞાન ઉપયોગ અંતર્ગત છે ફરી? એ શુભ-અશુભમાં અંતર્ગત છે અથવા શુદ્ધમાં અંતર્ગત છે એ ઉપર કરે છે, તેની વાત કરે છે. એમાં શુદ્ધ ઉપયોગ રાગ વિનાનો છે — જૈન જૈન શાસન કહ્યું
- ફક્ત એક ગુણ શુદ્ધ છે, તેમ તો ... ના આચરણવાળો ઉપયોગ પણ શુદ્ધ છે નિરુપરાગ છે ને દર્શન છે. જો શુદ્ધ ઉપયોગ દ્વારા અનુભવપૂર્વક આત્માને જાણો એ શુદ્ધ ઉપયોગ તે જૈન શાસન છે. અશુદ્ધ ઉપયોગ રાગવાળો છે, સવિકાર છે.
- ઉપયોગ પરમાર્થ તો આત્માનો સ્વભાવ છે, પણ અહીં તો ઉપાધિ છે. એ ઉપયોગ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે સ્વભાવ છે તેને અનુસરીને થતો પરિણામ છે
- શુદ્ધ ઉપયોગ પરિણામ નિરુપરાગ નિર્વિકાર છે, અશુદ્ધ ઉપયોગ સોપરાગ સવિકાર છે. તેથી થાય છે ચૈતન્યને અનુસરીને. અશુદ્ધ પણ ચૈતન્યને અનુસરીને થતા પરિણામ છે — એના પરિણામ છે ને?
- ફરી ઉપયોગ કર્મના સંયોગનું કારણ થાય છે કે (અહીં) નથી કહ્યું છે.
- વિશુદ્ધિરૂપ = મંદ કષાયરૂપ; સંક્લેશરૂપ = તીવ્ર કષાયરૂપ

गाथा-१५५: प्रश्नोत्तर

(१) Multiple Choice: Select one or more answers to each question.

1- इस गाथाका प्रयोजन क्या है?

A ☐ शुद्धोपयोग का स्वरूप बताना।

B ☐ अशुद्धोपयोग का स्वरूप बताना।

C ☐ उपयोग के भेद-प्रभेद बताना।

D ☐ कर्म के संयोग के कारण का स्वरूप बताना।

2- देखने और जानने की अपेक्षा उपयोग के भेद कौन से हैं?

E. ☐ शुद्ध उपयोग और अशुद्ध उपयोग

F. ☐ दर्शन उपयोग और ज्ञान उपयोग

3- आचरण की अपेक्षा उपयोग के भेद कौन से हैं?

G. ☐ शुद्ध उपयोग और अशुद्ध उपयोग

H. ☐ दर्शन उपयोग और ज्ञान उपयोग

4- अशुद्ध उपयोग के कौन से भेद हैं?

I. ☐ शुभ और अशुभ

J. ☐ दर्शन और ज्ञान

5- धर्म किससे होता है?

K. ☐ दर्शन उपयोग ; L. ☐ शुभ उपयोग ; M ☐ शुद्ध उपयोग

6- साकार उपयोग कौनसा है? X. ☐ ज्ञान ; Y. ☐ दर्शन

7- निराकार उपयोग कौनसा है? P. ☐ ज्ञान ; Q. ☐ दर्शन

8- इस गाथा में किस उपयोग की बात है?

R. ☐ त्रिकाली उपयोगस्वरूप आत्मस्वभाव की

S. ☐ मुनि के शुभोपयोग की

T. ☐ त्रिकाली चैतन्यस्वरूप उपयोग को अनुसर के होते परिणाम की

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- शुद्ध उपयोग चैतन्य का अनुविधायी परिणाम है।

2- अशुद्ध उपयोग चैतन्य का अनुविधायी परिणाम है।

3- शुद्ध उपयोग परद्रव्य के संयोग का कारण है। (गाथा-१५६)

4- अशुद्ध उपयोग परद्रव्य के संयोग का कारण है। (गाथा-१५६)

5- उपयोग मन का अनुसरण करता है।

6- आत्मा की प्रतीति और ज्ञान सहित शुद्ध स्वभाव में होनेवाली रमणता शुद्ध उपयोग है।

7- राग रहित शुद्धोपयोग जैन शासन है।

8- ज्ञानोपयोग और दर्शनोपयोग चारित्र अपेक्षा से उपयोग के भेद हैं।

ગાથા - ૧૫૬

ઉત્થાનિકા:- હવે આગળ કયો ઉપયોગ પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ છે તે કહે છે:—

ગાથા:-

ઉપયોગ જો શુભ હોય, સંચય થાય પુણ્ય તણો તહીં,
ને પાપસંચય અશુભથી; જ્યાં ઉભય નહીં, સંચય નહીં. ૧૫૬.

અન્વયાર્થ:- ઉપયોગ જો શુભ હોય તો જીવને પુણ્ય સંચય પામે છે અને જો અશુભ હોય તો પાપ સંચય પામે છે. તેમના (બન્નેના) અભાવમાં સંચય થતો નથી.

ભાવાર્થ:- આ ગાથામાં આચાર્ય ઈષ્ટ, શરીરાદિના સંયોગનું મૂળ કારણ બતાવે છે.

- પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ અશુદ્ધોપયોગ છે, શુદ્ધોપયોગ પરદ્રવ્યના સંયોગનું અકારણ જ છે.
- જ્યારે આ જીવને દેવ, દાન, શીલ, તપ અને ઉપવાસાદિ ક્રિયારૂપ શુભોપયોગ હોય છે, ત્યારે તેને શુભ આયુ, શુભ નામ, ઉચ્ચ ગોત્ર અને શાતા વેદનીય પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો બંધ બંધાય છે. આ સ્થૂળ નિયમ છે. મિથ્યાત્વદશામાં અશુભ અને કષાયરૂપ અશુભોપયોગ હોતાં પાપનો સંયોગ થાય છે. શુભ અને અશુભ બન્નેના અભાવથી ઉપયોગ શુદ્ધ થાય છે. ત્યાં બન્નેનો અભાવ હોવાથી આત્મિક સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- અશુદ્ધોપયોગ બે પ્રકારનો છે: ૧. શુભોપયોગ, ૨. અશુભોપયોગ.

  શુભોપયોગ: પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ ઉપયોગ ન કરતાં જ્યારે દયા-દાનાદિ મંદ કષાયરૂપ પરિણામમાં જોડાય છે, તે શુભોપયોગ છે અને તે પુણ્યરૂપી અંકુરનું કારણ છે.

  અશુભોપયોગ: પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ ઉપયોગ ન કરતાં તીવ્ર કષાયરૂપ પરિણામમાં જોડાયું તે અશુભોપયોગ છે, અને તે પાપરૂપ અંકુરનું કારણ છે.

  આ રીતે અશુદ્ધોપયોગ બંધનું કારણ છે અને શુદ્ધોપયોગ મોક્ષનું કારણ છે.
- ઉપયોગ = જાણવાનો વેપાર, ચૈતન્યાનુવિધાયી.
- પરદ્રવ્ય (કર્મ) પુણ્યપણે અને પાપપણે નિમિત્તપણે પામે છે - પુણ્ય અને પાપ એવા બે પ્રકારના પરમાણુ જે આવે છે તેના સંયોગના કારણ તરીકે ઉપયોગ કામ કરે છે. શુભ ઉપયોગ પુણ્યનું અને અશુભ ઉપયોગ પાપનું કારણ બને છે. શુદ્ધ ઉપયોગ કોઈનું કારણ બનતો નથી.
- જુઓ! વિશ્વના ઈતરેતર નિમિત્તના પરમાણુઓનો સંયોગ થશે, જીવ તરફ અને નિમિત્તના કે નિમિત્તના ભાવ ભજશે; એનો અર્થ નથી એવો ભાવ ભજશે.
- મંદ કષાયરૂપ શુભભાવ એ તો પુણ્યના કર્મના સંયોગનું કારણ છે, એ સ્વભાવનું કારણ નથી.
- ગાઢ શુદ્ધ સ્વભાવ એવા સ્વદ્રવ્ય તરફ વળેલો ઉપયોગ તે શુદ્ધ છે, જે કર્મના સંયોગનું કારણ નથી.
- 'પરંતુ જ્યારે બન્ને પ્રકારના અશુદ્ધ ઉપયોગનો અભાવ કરવામાં આવે'— અહીં પુરુષાર્થની વાત કરી છે. ભલે અહીં ગુણસ્થાન ગુણસ્થાનની વાત નથી છે પરંતુ અહીં ગાથામાં ભાવનાની ખાસ વાત છે.
- 'પરદવ્વાસો દુક્ખાદિ' — આનો અર્થ એ છે કે પરદ્રવ્ય તરફનો ઉપયોગ અશુદ્ધ

છે. [illegible] પુરુષનો હોય કે [illegible] હોય પાપ ને અશુભ જ છે.

- [illegible] જ્ઞાનમાત્ર સ્થિત છે એનો જ [illegible] છે એ ઉપયોગ શુદ્ધ છે, કેમકે જ્ઞાનમાત્ર શુભ-અશુભરૂપ હોતો નથી. [illegible] એનો અર્થ એ કે જ્ઞાનસ્વરૂપ એનો જ ઉપયોગ હોતો એ શુભ-અશુભ રહિત છે. શુભ-અશુભના યોગનો ત્યાગ નથી, [illegible] છે ([illegible] એમ થયું છે) [illegible] યોગનો અનુષ્ઠાન હોતો છે.
- શુભ-અશુભ [illegible] હોય છે, [illegible] નિમિત્ત [illegible]. શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ યોગનો અનુષ્ઠાન હોય છે એમ થયું, [illegible] અનુષ્ઠાન હોય છે એમ ન થયું.
- [illegible] સ્થાનમાં સિદ્ધ [illegible] છે. [illegible] નિશ્ચયનયથી સિદ્ધ થયું છે. [illegible] નથી. નિશ્ચય-[illegible] [illegible] છે. [illegible] સ્થાનમાં સિદ્ધ [illegible] છે.

गाथा-१५६ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

1-	1. गाथा १५५	(A) जीव के किस उपयोग से परद्रव्य का संयोग होता है।
	2. गाथा १५६	(B) परद्रव्य के संयोग के कारण का स्वरूप क्या है।

2-	शुद्धोपयोग	(P) मोह का कारण
	शुभोपयोग	(Q) पुण्यबंध का कारण
	अशुभोपयोग	(R) पापबंध का कारण

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- उपराग = वीतराग

2- ज्ञानप्रधान कथन में शुभ-अशुभ भाव जड़ है।

3- दृष्टिप्रधान कथन में शुभ-अशुभ भाव चेतन है।

4- जीव के शुभोपयोग और कर्म के पुण्यबंध में निमित्त-नैमित्तिक संबंध है।

5- जीव के अशुभोपयोग और कर्म के पापबंध में कर्ता-कर्म संबंध है।

6- पुण्य और पाप कामणवर्गणा के दो प्रकार है।

ગાથા ૧૫૭

ઉત્થાનિકા:- હવે શુભ ઉપયોગનું સ્વરૂપ પ્રરૂપે છે:-

ગાથા:- જાણે જિનોને જેહ, શ્રદ્ધે સિદ્ધને, અણગારને,
જે સાનુકંપ જીવો પ્રતિ, ઉપયોગ છે શુભ તેહને- ૧૫૭.

અન્વયાર્થ:- જે જિનેન્દ્રોને જાણે છે, સિદ્ધોને તથા અણગારોને (આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓને) શ્રદ્ધે છે, જીવો પ્રત્યે અનુકંપાયુક્ત છે, તેને તે શુભ ઉપયોગ છે.

સારાંશ:-
- જે કોઈ જિનેન્દ્ર ભગવાનને જાણે છે અને સિદ્ધ ભગવાનનું ધ્યાન કરે છે, તથા જેમની વિશેષ સાધુઓની ભક્તિ હોય છે અને જેઓ પ્રાણી પ્રત્યે દયાભાવ રાખે છે, તેઓ શુભોપયોગી છે.
- જ્યારે આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિર રહી શકતો નથી, ત્યારે સમ્યક્ત્વ મોહનીય પ્રકૃતિ અને ચારિત્ર મોહનીય પ્રકૃતિનું નિમિત્ત પામીને ક્ષયોપશમ સમ્યગ્દૃષ્ટિ આત્માનો ઉપયોગ પંચપરમેષ્ઠિ તરફ વળેલો હોય છે. જે ભાવ પંચ પરમેષ્ઠિની શ્રદ્ધા કરવાની અને સર્વ જીવો પ્રતિ અનુકંપા કરવાની પ્રવૃત્તિ છે તે ભાવ શુભભાવ કહેવાય છે. આ રીતે રાગી જીવને [illegible] શુભ ઉપયોગ પ્રવર્તવાનું કારણ છે.
- 'વંદિત્તુ સવ્વસિદ્ધે'માં કહ્યું કે સિદ્ધોને સ્થાપ. તે સાધકપણાની વાત છે. પહેલાં દૃષ્ટિ તેના પર જાય ત્યારે નિર્વિકલ્પ થાય. જ્યાં અનંતગુણા (પરાયા) સિદ્ધોને પધરાવ્યા એ પર્યાય દ્રવ્ય પર ઢળી જાય છે. એ સાધક સિદ્ધને કહ્યા કે પરદ્રવ્યનું સ્થાપન કરે છે કે શું? એ સ્વદ્રવ્યનું સ્થાપન છે.
- જિનોને જાણ, સિદ્ધોને જાણ, પર્યાયની સ્થાપના - એ (આદર) પર્યાયમાં કર્યા છે, પણ છે એ સાધક. અનંત સિદ્ધોને પર્યાયમાં સ્થાપ્યા, હવે તું સિદ્ધ સમાન છો એમ દૃષ્ટિ કર.
- પહેલાં જાણ લીધું, પછી શ્રદ્ધ્યું! સિદ્ધને અને અણગારને શ્રદ્ધ્યો. અણગારમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, મુનિ આવી ગયા. તે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની શ્રદ્ધા અને જીવ પ્રત્યે અનુકંપાનો સાધક ઉપયોગ - એ શુભ ઉપયોગ તથા પુણ્યબંધના સંયોગનું કારણ છે.
- પહેલાં કહ્યું હતું કે ચૈતન્યને અનુસાર થતો ઉપયોગ. અહીં કહે છે કે કર્મપુદ્ગલને અનુસાર થતો ઉપયોગ. અહીં તેનું (કર્મપુદ્ગલનું) જ્ઞાન કરાવે છે.
- મૂળ તો કહ્યું છે કે પરદ્રવ્યને શ્રદ્ધે છે એ શુભ ઉપયોગ છે.

गाथा - १५७ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या झूठ बताईये।

1- अणगार = जिसने नया नया विग्रह भी हो ऐसे मुनि

2- इस गाथामें शुभोपयोग का स्वरूप बताया है।

3- अपनी पर्यायमें सिद्धोंकी स्थापना करना शुद्धभाव है।

4- अपनी पर्यायमें स्वद्रव्यकी स्थापना करना शुद्धभाव है।

5- उपयोग कर्मपुद्गलोंके अनुसार होता है - यह निमित्तका कथन है।

6- पंच परमेष्ठिकी श्रद्धा अशुद्ध उपयोग है।

7- अरिहंत - सिद्धकी भक्ति शुद्ध उपयोग है।

8- प्राणीयोंके प्रति अनुकंपा अशुद्ध उपयोग है।

ગાથા ૧૫૮ (૧૫૮-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે અશુભ ઉપયોગનું સ્વરૂપ પ્રરૂપે છે:-

ગાથા:
કુવિચાર-સંગતિ-શ્રવણયુત, વિષયે કષાયે મગ્ન જે,
જે ઉગ્ર ને ઉન્માર્ગપર, ઉપયોગ તેહ અશુભ છે. ૧૫૮.

અન્વયાર્થ:- જેનો ઉપયોગ વિષય-કષાયમાં અવગાઢ (મગ્ન) છે, કુશ્રુતિ, કુવિચાર અને કુસંગતિમાં લાગેલો છે, ઉગ્ર છે તથા ઉન્માર્ગમાં લાગેલો છે, તેને તે અશુભ ઉપયોગ છે.

ભાવાર્થ:- આચાર્ય જયસેન:(૧) વીતરાગ સર્વજ્ઞ પ્રણીત શ્રુતિ, જિનવાણી, આગમ-શ્રુતિ છે અને તેનાથી વિપરીત દુઃશ્રુતિ છે, અથવા મિથ્યાશાસ્ત્રરૂપ શ્રુતિ દુઃશ્રુતિ છે
૨) ચિંતા રહિત થઈને આત્મામાં લીન મન સુચિત્ત છે અને તે આત્મધ્યાનનો વિનાશ કરવાવાળું મન દુશ્ચિત્ત છે; અથવા સ્વ તથા પરને માટે ઇષ્ટ કામ ભોગોની ચિંતારૂપ પરિણામ રાગાદિ અપધ્યાન દુશ્ચિત્ત છે.
૩) પરમ ચૈતન્ય પરિણતિનો નાશ કરવાવાળી ગોષ્ઠિ દુષ્ટગોષ્ઠી છે; અથવા પરમ ચૈતન્ય પરિણતિની વિરોધી કુશીલ પુરુષ આદિની ગોષ્ઠી (સંગતિ) દુષ્ટગોષ્ઠી છે.

- ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં તથા ક્રોધાદિ કષાયોમાં જેના પરિણામ લીન રહે છે, જે મિથ્યાશાસ્ત્રો વાંચે છે અને ચિત્તમાં સદાય ખોટા ભાવોનું ચિંતન કરે છે, દુષ્ટોની સંગતિમાં ઉત્સાહિત રહે છે; બીજાના ઘાત કરવામાં સદા લાગેલા રહે છે, ઉન્માર્ગ પર ચાલવામાં જેમના ભાવ ઉત્સાહિત રહે છે; તેમનો આ પ્રકારનો ઉપયોગ અશુભોપયોગ કહેવાય છે. જેના હૃદયમાં આવો અશુભોપયોગ વસે છે, તે દુઃખ ફળ કેમ ન લઈ શકે છે?
- આત્માની જય ચર્ચા, ઈન્દ્રિયવિજય અરહંત, સિદ્ધ તથા ગુરુની ભક્તિ કરતો નથી અને ચર્ચાથી વિરુદ્ધ ચાલનારની ભક્તિ કરે છે. જે જય પુરુષ ઉપદ્રવ માર્ગ છે, મિથ્યાત્વ ભાવ માને છે, તે જૈન નથી, તેને પંચપરમેષ્ઠીની ભક્તિ નથી, તે તો અન્યાયનો વિરોધ કરે છે. આત્માની જય વિષય-કષાય, કુશ્રુત, કુવિચાર, કુસંગ અને ઉગ્રતાનું આચરણ કરતો પુરુષ છે, તે અશુભ ઉપયોગ છે. તે પાપબંધ કરે છે.
- સામાન્યપણે શુભ અશુભપણું હોતું નથી. જ્યાં સામાન્યપણાની દૃષ્ટિ થાય છે ત્યાં દૃષ્ટિમાં શુભ અશુભ રહેતાં નથી. ચૈતન્યમાં શુભ અશુભ નથી તેથી ચૈતન્યની દૃષ્ટિ થતાં પર્યાયમાં શુભ અશુભ રહેતાં નથી. ભાવ શુદ્ધ ઉપયોગ પર્યાય સામાન્ય છે અને ઉપરમાં વિશેષ છે.
- પહેલાં કહ્યું હતું કે શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ એ ત્રણેય ચૈતન્યને અનુસરીને થતા પરિણામ છે- એ વિશેષ સિદ્ધ કર્યું હતું. હવે એનો ઉપચારથી પરનો આશ્રય છે તે સિદ્ધ કરે છે. ૧૫૫માં ચૈતન્યઅનુસારી પરિણામ.. એમ કહ્યું. એનો દ્રવ્યમોહ અને ચારિત્રમોહરૂપ પુદ્ગલો અનુસાર પરિણામ એમ છે. શુદ્ધ ઉપયોગ નિરુપરાગ છે, અશુદ્ધ ઉપયોગ સોપરાગ છે, ત્યાં એમ કહ્યું હતું. ૧૫૬માં કહ્યું કે જ્યાં શુભ અશુભ ભેદ નથી ત્યાં કર્મનું

જાણતા નથી. એટલે કે જેટલે અંશે એ શુદ્ધ છે એટલે અંશે તેને ફરક જાણતા નથી. ત્યાં જે અશુદ્ધિ હોય તે સમજવા જેવું.

- 'અશુભ વિચારો ગાળવો નિવારો' = નીતિનાં વિચાર
- અહીં વિચારવા જેવાં અશુભની વાત છે. અહીં કુટિલ- કુવાસના- કુબુદ્ધિને ગણવાવાળા વિચારવૃત્તિની વાત કરી છે.
- સ્વભાવવૃત્તિને અશુભ છે તે અહીં લીધું નથી, કારણ કે તેને શુભની પ્રતિમા ગણી છે - આહાર ઇન્દ્રિય વગેરે. પરંતુ એ ગાળામાં અશુભભાવની ઇચ્છાની પણ ભાવના કરી છે. આહારમાં ઇન્દ્રિયો પણ થાય છે, પરંતુ તેમાં કશુંક બીજું છે, પરમાત્માના પથમાં વધ્યો છે તેથી એના અશુભને પણ શુભ ગણી લીધું છે. બધી સ્વભાવવૃત્તિને અશુભ માને છે, પણ ત્યારે તેને નિર્ભયપણું આવતું નથી. નિરંતર મનુષ્ય સ્વભાવને શુભ માને વખતે જ નિર્ભય બનાય અને વૈરાગ્ય દૃઢ જ બનાય.
- દુઃખાવસ્થામાં જાણે છે- શુભ હોય, તે પુણ્ય દશામાં હોય, નિદ્રામાં હોય ત્યારે દુઃખ પણ જાણે નહિ - કારણ સ્વભાવ હોય તેમાં. પુણ્યની જ્યાં ભાવના કરી છે ત્યાં છે. દશા તેમાં તેને શુભભાવના જ ગણ્યા છે. દુઃખ જાણે તેમાં કોઈ પુણ્ય સંસ્કાર અસર હોય તો? અજ્ઞાનમાં તો અશુભ થાય નહિ.
- નારકીમાં ગમે તેટલા હોય છે, પણ સ્વભાવ થાય છે. છેવટે નરકે નરક હોય છે - સ્વભાવ બધે છે! ત્યાં તો દુઃખ વિના હોય છતાં તે અંતર્દૃષ્ટિ કરે છે - પરમાત્મસ્વરૂપ સાક્ષાત્કારની - ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે. અહીં ભક્તિમાં ભલે એને અશુભ વિચાર હો પણ એનાથી નિર્ભય થાય છે; ભક્તિ થાય છે પૂર્ણસ્વરૂપ પરમાત્માના નામ પર, તેથી એને એવા વિચારના સ્થાનમાં પણ સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

गाथा-१५९ प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये।

आचार्य जयसेन की टीका के अनुसार जोड़ी मिलाइये।

1	सुश्रुति	A परम चैतन्य परिणतिको विरोधी कुशील पुरुषों की गोष्ठी (संगति)
2	दुःश्रुति	B आत्मलीनता का विनाश करनेवाला मन
3	सुचित्त	C चिंता रहित होकर आत्मामें लीन मन
4	दुश्चित्त	D मिथ्याशास्त्ररूप श्रुति
5	दुष्टगोष्ठी	E शुद्धात्मतत्वको प्रतिपादक श्रुति, जिनवाणी, आगम

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथामें सम्यग्दृष्टि के अशुभ भाव की मुख्यतासे बात की है।

2- इस गाथा में मिथ्यादृष्टि के अशुभभाव की बात की है।

3- दर्शनमोह और चारित्रमोहरूप कर्मपुद्गलोंके विशिष्ट उदय के निमित्त से जीव को अशुभ भाव होता है।

4- पहले से तीसरे गुणस्थान तक तारतम्यतासे घटता हुआ अशुभ उपयोग होता है।

5- चौथे से छठवें गुणस्थान तक तारतम्यतासे बढ़ता हुआ शुभ उपयोग होता है।

6- यदि सम्यक्त्वी को रौद्रध्यानके कालमें भविष्यकी आयु का बंध हो जाय तो वह तिर्यंचमें जा सकता है।

7- मुनिको प्रमत्त अवस्थामें दुःस्वप्न भी आ सकता है।

8- सातवी नरकके नारकी को सम्यग्दर्शन हो सकता नहीं।

ગાથા-૧૫૯

ઉત્થાનિકા: હવે પરદ્રવ્યના સંયોગનું જે કારણ (અશુદ્ધ ઉપયોગ) તેના વિનાશને અભ્યાસે છે:—

ગાથા:

મધ્યસ્થ પરદ્રવ્યે થતો, અશુભોપયોગ રહિત ને
શુભમાં અયુક્ત, હું ધ્યાઉં છું નિજ આત્મને જ્ઞાનાત્મને. ૧૫૯

અન્વયાર્થ:- અન્ય દ્રવ્યમાં મધ્યસ્થ થતો હું અશુભોપયોગ રહિત થયો થકો તેમ જ શુભોપયુક્ત નહિ થયો થકો જ્ઞાનાત્મક આત્માને ધ્યાઉં છું.

ભાવાર્થ:-

- ઉપર ઉપરની વાત એ છે કે આ ગાથામાં અશુભોપયોગની નિવૃત્તિ અને શુભ ઉપયોગમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવાની વાત કરી છે. બંનેના નિષેધમાં થોડું-ઘણું અંતર રાખ્યું છે. ખાલી એ છે કે અશુભોપયોગને તો બુદ્ધિપૂર્વક છોડ્યો પણ છે; પરંતુ શુભોપયોગ તો સહજ જ છૂટી જાય છે; કારણ કે શુદ્ધોપયોગ આવતાં શુભોપયોગ રહેતો જ નથી.
- આચાર્ય ભગવાનને આ ગાથા નિશ્ચય નયથી તો શુભોપયોગ પણ છે, પરંતુ દ્રષ્ટિમાં શુભનો નિષેધ વર્તે છે. શુદ્ધ સ્વભાવનું જોર છે, તેથી શુભને ગૌણ કરી જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરું છું - એમ કહ્યું છે. આ ધ્યેય અવિકાર છે, અને પંચપરમેષ્ઠી પરદ્રવ્ય છે, સ્વદ્રવ્ય નહીં; તેથી તેના તરફથી લક્ષ છૂટીને આત્મામાં શુદ્ધોપયોગ પ્રગટ થવાથી અશુદ્ધોપયોગ વિકલ્પ જ થતો નથી તેથી પરદ્રવ્યનો સંયોગ પણ રહેતો નથી. તેથી આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે હું શુદ્ધોપયોગમાં રહું છું અને આ અશુદ્ધ ઉપયોગના વિનાશનો અભ્યાસ છે.
- શુદ્ધોપયોગમાં રહેવું એ જ પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણરૂપ અશુદ્ધોપયોગના વિનાશનું કારણ છે, તેથી હવે હું સમસ્ત પરદ્રવ્યોથી મધ્યસ્થ થાઉં છું. અશુદ્ધોપયોગના વિનાશનો એકમાત્ર આ જ ઉપાય છે.
- અહીં બતાવ્યું હતું કે વીતરાગતાને અનુસરીને પ્રવર્તે છે. અહીં બતાવ્યું છે કે જે પરદ્રવ્યનું જેવું હોય છે તેવું શુભ-અશુભ છે. બાધક સ્વરૂપની દ્રષ્ટિએ શુભ અશુભને જાણનારની પણ આવશ્યક છે. સ્વદ્રવ્ય ભગવાન આત્મા એનો આધાર છોડી દઈને પરદ્રવ્યનો આશ્રય લેવાથી શુભાશુભભાવમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે; શુભાશુભભાવ પરદ્રવ્યથી થતા નથી, પરંતુ પરદ્રવ્યને અનુસરવાથી થાય છે. અહીં ભાવ ગાયું છે કે અશુભયોગનું કારણ પરવસ્તુનો આશ્રય છે, પરંતુ પરદ્રવ્ય પોતાનું કારણ નથી. એ જ વાત અહીં કહે છે.
- 'પરદ્રવ્યમાં મધ્યસ્થ થતો' એટલે સ્વદ્રવ્યમાં લીન થતો. દિગંબર મુનિરાજ કહે છે કે હું તો બધા પરદ્રવ્યમાં મધ્યસ્થ થઉં છું. ભાઈ! તો ને પરદ્રવ્ય અરિહંત હો કે સિદ્ધ હોય પણ એ બધા પરદ્રવ્ય છે. એ બધામાં હું મધ્યસ્થ- ઉદાસીનસ્વરૂપ થાઉં છું. પરદ્રવ્યમાં મારું કંઈ નથી. હું શુભ અશુભમાં મધ્યસ્થ થાઉં છું - અભિપ્રાય રહિત થાઉં છું.
- સ્વદ્રવ્ય એટલે શુદ્ધચૈતન્યપુંજ ત્રિકાળ ધ્રુવ ભગવાન. ત્રિકાળ સ્વદ્રવ્ય એટલે અરિહંત-સિદ્ધ-પંચપરમેષ્ઠિનું પણ નહિ. આ એકમાં શુદ્ધ આત્મા જ ધ્યેય છે. ત્રિકાળ સ્વદ્રવ્યને અનુસાર જ અમારી પ્રવૃત્તિ છે.

- સ્યાદ્વાદ અનુસાર પરિણતિ- તેથી તે દરેક પરિણતિ પણ તે પુદ્ગલિપણાના છે
- જીવ નો ગુણ છે ને આત્મા આ જ ગુણસ્થાનકનો ભાગ છે.
- દ્રવ્યાર્થિક, પરમાત્મપ્રકાશમાં આવે છે: જેમ દ્રવ્યો (નથી) અનાદિ અનંત દ્રવ્યદૃષ્ટિ પુદ્ગલ છે તેમ જેમ ઉપદેશ છે. તેમાં પણ પરમાર્થિક ઉપદેશ છે, તેમાં પણ અંતરંગ આત્મિક ઉપદેશ છે, તેમાં પણ નિશ્ચય ઉપદેશ છે. તેમાંથી પણ સ્વાનુભવ ઉપદેશ છે. જેમ આત્મામાં દ્રવ્યસ્વભાવનો માત્ર સ્વાદ છે.
- જૈનોના મહાત્મ્ય પછી આપે સ્યાદ્વાદનું મહાત્મ્ય આપ્યું નથી.
- ઈશ્વર-કર્તા-ગુરુનો આશ્રય તેનો ત્યાગ અને સ્વના ગુણ ભાવનાનો આશ્રય તે નો અભ્યાસ.
- આપે કહ્યું છે કે સ્યાદ્વાદને અનુસાર તમારે જોવાનું છે- અનુભવ કરો તે, એની શાંતિના સ્વાદ ઉપર છે.
- પાપના ઉદયે ક્રિયામાં આવે છે કે આ ગુણસ્થાનકે પણ અનુભવનો ઉદય અને ઉપશમને પણ અનુભવનો ઉદય- આત્મા કે જે રાગ છે અને પણ આત્માનો ઉદય- અનુભવદ્વારાએ તો સાચનું કામ કર્યું છે.
- પાંચમ આરાના ગુણ કહે છે કે પુદ્ગલપણાનો રૂપે થતાં હતાં... ધન્ય ગુણ!
- જેમ જેમ વિરુદ્ધ આવતાં છે પણ મારે મોર પુદ્ગલ ઉપાડવાનાં છે.
- 'મારા નિશ્ચયપણે' આત્મા મારું શું છે ત્યાં મારી દૃષ્ટિ જોઈએ છે.
- જૈન સ્યાદ્વાદ અનુસાર દરેક પરિણતિ એ મારી પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણના ઉપયોગનો અભાવ છે. પરદ્રવ્ય ઉપાદાનરૂપ જ નથી.

गाथा -१५९ : प्रश्नोत्तर

(१) प्रश्न अनेक - उत्तर अनेक : किसी एक या एक से अधिक सही उत्तर चुनिये।

1 - 'परद्रव्य' में किन द्रव्यों का समावेश होता है?

A. ☐ स्त्री पुत्र स्वजन
B. ☐ मकान दुकान पैसे
Y ☐ अपने त्रिकाली ध्रुव भगवान आत्मा के सिवा सब
C. ☐ पंच परमेष्ठी
D. ☐ शरीर वाणी मन

2 - परद्रव्य के संयोग का कारण क्या है?

E. ☐ परद्रव्य
F. ☐ परद्रव्य का आश्रय
G. ☐ द्रव्यकर्म का उदय
H. ☐ अविनय

3 - 'केवल स्वद्रव्य' का क्या अर्थ होता है?

J. ☐ उत्पाद-व्यय सहित द्रव्य
K. ☐ उत्पाद-व्यय रहित द्रव्य
L. ☐ केवलज्ञानी आत्मा
M. ☐ उत्पाद-व्यय

4 'परद्रव्य में मध्यस्थता' का क्या अर्थ होता है?

P. ☐ विश्व के सभी द्रव्यों में समानता का भाव
Q. ☐ विश्व के सभी द्रव्यों पर प्रेमभाव
R. ☐ स्वद्रव्य में लीनता

5. शुद्धोपयोग से परद्रव्य के संयोग के कारण का विनाश होता है" - ऐसा प्रतिपादन करनेवाली इस गाथा लिखते समय आचार्यश्री को कौनसा उपयोग प्रवर्तता है?

S. ☐ शुद्ध स्वभाव प्रति जोर सहित अशुभ उपयोग
T. ☐ शुद्ध स्वभाव प्रति जोर सहित शुभ उपयोग
U. ☐ अशुद्ध उपयोग
V. ☐ शुद्धोपयोग

(2) 'सच' या झूठ बताईये।

1 - मेरा स्वद्रव्य अरिहंत - सिद्ध से भी उपादेय है।

2 - शुद्धोपयोग केवल स्वद्रव्य के अनुसार होती परिणति है।

3 - देव-शास्त्र-गुरु के आश्रय से शुभ और स्त्री-पुत्र-मकानादि के आश्रय से अशुभ भाव होता है।

ગાથા - ૧૬૦ (૧૬૦-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે શરીરાદિ પરદ્રવ્ય પ્રત્યે પણ મધ્યસ્થપણું પ્રગટ કરે છે:-

ગાથા: હું દેહ નહિ, વાણી ન, મન નહિ, તેનું કારણ નહીં,
કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૧૬૦.

અન્વયાર્થ:- હું દેહ નથી, મન નથી, તેમ જ વાણી નથી; તેનું કારણ નથી, કર્તા નથી, કારયિતા (કરાવનાર) નથી, કર્તાનો અનુમોદક નથી.

ભાવાર્થ:- જીવની સાથે શરીર, વાણી અને મનની અવસ્થાઓ આગળ-પાછળ હોય છે. અજ્ઞાની માને છે કે હું શરીર, વાણી અને મનને [illegible] રાખું છું. (ગમતાના રાગથી મન વગેરેનું જાણપણું હોવા છતાં પણ સ્વભાવની અધિકતામાં તેને ગૌણ કરી છે. તેથી વાણી આદિ પ્રત્યે મને પક્ષપાત નથી. આત્મા છે તેથી શરીર, મન, વાણીની ક્રિયા થઈ રહી છે- એમ હું માનતો નથી. શરીર, મન, વાણી પરદ્રવ્ય છે; તેઓ પોતાના કારણે પરિણમન કરી રહ્યાં છે. હું તેના પ્રત્યે અત્યંત મધ્યસ્થ!

- છાતીમાં મન છે અને પરમાણુઓનું બનેલું પાંખડી કમળના આકારે તે હું નહિ.
- પ્રશ્ન તું આત્મસ્વભાવી છો કે? આ પરદ્રવ્ય તારાં કાર્ય હોય?

૧. આધાર: પરમાણુમાં કાર્ય કરવા સ્વરૂપ અનાદિ અસ્તિત્વ નામનો ગુણ છે. તેથી જડ પોતાના આધારે રહ્યાં છે. આંગળી, હાથ, પગ, આંખ આદિના આધારે નહિ.
- શરીર, વાણી, મનને મારી કોઈ અપેક્ષા નથી. મારી અપેક્ષા વિના જ તેઓ પોતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. પરદ્રવ્ય સાથે આત્માનું જાણવું થાય જ નહિ. આત્મા તેનાથી તદ્દન ભિન્ન છે. નિમિત્તનો આધાર જાણવા નથી.
- આ આંગળી વાળે તેમ વળે એમ નથી. અજ્ઞાની સ્વરૂપને જો ધારણ કર્યું છે એવું અભિમાન ઉતારી જવું જોઈએ. જડનું સ્વાધીનપણું - આધારપણું - અનેકાંતિક છે.
- ૨. કારણ: શરીર, વાણી, મન અનેકપ્રકારપણે રહ્યાં છે પણ તેનું હું કારણ નથી. તું તો પ્રભુ જ્ઞાનસ્વભાવી [illegible] છો, તે અજ્ઞાનસ્વભાવીનું કારણ કેમ થાય? જો તું તને તેનું કારણ માનીશ તો તને મિથ્યાત્વ- અજ્ઞાન થશે.
- જડથી જીવ વાણી કેમ નહિ બોલતા? કારણ કે ત્યાં વાણીનો યોગ નથી. પરમાણુ કર્મની અવસ્થા હોય ત્યારે બોલવા થાય. જો પ્રાણ બોલવા બોલવાનાં, કેમ હોય ત્યારે તે બોલે.
- સ્વભાવજ્ઞાન વિના પરનો કર્તા અને કારયિતા નથી તે ધ્યાન ન રાખે.
- મારા કારણ વિના તેઓ કારણવાન છે. પરમાણુ જ કારણવાન છે. પોતાની પર્યાય થવામાં પરમાણુ કારણવાન છે. મને નિમિત્ત આત્માને કે વિકાર ઉઠે- એ આદિ ક્રિયા પરમાણુની છે, મારા કારણ વિના થાય છે. આ મારો જ્ઞાનસ્વભાવ જોયા આત્માને મારે શરીરની અંદર ક્રિયા ન થઈ - એમ નથી.
- મારે તેમના કારણપણાનો પક્ષપાત છોડીને હું આ મધ્યસ્થ છું એટલે કે એમ હો તેમ હો, તેના કારણ મારો કોઈ પક્ષપાત આવો છે નહિ.
- અહીં તો એક હૈયે રહેલાની વાત કરી છે તો સ્વની પ્રભુતાદિ તો થાય રહી ગયા. તેઓ તેમના આધારે રહ્યા છે અને તેમના કારણે થાય છે. ભાઈ!
- ધ્યાન રાખું તો નિરોગતા રહે, ધ્યાન ન રાખું તો રોગ થઈ જાય! [illegible]
[illegible]

૩. કર્તા : હું છું તે વ્યવહારમાં છું એ શરીર, મન, (૧૬૦-૨)
વાણી વ્યવહારમાં કર્તા હોય તેમાં હું નથી. જો આવો નિશ્ચય કર્યો, મારા
જ્ઞાનમાં એમ આવ્યું માટે એમ થયું એમ નથી. શરીર મન વાણીના
કાર્યોમાં મારો પરિણામ જરાયે નથી.

- શરીર મન વાણીની પ્રવૃત્તિના કરનારા એવા નિમિત્ત (છે) મારા જ્ઞાનની + પરદ્રવ્યની આશ્રિત રહીને પરમાણુ પરિણમે છે એમ નથી. મારા આશ્રિત (પરિણામે) રહેતા એ શરીર વાણી અને મનના એવા પરમાણુઓ વ્યવહારમાં તેની ક્રિયા કરે છે.
- આત્માને અનંત ગુણો કરતા છે ને? એ અનંત ગુણો અનંત પ્રકારે રહે + ને બધા પોતપોતાના ગુણો પોતપોતાના કાર્યો ભિન્ન ભિન્ન રહે છે. એ બધાની અપેક્ષા રાખે તો ભિન્નપણું રહે નહિ.
- પુદ્ગલનો સંઘ કર્તા તો નથી પણ એ પરમાણુ મારા દ્રવ્યો રહેતાં છે તેના પણ હું કર્તા નથી. અહા! અનંતની પરાકાષ્ઠા!

૪. કર્તાનો પ્રેરક : તેઓ વ્યવહારમાં કરાય છે. કરાય છે તેમાં મારો શો અધિકાર? જે કરાય છે તેમાં મારો શો પ્રેરક?

- વ્યવહારમાં પોતે જાણવા દેખવાની ક્રિયા કરે તેનો કર્તા હું પણ એ શરીર મન વાણીની ક્રિયાનો કર્તા હું નથી. હું કર્તા થયા વિના પણ (તેમના) કાર્યોમાં કરાય છે.
- હું તો કર્તા નથી પણ મારી સત્તાથી હું કરાવું છું - એમ પણ નથી એમ કહે છે.
- પ્ર = પ્રેરણા, સત્તા = સત્તાના કરનાર, વ્યવસ્થા કરનાર.
- મારી સત્તાના વિના પણ તેઓ બરાબર કરાય છે. મારી સત્તા-વ્યવસ્થા વિના પણ તેઓ કરાય છે. માટે તેના કર્તા-પ્રેરકપણાનો (કરાવનારપણાનો) પરિણામ છોડીને હું એ અકર્તા સ્વભાવ છું.

૫. કર્તાનો અનુમોદક : મન વાણી દેહની ક્રિયા અનંત ગુણથી થાય છે તેનો હું અનુમોદક નથી. જે થયું તે ઠીક થયું એમ હું તેનો અનુમોદક નથી. આ વાણી ઠીક બોલાણી, શરીર આમ ઠીક રહ્યું - એમ હું તેનો અનુમોદક નથી.

- સરસ બોલાયું, ચમત્કાર બન્યું - એ ઠીક થયું માટે હું તેનો અનુમોદક છું એમ નથી.
- પુણ્ય તું જાણનારો છો ને? કરનારો નથી. જે થાય તેને અનુમોદનારો નથી. જગતની ક્રિયા જો કરાવે, અનુમોદે - એમ માન્યું એ પાપ છે. એ પાપને ઉતારવાની આ વાત કરે છે.
- જ્યાં થાય છે ત્યાં અનુમોદના શું?
- રાજ્યમાં રાજા હોય ને ગુરુને પૂજા કરી હોય + આ મારા કર્યું હોય તે વખતે (કર્યું ન હોય, કરાવ્યું ન હોય, ફક્ત વખાણે જ) તો પણ પાપમાંથી છૂટ પાપ છૂટે + નહિ? ગુરુએ મારો જવાબ આપ્યો. અનુમોદન કરતાં પણ પાપ થઈ એટલે પાપ રહી ગયું. આત્માની બહાર કર્યું-કરાવ્યું ન હોય પણ તે તેનો અનુમોદનાની પાપ છૂટે છે, તેથી ભૂલ તે બહાર તો નહિ. તેને વ્યાપક આત્માના + આરાધ્યું હોય બોલાયું છે તો તે મારા માટે બોલાયું છે. એ તે તો તે અનુમોદન છે.
- કર્તાપણું પણ ઝેર થયું છે અહો! જે કાંઈ આત્માની ક્રિયા કરાય છે તે થાય છે. એમાં આત્મભાવની કરવાની મારી માન્યતા નથી.
- વિભાવની ક્રિયા થાય તે પણ મારા અનુમોદન વિના થઈ રહી છે.

- અનુભવાત્મકતાનો પરિણામ = વાતનાં એમ ફીટ બેસાડવું
- પરિણામ દશા = હોય ન હોય, તેમાં હું ગોઠવાઈ જઉં. જેમાં એમ ચાલ ના ફીટ એને એમ ચાલ ના અનફીટ કહેવું સારું નથી.
- હું એ = પુરુષ છે.
- <u>GENERAL</u>
- દરેક ઈશ્વરાચાર્ય અનુકૂળ હોય છે. એમના સત્કાર અને આદરાદિક પ્રકરો છે, પણ તેઓ ગાઢ છે તે કુદરત અનુક્રમ વિચાર છે.
- તારે આ બેસાડવું પડશે. તને ઓળખાણ બનાવવા માટે આ વાત વાત છે. તું પાત્ર થયો જેઓ છો એ ફીટ છે, તે ફીટ રાખવા માટે આ વાત છે.
- આ વિષય બધું રીતે છે.
- આ વાત દેહનાં એમના બધુ પણ એનાં શુદ્ધિમાં બેસાડવી એ સહેલું નથી. એ સ્વરૂપાનુભવ દશા વિના એ પરસ્વરૂપાનુભવ ~~[illegible]~~ — પરનો ફાળો એને પારિણામ નથી — એમ ન બેસે.
- પરમ ગતિ વિના સ્વરૂપદર્શન હોય નહિ એને સ્વરૂપદર્શન હોય વિના ભક્તિ એમ આવે નહિ, પ્રભુ!
- દર્શનશુદ્ધિની આ વાત છે. ચારિત્રશુદ્ધિની વાત તો અલગ છે.
- અત્યારે જડ આદિનો ફાળો અને પારકા સ્વરૂપને તેને માને, પરંતુ તે જડ શરીર, મન, વાણીનો આહાર, પારકા, ફાળો, પારિણામ તેમજ અનુભવ (અનુભવિત ફાળો) હું નથી; પારકા એ એમના સ્વતંત્ર છે — એવું જ્ઞાન થયું અને પરતંત્ર સ્વરૂપ છો એમ માન્યું એ જ સ્વરૂપજ્ઞાન અને દર્શન છે.
- આદિ સર્વ દેહાદિના બધુ તેઓ (શરીર વાણી મન) પુરુષ પુણ્ય ગોઠવાઈ રહે છે, શરીરાદિમાં ફાળો ફરવાના બેસાડે પુણ્ય ફળ રહે છે. જો નિર્જરાને નિર્મળ ફાળો વિષય એમના બધુ છે તો તેને પણ ખાસ તે છે, સ્વરૂપ ભાવ સ્વાનું સાથ બનાવે છે; તેમ પારકો અનુભવ-વાસ્તવ હોય નહિ.
- અહો (જુદા બોલવાની આમાર્ગ અનુભવાડે) એમ સીધો ભાવ છે કે શરીર મન વાણીનો આહાર, ફાળો આદિ અનુભવ દુઃખ છે એમ પડી ગયું છે, પણ ફાળો છે કે તેમનો આહાર, ફાળો આદિ હું નથી. તેથી મને તેમના પુણ્ય પરિણામ નથી, તેથી હું તેમના પુણ્ય ગોઠવાઈ જાઉં છું!
- 'પ્રભુ મને શું ભેદ થયો છે?' 'પ્રભુ તને ભેદ થયો છે સ્વાત્મભાવનો.' દુનિયા સાથે આ સંગ ખાસ એવું નથી.

गाथा-१६० : प्रश्नोत्तर

(1) श्रीमान अमृतचंद्राचार्य ने टीका में कहे हुए पाँच बोल में से हरएक बोल विषयक अज्ञानी की मान्यता और उस बोल की जोड़ी मिलाइये।

टीका का बोल	अज्ञानी की मान्यता
1. आधार विषयक	A. मैंने एक घंटे तक प्रवचन किया।
2. कारण विषयक	B. मेरे प्लान के अनुसार सुथार ने घर बनाया।
3. कर्ता विषयक	C. मेरी ऊंची हुई अंगुली का आधार मैं हूं।
4. कर्ता के प्रयोजक विषयक	D. पंडितजी का प्रवचन मुझे बहुत अच्छा लगा।
5. कर्ता के अनुमोदक विषयक	E. मेरा शरीर निरोगी है क्योंकि मैं उसकी बहुत संभाल लेता हूं।

(2) 'सच' या 'भूल' बताइये।

1- नाक, कान, आंख आदि शरीर के आधार से रहे हैं।

2- मन अपने मस्तिष्क में होता है।

3- मृतक कलेवर बोलता नहीं है क्योंकि उसमें आत्मा नहीं है।

4- मुझे हाथ ऊंचा करने की इच्छा हुई, इसलिये हाथ ऊंचा हुआ।

5- मैंने अंगुली टेढ़ी की।

6- शरीर निरोगी रहे तो ठीक, रोगी रहे तो भी ठीक - इसका नाम मध्यस्थता है।

7- जहां तक परद्रव्य के कर्तापना का पक्षपात होता है, वहां तक मध्यस्थता नहीं होती।

8- जिस मकान हमने बनाया न हो, बनवाया न हो, उसको सिर्फ वापरना उसकी अनुमोदना नहीं है।

ગાથા-૧૬૧

ઉત્થાનિકા:- હવે શરીર, વાણી અને મનનું પરદ્રવ્યપણું નક્કી કરે છે.-

ગાથા:- મન, વાણી તેમ જ દેહ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ નિર્દિષ્ટ છે;
ને તેહ પુદ્ગલદ્રવ્ય બહુ પરમાણુઓનો પિંડ છે. ૧૬૧.

અન્વયાર્થ:- દેહ, મન અને વાણી પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક (વીતરાગદેવે) કહ્યાં છે; અને તે દેહાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય પરમાણુદ્રવ્યોનો પિંડ છે.

સારાંશ:-

- શરીર, મન, વાણીના પરમાણુઓના સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જુદાં જુદાં છે; તેમ છતાં સ્નિગ્ધપણા અને રૂક્ષપણાને કારણે બંધરૂપ થવાથી તેઓ એકરૂપે ભાસે છે; પરંતુ આત્માને કારણે તેની સ્કંધરૂપ અવસ્થા થતી જ નથી. જ્યારે એક પરમાણુની અવસ્થા બીજા પુદ્ગલ પરમાણુને કારણે થતી નથી, તો પછી આત્માને કારણે શરીરાદિની અવસ્થા થાય છે - એમ માનવું તે અજ્ઞાન છે. તાત્પર્ય એ છે કે સ્નિગ્ધપણા અને રૂક્ષપણાને કારણે અનેક પરમાણુઓ સાથે મળીને એક જેવાં વ્યવહારથી ભાસે છે; પરંતુ આત્માને કારણે વ્યવહારથી પણ તેઓ સાથે હોતાં નથી.
- આત્મા અને તેના સંયોગમાં રહેલાં મન-વચન-કાયાનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ પૃથક્ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેઓ એક બીજારૂપે પણ નથી અને એક બીજાના સ્વામી પણ નથી.
- શરીર, વાણી અને મન પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વરૂપ છે, આત્મદ્રવ્યસ્વરૂપ નથી. તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્વરૂપ-અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે, તારા અસ્તિત્વમાં નહિ અને તારા અસ્તિત્વને કારણે નહિ.
- ત્રણ વાત લીધી: (૧) તેઓ પરદ્રવ્ય છે, (૨) તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વરૂપ છે, (૩) કારણ કે તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્વરૂપ-અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે. પુદ્ગલનું [illegible] જડપણું છે, તેમાં તે રહેલાં છે. વર્ણ, ગંધ, સ્પર્શ આદિનું જડપણું છે, તેમાં તે રહેલાં છે. ઈન્દ્રિયજ્ઞાન આદિ પણ અચેતન છે, પણ એ તો પુદ્ગલની વાત છે.
- સ્વરૂપ-અસ્તિત્વમાં રહેલ છે = વર્ણ, ગંધ, રસ આદિમાં રહેલાં છે.
- શરીર, વાણી, મનમાં તે તે પ્રકારના અનંત પરમાણુ દ્રવ્યો એક પિંડ પર્યાયરૂપે રહેલાં છે - પરિણમન છે. શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્યનું અસ્તિત્વ રસ, ગંધાદિમાં રહેલું છે. દ્રવ્ય તો ત્રિકાળ છે, પણ શરીર વાણી આદિ પુદ્ગલની પર્યાય છે.
- આ જે દેખાય છે તે દ્રવ્ય અને ગુણ નહિ. દ્રવ્ય અને ગુણ તો ધ્રુવ છે. એની આ પિંડરૂપ પુદ્ગલદ્રવ્યની પર્યાય છે - પર્યાયરૂપ પરિણમન છે.
- પૈસા એ પુદ્ગલદ્રવ્યની પિંડરૂપ પર્યાય છે. શરીર એ પુદ્ગલદ્રવ્યની પિંડરૂપ પર્યાય છે. પાંચ ઈન્દ્રિય એ પર્યાય છે. ગુણ અને દ્રવ્ય તો ધ્રુવ છે.
- બે તો પરમાણુ ભિન્ન ભિન્ન, તેની આ પર્યાય છે. તે એકરૂપે એમ ભાસે છે કે એક પરમાણુમાં બે ગુણ અધિક હોય, બીજામાં ચાર ગુણ અધિક હોય તો પિંડરૂપે ભાસે છે. બે તો સ્કંધ. સ્કંધમાં [illegible] પરમાણુ સ્વતંત્ર છે - એની પર્યાયરૂપે સ્વતંત્ર છે પણ વ્યવહારથી એક પિંડરૂપે ભાસે છે.

गाथा-१६१ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या झूठ बताईये।

1- मन पुद्गल द्रव्यकी पिंडरूप पर्याय है।

2- हम जो भी देखते हैं वह सब पुद्गलद्रव्यकी पिंडरूप पर्यायें हैं।

3- शरीर, वाणी और मन परद्रव्य हैं क्योंकि वे पुद्गलद्रव्यस्वरूप हैं।

ઉત્થાનિકા:- હવે આત્માને પરદ્રવ્યપણાનો અભાવ અને પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે:-

ગાથા:
હું પૌદ્ગલિક નથી, પુદ્ગલો મેં પિંડરૂપ કર્યાં નથી;
તેથી નથી હું દેહ વા તે દેહનો કર્તા નથી. ૧૬૨.

અન્વયાર્થ:- હું પુદ્ગલમય નથી અને તે પુદ્ગલો મેં પિંડરૂપ કર્યા નથી; તેથી હું દેહ નથી તેમ જ તે દેહનો કર્તા નથી.

ગાથાર્થ:- • આગલી ગાથામાં શરીર, વાણી, મનનું પરદ્રવ્યપણું બતાવ્યું. હવે આ ગાથામાં આત્માને શરીર, વાણી, મનનો તથા તેમના કર્તાપણાનો નિષેધ કરે છે.

• અહીં પુસ્તકમાં માત્ર શરીર લીધું છે - અહીં આ શરીર પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વરૂપ પરદ્રવ્ય છે; તેની અંદર વાણી અને મનનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આ રીતે મન-વચન-કાયાના પિંડરૂપ શરીર હું નથી; કારણ કે હું અપુદ્ગલમય છું - તેથી મારા પુદ્ગલમય શરીરપણું હોવામાં વિરોધ આવે છે.

વળી આ જ રીતે તેના કારણ દ્વારા, કર્તા દ્વારા, કારયિતા દ્વારા તથા અનુમોદક દ્વારા હું શરીરનો કર્તા નથી કારણ કે અનેક પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યોના એક પિંડરૂપ પર્યાયરૂપ પરિણામાત્મક શરીરનો, અનેક પરમાણુ દ્રવ્યોના એક પિંડરૂપ પરિણામનો અકર્તા એવો હું, કર્તા હોવામાં સર્વથા વિરોધ આવે છે.

• ૧. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ ચેતન છે અને શરીર જડ એવા અચેતન છે.
૨. આત્મા અમૂર્ત છે - સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ રહિત છે અને શરીર મૂર્ત છે - સ્પર્શ, રસ, ગંધ સહિત છે.
૩. આત્મા અખંડ એકરૂપ છે અને શરીર પૂરણ ગલન સ્વભાવરૂપ હોવાથી ખંડ-ખંડ થાય છે.
આથી આત્માને શરીરપણું હોવામાં વિરોધ છે.

• શરીરનો કર્તા, કરણ, પ્રયોજક કારયિતા અનુમોદક હું નથી; કારણ કે પરમાણુઓનાં સ્વયં જ પિંડરૂપ હોવાની યોગ્યતા હોવાથી તેઓ પિંડરૂપ થાય છે. વાણીના પરમાણુ સ્વયં પિંડરૂપ થઈને શબ્દરૂપે પરિણમે છે. શરીર અનંત પરમાણુઓ પિંડરૂપ બનેલા છે અને તેના કર્તા તે પરમાણુઓ જ છે, આત્મા તેનો કર્તા નથી.

• પુદ્ગલ પરમાણુઓનું બનેલું આ શરીર સ્વયં પરિણમનશીલ છે, તેમ આત્મા પણ સ્વયં પરિણમનશીલ પદાર્થ છે; તે બંને પોતપોતાના પરિણમનના કર્તા સ્વયં છે. ન તો પરદ્રવ્ય આત્માનું અને આત્મા પરદ્રવ્યનું કર્તા છે.

• જે આ પુસ્તકોથી નિર્ણય કરે = જે મૂળ વિષય ખરો હતો તે
• શરીર હું નથી, તેની કોઈ ક્રિયા તે હું નથી અને તેનો કર્તા હું નથી એમ નક્કી કરે
• તે સંયોગથી જુએ છે, સ્વભાવથી જોતો નથી કે આ સંયોગ છે. તેથી તે માને છે કે આને લાકડી આમ કર્યું. કૂતરા પર છડી પડે છે અને કરડવા જાય છે તેથી માને છે કે છડીથી કરડવા જાય, પણ વાહ! તે સમયે કૂતરાના કરડવા જવાનો કાળ છે તેથી જાય છે, છડીથી કરડવા જતા નથી.
• પુરુષ પણ પુરુષથી દેખાય છે ને? ઉત્તર- ભાઈ! તું પુરુષથી જોવે છે? તારી દૃષ્ટિ સંયોગને જુએ છે, માટે તને પુરુષથી લાગે છે; પણ તું તે દ્રવ્યના

સ્વાભાવિક જો, તો તે દુઃખના પર્યાય તે દુઃખકારક થઈ છે, સંયોગાધીન થયા નથી.

- જ્ઞાનના પ્રાપ્તિ સંયોગ દેખાતે પદાર્થનું પરિણામન દેખે છે કે આખિર આત્મા તો માત્ર સાક્ષી રહ્યું, દેહ હતો તો ઝોરમાંના ફરતા રહ્યા. પણ ફરે છે કે નું આંખ ન જો. નું આત્મા જો કે તેને ફાવે તે પર્યાય તેમ થવાની હતી તે થઈ. તો તને સાચું દ્રષ્ટિ આવશે.
- પુદ્ગલment = પુદ્ગલસ્વરૂપ
- શરીરના કરતા દ્વારા હું પુદ્ગલનો કર્તા નથી. એ એના કરનાર થાય છે. શરીર એના સંજોગનાં જ્ઞાનાભાવના દેખીને કરવા આવે છે તે તેના કરતા આવે છે, માટે કરતો નથી; તેમજ જ્ઞાનાભાવે કરતો નથી.
- ભાઈ! તું સ્વાધીનતાવાળ છો. તારી સ્વભાવમાં રહેતો છો. તારી સ્વભાવમાં છોડીને તું પુદ્ગલના કામ કરવા જાતો નથી.
- શરીરની ક્રિયાના કરનારપણામાં, કર્તાપણામાં, કરાવનારપણામાં કે અનુમોદકપણામાં હું નથી કે કોઈ આત્મ દેહની ક્રિયા થઈ. શરીરને હું આત્મમંદિરનાં ગણતો નથી. એમાં મારો અધિકાર નથી.

(પરદ્રવ્ય)
- ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) આત્માના ક્ષેત્રની બહાર રહેતા પદાર્થો, (૨) આત્માના ક્ષેત્રમાં રહેલા શરીર, વાણી, મન અને (૩) આત્માની પર્યાયમાં રહેલા રાગ-દ્વેષ વિકાર. એ ત્રણેયનો હું કર્તા નથી, તેમ હું કરાવનાર પણ નથી, તેમ સાક્ષીપણા પણ હું નથી તેમજ તેનો અનુમોદક પણ હું નથી. સ્વરૂપદૃષ્ટિ થતાં તે ત્રણેય ભિન્ન જણાય ભાસ છે.
- જ્ઞાન આત્મામાં સ્વપરપ્રકાશક જાણવાનો સ્વભાવ છે. વાણીનો સ્વપરને કહેવાનો સ્વભાવ છે, તે આત્માને કહેતી નથી.
- શરીરની ક્રિયા જે થાય છે તે તો પુદ્ગલment છે, તેથી હું તેના કરનારપણે નથી, એના કરનારપણે એ શરીર છે. એના કર્તાપણે, પુરુષાર્થપણે - કે આત્માનો જ વાળ જોઈએ, આમ જ શરીર હાલવું જોઈએ - જ્ઞાન મારો જ છે એમ શરીરને નિયમ રાખવું જોઈએ - એનો હું કર્તા પુરુષાર્થ નથી. એ કર્તાના અનુમોદન દ્વારા હું શરીરનો કર્તા નથી.
- પુદ્ગલ પુદ્ગલment છે, હું અપુદ્ગલment છું. તેથી હું પુદ્ગલને શી રીતે કરું?
- કરો છતાં એને દેહ છૂટે ને કરો આત્મ જાણે?
- શરીરની કોઈ પણ પર્યાય થાય તેને હું કર્તાપણે કરું એમાં વિરોધ છે. શરીર અનંત પુદ્ગલોનો પિંડ છે ને? તે દુઃખો દેવે છે ને? તો એમાં ઓળખે શું કરે? મિથ્યા અભિમાન કરે. માટે તેની પર્યાય થવામાં હું અકર્તા છું.
- ભાઈ! સ્વરૂપને સ્વરૂપ તરીકે memory એને દ્રઢિયું જોઈએ. દેહાદિબુદ્ધિ આટલા આયોજિત રહ્યા છે કે તેનાથી ભાનનો છેડો આવતો નથી.
- અરે! ચિત્તમાં પણ તારો નથી તો શરીર વાણી મનની ક્રિયા તારી કેવી? ચિત્તમાં તો રાગ છે, મલિન છે, પરાધીન છે. તું તો પ્રભુ ચૈતન્યમૂર્તિ છો. એના આલંબને કેવી રીતે મલિનતા થાય?
- ઝડપ પણ ઊંડું થાય છે!

गाथा-१६२ : प्रश्नोत्तर

(1) प्रश्न एक उत्तर अनेक : किसी एक या एक से अधिक सही उत्तर चुनिये।

1- परद्रव्यों के प्रकार कौन से हैं यह बताइये।

A. □ आत्मा के क्षेत्र के बाहर रहते हुये पदार्थ
B. □ आत्मा के क्षेत्रमें रहते हुये शरीर वाणी मन
C. □ आत्मा की पर्यायमें रहते हुये राग-द्वेषादि विकार
D. □ ALL OF THE ABOVE

2- बाबा रामदेव के कहने के अनुसार मैं हररोज प्राणायाम करता हूँ इसलिये मेरा शरीर बहुत सुंदर रहता है। इसका श्रेय बाबा रामदेवको जाता है। — यह कथनमें इस गाथा की टीका में बताये हुये कारण, कर्ता, कारयिता और अनुमन्ता विषयक कौनसा दोष है?

A □ कारण विषयक
B □ कर्ता विषयक
C □ कारयिता विषयक
D □ अनुमन्ता विषयक
E □ ALL OF THE ABOVE

(2) सच या झूठ बताइये।

1- मिथ्यात्व का मूल संयोग दृष्टि है।

2- दूध के कटके छरी से लगते हैं।

3- जिस प्रकार से शरीर अनेक पुद्गलों का पिंड है, उसी प्रकार से आत्मा अनंत गुणों का पिंड है।

4- वाणी पुद्गलों का पिंड है।

5- मन पुद्गलों का पिंड है।

(3) जोडी मिलाइये।

1 गाथा-१६०	A. शरीर, वाणी और मनका परद्रव्यपना निर्धारित करते हैं
2 गाथा-१६१	B. शरीरादि परद्रव्य प्रति मध्यस्थपना प्रगट करते हैं।
3 गाथा-१६२	C. आत्माको परद्रव्यपने का अभाव और परद्रव्यके कर्तापने [illegible]

ગાથા ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫ (૧૬૩, કળશ-૧)

ગાથા ૧૬૩

ઉત્થાનિકા: હવે, પરમાણુઓને પિંડપર્યાયરૂપ પરિણતિ થવાનું કારણ શું છે તેવા સંદેહને દૂર કરે છે:-

ગાથા

પરમાણુ જે અપ્રદેશ, તેમ પ્રદેશમાત્ર, અશબ્દ છે,
તે સ્નિગ્ધ રૂક્ષ બની પ્રદેશદ્વયાદિત્વ અનુભવે. ૧૬૩.

અન્વયાર્થ: પરમાણુ કે જે અપ્રદેશ છે, પ્રદેશમાત્ર છે અને પોતે અશબ્દ છે, તે સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ થતો થકો દ્વિપ્રદેશાદિપણું અનુભવે છે.

ગાથા ૧૬૪

ઉત્થાનિકા: હવે પરમાણુને તે સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણું કેવા પ્રકારનું હોય છે તે કહે છે:-

ગાથા:

એકાંશથી આરંભીને જ્યાં અવિભાગ અંશ અનંત છે,
સ્નિગ્ધત્વ વા રૂક્ષત્વ એ પરિણામથી પરમાણુને. ૧૬૪.

અન્વયાર્થ:- પરમાણુને પરિણામને લીધે એકથી (-એક અવિભાગ પ્રતિચ્છેદથી) માંડીને અનંત સુધીનાં અંશોવાળાને (-અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદપણાને) પામે ત્યાં સુધીનું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ હોય છે એમ (જિનદેવે) કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- પરમાણુ પરિણામવાળો હોવાથી તેમાં સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ એક અવિભાગ પ્રતિચ્છેદથી માંડીને અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો સુધી તરતમતા પામે છે.

ગાથા ૧૬૫

ઉત્થાનિકા:- હવે કેવાં સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વથી પિંડપણું થાય છે તે કહે છે:-

ગાથા:-

હો સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ અણુ-પરિણામ, સમ વા વિષમ હો,
બંધાય જો ગુણદ્વય અધિક; નહિ બંધ હોય જઘન્યનો. ૧૬૫.

અન્વયાર્થ:- પરમાણુ-પરિણામો, સ્નિગ્ધ હો કે રૂક્ષ હો, બેકી અંશવાળા હો કે એકી અંશવાળા હો, જો સમાન કરતાં બે અધિક અંશવાળા હોય તો બંધાય છે; જઘન્ય અંશવાળો બંધાતો નથી.

સારાંશ: (ટીકાંશ)

ગા.૧૬૩:- પરમાણુ બે આદિ પ્રદેશોના અભાવને લીધે અપ્રદેશી અને એક પ્રદેશના સદ્ભાવને લીધે પ્રદેશમાત્ર છે તથા સ્વયં અનેક પરમાણુદ્રવ્યાત્મક શબ્દ પર્યાયની પ્રગટતા અસંભવ હોવાથી અશબ્દ છે.

- ચાર સ્પર્શ, પાંચ રસ, બે ગંધ, પાંચ વર્ણના અવિરોધપૂર્વક સદ્ભાવને લીધે તે પરમાણુ સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ હોય છે, તેથી તેને પિંડપર્યાયપરિણતિરૂપ દ્વિપ્રદેશીપણાની અનુભૂતિ થાય છે.
- એક પરમાણુની બીજા પરમાણુ સાથે પિંડરૂપ પરિણતિ દ્વિપ્રદેશીપણાની અનુભૂતિ છે; એક પરમાણુની અન્ય બે પરમાણુઓ સાથે પિંડરૂપ પરિણતિ ત્રિપ્રદેશીપણાની અનુભૂતિ છે. આ રીતે પરમાણુ અન્ય પરમાણુઓ સાથે પિંડરૂપ

(૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫ -૨)

પરિણામ થતાં અનંતપુદ્ગલમાંનો અનુભવ કરે છે. આમ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વ (બંધમાં) કારણ છે.

ગાથા ૧૬૪: પરમાણુને પરિણામ હોય છે; કારણ કે પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી. તે પરિણામને કારણે કાદાચિત્ક (કદાચિત્ થવાવાળી) અનેકતા (અનંતરૂપતા) ધારણ કરતું થકું, અનંત-અંશ વધતું જતું અને અવિભાગપ્રતિચ્છેદો સુધી ઘટતું થવાવાળું સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષત્વ પરમાણુને હોય છે; કારણ કે પરમાણુ અનંતપ્રકારના ગુણવાળો છે.

ગાથા ૧૬૫: સમાનથી બે ગુણ (અંશ) અધિક સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ હોય તો બંધ થાય છે - એવો ઉત્સર્ગ (સામાન્ય) નિયમ છે; કારણ કે સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વની દ્વિગુણાધિકતા હોવી તે પરિણામ કરાવવાવાળી (પરિણામક) હોવાથી બંધનું કારણ છે.

- એક અંશ ગુણ સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ હોય તો બંધ થતો નથી - એવો અપવાદ છે; કારણ કે એક ગુણ સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વને પરિણામ્ય-પરિણામકત્વનો અભાવ હોવાથી બંધના કારણપણાનો અભાવ છે.

- અત્યંતરસંગત ઉપર ગાથાઓનો ભાવ શ્રીકાંઇક વિસ્તારથી સમજવાનો છે એમ સાર એમ જણાય છે:-

ગાથા ૧૬૩ - જે રીતે શુદ્ધિ-બુદ્ધિ સ્વભાવ દ્વારા જીવ અન્યના બંધ રહિત હોવા છતાં પણ, પૂર્વોક્ત અશુદ્ધિવડે સ્નિગ્ધને સ્થાને રાગ અને રૂક્ષને સ્થાને દ્વેષભાવથી જ્યારે પરિણમિત થાય છે, ત્યારે પરમાગમમાં કહેલ વિધિ મુજબ બંધનો અનુભવ કરે છે.

- તેમ જ રીતે પરમાણુ પણ સ્વભાવથી બંધ રહિત હોવા છતાં પણ, જ્યારે બંધના કારણભૂત સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ ગુણરૂપે પરિણમિત થાય છે, ત્યારે બીજા પુદ્ગલ સાથે વિભાવ પર્યાયરૂપ બંધનો અનુભવ કરે છે.

ગાથા ૧૬૪: બકરીના દૂધનાં, ગાયના દૂધનાં, ભેંસના દૂધનાં ચિકાશની વૃદ્ધિની જેમ, એ જ રીતે આત્માને બંધના કારણભૂત સ્નિગ્ધને સ્થાને રાગપણું અને રૂક્ષને સ્થાને દ્વેષપણું, જઘન્ય વિશુદ્ધિ-સંક્લેશ સ્થાનથી શરૂ કરીને પરમાગમમાં કહેલ ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધિ-સંક્લેશ પર્યંત થાય છે; તેમ જ રીતે પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યમાં પણ, (બકરીના દૂધ વગેરે)
બંધના કારણભૂત સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષના પૂર્વોક્ત જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ (ઉપર બતાવેલ) શક્તિના ભેદથી એક ગુણ નામ જઘન્ય શક્તિથી શરૂ કરીને ગુણ નામ અવિભાગી પ્રતિચ્છેદરૂપ બીજા અધિક શક્તિ પર્યંત વૃદ્ધિ થાય છે; કારણ કે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણામી હોવાથી પરિણામનો નિષેધ કરી શકાતો નથી.

- વિશેષ એ છે કે પરમ ચૈતન્ય પરિણતિ લક્ષણ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનારૂપ નિર્વિકલ્પ શુક્લધ્યાનના બળથી, જેમ જઘન્ય સ્નિગ્ધ શક્તિના સ્થાને રાગ ક્ષીણ થતાં અને જઘન્ય રૂક્ષ શક્તિના સ્થાને દ્વેષ ક્ષીણ થતાં, જળ અને રેતીની જેમ જીવનો બંધ થતો નથી, તેમ પુદ્ગલ પરમાણુને પણ જઘન્ય સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ શક્તિના પ્રસંગે બંધ થતો નથી - એમ અભિપ્રાય છે.

- અહીં તાત્પર્ય ઉપરોક્ત વાત એ છે કે આત્માના બંધનું ઉદાહરણ દઈને પુદ્ગલના બંધને સમજાવવામાં આવ્યો છે.

(૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫-૩)

- દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્ય નો અવિભાજ્ય પરમાણુ છે. તે આઠ સ્પર્શ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને પાંચ વર્ણમાંથી બે સ્પર્શ, એક રસ, એક ગંધ અને એક વર્ણ ધારણ કરે છે. (8,5,2,5 → 4,1,1,1 : સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ)
- જે રીતે ઇલેક્ટ્રોન, પ્રોટોન, ન્યૂટ્રોન અને ફોટોનના ધન-ઋણ આકારના વિદ્યુતભાર બતાવવામાં આવે છે તેમ સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને સ્પર્શમાં રૂક્ષના વિદ્યુતભારની માત્રા આવી તેમ જ રીતે સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતામાં અંશની વધઘટ થાય છે.
- વિજ્ઞાનીઓના મતે એક આયન (ચાર્જ) અણુઓ અનુસાર બે અધિક હોવા જોઈએ, રૂક્ષ ભાવવાળા પરમાણુનાં વિષમ (અંશો) અંશોના પુદ્ગલો છે. તેમનું બે અંશોની અધિકતા હોવા છતાં બંધ થાય છે. વિશ્લેષ અને જુદા પરમાણુઓમાં જ બંધ થાય છે કે પણ બે અંશોની અધિકતાના અપવાદ જ હોય છે. એક અંશવાળો એક અણુ હોય અને બીજો અણુ ત્રણ અંશવાળો હોય તો બંને એક બીજાને બાંધે છે, તો પણ બંધાતા નથી.
- પરમાણુમાં આઠ સ્પર્શ (હલકો-ભારે, સુંવાળો-ખરબચડો, સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ, ઠંડો-ગરમ), પાંચ રસ, બે ગંધ અને પાંચ વર્ણનો સમાવેશ હોય છે. તેમાં સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતાના કારણે પરમાણુ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધથી લઈને અનંતપ્રદેશી સ્કંધરૂપ બની જાય છે.
- શરીર, મન, વાણીના નિર્માણરૂપ અણુઓનું કારણ બીજા અણુઓ નથી, પરંતુ તેમના સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા ગુણો છે - એવું તે ટીકાનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરે તો પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનો અહંકાર છૂટે અને સમ્યગ્જ્ઞાન થાય.
- કોઈ ગુણના પર્યાયમાં એક એકમ કરતાં તેનો નાનામાં નાનો (નિરંશ) ભાગ છે, તેને તે ગુણના પર્યાયનો અવિભાગપ્રતિચ્છેદ કહે છે. જેમ કે જળની અપેક્ષા ગાયના દૂધમાં અને ગાયના દૂધની અપેક્ષા ભેંસના દૂધમાં સ્નિગ્ધતાના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ અધિક હોય છે તથા ધૂળની અપેક્ષા રાખમાં અને રાખની અપેક્ષા રેતીમાં રૂક્ષતાના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ અધિક હોય છે.
- આ રીતે સ્કંધોની રચનાનું કારણ તેમના સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા ગુણો છે - એવું તે ટીકાનું જ્ઞાન કર્યું.
- આત્મા સ્કંધનો કર્તા તો નથી જ, પરંતુ તેનો નિમિત્ત પણ નથી.
- એક અધિકવાળો પરમાણુ પરિણામક (પરિણમાવનાર શક્તિ) છે અને બે અધિકવાળા પરમાણુ પરિણામ્ય (બીજાને પરિણમાવવામાં નિમિત્ત) છે. એક અંશ રૂક્ષતા અથવા સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ પરિણામ્ય તો છે જ નહિ અને જઘન્યતામાં બીજાને પરિણમાવનાર પણ નથી. (ગુણ = અંશ)
- એક પ્રદેશ પુદ્ગલ પરમાણુ રૂપ: પુદ્ગલદ્રવ્ય છે અને અનંત પરમાણુઓના સ્કંધ પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાય છે.
- પુદ્ગલદ્રવ્ય સિવાય અન્ય દ્રવ્ય એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપે એક સાથે રહેવા છતાં પણ કદી પરસ્પર મળતાં નથી. ધર્મદ્રવ્ય અરૂપી છે, પરંતુ તેઓ પણ પરસ્પર કદી મળતાં નથી. આમ આ ચારેય દ્રવ્યોમાં ભિન્નતા જળવાય છે.
- જીવ અનંત છે, પરંતુ તેઓ પરસ્પર મળતાં નથી, તેમજ અનાદિકાળથી આ દ્રવ્યોમાં પણ મળતાં નથી. હા, પુદ્ગલ સાથે તેમનો સંબંધ થાય છે. જો કે જ્ઞાની વિરક્ત

(૧૩૩-૧૩૪-૧૩૫-...)

એને રૂપિત્વ હોતાં નથી, તેમ છતાં રસાદિ ગુણ હોય છે. આત્મ જ્યારે પૌદ્ગલિક શરીરનો યોગ નથી આત્માનો સંબંધ હોવાનું મનાય આપણે સાકારરૂપ ચિંતવના એને રૂપારૂપ રૂપીના જ છે. યોગ પ્રધાન તે યુક્તિ જેની ગણિકાની રચના છે.

- અનુભવ = સ્પર્શ. આત્માનો અનુભવ એ તો સમ્યગ્દર્શન આત્માનો અનુભવ છે. એને એ અનુભવ અને પરમાણુ એટલે પરમાણુ સાથે ચીકાશ લુખાશ ગુણો જોડાયા તેને સ્કંધમાં આવ્યો છે.
- સ્કંધ થાય કે ભેદ થાય.
- બે ગુણ ચીકાશવાળો પરમાણુ ચાર ગુણ ચીકાશવાળા પરમાણુ કે પરસ્પર જોડાય છે? નહિ, તેને જોડવા પણ નહિ એને બે ચાર ગુણ રૂપ પોતે પોતાની સ્વતંત્રતાથી થઈ જાય છે. નિમિત્ત ગણ્યું એટલે કંઈ કામ નહિ.

(૧૩૩) - જેને આખું જ્ઞાન થયું તેને આપણો જ નહિ એને જ પોતાને દેખાતે તેવું આખું જ્ઞાન હોય છે.

- પરમાણુના અસંખ્યાતયુક્ત એટલે રસો હોય ત્યારે ઉભો ન હોય તે. રસો એને ઉભા હોઈ શકે, ઉભા એને ઉભો થઈ શકે પણ ઉભા એને સ્વતંત્ર ન હોઈ શકે એની પર્યાયનાં ચારસ્પર્શોથી અસંખ્યાત જ હોય; પાંચ રસમાંથી, બે ગંધમાંથી એને પાંચ વર્ણમાંથી એક એક હોય.

(૧૩૪) - સ્નિગ્ધ લુખાશ એ તો પરમાણુ ભેદમાં સ્પર્શ છે, પણ એની પુદ્ગલ ચીકાશ-લુખાશ સ્પર્શ છે ને ગાથા ૧૬૭ માં કહે છે. (...)

- પરમાણુ નિત્ય પરિણામી છે. તેનામાં જ્ઞાન નથી પણ એનો સ્વભાવ જ ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રૌવ્યયુક્ત છે તેથી જડ ભાવે જ પરિણમે છે.
- પરિણામનો તે અનંત શક્તિ - પરમાણુ સ્વભાવ ધરાવે છે. બે ગુણ ચીકાશથી એનાં ગુણ ચીકાશપણે પરિણમે છે. ઈર્ષ્યા પરિણામ છે, પણ તેનો નિમિત્તના છે. એક સમયમાં ઉત્પન્ન થાય. આત્મા સ્વભાવ પરિણામ આત્મામાં ઉપજાવે નથી.

(૧૩૫) - હવે ફરી સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વથી પિંડપણું થાય છે તે કહે છે. (ગાથા ૧૬૫ની ટીકા)

- સ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાનમાં આખું જ્ઞાન સવિકલ્પ થાય છે. આખું રૂપ જેવું જ્ઞાન જણાય હોય ત્યાં પરદ્રવ્ય-પરનું જ્ઞાન પણ તેવું થઈ શકે જ નહિ. કારણ તેને જ્ઞાન ન ફેલાય. આત્માના આત્મામાં વર્તતો ઉપયોગ અંશે હોય ને વર્તને ન જાણે, અંતરંગમાં ઉપયોગ અંશે હોય ને રાગને ન જાણે, દેહનો ઉપયોગ અંશે હોય ને દેહને ન જાણે. (ગુણ = અંશ = અવિભાગી પ્રતિચ્છેદ)
- ઉત્પાદ નિયમ છે = પરસ્પર તે નિયમ છે.
- ફેલાવું એમાં એમ છે કે પરમાણુનું જે સ્કંધપણે કે રૂક્ષપણે પરિણમન છે તે એમાં આત્માનો કોઈ અધિકાર નથી. પરમાણુને પોતપોતાની શક્તિથી થાય.
- ૧૬૭ ગાથામાં આવ્યું કે 'સ્વભાવ'-સ્નિગ્ધરૂક્ષથી આખું પરનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

गाथा-१६३, १६४, १६५ : प्रश्नोत्तर

① जोड़ी मिलाइये।

1- गाथा १६३	A. एक परमाणु अपनेसे दो अधिक अंश स्निग्धत्व या रूक्षत्व वाले दूसरे परमाणुसे बंधता है।
2- गाथा १६४	B. परमाणुमें एक से लेकर अनंत अविभाग प्रतिच्छेद तक स्निग्धत्व या रूक्षत्व हो सकता है।
3- गाथा १६५	C. परमाणुकी पिंडरूप परिणति स्निग्धत्व-रूक्षत्वके कारण होती है।

② 'सत्य' या 'भूल' बताइये।

1- परमाणु 'अप्रदेशी' कहलाता है क्योंकि इसमें एक भी प्रदेश नहीं है।

2- एक परमाणुको दो या अधिक प्रदेश हो सकते हैं।

3- द्विप्रदेशपनाकी अनुभूति अर्थात् दो प्रदेशपनाकी प्राप्ति।

4- परमाणुके स्कंधरूप परिणमनका एक मात्र कारण उसकी चिकनाई है।

5- एक अंश चिकाश या लुखाशवाला एक परमाणु तीन अंश चिकाश या लुखाशवाले परमाणुसे बंधता है।

6- परमाणुके स्निग्धत्व-रूक्षत्वकी तरह जीवमें राग और द्वेषके कारण बंध होनेकी प्रक्रिया समान है।

7- जघन्य विशुद्धि या संक्लेश स्थान प्राप्त जीव राग-द्वेषसे बंधता नहीं।

8- प्रत्येक परमाणुको चार स्पर्श, पांच रस, दो गंध और पांच वर्णमें से अविरोधपूर्वक (दो) स्पर्श, एक रस, एक गंध और एक वर्ण होता है।

9- परिणामक परमाणु परिणाम्य परमाणुको परिणमाता है।

10- परमाणुकी पिंडरूप होनेकी प्रक्रिया जाननेसे आत्माका परद्रव्योंके कर्तापनाका अहंकार छूटता है।

11- परमाणुकी स्कंध बननेकी प्रक्रिया परमाणुकी परतंत्रता बताती है।

12- जब तक स्वरूपग्राही ज्ञान नहीं होता तब तक परद्रव्योंका ज्ञान भी सच्चा नहीं हो सकता।

ગાથા-૧૬૬

ગાથા ૧૬૬ ઉત્થાનિકા:- હવે પિંડપણામાં પરમાણુઓના સ્વરૂપ દેખે છે (અર્થાત્ ઉપર કહ્યું તે જ પ્રકારે છે) એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા:- ચતુરંશ કો સ્નિગ્ધાણુ સહ દ્વય-અંશમય સ્નિગ્ધાણુનો;
પંચાંશી અણુ સહ બંધ થાય ત્રયાંશમય રૂક્ષાણુનો. ૧૬૬.

અન્વયાર્થ:- સ્નિગ્ધપણે બે અંશવાળો પરમાણુ ચાર અંશવાળા સ્નિગ્ધ (અથવા રૂક્ષ) પરમાણુ સાથે બંધ અનુભવે છે; અથવા રૂક્ષપણે ત્રણ અંશવાળો પરમાણુ પાંચ અંશવાળા સાથે જોડાયો થકો બંધાય છે.

ભાવાર્થ:- બે અંશથી માંડીને એકેક અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ તેનાથી બે અધિક અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાઈને સ્કંધ બને છે. જેમ કે ૨ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ ૪ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; ૯૧ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ ૯૩ અંશ રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; ૫૩૩ અંશ રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ ૫૩૫ અંશ રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; ૭૦૦૬ અંશ રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ ૭૦૦૮ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે - આ ઉદાહરણો મુજબ બે થી માંડીને અનંત અંશો (અવિભાગી પ્રતિચ્છેદો) સુધી સમજી લેવું.

- માત્ર એક અંશવાળા પરમાણુમાં જઘન્યભાવને લીધે બંધની યોગ્યતા નહીં હોવાથી એક અંશવાળો સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ પરમાણુ ત્રણ અંશવાળા સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ પરમાણુ સાથે પણ બંધાતો નથી.
- આ રીતે, (એક અંશવાળા સિવાય) બે પરમાણુઓ વચ્ચે બે અંશોનો તફાવત હોય તો જ તેઓ બંધાય છે; બે કરતાં વધારે કે ઓછા અંશનો તફાવત હોય તો બંધ થતો નથી. જેમ કે: પાંચ અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ સાત અંશવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; પરંતુ પાંચ અંશવાળો પરમાણુ આઠ અંશવાળા કે છ અંશવાળા (અથવા પાંચ અંશવાળા) પરમાણુ સાથે બંધાતો નથી.

સારાંશ: • જે વાત આગળની ગાથામાં કહી હતી તે જ વાતને ઉદાહરણ દ્વારા અહીં [illegible] સમજાવે છે:

- (સ્પષ્ટતા માટે):- પુદ્ગલ 'સમ' અને 'વિષમ' હોય છે. પરંતુ એક પરમાણુની અપેક્ષાએ વિભાગોના સમાન અંશવાળો બીજો પરમાણુ 'સમ' કહેવાય છે, અને બાકીના બધા પરમાણુ તેની અપેક્ષાએ 'વિષમ' કહેવાય છે. જેમ કે પાંચ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુને પાંચ અંશ રૂક્ષતાવાળો બીજો પરમાણુ 'સમ' છે અને બાકી બધા પરમાણુઓ તેને માટે 'વિષમ' છે. આનો અર્થ એમ થયો કે વિભાગતાની અપેક્ષાએ સમાન અંશવાળા પરમાણુ પરસ્પર સમ છે અને અનેક વિભાગતાની અપેક્ષાએ અસમાન અંશવાળા પરમાણુ પરસ્પર વિષમ છે. (અર્થાત્ સ્નિગ્ધતાની અપેક્ષાએ અથવા રૂક્ષતાની અપેક્ષાએ અસમાન અંશોવાળા પરમાણુ પરસ્પર વિષમ છે)
- રત્નત્રય પ્રગટવાનો ... ઉપાદાન ... કે પર-વસ્તુને ... જુએ છે, પરંતુ આ આત્મા પરના સંયોગ રહિત, નિમિત્ત અને નિરપેક્ષ પણ સહજ

છે; જે રીતે ખાવાના આહારનો અંશ ગ્રાહ્ય રસ ભાગરૂપે થઈ જાય છે, તે પરપદાર્થોનો પણ તેના સ્વભાવ ઉપર છે, કે બે પરમાણુઓના સ્નિગ્ધ રૂક્ષ ગુણને કારણે પરમાણુઓના સ્નિગ્ધ રૂક્ષ બંધ થવાને કારણે પરિણમે છે, તેમાં કર્તા આત્મા નથી. આત્મા સ્વભાવ, સ્વભાવ તરફ જ વળવું કરતા છે.

(૭૫૧૯૭) પુદ્ગલ પરમાણુ અને સ્કંધોની જે ક્રમબદ્ધની રચના થાય છે, તેમાં પણ આત્મા તો નિમિત્તરૂપ જ છે; તે સંપૂર્ણ રચના પુદ્ગલોના પરસ્પર સંયોગના કારણે સ્વભાવમાં સ્વતંત્ર થાય છે. તેથી આત્માર્થીઓએ તેનો પોતાની ઈચ્છા અનુસાર ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને પોતાની ઈચ્છાનુસાર કાર્ય ન થતાં ખેદ પણ પ્રકારની ચિંતા પણ કરવી જોઈએ. જો આત્મજ્ઞાન નિમિત્તે પ્રયત્ન થાય છે, ત્યારે તેનું ચિંતા થઈ જાય તો પણ તેને ... માનીને રાગનું રૂપ ઉતારવું જોઈએ. તેના પર આધારિત ક્રિયા-પ્રક્રિયા ઉપર કરવાની આવશ્યકતા નથી, બીજાની આધારિત ચિંતા કરવાની પણ આવશ્યકતા નથી.

- સ્વભાવ ... જ પરમાણુઓને નિશ્ચયનું થાય છે = આ બે આધારિત નિમિત્ત-રૂપતા અને જ પરમાણુઓના બંધનું કારણ કરતા છે.
- આત્માનાં પણ ~~શુભ~~ રાગ હોય ઉત્તમ રાગના બે ભેદ આધારિત હોય તો ચાલે, પણ રાગનો ભેદ ભેદ ઉત્તમ રાગને ન જોઈએ. (પરંતુ રાગનો ભેદ ભેદ કરવા જોઈએ)

(here→)

- ~~[illegible]~~
- દ્રવ્યમાં શક્તિ ફેર છે.
- જીવને યોગ્ય ન હોય તેને રૂપ કહ્યાં છે. જીવને યોગ્ય હોય કે ન હોય તેને અરૂપ કહ્યાં છે. "રૂપ છે તે જીવને યોગ્ય નથી અને અરૂપ છે તે જીવને યોગ્ય છે" એમ નથી. રૂપ છે તે તો જીવને યોગ્ય છે નહિ, પરંતુ અરૂપના બે પ્રકાર છે: ૧) જીવને યોગ્ય અને ૨) જીવને અયોગ્ય. આકાશ અરૂપની વ્યાખ્યા આવતી નથી કે જીવને લાયક પરમાણુને અરૂપ કહ્યાં છે. (જુઓ પ્રવચન નં. 172 on તારીખ ૧૯૮) ભાગ ૩૩૦-૩૩૧.

गाथा - १६६ प्रश्नोत्तर

(१) 'हाँ' या 'ना' में उत्तर दीजिये।

निम्न लिखित दो परमाणुओं का बंध होगा कि नहीं ?

क्र.	एक परमाणु	दूसरा परमाणु	हाँ/ना (Y/N)
1-	1000 अंश स्निग्ध	1002 अंश स्निग्ध	
2-	9 अंश रूक्ष	11 अंश रूक्ष	
3-	35 अंश रूक्ष	33 अंश स्निग्ध	
4-	15 अंश स्निग्ध	15 अंश रूक्ष	
5-	500 अंश स्निग्ध	502 अंश रूक्ष	
6-	1 अंश रूक्ष	3 अंश रूक्ष	
7-	50 अंश रूक्ष	49 अंश स्निग्ध	

(२) निम्न लिखित दो परमाणु परस्पर 'रूपी' हैं या अरूपी ?

क्र.	एक परमाणु	दूसरा परमाणु	रूपी / अरूपी (R/A
1-	100 अंश स्निग्ध	100 अंश रूक्ष	
2-	100 अंश स्निग्ध	200 अंश रूक्ष	
3-	100 अंश स्निग्ध	102 अंश स्निग्ध	
4-	100 अंश स्निग्ध	200 अंश स्निग्ध	

ગાથા-૧૬૭ (૧૬૭-૧)

ઉત્થાનિકા:- હવે આત્માને પુદ્ગલોના પિંડના કર્તાપણાનો અભાવ નક્કી કરે છે :-

ગાથા:- સ્કંધો પ્રદેશદ્વયાદિયુત, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ને સાકાર જે,
તે પૃથ્વી-વાયુ-તેજ-જળ પરિણામથી નિજ થાય છે. ૧૬૭.

અન્વયાર્થ:- દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધો (બેથી માંડીને અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધો) કે જેઓ સૂક્ષ્મ અથવા બાદર હોય છે અને સંસ્થાનો (આકારો) સહિત હોય છે તેઓ - પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુરૂપ પોતાના પરિણામોથી થાય છે.

ટીકા: (ટીકા સાથે): આ રીતે વિશિષ્ટ અવગાહનશક્તિ વડે સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂલ થઈ, વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કરવાની શક્તિથી અને પુદ્ગલના આકાર ધારણ કરવાના દ્વિપ્રદેશાદિ સ્કંધ પોતાની યોગ્યતા અનુસાર સ્પર્શાદિ ચતુષ્કના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સ્વશક્તિ વડે પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુરૂપ પોતાના પરિણામોથી જ થાય છે.

આથી નિશ્ચય થાય છે કે દ્વિઅણુકાદિ અનંતાનંત પુદ્ગલોના પિંડનો કર્તા આત્મા નથી. જે પુદ્ગલો બેથી અનંત પ્રદેશો સુધીના પરમાણુઓના સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ આકારોના સ્કંધ; જેવાં પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને હવા જાણીએ છે, તે બધાં સ્કંધ આ જ રૂપે અને વિવિધ સ્વભાવના કારણે જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ બધું પુદ્ગલ-દ્રવ્યનો નિયમ છે અને પુદ્ગલ જ તેનો કર્તા છે. ઔપચારિક ભાષામાં આત્મા તેનાથી પૂર્ણ જુદો છે. જો આત્મકર્તાપણાની ભાવના હોય તો તેને નષ્ટ કરવી જોઈએ, પરમાત્મા જોઈએ.

સ્કંધ સ્વયંની વિશિષ્ટ અવગાહન શક્તિના કારણે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલરૂપે થાય છે. શરીર, પર્વત આદિ સ્થૂલ સ્કંધ છે અને ભાષાવર્ગણા, કાર્મણવર્ગણા આદિ સૂક્ષ્મ સ્કંધ. સ્કંધોમાં સ્વયં પ્રાપ્ત અવગાહન વિશિષ્ટ શક્તિ છે, તે જ કારણે તેઓ સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂલ રૂપ ધારણ કરે છે. સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ કોઈ પણ સ્કંધનો કર્તા, હર્તા કે પ્રેરક આત્મા છે જ નહીં.

તે સ્કંધો સ્વયંની વિશિષ્ટ આકાર ધારણ કરવાની શક્તિના કારણે વિવિધ આકાર ધારણ કરે છે. માટીના પિંડ માટીનો આકાર થાય છે, તે માટીના કારણે જ થાય છે, કુંભારના કારણે નહીં.

સ્પર્શાદિ ચતુષ્ક = સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ.

આ રીતે સિદ્ધ થયું કે આત્મા પરમાણુના પિંડને કોઈ પણ રીતે કરે-કરાવે, રોટલી વાળે, પગ માંડીને ચાલે - એ બધામાં આત્માને એ પુદ્ગલોના કર્તૃત્વનો અભાવ છે.

એટલે કહે છે કે સૂક્ષ્મ પણ તેનાથી અને સ્થૂલ પણ તેનાથી જ થાય છે.

વિશિષ્ટ અવગાહન શક્તિ = સ્થૂલપણે રહ્યું કે સૂક્ષ્મપણે રહ્યું. સૂક્ષ્મમાં ઘણાં પરમાણુઓ થોડા અવગાહનમાં હોય અને સ્થૂલમાં થોડા પરમાણુ મોટી અવગાહનામાં હોય. એટલે નથી કે પરમાણુ ઓછા હોય ત્યારે સૂક્ષ્મ હોય અને સ્કંધમાં વધારે હોવાના કારણે સ્થૂલ થાય - પણ એ બરાબર નથી. ભાષાના અને તેથી સૂક્ષ્મ છે. આ શરીરના પરમાણુઓ સ્થૂલ છે. એ પરમાણુ જ સ્થૂલ થાય છે

ને પોતાના દેહ-ઇંદ્રિય-મન-ભાવમાં રહ્યા છે.

- વિરાટ આકાર ધારણ કરવાની શક્તિ: સ્થૂળમાંથી વિરાટ અને સૂક્ષ્મમાંથી અણોથી
- વિવિધ સ્વરૂપ: સ્થૂળમાં રહેવા છતાં ઘણાં આકાર અને અવસ્થાન નાનું,
સૂક્ષ્મમાં પરમાણુ જેટલાં અને આકાર પણ તેવાં સ્થૂળના.
- દરેક પરમાણુના પદાર્થ સ્વરૂપમાં કોણ શક્તિ તેમાં કામ શું કરે?

गाथा-१६७ : प्रश्नोत्तर

(1) जोड़ी मिलाइये ।

1. विशिष्ट अवगाहन शक्ति	A. विचित्र आकार धारण करना
2. विशिष्ट संस्थान शक्ति	B. स्थूल या सूक्ष्म रूप होना

(2) प्रश्न एक-उत्तर अनेक: निम्नलिखित उत्तरों में से किसी एक या अधिक सही उत्तर चुनिये ।

1- इस गाथा का प्रयोजन क्या है ?

A □ परमाणु के बंध की प्रक्रिया समझाना ।
B □ पृथ्वी-वायु-तेज-जल का उदाहरण बताना ।
C □ आत्मा को पुद्गल पिंड का अकर्ता सिद्ध करना ।
D □ परमाणु की आकार और अवगाहन शक्ति का वर्णन करना ।

2- पुद्गलों की किन शक्ति के कारण पृथ्वी आदि स्कंध बनते हैं ?

A □ विशिष्ट अवगाहन शक्ति
B □ विशिष्ट संस्थान शक्ति
C □ स्पर्शादि चतुष्क के आविर्भाव और तिरोभाव करने रूप शक्ति
D □ स्निग्ध और रूक्ष स्वभाव शक्ति
E □ ALL OF THE ABOVE

(3) 'सच' या 'झूठ' बताइये ।

1- सूक्ष्म परमाणु स्कंध में आने से स्थूल हो जाता है ।
2- सूक्ष्म स्कंध में परमाणु की संख्या कम होती है और अवगाहना छोटी होती है ।
3- स्थूल स्कंध में परमाणु की संख्या अधिक होती है और अवगाहना बड़ी होती है ।
4- कुम्हार माटी के पिंड में से घड़े रूप आकार बनाता है ।
5- आहारवर्गणा और कार्माणवर्गणा स्थूल स्कंध हैं ।

ગાથા-૧૬૮

ઉત્થાનિકા:- હવે (એમ આત્મા પુદ્ગલપિંડનો કરનાર નથી તેમ) આત્મા પુદ્ગલપિંડનો લાવનાર (પણ) નથી એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા:- ઓગાઢગાઢ નિચિત છે લોક પુદ્ગલકાયથી
આ સર્વતઃ બાદર-સૂક્ષ્મથી, કર્મત્વયોગ્ય-અયોગ્યથી. ૧૬૮

અન્વયાર્થ:- લોક સર્વતઃ સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર તથા કર્મત્વને અયોગ્ય તેમ જ કર્મત્વને યોગ્ય પુદ્ગલકાયો (પુદ્ગલસ્કંધો) વડે (વિશિષ્ટ રીતે) અવગાહાઈને ગાઢ ભરેલો છે.

ભાવાર્થ:- આ લોકમાં સર્વ સ્થાને જગ્યા છે અને કર્મબંધને યોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણા પણ સર્વ સ્થાને છે. આત્માને જે પ્રકારના પરિણામ થાય તે પ્રકારનો આત્માને કર્મબંધ થાય છે. એમ નથી કે આત્મા કોઈ બહારથી ક્યાંકથી કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો લાવીને બંધ કરે છે.

સ્વાધ્યાય:- પ્રવચનસારઃ હવે આ કહે છે કે નિશ્ચયથી રૂક્ષ-સ્નિગ્ધ હોવા છતાં પણ, વ્યવહારથી કર્મરૂપ આધિક હોવાને કારણે પુદ્ગલ આદિ પાંચ સૂક્ષ્મ-સ્થાવરના પૂરા જગતમાં એમ લોક ભરેલો રહે છે, તેમ પુદ્ગલોથી પણ ભરેલો રહે છે. આથી સાર થાય છે કે શરીરાવગાહ ક્ષેત્રમાં જીવ રહે છે, ત્યાં જ બંધને યોગ્ય પુદ્ગલો પણ રહે છે; જીવ તેમને બહારથી લાવતો નથી.

- અનંતાનંત સૂક્ષ્મ તથા બાદર પૌદ્ગલિક કાર્મણ વર્ગણાઓ લોકાકાશના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં ઠસોઠસ ભરેલી છે. આમ કર્મરૂપ પરિણમનશક્તિવાળી ધારણ કરવાવાળી તે વર્ગણાઓ આત્માના વિકારી ભાવોનો નિમિત્ત પામીને કર્મરૂપ થઈને આત્માની સાથે બંધાયેલી રહે છે.
- કર્મ થવાને યોગ્ય પરમાણુઓ અતિ સૂક્ષ્મ નથી હોતાં; કારણ કે કર્મ અનંત પરમાણુઓનાં બનેલાં છે. એક પરમાણુ અથવા અસંખ્ય પરમાણુઓનો સ્કંધ કર્મરૂપ થવાને લાયક નથી. અનંત પરમાણુ સાથે કર્મરૂપ પરિણમે છે. તેવી જ રીતે અતિ-સ્થૂળરૂપ પરમાણુ પણ કર્મરૂપે પરિણમતા નથી. આમ કર્મના પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મ નથી હોતાં અને અતિ સ્થૂળ પણ હોતાં નથી.
- કર્મરૂપ પરિણમવું અથવા ન પરિણમવું એ તો પરમાણુઓની સ્વતંત્ર-સામર્થ્ય યોગ્યતાની વાત છે.
- જેમ મનુષ્ય બનાવવાને માટે ગામની બહારથી ચીજો લાવવી પડે છે, તેવી રીતે આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે ત્યારે કર્મના જથ્થા બહારથી લાવવા પડતા હોય - એમ નથી. જીવ જેટલી માત્રામાં રાગ-દ્વેષ કરે, તેટલી માત્રામાં કર્મને લાયક, તેટલા પરમાણુ પોતાના કારણે પરિણમે છે, આત્મા તે પરમાણુઓને બહારથી લાવતો નથી.
- આ રીતે આ ગાથામાં એમ કહ્યું છે કે જેમ આ લોક અનંત જીવોથી ઠસોઠસ ભરેલો છે, તેવી જ રીતે અનંત કાર્મણ વર્ગણાઓથી પણ ભરેલો છે; તેથી જ્યારે આત્માના રાગાદિભાવોનું નિમિત્ત પામીને કાર્મણ વર્ગણાઓ પોતાની પર્યાયગત યોગ્યતાથી કર્મરૂપ પરિણમિત થાય છે; ત્યારે તે વર્ગણાઓને બીજે ક્યાંકથી લાવવી પડતી નથી, પરંતુ ત્યાં જ છે, તે જ સ્થાનમાં સ્થિત કાર્મણવર્ગણાઓ જ કર્મરૂપે પરિણમિત થઈ જાય છે.

- પરમાણુના ટેકેદારો અંગે એકમત [illegible] હતા નહિ.
- 'કુદરતના પરમાણુ કેટલા?' - એ પ્રશ્ન જ નહિ. પરમાણુ ત્યાં હોય જ છે એમ તે ગણાય છે. રાગના વિભિન્ન અંગ જ ફેલાવો રચીને પરમાણુ કલ્પનાની પરિકલ્પના થાય છે.
- પ્રકાર નો કલ્પના પરિકલ્પનામાં વિભિન્ન તારતમ્ય પણ અલગ્ગા નહિ. વિભિન્ન હો પણ તેની અલગતા નહિ. કલ્પને રંગ પ્રકાર પર [illegible] અને રાગ કઈ છે તારે તારે કલ્પના પરિકલ્પનાનું? પરમાણુનો અંશ જ [illegible] હોય જ પ્રકારનો [illegible] રાગ થાય તે જ પ્રમાણે તે [illegible] અને [illegible] ઉત્પન્ન કરે.
- કલ્પના [illegible] રાગ વિભિન્ન છે અને કલ્પના [illegible] પ્રકારમાં [illegible] વિભિન્ન છે. [illegible] અને પ્રકારનું [illegible] એ તો કલ્પના [illegible] [illegible] છે, રાગ અને [illegible] [illegible] નહિ.

गाथा - १६८ : प्रश्नोत्तर

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- अतिस्थूल परमाणु कर्मरूप परिणमित नहीं होते।

2- अतिसूक्ष्म परमाणु कर्मरूप परिणमित नहीं होते।

3- एक से लेकर असंख्य परमाणु कर्मरूप परिणमित होते हैं।

4- अनंत परमाणु मिलकर कर्मरूप परिणमित होते हैं।

5- सारा लोक जीवोंसे ठसाठस भरा हुआ है।

6- सारा लोक कर्मरूप परिणमने योग्य पुद्गलोंसे ठसाठस भरा हुआ है।

7- सारा लोक कर्मरूप परिणमनेके लिये अयोग्य पुद्गलोंसे ठसाठस भरा हुआ है।

8- संसारी जीवके रागद्वेष अनुसार परिणमित होनेवाली कर्म-वर्गणायें जीवके साथ एकक्षेत्रावगाहपने सदा होती ही हैं।

9- कर्मकी स्थिति बंधनमें जीवका योग निमित्त होता है।

10- कर्म परमाणुकी संख्या बंधनमें जीवका कषाय निमित्त होता है।

ગાથા - ૧૬૯ (૧૬૯-૧)

ઉત્થાનિકા:- હવે આત્મા પુદ્ગલપિંડોને કર્મપણે કરનારો નથી એમ નક્કી કરે છે -

ગાથા:- સ્કંધો કરમને યોગ્ય પામી જીવના પરિણામને
કર્મત્વને પામે; નહીં જીવ પરિણમાવે તેમને. ૧૬૯.

અન્વયાર્થ:- કર્મપણાને યોગ્ય સ્કંધો જીવના પરિણામને પામીને કર્મભાવને પામે છે; તેમને જીવ પરિણમાવતો નથી.

ભાવાર્થ:- તુલ્ય ક્ષેત્રે રહેલા જીવના બાહ્ય પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને કર્મપણાની સ્વયમેવ પોતાની અંતરંગ શક્તિથી સ્વભાવથી કર્મરૂપે પરિણમન થાય છે; જીવ તેમને કર્મપણે પરિણમાવતો નથી.

સારાંશ:- • જગતમાં કર્મરૂપ પરિણમનની સ્વાભાવિક શક્તિ રહે છે; આત્મા આવા જે પુદ્ગલના સ્કંધ છે; તે જ પોતાની મેળે જીવના ઔદયિક પરિણામનું નિમિત્ત પામીને તે જ સમયે કર્મરૂપ પરિણમન થઈને આત્માની સાથે બંધાઈ જાય છે. આ પુદ્ગલના પિંડો આત્માએ બનાવ્યા નથી. વસ્તુતઃ વાત એમ છે કે તે કર્મપિંડોને આત્માએ પરિણમાવ્યા નથી, તેમ જ નથી કે પુદ્ગલનો પિંડ પુદ્ગલની સાથે જ છે, આત્મા સાથે નહિ.

- કર્મરૂપ પરિણમનવાળી યોગ્યતાવાળા પુદ્ગલસ્કંધ જીવની સાથે એકક્ષેત્રાવગાહી હોય છે. તેઓ જીવના પરિણામનું નિમિત્ત પામીને કર્મરૂપે પરિણમે છે. તે સ્કંધોનું સ્વાભાવિક પુદ્ગલરૂપ પરિણમન અંતરંગ સાધન છે અને જીવના પરિણામ માત્ર બાહ્ય સાધન છે. જીવનું પરિણમન નિમિત્તમાત્ર જ છે, તેથી નક્કી થાય છે કે આત્મા પુદ્ગલપિંડોને કર્મરૂપ પરિણમાવતો નથી.
- એક ક્ષેત્રમાં રહેવાવાળા જીવના વિકારી પરિણામને નિમિત્તમાત્ર બનાવીને કર્મ યોગ્ય પુદ્ગલો પોતાની અંતરંગ શક્તિથી સ્વાભાવિક કર્મરૂપે પરિણમન થાય છે. જીવ તેમને પરિણમાવતો નથી.
- આત્મા ખી છે માટે પરમાણુને બાંધી શકતા નથી એમ કહ્યું તે નિમિત્તનું કથન છે.
- (પુદ્ગલ સ્કંધમાં રહેલી) જ્યાં આત્મા છે તે જ ક્ષેત્રે પરમાણુ છે = તુલ્ય ક્ષેત્ર છે.
- નવા કર્મ બંધાય છે તેમાં જીવના પરિણામ બહિરંગ કારણ છે - નિમિત્ત છે, માટે તેને આશ્રય કરે છે એમ કહેવામાં આવે છે.
- જ્યાં જીવ છે ત્યાં કર્મપણાને યોગ્ય અનંત પરમાણુઓ ઠસોઠસ ભરેલા છે. તે સ્કંધો જીવના પરિણામના નિમિત્તનો આશ્રય કરીને સ્વયમેવ કર્મપણે પરિણમે છે; જીવ તેમને પરિણમાવતો નથી; પરંતુ તેઓ પોતાની યોગ્યતાથી જ પરિણમે છે.
- જીવનો રાગ અને કંપન - બંધમાં એમ આશ્રય છે પણ તે રાગ અને યોગ કર્મને પરિણમાવે છે એમ નથી. જેટલા પરમાણુઓની યોગ્યતા (જેટલા પરમાણુઓની ત્યારે) હોય તે પરિણમે છે.
- રાગ નથી માટે પુદ્ગલો કર્મપણે પરિણમતા નથી એમ નથી, પરંતુ પોતાની યોગ્યતા જ એવી છે કે તેઓ કર્મપણે પરિણમતા નથી.

गाथा - १६९ प्रश्नोत्तर

① जोड़ी मिलाइये।

1. गाथा १६७	A. आत्मा पुद्गलपिंडों को लाता नहीं है।
2. गाथा १६८	B. आत्मा पुद्गलपिंड का कर्ता नहीं है।
3. गाथा १६९	C. आत्मा पुद्गलपिंडों को कर्मरूप परिणमाता नहीं है।

② प्रश्न एक - उत्तर अनेक :

कर्मरूप परिणमने योग्य कार्मणवर्गणाओं के कर्मरूप परिणमन में जीव के राग और योग किस प्रकार के कारण हैं?

1-	2-	3-
A. □ निमित्त	A. □ निश्चय	A. □ अंतरंग
B. □ उपादान	B. □ व्यवहार	B. □ बहिरंग

③ सच या झूठ बताइये।

1- कर्मपुद्गलों का बंध आत्मा के साथ होता है।

2- कर्मपुद्गलों का बंध पुद्गलों के साथ ही होता है।

3- ज्ञानावरणादि प्रकृतिरूप परिणमने की अंतरंग शक्ति कर्मयोग्य पुद्गलों में स्वयमेव होती है।

4- जहाँ जीव है वहाँ कर्मरूप होने लायक और अलायक परमाणु ठसाठस भरे हुए हैं।

5- कर्मबंध में जीव के परिणाम अकिंचित्कर हैं।

ગાથા-૧૭૦

ઉત્થાનિકા:- હવે આત્માને કર્મપણે પરિણત પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક શરીરના કર્તાપણાનો અભાવ બતાવે છે (અર્થાત્ કર્મપણે પરિણમેલું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તે-સ્વરૂપ શરીરનો કર્તા આત્મા નથી એમ બતાવે છે):-

ગાથા:- કર્મત્વપરિણત પુદ્ગલોના સ્કંધ તે તે ફરી ફરી
શરીરો બને છે જીવને, સંક્રાંતિ પામી દેહની. ૧૭૦.

ભાવાર્થ:- જીવના પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને જે પુદ્ગલો સ્વયમેવ કર્મરૂપે પરિણમે છે, તે પુદ્ગલો જ અન્ય ભવમાં શરીર બનવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે અને નોકર્મપુદ્ગલો સ્વયમેવ શરીરરૂપે પરિણમે છે. માટે શરીરનો કર્તા આત્મા નથી.

અન્વયાર્થ:- કર્મપણે પરિણમેલા તે તે પુદ્ગલસ્કંધો દેહાંતરરૂપ ફેરફારને પામીને ફરી ફરીને જીવને શરીરો થાય છે.

સારાંશ:- ગાથામાંથી: 'તે તે (સ્કંધ) પુદ્ગલમાંથી સ્વયમેવ શરીરો થાય છે' = તે તે પુદ્ગલ જીવને શરીરો થવામાં નિમિત્તરૂપે થાય છે.

- જેમ રીતે વરસાદ થવાની શક્તિ વાદળાઓમાં છુપાયેલ રહે છે અને સમય આવ્યે તે ઉત્પન્ન થઈને વરસાદરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જ રીતે ક્રમબદ્ધ ઉદયરૂપ આવવું જોઈએ અને તેના સ્વરૂપમાં આ દેહ આવતો જોઈએ. ખરેખર તો એ નોકર્મરૂપ દેહ 'દેહ' નામક નામકર્મના ઉદયનું પરિણામ છે.
- આપણે ગુણસ્થાન શરીરની વાત કરી છે, તેમાં મન, વાણીના પરમાણુ પણ સાથે લેવા જોઈએ. તેથી જે પરમાણુ મનરૂપ અથવા વાણીરૂપ પરિણમે છે, તેમાં પણ કર્મ નિમિત્તરૂપે હોય છે. આમ તો શરીર, મન, વાણી આદિ નોકર્મના કારણરૂપે કર્મ પુદ્ગલ જ હોય છે, પરંતુ આત્માને નિમિત્તરૂપે પણ કહ્યાં નથી. તેથી આત્મા તેનો કર્તા નથી.
- જેમ રીતે વિજ્ઞાનિક પોતાના કાર્યમાં પરિણમે છે, તેમ જ રીતે સંસારી જીવની આત્માના પુદ્ગલો પણ પોતાના સ્વયંના પરિણામના સ્વભાવમાં વાણીરૂપ થઈને નીકળે છે. આમ તો વર્ગણાના નોકર્મ આહાર પણ આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી તો પછી તેમનાથી આપણા આત્માનું વર્તન બન્યું છે એમ સંસારીજન આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકે - એ કેમ સંભવ છે?
- કર્મ યોગ્યતા પામીને સ્કંધ કર્મરૂપ થાય છે અને કર્મનું નિમિત્ત પામીને જુદા-જુદા શરીર થાય છે. આત્મા તેનો કર્તા નથી, તેથી આત્મા શરીર નહિ-એમ નિશ્ચય થાય છે.
- આ ઔદારિક આદિ શરીર 'શરીર' નામક નામકર્મના ઉદયાનુસાર થવાવાળું નોકર્મરૂપ પરિણમન છે. તે નામકર્મ પણ પૌદ્ગલિક છે અને તેના ઉદયાનુસાર થવાવાળું નોકર્મરૂપ શરીર પણ પૌદ્ગલિક પુદ્ગલની રચના છે, તેથી તેનો કર્તા-હર્તા પુદ્ગલ જ છે, આત્મા નહીં.
- (પૂર્વે) આત્માના કર્મના પુદ્ગલો નવા શરીર થવામાં નિમિત્તરૂપ થાય છે.
(તેથી) પુદ્ગલમાંથી સ્વયમેવ શરીરપણે પરિણમે છે એમ કહે છે.
- પહેલા સમયે ત્યારે એને ઈન્દ્રિયરૂપે પરિણામે; આહાર-શરીર-ઈન્દ્રિયો-શ્વાસોચ્છ્વાસ-ભાષા અને મન એમ પર્યાપ્તિ પણ ત્યારે છે ને? (હા!) ત્યારે તો તે ત્યારે થતા?
- જીવ પોતાની એમ છે કે જે કર્મરૂપે પરિણમેલા છે તે નવા શરીરરૂપે થાય

गाथा-१७० : प्रश्नोत्तर

(१) प्रश्न एक - उत्तर अनेक : निम्नलिखित उत्तर में से एक या अधिक सही उत्तर चुनिये।

1- इस गाथा में प्रयोजनरूप क्या कहना है?
A.☐ आत्मा शरीर का कर्ता नहीं है।
B.☐ शरीर की रचना कैसे होती है।
C.☐ शरीररूप नोकर्म का कर्ता द्रव्यकर्म है।
D.☐ छह प्रकार की पर्याप्ति कैसे पूर्ण होती है।

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- कर्मरूप परिणत पुद्गलकायें पुनः पुनः शरीररूप परिणमती हैं।

2- द्रव्यकर्म वटवृक्ष के बीज समान है।

3- मैं बहुत अच्छी तरह भजन गा सकता हूं।

4- मनुष्यदेहनामकर्म के उदय के (निमित्त से) मुझे यह देह मिला है।

5- 'जे-जे पुद्गलकाय (द्रव्यकर्म) स्वयमेव शरीर बनते हैं' (टीका) अर्थात् जे-जे पुद्गलकाय (द्रव्यकर्म) शरीर बनने में निमित्तभूत होती हैं।

गाथा-१७० : प्रश्नोत्तर

(१) प्रश्न एक - उत्तर अनेक : निम्नलिखित उत्तर में से एक या अधिक सही उत्तर चुनिये।

1- इस गाथा में प्रयोजनरूप क्या कहना है?
A.☐ आत्मा शरीरका कर्ता नहीं है।
B.☐ शरीरकी रचना कैसे होती है।
C.☐ शरीररूप नोकर्मका कर्ता द्रव्यकर्म है।
D.☐ छह प्रकारकी पर्याप्ति कैसे पूर्ण होती है।

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- कर्मरूप परिणत पुद्गलकायें पुनः पुनः शरीररूप परिणमती हैं।

2- द्रव्यकर्म वटवृक्षके बीज समान है।

3- मैं बहुत अच्छी तरह भजन गा सकता हूँ।

4- मनुष्यदेहनामकर्म के उदय के (निमित्त से) मुझे यह देह मिला है।

5- 'वे-वे पुद्गलकाय (द्रव्यकर्म) स्वयमेव शरीर बनते हैं' (टीका) अर्थात् वे-वे पुद्गलकाय (द्रव्यकर्म) शरीर बनने में निमित्तभूत होती हैं।

ગાથા-૧૭૧

ઉત્થાનિકા:- હવે આત્માને શરીરપણાનો અભાવ બતાવે છે:-

ગાથા:-
જે દેહ ઔદારિક, ને વૈક્રિય-તૈજસ દેહ છે,
કાર્મણ-અહારક દેહ જે, તે સર્વ પુદ્ગલાત્મક છે. ૧૭૧.

અન્વયાર્થ:- ઔદારિક શરીર, વૈક્રિયિક શરીર, તૈજસ શરીર, આહારક શરીર અને કાર્મણ શરીર- બધાં પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક છે.

ભાવાર્થ:- આચાર્યભગવાન નિશ્ચયના કથનમાં કહે છે કે ઔદારિક શરીરનામક નામકર્મ રહિત પરમાત્માને પ્રાપ્ત ન કરવાવાળા જીવોની ભાવના વડે ઉપાર્જિત ઔદારિક શરીરનામક નામકર્મના નિમિત્તે ભાવાંતરમાં પુદ્ગલ પિંડ ઉદયમાં આવે છે; તેના ઉદયથી નોકર્મ પુદ્ગલ ઔદારિકાદિ શરીરના આકારમાં સ્વયં જ પરિણમિત થાય છે. આ જ કારણ છે કે આત્મા ઔદારિક શરીરોનો કર્તા બનતો નથી.

- જેની રચના અનેક પ્રકારની હોય છે- એવું ઔદારિક શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચને હોય છે. વિક્રિયાથી જેની રચના હોય છે- એવું વૈક્રિયિક શરીર દેવ અને નારકીઓને હોય છે. શુભ અને અશુભના ભેદથી તૈજસ શરીર બે પ્રકારનું હોય છે. આહારક અને કાર્મણ શરીરની રચના પણ વિશેષ પ્રકારથી થાય છે. આ બધાં શરીરો તો પુદ્ગલના પિંડ છે અને ભગવાન આત્માની સંરચના તેનાથી પૂર્ણતઃ ભિન્ન જ છે.
- જૈન સિદ્ધાંત પ્રવેશિકામાં કહ્યું છે કે મનુષ્ય તથા તિર્યંચને ઔદારિક શરીર હોય છે, નારકી તથા દેવને વૈક્રિયિક શરીર હોય છે અને કોઈ મુનિરાજને આહારક શરીર હોય છે; પરંતુ તૈજસ તથા કાર્મણ શરીર તો બધા સંસારી જીવોને જ હોય છે, અને એમ કહે છે કે જીવને શરીર હોતું જ નથી, શરીર તો જડ પુદ્ગલ પરમાણુ જેવું બને છે. સિદ્ધાંત પ્રવેશિકામાં સંસારી દશામાં શરીરના સંયોગનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે; પરંતુ શરીર આત્માનું છે, એમ કહેવાનો આશય નથી. પાંચેય શરીર પુદ્ગલ પરમાણુ મળીને બન્યાં છે. સ્નિગ્ધ-રુક્ષપણાથી પુદ્ગલસ્કંધ બને છે, અવગાહનાને કારણે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ બને છે અને આકારને કારણે ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાન બને છે.
- વસ્તુતઃ વાત તો એમ છે કે આ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી ભગવાન આત્મા અને મન-વચન-કાયારૂપ ઔદારિક શરીર પૂર્ણતઃ ભિન્ન ભિન્ન છે; તેથી તે શરીરાદિ સ્વયં જ સ્વયંના સ્વામી છે અને સ્વયં જ સ્વયંના કર્તા-ભોક્તા છે.
- મુનિ આહારક શરીરને ઇચ્છતા જ નથી. એ પૂતળું આત્માએ કર્યું જ નથી.
- જયસેનાચાર્ય: 'હું તો અશરીરી ચૈતન્યચમત્કારપરિણતિવાળો છું.' એટલો ચૈતન્યચમત્કાર નહીં, અનાકુળ ચમત્કાર પરિણમનવાળો છું. ચમત્કાર કેમ? કે જેવો ત્યાં રાગ બોલાય ત્યાં તેનું જ્ઞાન પોતે પોતાથી કરે છે. એવો ચૈતન્યનો ચમત્કાર છે. રાગ દ્વેષ માટે જાણ્યું એમ નહિ, પણ પોતાના સ્વપરપ્રકાશક સ્વભાવથી જ તે એમ જાણે છે. એવા પરિણતિવાળો હું આત્મા છું- એમ કહે છે.
- ઈતરો એમ જાણે છે કે ~~અશરીર ચૈતન્ય ચમત્કાર પરિણામ~~... એટલો ફેર છે પણ પરિણતિમાં ભાન થયા વિના શું ફેર?

गाथा - १७१ : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. गाथा १७०	A. आत्मामें शरीरपने का अभाव है।
2. गाथा १७१	B. आत्मा शरीरका कर्ता नहीं है।

(२) जोड़ी मिलाइये।

1. औदारिक शरीर	A. सभी संसारी जीवोंको
2. वैक्रियिक शरीर	B. कोई मुनिराज को
3. तैजस शरीर	C. मनुष्य और तिर्यंच को
4. आहारक शरीर	D. सभी संसारी जीवोंको
5. कार्मण शरीर	E. नारकी और देव को

(३) सत्य या झूठ बताइये।

1. जीवके शरीर होता है - ऐसा कहकर जैन सिद्धांत प्रवेशिका में संसारी दशा में शरीरके संयोग का ज्ञान कराया है।

2. सब आचार्यों को आहारक शरीर होता है।

3. तीर्थंकर का सप्तधातु रहित परम औदारिक शरीर पौद्गलिक नहीं होता।

ગાથા - ૧૭૨ (અલિંગગ્રહણ સિવાય)

ઉત્થાનિકા: હવે ત્યારે જાણવું, શરીરાદિ સર્વ પરદ્રવ્યોથી વિભાગના સાધનભૂત, અસાધારણ સ્વલક્ષણ શું છે તે કહે છે:-

ગાથા: છે ચેતનાગુણ, ગંધ-રૂપ-રસ-શબ્દ-વ્યક્તિ ન જીવને,
વળી લિંગગ્રહણ નહીં અને સંસ્થાન ભાખ્યું ન તેહને. ૧૭૨

અન્વયાર્થ:- જીવને અરસ, અરૂપ, અગંધ, અવ્યક્ત, ચેતનાગુણવાળો, અશબ્દ, અલિંગગ્રહણ (લિંગથી અગ્રાહ્ય) અને જેને કોઈ સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો જાણ.

સારાંશ:
- આત્માના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં જિનાગમની સર્વોત્કૃષ્ટ મહત્વપૂર્ણ ગાથા છે. સમયસારની ૪૯ મી, નિયમસારની ૪૬ મી, પંચાસ્તિકાયની ૧૨૭ મી, ભાવપાહુડની ૬૪ મી, પ્રવચનસારની ૧૭૨ મી તેમજ ધવલાના ત્રીજા ભાગમાં આ ગાથા છે. પદ્મનંદી પંચવિંશતિ તથા દ્રવ્યસંગ્રહમાં આ ગાથા ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલ છે.
- આ ગાથામાં અરસ, અરૂપ, અગંધ, અવ્યક્ત, અશબ્દ, અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન, ચેતના ગુણવાળો તથા અલિંગગ્રહણ - આ આઠ વિશેષણોથી ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.
- આત્મખ્યાતિ ટીકામાં અરસ, અરૂપ, અગંધ, અવ્યક્ત અને અશબ્દ પદની વ્યાખ્યા પર ભાર આપીને તે પ્રત્યેકના છ-છ અર્થ કર્યા છે; અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનના ચાર અર્થ કર્યા છે; પરંતુ અલિંગગ્રહણનો સામાન્ય અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત ૪૯ ગાથામાં અસ્પર્શને છોડીને છૂટી ગયેલ સ્પર્શને પણ સામેલ કરીને તેના છ અર્થ કર્યા છે.
- તત્ત્વપ્રદીપિકામાં અરસ, અરૂપ, અગંધ, અસ્પર્શ, અશબ્દ, અલિંગગ્રહણ અને અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાનના એક એક સામાન્ય અર્થ કર્યા છે; જ્યારે બાદ અલિંગગ્રહણના વીસ અર્થ કર્યા છે.
- વિચાર પુદ્ગલાત્મક ગાથા - રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આદિ પુદ્ગલના જેટલા પણ ચિહ્ન છે; તથા જગતમાં સ્ત્રીલિંગ, પુલ્લિંગ અને નપુંસક લિંગ છે - એ બધાથી આત્માની ઓળખાણ થતી નથી, તેથી આત્મા અલિંગગ્રહણ છે. તથા પાંચ ઇન્દ્રિયોરૂપ લિંગ છે, ચિહ્ન છે; તેનાથી પણ આત્માની ઓળખાણ રંચમાત્ર પણ થતી નથી, કારણ કે તે તો અતીન્દ્રિય સ્વભાવી જાણનારું તથા જાણવામાં આવવાવાળું નથી છે; તેથી આત્મા અલિંગગ્રહણ છે.
- આ ચેતન આત્મા અરૂપ છે, સ્વસંવેદન ગમ્ય જ ગ્રાહ્ય છે.
- તત્ત્વરસિકના વિચારો થતાં, શબ્દબ્રહ્મના સહયોગથી, મન-વચન-કાયયુક્ત પુરુષાર્થ કરવાથી નિરંતર ભાવના જ તે આત્માની પ્રાપ્તિ કરે છે.
- આત્માના સ્વભાવમાં ૮ પ્રકારના સ્પર્શ, ૫ પ્રકારના રસ, ૨ પ્રકારની ગંધ અને ૫ પ્રકારના વર્ણ નથી. વિકલ્પરહિત પૌદ્ગલિક શબ્દ પર્યાય અથવા વિવિધ પ્રકારના સંસ્થાનના ગ્રાહક નથી. બધા સંસ્થાનોથી રહિત નિરાકાર શુદ્ધરૂપ આત્માનો સ્વભાવ છે. જે પોતાના જ્ઞાન-દર્શનસ્વરૂપમાં ગુપ્ત છે, જ્ઞાન-દર્શનમય છે, હે ભગવાન! તેને તું જીવદ્રવ્ય જાણ.
- પોતાનો ચેતનાગુણ પોતાનું સ્વલક્ષણ છે. તેને સદા સ્વયં ધારણ કરી રાખે છે. પોતાને પોતાનો ગુણ તેને અન્ય બધાથી ભિન્ન કરે છે.

1992-2

· આ જ્ઞેયજ્ઞાયકપણ અભિપ્રાયમાં અલિંગગ્રહણ કહેવાનું કારણ એ છે કે આત્મા જ્ઞાન-દર્શન આદિ અનંત ગુણો તથા પર્યાયોનો પિંડ છે. આ જ્ઞેય પદાર્થ (આત્મા) ઇન્દ્રિયો વડે જાણ કરે એવો તેનો સ્વભાવ નથી. આત્મા ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાત થાય એવો જ્ઞેયપદાર્થ નથી, પરંતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન વડે જ્ઞાત થાય એવો છે.

· ત્રીજા પદમાં 'રસગુણ' કેમ ઉપાડ્યો? કે, આત્માના અસાધારણથી એ રસગુણ ભિન્ન છે.

· 'ચેતનાગુણમયપણું' છે એમ કહ્યું, ચેતનાગુણવાળો છે એમ ન કહ્યું. ચેતનાગુણવાળો છે એમ કહેતાં તો ભેદ પડી જાય છે. ભેદજ્ઞાન એને પરથી જુદા પાડવાનું સાધન ચેતનાગુણ છે. 'આ ચેતનાગુણમય આત્મા છે' એને જે પર્યાય (છે) તે ભિન્ન પાડવાનું સાધન છે.

· જડથી અસમાનજાતિરૂપ પદમાં ન ઉપાડતાં જડના ગુણોના અસમાનજાતિવાળું (છે) એમ ઉપાડ્યું છે; કારણ કે એનો પોતાનો ગુણ કેવો છે તે?

· રસગુણના, રૂપગુણના, ગંધગુણના–અભાવરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી, એ રીતે પરથી ભગવાન આત્મા ગ્રાહ્ય થતો નથી.

· સ્પર્શની જેમ ભગવાન ઈશ્વર છે એનાથી પુદ્ગલ ભિન્ન છે. આત્મા પરદ્રવ્યનો સ્પર્શતો નથી, પરંતુ આ શરીરમાં જે જડનો સ્પર્શગુણ છે એને પણ સ્પર્શતો નથી.

· શબ્દ છે એ ગુણ નથી, પણ પર્યાય છે

· એ રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે શબ્દથી જણાય એવો નથી, કેમ કે તેમાં એ છે નહિ. એ આત્માના લિંગ જ્ઞાન વિના વડે અગ્રાહ્ય છે - પકડી શકાતો નથી.

· 'સંસ્થાન' એટલે આકાર. જડના આકાર છ પ્રકારે છે ને?

· 'અવ્યક્ત' આદિનું [illegible].

· રાગ-મિથ્યાત્વ અચેતન જડ છે, અજ્ઞાન છે. દયા, દાનના રાગથી પણ ભિન્ન ચેતનપણાથી તે જણાય એવો છે. જાણ... જાણ... જાણ.. એવો ચેતનાથી તે જણાય એવો

· ચેતનની સાથે ચેતના અને ચેતનાનું પરિણમન વર્તમાન ઉપયોગ એ એનું લક્ષણ છે.

· કહેવાનું આ છે. ગાય ને વાછરડું (માં) અંતરમાં ચૈતન્ય પરિણામ થી દ્રવ્યને પકડ્યું. જ્ઞાનમાં પરિણતિ દ્વારા તે દ્રવ્યને (પકડ્યું), પરિણતિનો સ્વભાવ જાણવાનો, કેમ કે એ એનું લક્ષણ છે.

· સ્વાશ્રયદ્રવ્યાશ્રિતઃ ગુણ છે તે દ્રવ્યને આશ્રયે છે. ગુણને ગુણનો આશ્રય નથી. દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ। ચેતનાગુણ જીવદ્રવ્યને આશ્રયે છે. રાગના અભાવ સ્વભાવરૂપ ચેતનાગુણ છે.

· 'અપકાય અગ્નિ તો બાળે નહિ પ્રાણના.' એ ચેતનાગુણ થી જણાય એવો છે. શરીર તો મારું નથી એમ.. એને પિંડ આવ્યો ઈ ખસી જાય તો ભલે ખસી જાય. એ તો મારો નિત્ય છે. મારું નથી તે ખસી જાય છે.

· નિઃશંક ગુણ એનાથી છે ને? નિઃશંક કહો કે નિર્ભય કહો, બન્ને એકાર્થ છે. આત્માના પરિષહ એને ઉપસર્ગ અડતા નથી, હું તો ચૈતન્યમૂર્તિ છું.

· સૂત્ર તો અલિંગગ્રાહ્ય એટલે અલિંગગ્રાહ્ય. પરથી ગ્રાહ્ય નથી, રાગથી નહિ,

માને છે, એમ કહેવાનું છે. તો અભિગ્રહિક શબ્દ ન રહ્યો અભિગ્રહિક કેમ કહ્યું ? કે, ભાઈ! એના અંદર ઘણા ભેદો છે, તેમાં તે છે.

<u>નોંધ</u> :- 'અભિગ્રહિક'ની ભૂમિકા તથા ૨૦ ભેદના જુદા સંકલન માટે જુઓ "ગાથા ૧૧૨ - <u>પ્રસ્તાર</u>" પછીના પાના નંબર ૧ થી ૨૯, "<u>ગાથા ૧૧૨ A - અભિગ્રહિક</u>"

गाथा – १७२ : प्रश्नोत्तर (अलिंगग्रहण के सिवाय)

(1) जोड़ी मिलाईये।

यह गाथा किस परमागम की कौन से नंबर की गाथा है?

1. नियमसार	A. 127
2. समयसार	B. 64
3. अष्टपाहुड़ (भावपाहुड़)	C. 49
4. पंचास्तिकाय	D. 172
5. प्रवचनसार	E. 46

(2) खाली जगह पूरे।

जिन आठ विशेषणों के माध्यम से इस गाथा में आत्मा का स्वरूप समझाया गया है, इनमें से चार missing विशेषणों को नीचे बताये हुये लीस्ट में से चुन कर खाली जगह पूरा कीजिये।

अरस, अरूप, अगंध, ___1___, अशब्द, ___2___, ___3___, और ___4___

लीस्ट:
A. अमर
B. अव्यक्त
C. अजर
D. अनिर्दिष्टसंस्थान
E. चेतनागुणवाला
F. अलिंगग्रहण
G. अविनाशी

(3) श्री समयसार गाथा 49 (४९) की आत्मख्याति टीका में निम्नलिखित विशेषणों के जितने अर्थ किये गये हैं – उन्हें जोड़ी मिलाकर दिखाईये।

1. अरस	A. 1
2. अरूप	B. 4
3. अगंध	C. 6
4. अव्यक्त	D. 6
5. अशब्द	E. 6
6. अनिर्दिष्टसंस्थान	F. 6
7. अलिंगग्रहण	G. 6

(4) जोड़ी मिलाइये।

नीचे लिखे हुये स्पर्शादि के कितने प्रकार होते हैं, इन्हे जोड़ी मिलाकर बताइये।

1. स्पर्श	A. 5
2. गंध	B. 5
3. रस	C. 6
4. वर्ण	D. 8
5. संस्थान	E. 2

(5) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- 'चेतनागुणमय' और 'चेतनागुणवाली' - यह दोनों एकार्थ हैं।

2- पर से भिन्न होने का साधन ज्ञान की पर्याय है।

3- वर्ण, गंध, रस और स्पर्श की तरह शब्द भी पुद्गल का गुण है।

4- 'संस्थान' का अर्थ 'समूह' होता है।

5- यहां 'अपुद्गल अजीव' का अर्थ धर्मास्तिकाय आदि चार द्रव्य हैं।

6- एक द्रव्य अनंत गुणों के आश्रय से टिकता है।

7- निःशंकता और निश्चितता का अर्थ एक ही होता है।

8- 'अलिंगग्राह्य' शब्द के बदले आचार्यश्रीने अलिंगग्रहण शब्द उनके अर्थों की प्रतिपत्ति (प्राप्ति, प्रतिपादन) के लिये किया है।

9- इस गाथा में कहे गये आठों ही विशेषण आत्मा के स्वद्रव्याश्रित लक्षण हैं।

10- आचार्यश्रीने टीका की शुरुआत (पुद्गल के) रस गुण से की है क्योंकि उसके सामने आत्मा का आनंद रस लेना है।

ગાથા-૧૭૨ (A)-અલિંગગ્રહણ

અલિંગગ્રહણ - ભૂમિકા :

- આત્મામાં રૂપ-રસ-ગંધ વગેરેનો અભાવ હોવાથી આત્મા કોઈ પણ લિંગ અર્થાત્ ચિહ્નથી અનુમાન થાય એવો નથી. પરંતુ અશરીરી શરીર હોય તો તેવી ઓળખાણ આપવામાં? વિજાતીય હોય તો વીર્યાદિ ઓળખાણ આપવામાં? આ ચિહ્નોથી જગત અનુમાન ૧-૨ ના. તે બધાં ચિહ્નો તો જડનાં છે, તેનાથી આત્મા ઓળખાતો નથી. કોઈ બાહ્ય લિંગથી આત્મા ઓળખાય શકતો નથી, માટે આત્માનું અલિંગગ્રાહ્યપણું છે.
- અલિંગગ્રહણ એટલે કોઈ પર ચિહ્ન વડે કે લિંગ વડે જાણનો અનુભવ કરી શકાય નહિ, કોઈ ચિહ્નથી કે નિમિત્તથી આત્માનો પત્તો મળી શકે નહિ.
- 'અલિંગગ્રાહ્ય' એમ કહેવાનું છે ત્યાં જે 'અલિંગગ્રહણ' એમ કહ્યું છે તે ઘણા અર્થોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે છે. ઘણા અર્થો પ્રતિપાદન કરવા માટે 'અલિંગગ્રહણ' શબ્દ વાપર્યો છે અને તે શબ્દ દ્વારા કહેલા ૨૦ બોલ ભાવ તે વાંચવા છે. તે ભાવ મારફત આત્માને લિંગથી જુદો પાડવો એમ નિર્ણય કરવાનો તે હેતુ છે.
- આચાર્ય ભગવાન 'નાટકસૂત્ર'માં 'લિંગ' શબ્દના જુદા જુદા ત્રણ અર્થ કરે છે— ૧. ઇન્દ્રિયો, ૨. અનુમાન અને ૩. ચિહ્ન.

૧. આત્મા ન તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા પરને જાણે છે અને ન પર વડે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણવામાં આવે છે પરંતુ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા જ જાણે છે અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા જ જાણવામાં આવે છે; માટે અલિંગગ્રહણ છે.

૨. તેમ જ વળી ન તો આત્મા અનુમાન દ્વારા પરને જાણે છે અને ન પર વડે અનુમાન દ્વારા જાણવામાં આવે છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય હોવાથી તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા જ જાણે છે અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દ્વારા જ જાણવામાં આવે છે; માટે અલિંગગ્રહણ છે.

૩. આત્મા ન તો કોઈ ચિહ્નો વડે જાણે છે અને કોઈ ચિહ્નો દ્વારા જાણવામાં આવે છે; અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય હોવાથી તેને ચિહ્નો દ્વારા જાણવાની તથા ચિહ્નો દ્વારા જ જાણવામાં આવવાની આવશ્યકતા નથી; માટે અલિંગગ્રહણ છે.

- વિશેષ અર્થોની પ્રાપ્તિ માટે અલિંગગ્રહણ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.
- આ ૨૦ બોલ અધિકાર છે. આપણે ત્ર.બો. પણ એક ૨૦ પદાર્થ છે. અરસાદિ જેમ તેનો સ્વભાવ અલિંગગ્રહણ પણ છે. જેમ આત્માને જાણવા માટે તેનો ત્રણ સ્વભાવ જાણવો જરૂરી છે તેમ તેનો ૨૦ સ્વભાવ પણ જાણવો જરૂરી છે. આ ત્ર.બો.નું ગ્રહણ (જાણવું) ફક્ત ૨૦ના જ શકાય છે — તે જાણવું પણ જરૂરી છે અને તેની સાથે સાથે તેનું ગ્રહણ ફક્ત ૨૦ને કહેવું — તે પણ જાણવું અતિ આવશ્યક છે. આ અલિંગગ્રહણના પ્રકરણમાં ત્ર.બો.ના ૨૦ સ્વભાવને જ સમજાવવામાં આવ્યો છે.
- મહામુનિઓ જંગલમાં વસતા હતા. એક 'અલિંગગ્રહણ' માટે વીસ બોલ કહેતા

છે તેનાથી જુદો આત્મા કેવો હોય તેમ છે. વાત જ (અંક-૨) L2
અદ્ભુત વાત કરી છે.

- શ્રીગુરુ શિષ્યને કહે છે કે 'તું જાણ'. તો તે પછી આત્મા જાણ સ્વભાવ છે એમ નક્કી થાય છે. 'તું જાણ' એમ કહેતાં જ શિષ્ય જાણ સ્વભાવી આત્મા છે એમ નક્કી થાય છે.
- શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ભગવાને તેમની ગાથામાં 'જાણ' એમ કહ્યું. પાછળથી શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યે આત્માને ઓળખી વિસ્તાર કરીને 'અલિંગગ્રહણ'ના વીસ બોલથી જુદા જુદા ભાવ સમજાવી આત્માને આમ જાણ — એમ કહ્યું.
- આ આત્મા કેવો છે કે જે જાણ્યે હિત થાય?

હે શિષ્ય, તું આત્માને અલિંગગ્રહણ જાણ. લિંગ ચિહ્ન દ્વારા ન ઓળખાય [illegible] 20 પ્રકાર જે કહ્યા છે તેવો આત્માને જાણ તો તેના વડે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રની પ્રગટ પ્રકાર થાય તેમ છે.

- કેવા સૌંદર્યસ્વરૂપ આત્મા ઉપર દ્રષ્ટિ કરવાથી તે પ્રગટ થાય તેમ છે? આત્મા કેવો છે? તે અહીં કહે છે.
- આ ગાથાની વાત નથી, ભગવાન થવાની વાત છે.
- ગાથા વિષય છે પણ ગૂઢ રચના છે.
- સમ્યગ્દર્શન ત્રિકાળી જ હોય છે; અલિંગગ્રહણ થાય છે એ તે [illegible] છે
- આ તો સમજને સમાઈ જવાની વાત છે. સાધકની પ્રત્યે તો પ્રેમ ઉભરાય. ત્યાં આ શું જણાય? — અલૌકિક કથન આવ્યું છે. (બોલ નં-4, SR# 175)
- આ 12 અંગનો સાર છે. આ [illegible] બધું કહ્યું છે.
- અહો! આનંદની ઝોળી ભરેલી છે!
- એવા આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે = કુંદકુંદાચાર્યને અલિંગગ્રહણમાં આ કહ્યું છે.
- નિશ્ચયનો ગાળવાનો આ માર્ગ છે.
- એમ તો ભગવાન પાસે હતા. ત્યાંથી પાછા આવ્યા. ત્યાં શરીરમાં રહેલા આત્માને દેહ ન કરી શક્યા તો વગાડ્યા વગર આવીને આવ્યા! (વગાડ્યા = વગાડવાના)
- આ તો ઊંડા સિદ્ધાંતો છે.
- આ ગાથામાં ભાવનો દરિયો ભર્યો છે — તેનું સ્પષ્ટીકરણ કેટલું થાય? થોડું થોડું થાય.

- ~~આવું લિંગ છે તે પરથી દેખાતું નથી. એ જ ઉપયોગ દ્વારા કેવળજ્ઞાન દેખાય.~~
- ~~ઉપયોગનું લિંગ દ્રવ્ય ઉપર છે. જેમ દ્રવ્યને લિંગમાં લીધો છે એ લિંગ [illegible] દેખાતું નથી. પરંતુ જો દ્રવ્યનું લિંગ હોત તો તે ઉપયોગ દેખાઈ જાય; પરંતુ પરથી દેખાઈ જાય તેમ નથી.~~
- ~~તત્ત્વ તો અલૌકિક છે, પણ વળી પ્રકારે ઉપયોગ પણ આવો અલૌકિક છે.~~
- ~~જેણે આ જાણ્યું નથી તે માને છે કે કરણ ઇન્દ્રિય મારું જ્ઞાન દેખાઈ ગયું છે. તો કુંદકુંદ એમ જાણી એમ કોણ અંદરમાં પ્રયોગ કરે?~~
- ~~ત્યાં તો અનુભૂતિની વાત કરે છે. આત્માને ઉપયોગ પ્રકારે તે [illegible]~~
~~દ્રવ્યને જાણ્યું હોય તો દ્રવ્યના ઉપયોગનો ખ્યાલ હોય.~~
- ~~દાંડી પીટી કહે... [illegible] — જેણે દ્રવ્યનો આશ્રય કર્યો તેના [illegible]~~

N/A

(અ-૩) 3

- ડો. ચંદુલાલના મામા આવ્યા છે. નિશ છે - અરેરે!
અમિતાભમાં આજના અંકમાં છે તે રૂપ નથી બનાવે છે. હવે તો
દાખલામાં છે એમ ખાસ છે. રૂપ આવે ઝાકળ.
- અરેરે! અમિતાભમાં બહુ રમાડ્યું છે. દરિયામાં આમનો એમ ટિમાડે
તેમ આજના ટિમાડ્યા છે - યુગ તું શું છે ને? ત્યાં જાવ? ત્યાં યુગ શિખરો
- ૭૮મા આંગણે દેખો અંદર નાંખે આવ્યો. પૂનમ રાત્રિએ તેના ખાલીનો છે.
- આ તો તલવારનાના ગાંઠા છે.
- આજ વર્ષનો ઉત્સવ આ રીતે રવિવારે ફરી રાત છે.

૧ લો બોલ: ગ્રાહક (-જ્ઞાયક) એવા જેને લિંગો વડે એટલે (૧-૧) ⌊૪
કે ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ (-જાણવું) થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે;
આ રીતે આત્માના અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઇન્દ્રિય , ગ્રહણ = જાણવું , ગ્રાહક = જ્ઞાયક
- આ ભ. આ. અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય છે, તે ઇન્દ્રિયો વડે જાણતો નથી માટે અલિંગગ્રહણ છે.
- આત્મા સ્વ અને પરને ઇન્દ્રિયોથી જાણતો નથી. સ્વ અને પર બન્ને જાણે છે. સ્વ-પર જ્ઞેયોને જાણનાર એવા આત્માને ઇન્દ્રિયોથી જાણવું થતું નથી.
- 'આવા દ્રવ્યો ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય આવે છે, આત્મા છે તે શરીર આવે છે, એટલે દેખી તે ખાતે જાણ થયું, પકડાયું હતું તે જીવ આવ્યા, એમ પુદ્ગલ ઇન્દ્રિયોથી દેખાય છે' - એમ અજ્ઞાની દલીલ કરે છે. પણ તે ભ્રમણાનો ઉત્પન્ન છે. તે ઇન્દ્રિયોની ઉપર જ્ઞાન સંયોગને જુએ છે. જ્ઞાન ઇન્દ્રિયનું નથી પણ આત્માનું છે તેમ નહીં માનનાર ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય છે એમ જ માને છે તે સંયોગને જુએ છે.
- આત્માનો સ્વ-પર પ્રકાશક સ્વભાવ છે. સ્વને તે ઇન્દ્રિયથી જાણતો નથી પણ પર પદાર્થોનું જાણવું પણ પોતે ઇન્દ્રિયથી થતું નથી.
- જ્ઞાનસ્વભાવ ઇન્દ્રિયોનો નથી, ઇન્દ્રિયને લીધે નથી. સ્વ અને પર બન્નેને જાણવાનો પોતાનો સ્વભાવ છે તે વ્યક્તિ જડ ઇન્દ્રિય વડે જ્ઞાન થાય છે એમ માને તે ભ્રમે છે.
- જડ ઇન્દ્રિયોનો આત્મામાં અભાવ હોવાથી છે, તેથી ઇન્દ્રિયો આત્માને નિમિત્ત પણ મદદ કરી શકે નહિ. વળી ઇન્દ્રિયોમાં જ્ઞાનસ્વભાવનો અભાવ છે. જેનામાં જ્ઞાનસ્વભાવ જ નથી તે જ્ઞાન કેવી રીતે કરે?
- જે જીવ પોતાનું જ્ઞાન પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવના આશ્રયે થાય છે પણ ઇન્દ્રિયો અને પરપદાર્થોના અવલંબને થતું નથી એમ માને તે જીવ પરપદાર્થોની પક્કડ પણ તેના ટુંકા આશ્રયે રહેલ માને છે. પરાધીન પરવશતાની છે માટે જ્ઞાનની પરાધીનતા ટળવાથી જાય છે.
- ઇન્દ્રિયો એક મન વડે જાણતાં થાય છે, તે (નિમિત્તનું) વ્યવહારનું કથન છે. જીવ પોતાના આત્માથી જ્ઞાન કરે છે ત્યારે બાહ્ય વસ્તુની ઉપસ્થિતિ હોય છે તેનું વ્યવહાર જ્ઞાન કરાય છે. તે બતાવવા પોતાની પર્યાયની તે તે સમયની યોગ્યતાને કારણે પડે છે. આંખ તો નિમિત્ત પણ બહાર રહે છે. નિમિત્તના આશ્રયે જ્ઞાન થતું જ નથી. સ્વભાવના આશ્રયે જ્ઞાન થાય છે. નિમિત્તથી સંયોગ જોનાર જીવ અજ્ઞાન કરે.
- અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય એવો ઇન્દ્રિય અને મન વિનાનો છે એમ નક્કી થાય છે. કેવળીનો તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનમય જ છે, પણ છદ્મસ્થ જીવ છદ્મસ્થ દશામાં પણ ઇન્દ્રિયો વડે જાણતો નથી.
- હું ઇન્દ્રિયોથી જાણું છું - એમ અજ્ઞાની ભ્રમણા કરતો માને છે, તે મિથ્યા છે; માટે ઇન્દ્રિય ઉપરનું લક્ષ છોડીને, જ્ઞાનસ્વભાવનું લક્ષ કર તેને અંતરમાં અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પોતાનાથી થાય છે.
- અતીન્દ્રિયથી જાણે તે પંચેન્દ્રિય ગુલામ બધા જીવોની ભાતે સ્વ-પરને જાણવાનો પોતાથી છે એમ જ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને સ્વીકાર્ય જાણે છે તે જ જીવ

પરને સ્પર્શતો નથી એ. (૧-૨) L-૫

- સ્વભાવમાં ભિન્નતા? જ્ઞાનમાં છે જ નહિ તો પછી તે જ્ઞેય ગ્રાહકનું ગ્રહણ કેમ હોઈ શકે? ન જ હોય. તેમ આત્મામાં ઇન્દ્રિયોનો અભાવ છે તે અભાવરૂપ ઇન્દ્રિયો વડે આત્મા જાણે કેમ કરી શકે?
- ગ્રાહક = જાણનારો ભગવાન = જ્ઞાયક = ભગવાન ચૈતન્યસ્વરૂપ
- ઇન્દ્રિયો વડે જાણતો નથી એટલે ભગવાનને જુએ એથી આત્માનું જ્ઞાન થાય એમ નથી; ભગવાનની દિવ્યધ્વનિ સાંભળે એ શબ્દથી આત્માનું જ્ઞાન થાય એમ નથી.
- ઇન્દ્રિયોથી નહિ પણ સ્વભાવને અનુસરીને થતા જ્ઞાનથી તે જણાય એવો છે. પરદ્રવ્યને અનુસરીને થતા જ્ઞાનથી તે જણાતો નથી.
- સમયસાર ગાથા ૩૧માં કહ્યું છે ને? ઇન્દ્રિય એટલે દ્રવ્યેન્દ્રિય, ભાવેન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયના વિષય - એ ત્રણેને ઇન્દ્રિય કહ્યાં છે. ભાવેન્દ્રિયનું ક્ષયોપશમ જ્ઞાન તે ભાવેન્દ્રિય, તેનો વિષય દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, કુટુંબ પરિવાર આદિ, એ ત્રણેને ઇન્દ્રિય કહી. એ ત્રણેથી અધિક એટલે જુદો અને પૂરો ભગવાન આત્મા છે. માટે લિંગ એટલે ઇન્દ્રિય, ભાવેન્દ્રિય અને તેના વિષય.
- આ રીતે આત્મા અતીન્દ્રિયજ્ઞાનપ્રધાન છે - એ અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ જણાય એવો છે - કુંદકુંદ આચાર્યના અભિપ્રાયમાં આવો અર્થ નાખે છે એમ અમૃતચંદ્રાચાર્ય કહે છે.
- જેને એટલે કે ભગવાન આત્માને ઇન્દ્રિયો વડે જાણવું થતું નથી એટલે કે તે તો અતીન્દ્રિયથી જાણવાવાળો છે. આવું એનું સ્વરૂપ છે. પરને પણ તે અતીન્દ્રિયથી જાણવાવાળો છે.

૨ નો બોલ: ગ્રાહ્ય (જાણવાયોગ્ય) કહેવા જેવું, (૨-૧) ૮૬
લિંગો વડે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ (જાણવું) થતું નથી
તે અલિંગગ્રાહ્ય છે; આ રીતે આત્મા ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી એવા
અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઈન્દ્રિય; ગ્રહણ = જાણવામાં આવવું = જાણવું.
- આ ભ.આ. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. જેને ઈન્દ્રિયો વડે જાણી શકાતો નથી, તે આત્મા અલિંગગ્રાહ્ય છે.
- જો તો આત્મા ઈન્દ્રિયો દ્વારા સ્વ-પરને જાણવાનું કામ કરે છે અને તે સ્વ-પર દ્વારા ઈન્દ્રિયોના માધ્યમથી જાણવામાં પણ આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે ઈન્દ્રિયોને આત્માની સાથે કોઈ સંબંધ નથી, આમાંથી ઈન્દ્રિયો દૂરના જ રહ્યા છે અને આત્મા દૂરથી ભિન્ન જ છે.
- પ્રત્યક્ષ એવો આત્મા ઈન્દ્રિયોથી જણાય એવો નથી. પોતાના અતીન્દ્રિય જ્ઞાનસ્વભાવથી જણાય એવો પ્રત્યક્ષ પદાર્થ આત્મા છે.
- આ વાત જેને ખ્યાલ પડે એને પોતાના સ્વભાવ સન્મુખ તેમજ તે જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેથી અપેક્ષાએ પણ આત્માને ભૂલ નથી.
- આત્મા ઈન્દ્રિયોથી જાણવાયોગ્ય નથી તેથી આત્મા ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્મા ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ નથી પરંતુ જ્ઞાનપ્રત્યક્ષનો વિષય છે એવો ભાવ તેમાંથી નીકળે છે.
- ઈન્દ્રિયોના આશ્રયે આત્મા જણાતો નથી પણ આત્માના આશ્રયે જણાય છે અને ખ્યાલમાં આવતાં ઈન્દ્રિયો તરફનું લક્ષ છૂટી જાય છે અને પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ સન્મુખ-જ્ઞાન થતાં સ્થિર થાય છે. આમ આત્મા અંતર્મુખ ઉપયોગથી જણાય એવો છે.
- આત્મા પ્રત્યક્ષ એવો પ્રત્યક્ષ બને છે. ઈન્દ્રિયો તો જડના પદાર્થો (ભાવ) પ્રત્યક્ષ જેવું તેમાં એવો ભાવ નથી કે તે આત્માને જાણે.
- જે આત્મા ઈન્દ્રિયો વડે જ્ઞાન કરે તો તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રહેતું નથી.
- ઈન્દ્રિયજ્ઞાન જે કહેવામાં આવ્યું છે તે વ્યવહારથી ઈન્દ્રિયોના સંયોગ બતાવવા માટે કહેવામાં આવ્યું છે, પણ તેનાથી જ્ઞાન થાય છે એવો તેનો અર્થ નથી. જ્ઞાન ક્ષયોપશમ વખતે ઈન્દ્રિયો નિમિત્તરૂપ હોય છે તેનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે.
- જે વસ્તુ જેનામાં ન હોય તેનાથી તે જણાય એવું કદી બને નહિ. આત્મામાં ઈન્દ્રિયો જ નથી માટે તે ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તે પોતાથી જણાય એવો છે એમ તું જાણ.
- આત્મા સ્વતત્ત્વ છે. તે પરતત્ત્વ વડે જાણતો નથી, પરતત્ત્વ વડે જણાતો નથી.
- પહેલામાં 'ગ્રાહક' હતું આમાં 'ગ્રાહ્ય' છે. તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જાણનારો છે અને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જણાય એવો પોતે છે. ઈન્દ્રિયો તો જડ-માટી છે, તેની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી.
- પહેલાં જે 'જાણે' કહ્યું હતું તેને હવે બીજામાં 'જણાય' કહે છે. અતીન્દ્રિય આત્માનું જાણપણું કેમ થાય? જેનું લિંગો વડે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ થતું નથી. આત્મા ઈન્દ્રિયો વડે પકડાતો નથી એમ કહે છે.
- શાસ્ત્રથી વાંચન કરે તેનાથી જાણવાયોગ્ય નથી. મન દ્વારા જણાય તેવો નથી. મન

પણ ઇન્દ્રિયનો અંત આવતો છે. (૨-૨) ૭

- વસ્તુની ~~આ~~ સ્વાધીનતા છે. વસ્તુની ~~આ~~ મર્યાદા છે. કુંદકુંદ કહે છે કે સૂત્રનું અવલંબન કરે એ પણ અંત ભટકવા છે. જેમ નગ્ન શરીર એ પર-દ્રવ્ય છે તેમ ગુરુવચન અને સૂત્ર અવલંબન એ પણ પર ભટકવા અને પરદ્રવ્ય છે, સ્વ નહિ. પ્રવચનસારમાં આવે છે કે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુનો વિનય પણ બાહ્ય ભટકવા છે એ અંતરનો ભટકવા નહિ.
- ઇન્દ્રિયના સંબંધી ૧૧ અંગનું જ્ઞાન અનંતવાર કર્યું પણ એ આત્માનું જ્ઞાન [illegible] એ તો અતીન્દ્રિય જ્ઞાનથી જણાય એવો છે. આમાં ગાંડપણ કે પુસ્તક વાંચવાથી એવો અંદરનો જણાઈ જાય એમ નથી—એમ કહે છે.
- આત્માના પ્રદેશોથી પણ એના ગુણ ગુણનો પિંડ તે આત્મા ઇન્દ્રિયથી જણાય એવો નથી. એ ગુણ બધા અતીન્દ્રિય છે. તેથી તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની અંદરમાં વળેલા પર્યાયથી જણાય એવો છે.
- પ્રભુ! તું કેવો છે કે ઇન્દ્રિયથી જાણવું થાય એવો તું નથી. એવો પરાધીન તું નથી. અને ઇન્દ્રિયથી જણાય એવો પણ તું નથી. આ સિદ્ધાંત કહેવાય, જ્ઞાન તો [illegible]
- → એ પરનું જ્ઞાન પણ અતીન્દ્રિય કરે છે અને સ્વનું જ્ઞાન પણ અતીન્દ્રિયથી ~~કરે~~ થાય છે.
- જ્ઞાનીએ આત્માનું જ્ઞાન ભલેને કર્યું પણ એ તો પરોક્ષ જ્ઞાન છે અને પ્રત્યક્ષ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન સિવાય તે જણાતો નથી. એને જાણ્યા વિના સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં નથી.
- ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષથી આત્માની મૂર્તિ જણાય, કાને શબ્દો સંભળાય. ઇન્દ્રિયના વિષય જ્ઞાનમાં આ વાત બેઠી નથી તે પરથી શું થાય? પરથી—પર તરફના રાગથી અને પર તરફના જ્ઞાનથી શું થાય?

૩ જો બોલ: જેમ ધુમાડા દ્વારા અગ્નિનું ગ્રહણ (૩-૧)] ૮
થાય છે તેમ લિંગ દ્વારા અર્થાત્ ઇન્દ્રિયગમ્ય ચિહ્ન દ્વારા ઇન્દ્રિયોથી જાણવાયોગ્ય (ચિહ્ન દ્વારા) જેનું ગ્રહણ (-જાણવું) થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનનો વિષય નહિ હોવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઇન્દ્રિયોથી જાણવાયોગ્ય ચિહ્ન; ગ્રહણ = જાણવામાં આવવું = જાણવું.
- ઇ. પ્ર. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનનો વિષય નહિ - આ અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારા આ ત્રીજા બોલમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આવતું એવું કોઈ લિંગ (ચિહ્ન) નથી કે જેના વડે આત્માનું અનુમાન કરી શકાય.
- જેમ ધુમાડો જોઈને અગ્નિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે - અગ્નિને અનુમાનથી જાણવામાં આવે છે, તેમ એવું કોઈ ઇન્દ્રિયગમ્ય લિંગ (ચિહ્ન) નથી કે જેના વડે અનુમાન દ્વારા આત્માને જાણી શકાય.
- પહેલા બે બોલ ઇન્દ્રિય સંબંધી હતા, આ ત્રીજો બોલ ઇન્દ્રિય અને અનુમાનનું મિશ્રરૂપ છે. હવે આગળના ત્રણ બોલ અનુમાન સંબંધી છે.
- જ્યાં ધુમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ હોય જ છે, તેમ આત્મા સાથે ઇન્દ્રિયોથી જાણવા-યોગ્ય ચિહ્ન દ્વારા જણાવું થતું નથી એવો તે હોય છે.
- શરીરના હલન-ચલનાદિ, વાણીના બોલવાદિ તથા ગતિના વધવાદિ એ ચિહ્નોથી આત્મા ઓળખવા શકાતો નથી. એટલે ઇન્દ્રિયોના અનુમાનની આત્માના જાણપણા માટે જરૂર નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
- આત્મા નિશ્ચયથી આત્મા દ્વારા જણાય અને વ્યવહારથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા જણાય એમ જે કહે છે તે પણ ભૂલ છે, તે મિથ્યાદર્શન છે. આત્મા આત્મા દ્વારા જ જણાય અને બીજા કોઈ ચિહ્નો-ઇન્દ્રિયો કે ઇન્દ્રિયોના અનુમાન દ્વારા ન જણાય તે જ સમ્યક્ દર્શન છે અને ધર્મ છે.
- શરીર નાનાથી મોટું થાય તેના ઉપરથી ચિહ્નથી આત્મા જાણી શકાતો નથી. આત્મા એવો સ્વયં પ્રકાશક છે કે તે પોતાથી જ જણાય - તેને ઇન્દ્રિયના અનુમાનની જરૂર નથી. માટે આત્મા ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનનો વિષય નથી - એવો અર્થ નીકળે છે.
- આત્મા પરવસ્તુ (ઇન્દ્રિયો) વડે જણાતો નથી, જણાતો નથી તેમજ પરવસ્તુના અનુમાન દ્વારા પણ જણાતો નથી; પરંતુ સ્વતત્ત્વથી જ જાણે છે અને જણાય છે એમ તું જાણ.
- પહેલામાં ગ્રાહક (જાણનાર), બીજામાં ગ્રાહ્ય (જણાવાયોગ્ય) અને આ ત્રીજામાં ગ્રહણ (જાણવું) શબ્દ વાપર્યો છે.
- ઇન્દ્રિયના અવલંબનથી અનુમાન કરીને જણાય એવો પણ તે નથી. ઇન્દ્રિયથી તો તેનું જાણવું થતું નથી પરંતુ જે ચિહ્ન ઇન્દ્રિય જાણે એનાથી પણ તેનું જાણવું થતું નથી. જેમ ધુમાડો છે ત્યાં અગ્નિ છે એમ આ રાગ છે ત્યાં આત્મા છે એમ જણાય એવો નથી. બહારના ઇન્દ્રિયગમ્ય ચિહ્નથી એ જણાય તેવો નથી. આત્મામાં [illegible] બેઠો છે માટે તેના જાણવામાં બેઠો છે તેમ નથી.

- [illegible] (3-2) L6
[illegible]
+27 [illegible]?
- [illegible]
[illegible]
- [illegible]
f [illegible]

૪ થો બોલ : 'લિંગો વડે માત્ર લિંગ દ્વારા જ (૪-૧) [90
જેનું ગ્રહણ થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા અનુમેયમાત્ર
(કેવળ અનુમાનથી જ જણાવાયોગ્ય) નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = અનુમાન માત્ર = (સ્વસંવેદન જ્ઞાન વગરનું) માત્ર અનુમાન = કેવળ અનુમાનજ્ઞાન
- ગ્રહણ = જાણવામાં આવવું = જણાવું.
- ભ.આ. માત્ર અનુમાનથી જ જ્ઞાન થવાયોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પણ જાણી શકાય છે. આ રીતે લિંગો વડે માત્ર અનુમાનથી જ જેનું ગ્રહણ થતું નથી, તે આત્મા અલિંગગ્રહણ છે.
- અહીં "માત્ર અનુમાન" કહ્યું છે. "માત્ર" કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા કોઈ સ્વસંવેદન સહિત અનુમાનનો વિષય છે ખરો, પરંતુ કેવળ અનુમાનનો વિષય નથી. જો આત્મા કેવળ અનુમાનનો જ વિષય હોય તો તે કદી પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે નહિ.
- જેને આ આત્મા જાણવો છે તેને સ્વસંવેદન જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ, તો જ તે જીવ આ આત્માને જાણી શકે. સ્વસંવેદન વિનાના માત્ર અનુમાનથી આ આત્માને અનુભવવા જાય તો તે વડે આ આત્મા જણાય એવો એ ત્રણકાળે
- સાધક દશામાં પણ એકલા અનુમાનથી જણાવાયોગ્ય નથી. સાધક દશામાં એકલા અનુમાનથી જણાતો હોય તો સ્વસંવેદન કોઈ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહિ અને સ્વસંવેદન જ્ઞાન સાધકદશામાં કોઈ પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તે ભવિષ્યે સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ થઈ શકે નહિ. કેવળજ્ઞાનમાં તો તે સકળ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.
- ઉપર જ્યાં કેવળ અનુમાન કહે એને આત્મા જણાય - એવો આત્મા નથી. રાગ રહિત જ્ઞાનાનંદ શુદ્ધ ચૈતન્ય હું છું તેના ભાન દ્વારા - સ્વસંવેદન જ્ઞાન દ્વારા આત્મા જણાય એવો છે.
- કેવળ અનુમાન જ્ઞાન ભિખારી જેવું છે. જેમ ભિખારીને 'હીરા બતાવો' એમ કહેવાથી હીરા જ નથી તેમ અનુમાનજ્ઞાનમાં પંચપરમેષ્ટિના આત્મા પારખી શકવાની તાકાત જ નથી. ભાઈ! તારે પંચપરમેષ્ટિના આત્માને જાણવા હોય તો પહેલાં તો તારામાં સ્વસંવેદન જ્ઞાન પ્રગટ કર તો તે જ્ઞાનથી તેઓ જણાય એવા છે.
- મિથ્યાદૃષ્ટિના સ્વસંવેદન વિનાના એકલા અનુમાન જ્ઞાનમાં પંચપરમેષ્ટિના આત્મા જણાય તેમ નથી. તેથી એકલા અનુમાન જ્ઞાનને લિંગમાં નાખી તે લિંગો વડે આત્માઓ ગ્રહણ થઈ શકે એવા નથી (જણાય એવા નથી) એવો અલિંગગ્રહણનો અર્થ, હે શિષ્ય! તું જાણ.
- જ્યારે સાધકના શુદ્ધ સ્વભાવના આશ્રયે સ્વસંવેદન જ્ઞાન પ્રગટ કરે તો તે સ્વસંવેદન સહિતના અનુમાન જ્ઞાનને અનુમાન જ્ઞાન પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એકલા અનુમાન જ્ઞાન તે પ્રમાણ જ્ઞાન કહેવાતું નથી, પણ તે મિથ્યાજ્ઞાન છે.
- આ 'જ્ઞાન તે આત્મા' એવું જે અનુમાન એનાથી આત્મા જણાય એવો નથી.
- સમયસાર ગાથા ૪૯ માં આવ્યું છે કે દ્રવ્યેન્દ્રિયથી, ભાવેન્દ્રિયથી તે જણાય એવો નથી. એક હોવા છતાં સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષના બળથી જણાય એવો છે. માટે અનુમેયમાત્ર તે નથી - એમ અર્થ છે. સ્વસંવેદનના બળથી પ્રત્યક્ષ જણાય તેવો

અનુભવ કરવો તે અવિકલ્પરૂપ વિષયમાં આવે છે. અનુમાન તો વિકલ્પ છે તેનાથી ભલે ને જણાતો નથી. ભગવાન આત્મા તો સ્વસંવેદનથી જણાય એવો છે.

- તું તને બીજા ઉપયોગને રાગથી કે અનુમાનથી જાણવા જઈશ તો તને તે નહિ, કે વ્યવહારથી નિશ્ચયપ્રાપ્તિ થાય એમ નથી.
- એ સ્વસંવેદનથી જણાય એવો છે, બીજી રીતે જણાય એવો નથી - એમ નિર્ણય કર, તો એને અંદર નજરના લક્ષ્યનું વલણ વારંવાર રહ્યા કરશે, પરંતુ બીજી રીતે જાણશો તો તે નજરનું વલણ નહીં રહે પ્રભુ!
- અંદર સ્વસંવેદન = પોતાથી પોતાનું જાણપણું - તેનાથી તે જણાય એવો છે.
- પોતાને માટે તો ૩ જ વાતની જરૂર છે કે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણપૂર્વક અનુમાનનો વિષય નથી. પણ અહીં તો દરેક બીજાને અનુમાનથી જણાય એવો એમ કહે છે. બીજાનો અનુમાન કરે કે આ આત્મા છે - તેમ જણાય એવો નથી. એને પ્રત્યક્ષ થાય પછી અનુમાન કરે તો જણાય એવો છે.
- આ આત્માને સ્વસંવેદન જ્ઞાન હોય તો બીજાનું જ્ઞાન સાચું થાય. વ્યવહારીઓના જે દીકરો કહ્યું છે કે સ્વરૂપગ્રાહી જ્ઞાનવાળાને જ અનુમાન સાચું છે એમ પહેલાં કહ્યું છે એવું સાચું જ્ઞાન થાય છે.
- અહીં કહે છે કે પરનું વલણ છોડીને અંદરનું વલણ કરવાથી ખાત્રી થાય તો તેનું જ્ઞાન થાય.
- તું તને સ્વસંવેદનથી જાણી શકે એવો છે; જો તને સ્વસંવેદન હોય તો બીજાને જાણી શકે એવો છે. બીજાને સ્વસંવેદન હોય તો તને જાણી શકે તેવો
- તારી તાકાત કેટલી છે પ્રભુ! તને પરની અપેક્ષા નથી, બીજાના | ૯૨. અનુમાનની પણ અપેક્ષા નથી.
- સ્વસંવેદનમાં રમણ કર તો તારો રાગ વિલય થશે. તું તારો સ્વીકાર કર.
- 'જેને હોય જાણવાની ...' એ સ્વસંવેદનથી જણાય એ પરમાર્થનો પંથ છે.
- સ્વપ્રકાશક એવો પ્રભુ છે તે પરપ્રકાશકને અનુમાનથી જાણી શકે.

૫ મો બોલ: જેને લિંગાદિ જ પરનું ગ્રહણ હોતું નથી (૫-૧) તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્માના અનુમાતામાત્ર (કેવળ અનુમાન કરનારો જ) નહિ એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = (કેવળ) અનુમાન (માત્ર જ્ઞાન), ગ્રહણ = જાણવું.
- આત્મા માત્ર અનુમાતા નહિ, અનુમાન વડે જ જાણનારો નહિ, કારણ કે તે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી પણ પરને જાણે છે.
- ચોથા અને પાંચમા બોલમાં માત્ર આટલું જ અંતર છે કે ચોથામાં એમ કહ્યું છે કે આત્મા માત્ર અનુમાન વડે જ જાણવામાં આવતો નથી અને પાંચમામાં એમ કહ્યું છે કે તે માત્ર અનુમાન વડે જ જાણતો નથી. આ રીતે આ બન્ને બોલ વિશુદ્ધ અનુમાન સંબંધિત નાસ્તિપરક - નકારાત્મક બોલ છે.
- આમ અત્યાર સુધીના પાંચેય બોલ નકારાત્મક છે કારણ કે એ બધી બોલોમાં એમ જ બતાવ્યું છે કે આત્મા કયા પ્રકારે જાણતો નથી અને કયા પ્રકારે જાણવામાં આવતો નથી.
- આત્મા માત્ર અનુમાન જ્ઞાનથી પોતાને કેવળ પરને જાણે એમ નહિ. માટે સ્વ અને પર બન્નેને જાણવા માટે પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદન જ્ઞાન હોવું જોઈએ.
- આત્મા પોતે કેવળ અનુમાન કરનારો હોય તો કદી પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રગટ કરી શકે નહિ. અનુમાન જ્ઞાન છે ખરું પણ કેવળ અનુમાન જ્ઞાન તે તે યથાર્થ નહિ. અનુમાન સાથે અંશે સ્વસંવેદન જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ છે અને તે વધીને સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ એવું કેવળજ્ઞાન થાય છે અને ત્યારે અનુમાનનો અભાવ થાય છે તેથી અહીં કેવળ અનુમાનથી જાણતો નથી એમ કહ્યું છે.
- દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, કુટુંબકબીલા તેમજ કિલ્લાદિ માર્ગને લિંગ દ્વારા ઉપરથી જાણે કેવળ અનુમાન કરીને જાણી લેવાય તેવો તે આત્માનો સ્વભાવ નથી. અંશે સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. સ્વસંવેદન વગર એકલું અનુમાન તે સાચું અનુમાન પણ કહેવાતું નથી.
- પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષના ન્યાયો:-

૧. અનુમાન જ્ઞાનમાત્રથી આત્મા જણાય એવો હોય તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એને તેનો વિષય રહેશે નહિ. પણ તેમ બની શકે નહિ.
૨. કેવળજ્ઞાન સકલ પ્રત્યક્ષ છે. પણ તે વર્તમાનમાં છદ્મસ્થને પૂર્ણ પ્રગટ નહિ.
૩. સાધકને સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય છે અને તેનું અનુમાન જ્ઞાન પ્રમાણ છે. સાધકદશામાં અંશે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને સાથે રહેલા છે.
૪. સાધકદશામાં જો એકલું પરોક્ષ જ માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ કદી થાય નહિ. જે સ્વસંવેદન અંશે પ્રત્યક્ષ (છે) રહેલું છે તે વધીને સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન થાય છે.
૫. સાધકદશામાં અંશે પ્રત્યક્ષ સ્વસંવેદન જ્ઞાન છે તે જેમ જેમ વધતાં પરોક્ષનો અભાવ થતો જાય છે અને પૂર્ણ પ્રત્યક્ષ થતાં પરોક્ષનો સર્વથા અભાવ થાય છે.
૬. અનુમાન જ્ઞાન એકલું હોઈ શકે જ નહિ કારણ કે અનુમાન જ્ઞાન એકલું હોય તો તે ભિન્ન રહે અને પ્રત્યક્ષ થવાનો પ્રસંગ જ બને નહિ. છે.
૭. સંપૂર્ણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એકલું હોઈ શકે કારણ કે ત્યાં પરોક્ષનો સર્વથા અભાવ હોય

- સ્યાદ્વાદિત બાદરનું આખુંય અનુમાન તે જ્ઞાન જ નહિ. તેથી વિકલ્પ અનુમાન જ્ઞાનમાત્રથી આત્મા જણાય એવો નથી, તેમ જ વિકલ્પ અનુમાનમાત્રથી આત્મા સ્વ-પરને જાણતો નથી. આ પ્રમાણે આત્મા અનુમાન માત્ર નથી.
- આખા અનુમાનથી જણાય એવો જ્ઞાનનો સ્વભાવ નથી તેમ જ આખા અનુમાનથી જણાય એવો જ્ઞેયનો પણ સ્વભાવ નથી. આત્મા રીતે આત્મા વિકલ્પ અનુમાનથી જ જણાય એવો તે જ્ઞેયપદાર્થ નથી. આમ સ્યાદ્વાદનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણ્યું તે ઉપરનું વિચાર છે
- આ પાંચમા બોલમાં કહે છે કે તું માત્ર કહે છે? તું વિકલ્પ અનુમાન કરનારો જ નથી. આત્મા માત્ર અનુમાન કરનારો હોય તો અનુમાન રહિત પ્રત્યક્ષ વિકલ્પરહિત પ્રકાર કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી, અને સ્વદ્રવ્ય દશા રહેતી નથી.
- જેમ પ્રત્યક્ષથી જાણ થાય છે તેમ માનનાર જીવ આત્માને જાણતો નથી તેમ ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય અને આત્મા અનુમાનમાત્ર છે એમ માનનાર જીવ પણ આત્માને જાણતો નથી. આવું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણે તો ધર્મ થાય.
- ભગવાન તું અનુમાન વડે જાણ એવો તું નથી. આત્મા બોલમાં ભગવાન વડે છતું, આ પોતાના વડે નવું છે.
- આ અલિંગ છે, આ લિંગ છે એવા આખા અનુમાનથી તું પરને જાણનાર એવો નથી
- બીજાને અનુમાનથી જણાય એવો તે નથી અને તેને અનુમાનથી જણાય એવો તું નથી.
- વિકલ્પ અનુમાન કરનારો જ નથી = સ્યાદ્વાદિત રહિત અનુમાન વડે એ કહે વાત છે. = નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહાર હોય એ ભગવાન વાત છે = એ વ્યવહાર છે.
- આને અલિંગ છે નિર્વિકલ્પ ગુણ વડે એમ તું માત્ર સ્યાદ્વાદિત જ્ઞાનનો જાણનાર એવો તું છે નહિ.
- ૨૦-૨૦૦ ગાથા ... કહેવું છે કે સ્યાદ્વાદિતના બળથી પ્રત્યક્ષ છે. હવે આમાં એ આવ્યું. ભગવાન રીત વિચાર તો અનુમાન આવશે જ છે ને?
- કહે છે કે આ હલકા સાધારણનું થાય તેમ છતાં એને સ્યાદ્વાદિત રહિત જાણનારા જોઈએ, કરનારા નથી.
- આ પ્રભુને પ્રભુ તરીકે ભગવાને પ્રભુતા બતાવે છે. એટલે તું સ્યાદ્વાદિતથી જણાય એવો છો. અહાહા! નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહારની શૈલી તો જુઓ!

૬ઠ્ઠો બોલ : લિંગ દ્વારા નહિ પણ સ્વભાવ વડે જેને (૬-૧)
ગ્રહણ થાય છે તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઇન્દ્રિયો તથા અનુમાન ; ગ્રહણ = (પ્રત્યક્ષ) જાણવું
- આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે આ અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં છઠ્ઠા બોલમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા લિંગ એટલે કે ઇન્દ્રિયો અને અનુમાન વડે નહિ, પરંતુ સ્વભાવ વડે સ્વ-પર પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ જાણે છે.
- આગળના પાંચ બોલ નાસ્તિપરક - નકારાત્મક હતા; કારણ કે તેમાં એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આત્મા ઇન્દ્રિયો અને અનુમાનથી ન તો જાણે છે અને ન તો જણાય છે; હવે આ છઠ્ઠા બોલમાં કહે છે કે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે, તેથી તે અસ્તિપરક - સકારાત્મક છે.
- પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા તો કેવળી હોય છે છતાં અહીં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા કહેલ છે કારણ કે સાધક પણ પોતાના આત્માને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા જાણે છે. સાધકને પરોક્ષના અંશો છે તેની અહીં ગૌણતા છે, મુખ્યતા પ્રત્યક્ષની છે. રાગરહિત તથા મનના અવલંબન રહિત, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા પોતાના આત્માને જ જાણે નહિ તેને ધર્મ કદી થાય નહિ.
- પહેલા પાંચ બોલમાં કહેલ પાંચ લિંગ દ્વારા આત્માના જાણવાનો નિષેધ કરી આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે એવા ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- પરોક્ષ જ્ઞાન આત્માનો નિજ સ્વભાવ નથી માટે ઉપર કહેલા પાંચ લિંગથી આત્મા જણાય તેવો નથી. તો આત્મા કેવો છે? આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે. વર્તમાનમાં પરોક્ષ જ્ઞાન હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા મારો સ્વભાવ છે એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરે તો પોતાનો અંશે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રગટ થાય અને ક્રમે કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે.
- આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતાદ્રવ્ય છે એવો પ્રથમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવાં તે પ્રથમ ધાર્મિક ક્રિયા છે અને પછી તેમાં એકાગ્રતા કરી પ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન પ્રગટ કરવું તે બીજી ક્રિયા છે.
- આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે તેમાં સંપૂર્ણ એકાગ્ર થતાં સકલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે અને તે અનંત સદૈવ રહે તેમ બની શકે છે પણ પરોક્ષ જ્ઞાનનો તો સર્વથા અભાવ થઈ જાય છે. આ રીતે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- તેના જ્ઞાન માટે તેને બહારના લિંગોની જરૂર નથી, તે અંતર્મુખ પોતાના આત્માની જ અપેક્ષા રાખે છે; અંતર્મુખ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા સ્વરૂપ છે એમ શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરીને નિર્વિકલ્પતાને પામે છે. આવી રીતે દરેક જીવ 'અલિંગગ્રહણ' શબ્દ તે વાચક તેમાંથી વાચ્ય તે ભાવ આવા પ્રકારનો કાઢે છે.
- આચાર્ય ભગવાન પણ શિષ્યને એ જ ભાવ કહે છે કે હે શિષ્ય! તારો આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે એવું તારું સ્વરૂપ છે એમ તું જાણ.
- બહાર તો કાંઈ ચમત્કાર દેખાય, પણ હવે જણાય એવી રીતે તે ચમત્કાર કહે છે.
- પાંચ બોલ નાસ્તિથી આત્મા, હવે છઠ્ઠા બોલમાં હકારથી જણાય તે કહે છે.
- પહેલાં પાંચ બોલમાં લિંગ દ્વારા ન જણાય એમ નકારથી કહ્યું. હવે કહે છે કે "જેને" = આત્માને જેમ જણાય; સ્વભાવ વડે = અંતરની શુદ્ધ પરિણતિ વડે તેનું ગ્રહણ થાય છે.
- લિંગ દ્વારા નહિ એટલે કે રાગ, ઇન્દ્રિય, વ્યવહાર રત્નત્રયના વિકલ્પથી તે

જાણતા નથી. અતીન્દ્રિયજ્ઞાનના આત્મા અતીન્દ્રિયજ્ઞાનથી જણાય એવો છે.

- અહીં અતિશય કહ્યું છે કે (= જ્ઞાન) ઇન્દ્રિયોથી નહિ પણ પોતાના સ્વભાવ વડે પોતાના જ્ઞાનનું ગ્રહણ થાય છે.
- અનુમાન પણ એક વ્યવહાર પ્રમાણ છે. પણ તે સ્વસંવેદન વગર પરખનાર તો છે નહિ.
- પોતાને સ્વભાવથી જાણે ત્યારે તે અનંતને સ્વભાવથી જાણી શકે છે. આત્મા ગુરુ, અને અનંતને, અને પરમેશ્વર ને ઈશ્વર, તીર્થંકરો અને ગાથાની પદાર્થને પણ પોતાના સ્વભાવ દ્વારા જાણે ત્યારે જાણી શકે છે.
- રાગની સંજ્ઞા = ભિખારીવાળાથી જણાય એવો હું ભિખારી નથી, પણ સ્વભાવથી જણાય એવો છું. અનુમાનથી પણ જણાય એવો હું નહિ.
- મને મારું જ્ઞાન સ્વભાવ વડે થાય છે = જે અંદરમાં છે એના વડે થાય છે, બહારમાં જે નથી એના વડે થતું નથી એમ કહે છે. દયા દાનાદિનો વિકલ્પ મારો સ્વભાવ નથી, મારો સ્વભાવ તો અનંત જ્ઞાન દર્શન છે. એ પરમાત્મ સ્વભાવ વડે હું જણાઉં એવો છું. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન શક્તિ સ્વરૂપના વડે જણાય એવો છું.
- (સ્વ. ગ્રં.-ગાથા) ૪૮માં પણ એમ કહ્યું છે કે – સ્વસંવેદનના બળથી પ્રત્યક્ષ ...
- વિકલ્પનો ભાવ એક વાર કે મારું સ્વરૂપ – મારા સ્વભાવથી હું જણાય એવો છું.
- પહેલા ગાથામાં કહ્યું હતું કે મને ઇન્દ્રિયો વડે જાણવું થતું નથી. હવે કહે છે કે મને કારણ કે જ્ઞાનને સ્વભાવ વડે જાણવું થાય છે. એના સ્વભાવ – શુદ્ધ પરિણમન વડે મારું જ્ઞાન થાય છે.
- પરનું લક્ષ છોડી તે જણાય એવો નથી. સ્વસન્મુખ જે જ્ઞાન થયું તે સ્વભાવ નથી માટે તેનાથી જાણવામાં આવતો નથી.
- સ્વભાવ વડે આત્માને જ્ઞાન થાય છે. સ્વભાવ વડે તેને આત્માનું જાણવામાં આવે છે. આત્માનું જ્ઞાન સ્વભાવ વડે થાય છે. ખૂબ સરસ વાત છે.
- સ્વભાવ વડે = અનંત પર્યાય વડે મને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તે અતિન્દ્રિયપણું છે.
- જ્ઞાનરૂપને સ્વભાવ વડે જ્ઞાન થાય છે – આટલા શબ્દોમાં ગહન ભાવ છે. અંદર ઘણાં ભાવો તે વડે તે જણાય એવો છે. ગાથા કહે છે કે એમ સ્વભાવ વડે આત્માને જાણ્યો એને વિશેષ સ્થિરતા કરીને પ્રચુર આનંદ પામશે.
- દ્રવ્યસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે જે પ્રકારનો સ્વભાવિક ધ્યાનમાં પ્રગટે છે. વિકલ્પના વિચાર દ્વારા તે પ્રગટ થતા નથી. એ અંદર વિકલ્પ છૂટીને અંદર સ્વભાવના ધ્યાનમાં જાય ત્યારે તે પ્રગટ થતાં છે. પણ જે માને છે કે પરથી જણાય, તે પરથી દૂર થાય.
- આ છઠ્ઠી ગાથા તે છઠ્ઠીમાં ઊભા જેવો છે. એક છઠ્ઠી ગાથા! એમાં પણ એમ કહ્યું, આત્મા પુણ્ય-અપુણ્ય નથી. એ તો શુભ-અશુભભાવપણે હોય તો પુણ્ય-અપુણ્ય કહેવા ઠીક પડે, પણ આત્મા એવા શુભાશુભભાવપણે થતો નથી કારણ કે તે ભાવ જડ છે. એ એટલે આત્મા શુભભાવપણે થાય તો જડ થઈ જાય.
- પ્રભુ! તારું ઘર ક્યાં છે? તો કહે છે કે અંદરના સ્વભાવ વડે જણાય એવું તારું ઘર.
- નિશ્ચય ગ્રંથ પણ ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં કહ્યું પણ છે કે વિકલ્પ વડે સ્વભાવ વડે અંદર જાય છે. વિકલ્પ છે તેને તોડી-છેદીને એ સ્વભાવમાં જાય છે

તે વિશ્લેષણ છૂટી જાય છે – જેના નિશ્ચિત જોડાણના સ્વભાવ (૭-૩) ૯૬
વડે જાણે જ્ઞાન થાય છે. જેને સ્વાભાવિક જ્ઞાન થાય છે જેવા તે નહિ.

- જેમ આંખ વડે રૂપ દેખાય છે, તેમ જ્ઞાનેન્દ્રિય જ્ઞાનની આંખ વડે તત્ત્વજ્ઞાન જણાય છે.
- આ રીતે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે – તે પરોક્ષ ન રહી શકે. પ્રકાશ નામનો જે ગુણ છે જેને તે સ્વાભાવિકપણે જ પ્રકાશ કરતો છે. પ્રકાશ ગુણ જેનો છે તેનો જેવું તેનો સ્વાભાવિકપણું પ્રકાર થાય, તેથી તે જણાય જાતો છે.
- પહેલાં નથી તો પછી જે વિચારના વિષે જાણીતે તે જણાય જેનો નહિ. જે જીવનું જ્ઞાન પ્રગટ થયે તે સ્વભાવ થી – જેના વડે તે જણાય જેનો છે.
- પરની જેનેતો દ્વારે સ્વની જેનેતો સાથે પોતાનું જ્ઞાન તેથી આત્મા જણાય જાતો છે.

૭ મો બોલ: જેને લિંગ વડે એટલે કે ઉપયોગ (૭-૧)
નામના લક્ષણ વડે ગ્રહણ એટલે કે જ્ઞેય પદાર્થનું આલંબન નહિ તે અલિંગગ્રહણ છે; એ રીતે આત્માને બાહ્ય પદાર્થોના આલંબનવાળું જ્ઞાન નહિ એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઉપયોગ લક્ષણ; ગ્રહણ = જ્ઞેય પદાર્થનું આલંબન
- આ રીતે આત્માને બાહ્ય પદાર્થોના આલંબનવાળું જ્ઞાન નહિ, એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- અત્યાર સુધીના બોલ ઇન્દ્રિય, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ સંબંધિત હતા. હવે જાણના અને જાણનારના બોલ ગુણના પાંચ બોલ ઉપયોગ સંબંધિત છે.
- ધ્યાન રહે કે ઉપયોગ આત્માનું લક્ષણ છે અને આત્મા ઉપયોગ લક્ષણથી જાણવામાં આવવાવાળું લક્ષ્ય છે. આ રીતે આત્મા અને ઉપયોગ વચ્ચે લક્ષ્ય-લક્ષણ સંબંધ છે. આત્માની ઓળખાણ ઉપયોગ લક્ષણ વડે જ થાય છે.
- ઉપયોગ સંબંધે શું કહેવું છે- ઉપયોગ આત્માને અવલંબે છે. આત્મા દ્રવ્ય પણ હોય છે, ગુણ હોય છે અને પર્યાય પણ હોય છે. ઉપયોગ પણ હોય છે. ઉપયોગનો સ્વભાવ જાણવા-દેખવાનો છે, તે પરજ્ઞેયને અવલંબતો નથી, ફક્ત પરજ્ઞેયોમાં ઉપયોગ નથી જ જેનામાં ન હોય તેનું અવલંબન તે કેવી રીતે લે?
- જેમ આત્મદ્રવ્ય સ્વતંત્ર છે, તેમ ગુણ સ્વતંત્ર છે, તેમ એક સમયની પર્યાય પણ સ્વતંત્ર છે. ઉપયોગ તે જ્ઞાનગુણની પર્યાય છે, તેથી પરાધીન નથી. તે ઉપયોગની પર્યાયને દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, અથવા ઇન્દ્રિયોનું સાધન આવે તો તે સુધારી શકે એમ કદી બનતું નથી. પોતાના શુદ્ધ આત્માનું અવલંબન લે તો તે ઉપયોગ સુધરે છે.
- આત્માને પર જ્ઞેયનું અવલંબન તો નથી જ પણ તેની જ્ઞાન પર્યાય જે ઉપયોગ તેને પણ જ્ઞેયનું અવલંબન નથી. ઉપયોગનો સ્વભાવ જાણવા દેખવાનો છે, તે જ્ઞેયને ખેંચી લાવવાનો નથી. ઉપયોગનું આવું સ્વરૂપ છે- એમ તે જ્ઞેય નું જાણ. ઉપયોગ સ્વતંત્ર છે એમ જાણ. ઉપયોગમાં પરજ્ઞેયનો અભાવ છે તો તેનું અવલંબન કેવી રીતે હોય? ન જ હોય. પણ વ્યવહારનું કથન આવે ત્યાં જીવો નિમિત્તના ભૂલ કરી બેસે છે.
- પ્ર. જ્ઞાન જ્ઞેયોને અવલંબે છે ને?

ઉ. ૧. જગતમાં અનંત જ્ઞેયો છે- તેને અવલંબીને જ્ઞાન થાય એવું તે પરાધીનતા નથી
૨. જ્ઞાન વર્તમાનમાં જ્ઞાન કરે છે માટે જ્ઞેયને અવલંબવું પડે છે એમ પણ નથી. અને સ્વતંત્ર છે, વળી
૩. તે જ્ઞેયોના આધારે ઉપયોગ હોય તો ઉપયોગ સુધરે એમ પણ નથી કારણ કે જ્ઞાન જ્ઞેયોનો આધાર કરી શકતું નથી, તેમજ
૪. ઉપયોગનો સ્વભાવ સ્વ-પર બંનેને જાણવાનો છે, પર છે માટે (જાણે છે તેમ) નહિ (પણ) ઉપયોગ સ્વતંત્ર પોતાના આત્માના આધારે કામ કરે છે.

- પર પદાર્થને જ માત્ર લક્ષમાં લઈ, પરના અવલંબને પ્રસાર થતું જ્ઞાન તે જ્ઞાન જ નહિ. નિમિત્તના અવલંબનવાળું, મનના અવલંબનવાળું, ઇન્દ્રિયોના અવલંબનવાળું, પંચપરમેષ્ઠીના અવલંબનવાળું, શાસ્ત્રના અવલંબનવાળું- એવા આત્મા પરલક્ષી જ્ઞાનને જ્ઞાન જ કહ્યું નથી, પણ તેને મિથ્યાજ્ઞાન કહ્યું છે; તેને અહીં ઉપયોગમાં

આદેશ નહિ.

- શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે, તેનો શુદ્ધ-જ્ઞાન કરીને જ જ્ઞાન એક પ્રગટ થાય છે તેને જ આત્મજ્ઞાન કહે છે.
- અહીં તો ખ્યાલ એ કહેવાનું છે કે ભગવાનની દશામાં રાગ હોવા છતાં જાણના જ્ઞાન ઉપયોગને રાગનું અવલંબન નથી. તે વખતે પણ પોતાનો જ્ઞાતાદ્રષ્ટા સ્વભાવ છે તેને જ તેનો ઉપયોગ અવલંબન રહ્યો છે. રાગ પણ હોય છે અને તે જ્ઞેયનો જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસ આવે છે માટે ઉપયોગ રાગ ભિન્ન છે.
- પ્ર. ઉપયોગ હોવાને કેવી જાણ્યા?

ઉ. પાંચ પરમેષ્ઠિ વગેરે પરદ્રવ્યો જગતમાં (પરદ્રવ્યોમાં) છે, તેમનો જ્ઞાન ઉપયોગમાં આવે છે. શુભરાગ પણ હોય છે, તે શુભરાગનો પણ જ્ઞાન ઉપયોગમાં આવે છે.
- જે ઉપયોગને જ્ઞેય પદાર્થનું અવલંબન નથી પણ સ્વનું અવલંબન છે એવા ઉપયોગ લક્ષણવાળો તારો આત્મા છે એમ તારા સ્વજ્ઞેયને તું જાણ. આ રીતે તારા આત્માને બાહ્ય પદાર્થોના અવલંબનવાળું જ્ઞાન નથી પણ સ્વભાવના અવલંબનવાળું જ્ઞાન છે એમ તારા આત્મારૂપ સ્વજ્ઞેયને તું જાણ.
- જાણવા-દેખવાનો સ્વભાવ એનું લક્ષણ છે એવા ઉપયોગ વડે જેને જ્ઞેય પદાર્થનું અવલંબન નથી. જેનો ઉપયોગ સ્વને અવલંબને પ્રવર્તે છે તે ઉપયોગને પરનું અવલંબન નથી.
- જેના ઉપયોગમાં જ્ઞેયપદાર્થનું નહિ પણ જ્ઞાતા સ્વભાવનું અવલંબન છે.
- શાસ્ત્રના અવલંબને, ભગવાનના અવલંબને ઉપયોગ છે જ નહિ.
- ઉપયોગ લક્ષણ વડે જ્ઞાન થાય છે, પણ તેને જ્ઞેય પદાર્થનું અવલંબન નથી. જેનું લક્ષણ જ ઉપયોગ છે તેનું અવલંબન ના હોય છે. ટીકામાં કહ્યું છે કે ઉપયોગમાં ઉપયોગ છે. રાગાદિ ભાવોમાં ઉપયોગ નથી. શુદ્ધ ઉપયોગ વડે આત્મા જણાય છે માટે તેમાં આત્મા છે. રાગના ઉપયોગમાં આત્મા જણાતો નથી.
- અહીં કહ્યું છે કે ઉપયોગ એનું લક્ષણ છે, એ લક્ષણના અવલંબને ઉત્પન્ન થાય એમ કહો, પરંતુ જ્ઞેયના અવલંબને તે ઉત્પન્ન થાય તેમ નથી. એ હોય છે માટે તેને જાણે એમ નથી. એ જાણવાનો ઉપયોગ સ્વતઃ થાય છે, એને જ્ઞેયનું પરાવલંબનપણું નથી.
- આનું કારણ ભિન્ન છે માટે ઉપયોગ પ્રવર્તે એમ નથી. એ સ્વભાવપ્રમાણ લક્ષણ સ્વતઃ પ્રગટ થાય છે. એ લક્ષણને લક્ષ્યનું અવલંબન લેવાનું ને લક્ષ્ય થઈ ગયું!
- ગુરુનું અવલંબન કહ્યું એ તો બાહ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે. ઉપયોગને એ બાહ્ય ઉત્કૃષ્ટનું અવલંબન નથી. તેને પરાવલંબન કેમ હોય?
- ખૂબ વાંચ્યું, ખૂબ સાંભળ્યું માટે ઉપયોગ શુદ્ધ થયો એમ નથી. ભગવાન આમ કહે છે કે તું આમ ન જો, તું તને જો.

૯ મો બોલ: જે લિંગને એટલે કે ઉપયોગ નામના (૯-૧) ૧૯
લક્ષણને ગ્રહણ કરતો નથી એટલે કે પોતે (ક્યાંય બહારથી)
લાવતો નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા જે ક્યાંયથી લવાતું
નથી એવા જ્ઞાનવાળો છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઉપયોગ નામનું લક્ષણ; ગ્રહણ = (ક્યાંય) બહારથી લાવવું.
- જે લિંગને એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણને ગ્રહણ કરતો નથી એટલે કે પોતે (ક્યાંય બહારથી) લાવતો નથી, તે અલિંગગ્રહણ છે. આ રીતે આત્મા જે ક્યાંયથી લવાતું નથી એવા જ્ઞાનવાળો છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- આ આત્મામાં આત્મા ઉપયોગ લક્ષણ લિંગને બહારથી લાવતો નથી એમ કહે છે. અનાદિથી નિમિત્તાદિકના ઉપયોગ પર લક્ષ હતું, તે હવે પોતે ફેરવી સ્વલક્ષમાં કરે, બાકી રાગમાં ભાર દુઃખભાવ કરે તો ઉપયોગ શુદ્ધ થાય કે નહિ? ક-ના. ઉપયોગ ક્યાંય બહારથી લાવતો નથી, તે અંતર અંદરથી પ્રગટે છે; બહારના કોઈ કારણથી પ્રગટતો નથી, માટે અલિંગગ્રહણ છે.
- આમ આત્માના ઉપયોગને સ્વાધીન શક્તિ-ભાવો તે સ્પષ્ટ કરેલ છે.
- પ્રશ્ન: જ્ઞાનના પર્યાયમાં હીનતા હતી, પછી બીજે સમયે જ્ઞાનનો વધારો થયો તો તે વધારો બહારથી આવ્યો? જ્ઞાનના બોધમાં કહ્યું કે જ્ઞાન ઉપયોગને દર્શાવવાનું અવલંબન નથી તો તેના આધાર વિના આ વધ્યું કઈ રીતે? જવાબ: તે બહારથી આવ્યું નથી, અંતરમાંથી આવે છે.
- જેમ રીતે ધર્મદ્રવ્યાદિ ગતિ તે આત્મા કરાવતો નથી, તેમ જે ઉપયોગ પરનું અવલંબન લે તેને ઉપયોગ કહેતા નથી.
- પ્ર. દુઃખ ગુણનો ત્યાગ વૃદ્ધિ અંતરંગ છે, તેને અવલંબન ન હોય પણ અંતરમાંથી થતી પર્યાયોનાં અંતરમાં રહેલી નથી અને જ્ઞાનની વિશેષ વિશેષ નિર્મળતા અંતર પ્રગટતી થાય છે તે શેના આધારે થતી હશે? તો તેઓ દુઃખરાગનું અવલંબન છે માટે વૃદ્ધિના વચન?
ઉ. ના, તે નિર્મળતાની વૃદ્ધિ પર પદાર્થોથી કે દુઃખરાગમાંથી આવતી નથી. તે પોતાના દ્રવ્ય દુઃખ સ્વભાવમાંથી જ આવે છે, અંતર પરિણમનની અંતરંગ, બહારનો પ્રગટ દેખાય છે.
- જ્યારે કોઈ પણ જીવ પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવ સન્મુખ થઈને પોતાના જ્ઞાનની અંદર ધારા રમત રાખે છે ત્યારે પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્મળરૂપે થતા પૂર્ણ આનંદમય થતા જાય છે તે નિર્મળતાનું જ્ઞાન કરાવે છે.
- બધા આત્માના દુઃખ-ગુણ તે અનાદિ અનંત શુદ્ધ પરિપૂર્ણ ભરેલ છે અને પર્યાયમાં પ્રગટતાનો વધારો દેખાય છે (દા.ત. ગોચર ગાળીયર) તે નિર્મળ આવે ત્યારે વધે છે એમ નથી. અંતરમાં જ્ઞાન શક્તિનો ભંડાર પડ્યો છે તેમાંથી પોતાના પુરુષાર્થ વડે તે પ્રગટ થાય છે. જ્ઞાનની ભરતીનો સ્રોત ચૈતન્યસમુદ્રના મધ્યબિંદુ માંથી ઉછળે છે. "પૂરણ સમુદ્ર બિંદુમાં ઉછળ્યા આવે જો, પૂર્ણ ચૈતન્યની વિલાસ ઉછળતા પદ તો!" સમુદ્રની ભરતી બહારથી નદીઓના પાણી નહિ પરંતુ તે ભરતી સમુદ્રના મધ્યબિંદુમાંથી આવે છે. તેમ આ ચૈતન્ય સ્વભાવના મધ્યબિંદુમાંથી જ્ઞાનની ભરતી ઉછળે છે. આત્મા શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ છે તેમાં

અનુભવના ફરતાં જ દાખલાની અંતરમાં પડી છે તેમાંથી તે પ્રગટ (C-2) 20
થાય છે. તે જ્ઞાનના મોઢામાં અંતર ભક્તિ સ્વભાવ સૌન્દર્ય રસ ફેલાઈને ખીલતાં
પ્રગટ થાય છે.

- આમ આ આકૃતિ ઉપરથી ફલ્યું કે જ્ઞાન ઉપયોગની વૃદ્ધિ થાય ઉદાહરણ રૂપે નહિ એમ ઉપયોગરૂપ જ રાગ તેને સ્વભાવ રૂપે જાણ્યા. આમ થાય ઉદાહરણ જ્ઞાન ભાવનો એ એમ ભાવ સ્વરૂપને જાણ્યા.
- જેનું લક્ષણ છે ત્યાંથી તે લક્ષણ પ્રગટ થાય, બહારથી ન આવે. આ તો અંતર્મુખના ગાળો નાખ્યો આવ્યું છે. સામાન્ય ઉપયોગ આવે તેને ઉપયોગ કહેવા નહિ. ઉપયોગનો જાણવું લક્ષણ છે, તે લક્ષણ અંતર્મુખ પ્રગટ થાય છે એટલે લક્ષણથી લક્ષ્ય જણાય છે. એનો અર્થ એ થયો કે દ્રવ્યનું લક્ષણ ઉપયોગ તે અંતરમાંથી પ્રગટ થાય છે. એ લક્ષણ છોડી દઈ તે ઉદાહરણ આવે છે તે વ્યવહાર-વ્યવહાર છે. નિશ્ચયનયના એનો પ્રકાર છે, તેમાં એ અર્થ જાણ છે.
- ઉચ્ચ અધિકારમાં આવે છે કે પરને હું મારી શકું, જીવાડી શકું - એ મિથ્યાત્વનો અર્થ જાણ છે. તેમાં એમ પણ અર્થ જાણ છે કે મારું જાણવું દ્રવ્ય ઉદાહરણ આવે છે.
- ઉપયોગ ઉદાહરણ આવતો તેમ માનનાર દુઃખી છે. જેના ઉપયોગના દ્વારા દ્રવ્ય પર દ્રષ્ટિ જોડીને ઉપયોગ પ્રગટ થાય છે.
- ઉભય રીતે ફરીથી તો ફરીનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેથી ઉપયોગ થાય છે એમ નહિ ઉપયોગ તો તે જેનું લક્ષણ છે તેમાં અંતર્મુખ થાય છે.
- ૧૧ અંગનું જ્ઞાન થયું માટે જ્ઞાનવાળો છે એમ નહિ. એ તો ધારણા ભણવું નહિ આખો જ્ઞાનવાળો છે એટલે કે એ તો અંતરમાંથી આવે છે એવો જ્ઞાનવાળો છે.
- આવો દિવ્ય સાંભળી આંખી આમ ફરી ફર માટે ઉપયોગ આવતો તેમ નહિ. શ્રીમદ્ તો કહે છે કે ઉપર વાંચનારા ઘેટાં કહી જાય છે, અંતરમાં ઉતરતા નહિ.
- 'વૃદ્ધિ ઉપયોગ' એ તો સ્થિરતાની વાત છે, પણ આ તો જ્ઞાન દર્શનની વૃદ્ધિ ઉપયોગની વાત આવે છે. 'ઘટ'ક જાણ - એ તો લક્ષ અંતર્દ્રષ્ટિ છે. પરમાત્મ પ્રકાશમાં આવે છે કે પરાવલંબી જ્ઞાનને દિવ્ય મોક્ષ માર્ગ માનતા નહિ. એ નિમિત્તના લક્ષે થયેલું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નહિ એટલે કે તે મોક્ષના માર્ગનું જ્ઞાન નહિ, એને જ્ઞાની મોક્ષના માર્ગનું જ્ઞાન માનતા નહિ.
- દ્રવ્યના લક્ષે એને દ્રવ્યમાંથી ઉપયોગ આવે તેને એમ ઉપયોગ કહીએ છીએ. જ્ઞાન એને કહીએ કે જે દ્રવ્યમાંથી આવે.
- ધારણા ભણવું નહિ એવા જ્ઞાનવાળો = નિમિત્તથી આવવું નહિ એવા જ્ઞાનવાળો છે
- અહીં કહે છે કે પ્રગટ ફરતાં ફરતાં જ્ઞાનનો જ ઉપયોગ વૃદ્ધિ થાય છે તે ઉપયોગ જ નહિ.

[illegible] (૯-૧) ૨૨

[illegible]

[illegible]

રાગમાં રહે તેને ઉદ્વેગ થતો જ નથી. પરંતુ ઉલ્લાસ વધે, (૯-૨) ૨૨
જે ત્યાંથી પાછો પડે નહિ પણ ત્યાંમાં આગળ વધે તે જ ઉદ્વેગનો અભાવ
• આ રીતે આત્માનું ભાન હટી જઈ ગાત્રનું નહિ એવું ઉપાધિનું સ્વરૂપ છે.
ઉદ્વેગ પણ એક રોગ છે. તારા ઉદ્વેગ રૂપ પરિણામ - સંકલ્પ ને ઓળખ!
નું ભાન નથી.
• આ રીતે આત્માના ઉદ્વેગ ટાળવાનું આચરણ કઈ રીતે ... આવશ્યક
ઉપાય આવશ્યકતા નથી.
• વારંવાર ... [illegible]
[illegible]
• [illegible]
[illegible]
• [illegible]
[illegible]
• [illegible]
• [illegible]
[illegible]
[illegible]
• [illegible]
• [illegible]
[illegible]
• [illegible]
[illegible]
• [illegible]
[illegible]

૯મો બોલ: <u>જે લિંગને એટલે કે ઉપયોગ નામના</u> (૯-૧) ૧૯
<u>લક્ષણને ગ્રહણ કરતો નથી એટલે કે પોતે (ક્યાંય બહારથી)</u>
<u>લાવતો નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા જે ક્યાંયથી લવાતું</u>
<u>નથી એવા જ્ઞાનવાળો છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.</u>

- લિંગ = ઉપયોગ (નામનું લક્ષણ) ; ગ્રહણ = (ક્યાંય) બહારથી લાવવું.
- જે લિંગને એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણને ગ્રહણ કરતો નથી એટલે કે પોતે (ક્યાંય બહારથી) લાવતો નથી, તે અલિંગગ્રહણ છે. આ રીતે આત્મા જે ક્યાંયથી લવાતું નથી એવા જ્ઞાનવાળો છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ બાજુમાં
- આત્મા ઉપયોગ લક્ષણ લિંગને બહારથી લાવતો નથી એમ કહે છે. અનાદિથી નિમિત્તાધીનતાનો ઉપયોગ પર અસર હતો, તે હવે પોતે સીધું સ્વલક્ષ્ય કરે, ભલે શાસ્ત્રોનું વારંવાર સ્મરણ કરે તો ઉપયોગ શુદ્ધ થાય કે નહિ? કે-ના. ઉપયોગ ક્યાંય બહારથી લવાતો નથી, તે અંદર અંતરમાંથી પ્રગટે છે; બહારના કોઈ સાધન વડે પ્રગટતો નથી, માટે અલિંગગ્રહણ છે.
- આમ આત્માના ઉપયોગને સ્વાધીન બુદ્ધિવાળો-ભાવો તે ઘણું કરવા છે.
- પ્રથમ જ્ઞાનની પર્યાયમાં હીનતા હતી, પછી બીજે સમયે જ્ઞાનનો વધારો થયો તો તે વધારો બહારથી આવ્યો? જ્ઞાન બાહ્યમાં ક્યાંય કે જ્ઞાન ઉપયોગને દિવ્યધ્વનિનું અવલંબન નથી તો તેના આશ્રય વિના આ વધ્યું કઈ રીતે? ભાઈ, તે બહારથી આવતું નથી, અંદરમાંથી આવે છે.
- એવી રીતે ઇન્દ્રિયોથી જાણે તે આત્મા કહેવાતો નથી, તેમ જે ઉપયોગ પરનું અવલંબન લે તેને ઉપયોગ કહેતા નથી.
- પ્ર. દ્રવ્ય ગુણ તો ત્રિકાળ શુદ્ધ અક્રિય છે, તેને અવલંબન લેવું પણ અનેક થતી પર્યાયોમાં અક્રમના હીન જ્ઞાનની વિશેષ વિશેષ નિર્મળતા અંતર પ્રગટતી થાય છે તે ગુરુના આધારે થતી હશે ને? તેને તો ગુરુવાણીનું અવલંબન છે માટે શુદ્ધિ વધે ને?

ઉ. ના, તે નિર્મળતાની વૃદ્ધિ પરપદાર્થોથી કે ગુરુવાણીથી આવતી નથી. તે પોતાના શુદ્ધ દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ આવે છે, અંતર પરિણમનની શક્તિ વધતાં બહારમાં પ્રગટ દેખાય છે.

- જ્યારે કોઈ પણ જ્ઞાની પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવને અંતરના આશ્રયે પોતાના જ્ઞાનની અતૂટ ધારા રમતી રાખે છે ત્યારે પોતાના જ્ઞાનમાં નિર્મળરૂપે થતા પૂર્ણ અવસ્થાઓ થતી જાય છે તે નિર્મળતાનું જ્ઞાન કરાવે છે.
- બધા આત્માનાં દ્રવ્ય-ગુણ તો અનાદિ અનંત શુદ્ધ પરિપૂર્ણ ભર્યાં છે અને પર્યાયમાં પ્રગટતો વધારો દેખાય છે (દા.ત. જ્ઞાન ગણધર) તે નિમિત્ત આવે ત્યારે વધે છે એમ નથી. અંતરમાં જ્ઞાન શક્તિનો ભંડાર ભર્યો છે તેમાંથી પોતાના પુરુષાર્થ વડે તે પ્રગટ થાય છે. <u>જ્ઞાનની ભરતીનો મોટો અંતરસ્વભાવરૂપી મધ્યબિંદુમાંથી ઉછળે છે.</u> "પૂનમના સમુદ્રબિંદુમાં ઉછાળો આવે એમ, પૂર્ણ ચાંદનીનું ઉછાળતા પણ તે!" સમુદ્રની ભરતી બહારથી કે નદીઓના પાણીથી નથી પણ તે ભરતી સમુદ્રના મધ્યબિંદુમાંથી આવે છે. તેમ આ અંતરસ્વભાવના મધ્યબિંદુમાંથી જ્ઞાનની ભરતી ઉછળે છે. આત્મા શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે તેમાં

અજ્ઞાનના ફળો જે શરીરમાં અંતરમાં પડી છે તેમાંથી તે પ્રગટ (C-2) 20
થાય છે. તે જ્ઞાનના માર્ગે અંતર ક્રિયા સ્વભાવ અંતરંગ સ્વરૂપમાંથી વિકલ્પો
પ્રગટ થાય છે.

• આમ આ આખો ઉપાય કહ્યું કે જ્ઞાન ઉપયોગની વૃદ્ધિ થાય ઉદાસીન રહે
નહિ અને ઉપયોગરૂપ જ રહે તેને સ્વભાવ કહ્યું છે. આમાં થાય ઉદાસીન
જ્ઞાન વિભાગ છે અને મારા સ્વરૂપને જાણ.

• જેવું લક્ષ છે તેવો તે લક્ષ પ્રગટ થાય, ઉદાસીન ન આવે. આ તો અભિમાનને
જાણે માને એવું છે. સામાન્યને ઉપયોગ આવે તેને ઉપયોગ કહેવા નહિ ઉપયોગ
તો જેવું લક્ષ છે, તે લક્ષના આશ્રયથી પ્રગટ થાય છે એટલે લક્ષણથી લક્ષ જણાય
છે. એને અહીં એ કહ્યું કે દુઃખનું લક્ષ ઉપયોગ તે આત્માથી પ્રગટ થાય છે.
એ લક્ષ ખોટી રીતે ઉદાસીન આવે છે તે ભ્રમણા-અજ્ઞાન છે. મિથ્યાત્વનો એનો
પ્રકાર છે, તેમાં આ એક ભાગ છે.

• ઉંચે અભિપ્રાયમાં આવે છે કે પરને હું મારી શકું, જીવાડી શકું - એ મિથ્યાત્વનો
એક ભાગ છે. તેમાં એ પણ એક ભાગ છે કે મારું જાણવું દુઃખ ઉદાસીન આવે
ઉપયોગ ઉદાસીન આવશે તેમ માનનાર દુઃખી છે. એના ઉપયોગના કાળ
દુઃખ પર રહેલા ત્યારે ઉપયોગ પ્રગટ થાય છે.

• ભાવ જ્ઞાન તરીકે તો તેનો ક્ષયોપશમ થાય છે તેથી ઉપયોગ થાય છે એમ નહિ
ઉપયોગ તો તે જેવું લક્ષ છે તેના આશ્રયે થાય છે.

• ૧૧ અંગનું જ્ઞાન થયું માટે જ્ઞાનવાળો છે એમ નહિ. એ તો ક્ષયોપશમ થયું નહિ
એવા જ્ઞાનવાળો છે કારણ કે એ તો અંદરમાંથી આવે છે એવા જ્ઞાનવાળો છે.
આખો દિવસ વાંચવી ગોખવી આમ કરી કરે માટે ઉપયોગ આવશે તેમ નહિ. શ્રીમદ્
તો કહે છે કે બહુ વાંચનારા ભેદિયા થઈ જાય છે, અંતરમાં ઉતરતા નહિ.

• 'શુદ્ધ ઉપયોગ' એ તો સ્થિરતાની વાત છે, પણ આ તો જ્ઞાન દર્શનના શુદ્ધ
ઉપયોગની વાત આવે છે. પર કે ભાવ - એ તો ઉપર અશુદ્ધ છે. પરમાત્મ પ્રકાશમાં
આવે છે કે પરાવલંબન જ્ઞાનને હું માટે મારું માનતો નહિ. એ વિભાવના લક્ષે
થતું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નહિ કારણ કે તે સ્ત્રીના માર્ગનું જ્ઞાન નહિ, એને જ્ઞાની
સ્ત્રીના માર્ગનું જ્ઞાન માનતો નહિ.

• દુઃખના લક્ષે એને દુઃખમાંથી ઉપયોગ આવે તેને એમ ઉપયોગ તરીકે લીધો.
જ્ઞાન એને કહે કે જે દુઃખમાંથી આવે.

• ક્ષયોપશમ થવું નહિ એવા જ્ઞાનવાળો = વિભાગથી આવવું નહિ એવા જ્ઞાનવાળો.
• અહીં કહે છે કે શુદ્ધ કરી કરી જાણતો જે ઉપયોગ વૃદ્ધિ થાય છે તે ઉપયોગ
જ નહિ.

૧૧ મો બોલ: લિંગ દ્વારા એટલે ઉપયોગ નામના લક્ષણ (૧૧-૧) | ૨૪
દ્વારા ગ્રહણ એટલે પૌદ્ગલિક કર્મનું ગ્રહણ જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યકર્મથી અસંયુક્ત (અસંબદ્ધ) છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઉપયોગ લક્ષણ ; ગ્રહણ = પૌદ્ગલિક કર્મનું ગ્રહણ
- આત્મા દ્રવ્યકર્મથી અસંયુક્ત છે - એવા ભાવને ખ્યાલ કરાવવા આ બોલમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જેને ઉપયોગ લક્ષણ લિંગ દ્વારા પૌદ્ગલિક કર્મનું ગ્રહણ નથી, બંધ નથી; તે આત્મા અલિંગગ્રહણ છે.
- દસમા બોલમાં કહ્યું હતું કે આત્માના સ્વભાવમાં અલિંગ નથી, શુભાશુભભાવરૂપ ભાવકર્મ નથી અને આ અગિયારમા બોલમાં કહ્યું છે કે તે દ્રવ્યકર્મથી અસંયુક્ત છે. આમ એ છે કે તે આત્મા શુભાશુભરૂપ ભાવકર્મો અને જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મોથી રહિત શુદ્ધોપયોગસ્વભાવી નિર્મળ તત્ત્વ છે.
- ઉપયોગ દ્રવ્યકર્મને ગ્રહતો તો નથી પણ દ્રવ્યકર્મના આવવામાં નિમિત્ત પણ થતો નથી, એમ અહીં કહ્યું છે. શુદ્ધોપયોગને જડકર્મ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ પણ નથી.
- કષાયથી સ્થિતિબંધ તથા અનુભાગબંધ અને યોગથી પ્રકૃતિ તથા પ્રદેશબંધ થાય છે: યોગ અને કષાયની આખી પર્યાયને આત્મા જ ગ્રહતો નથી. અલિંગ ઉપયોગમાં છે એ વાત ૧૦મા બોલમાં કહ્યું છે. ત્યારે અલિંગ જ ઉપયોગમાં નથી તો પછી તેના નિમિત્તે આવતાં દ્રવ્યકર્મને ઉપયોગ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે અથવા દ્રવ્યકર્મને ઉપયોગ નિમિત્ત પણ કેવી રીતે થાય? અર્થાત્ ગ્રહણ પણ ન કરે તેમ નિમિત્ત પણ ન થાય. શુદ્ધ ઉપયોગમાં એવો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ છે જ નહિ.
- અહીં એક પ્રશ્ન થાય કે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે - 'જીવ તેરમા ગુણસ્થાને ગ્રહણ કરે જ છે'. ત્યાં તો કહ્યું છે કે જીવના યોગ તેરમા ગુણસ્થાનક સુધી આત્મા જડ ગ્રહણ કરે છે. કેવળજ્ઞાનીને ત્યાં જીવની યોગની પર્યાય ચંચળ થતી છે. જીવ પોતે યોગ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે જડકર્મની સાથે તેનો નિમિત્તનૈમિત્તિક સંબંધ ત્યાં પણ જીવની યોગની પર્યાય કર્મને ગ્રહે છે અર્થાત્ અને એમ કહ્યું નથી પણ અશુદ્ધ ઉપાદાનને તથા જડકર્મને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવવો છે. અહીં આત્માની શુદ્ધ ઉપયોગની વાત ચાલે છે.
- આત્મા તો શુદ્ધ દ્રવ્ય, શુદ્ધ ગુણ તથા શુદ્ધ ઉપયોગ પર્યાયને આત્મા કહ્યો છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધવાળી પર્યાયને આત્મા ગણ્યો છે, તે આત્મા જ નથી. ગોમ્મટસારના કથનો અશુદ્ધ ઉપાદાન સાથેનો જડકર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ તો ભૂમિકામાં થતો છે તે બતાવે છે પણ તે અહીંયાં રહેલા શુદ્ધ ઉપયોગને જડકર્મ સાથે બિલકુલ સંબંધ નથી. સાધકદશામાં અલિંગ આવે છે પણ તેને ગૌણ કરીને શુદ્ધ ઉપયોગ જ સ્વભાવ તરફ વળેલો છે તેને મુખ્ય ગણી અલિંગને આત્મા કહ્યો છે.
- સાધક જીવને સમયે સમયે જે સામાન્ય શુદ્ધ સ્વભાવ છે તે તરફના વલણની જ મુખ્યતા ગણી છે, અને દસ ટકા શુભાશુભ ભાવોની પર્યાય કે જેમાં દ્રવ્યકર્મ નિમિત્ત થાય છે તેને તે ગૌણ કરે છે. અલિંગવાળી પર્યાયને એક સમય પણ મુખ્ય કરે તો તે સાધક રહેતો નથી પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. સાધકને ૯૦ ટકા શુદ્ધ તરફ વળેલ પર્યાય જ સ્વભાવ સાથે એકત્વ થાય છે તેની મુખ્યતા હોય છે. તે મુખ્યતાની અપેક્ષાએ

તે ઉપયોગને દ્રવ્યકર્મનું ગ્રહણ હોતું નથી એમ કહ્યું છે. (૧૧-૨) [૨૫

- ઉપયોગ તે લક્ષણ અને આત્મા તે લક્ષ્ય. એમ લક્ષણ-લક્ષ્ય ભેદરૂપ પાંચ બોલનો સાર:-

1.) **૭ મો બોલ:** ઉપયોગ નામનું લક્ષણ, લક્ષ્ય એવા આત્માને (સ્વજ્ઞેયને) જ અવલંબે છે તેથી તેને પરપદાર્થનું (પરજ્ઞેયનું) અવલંબન નથી. જેમાં જેનો અભાવ છે તેનું અવલંબન હોઈ શકે નહિ. સ્વનું અવલંબન કરે તેને ઉપયોગ કહે છે અને જે જ્ઞાન પરનું અવલંબન કરે છે તેને ઉપયોગ કહેતા નથી.

2.) **૮ મો બોલ:** ઉપયોગ નામનું લક્ષણ, લક્ષ્ય એવા આત્મામાંથી આવે છે માટે જ્ઞાન પર પદાર્થોમાંથી આવતું નથી. આત્મામાં પરપદાર્થ તથા પુણ્ય-પાપનો અભાવ છે માટે ઉપયોગ પુણ્ય-પાપ તથા પરપદાર્થોમાંથી લાવી શકાતો નથી.

3.) **૯ મો બોલ:** ઉપયોગ નામનું લક્ષણ, લક્ષ્ય એવા આત્માને જ આશ્રિત છે માટે જ્ઞાન પરથી હરી જઈ શકાતું નથી. સ્વસન્મુખ રહીને જે કામ કરે તે ઉપયોગ છે. જ્ઞાન આત્માનું છે માટે તેને કોઈ બહાર હરણ કરે તેમ બની શકે નહિ.

4.) **૧૦ મો બોલ:** ઉપયોગ નામનું લક્ષણ, લક્ષ્ય એવા આત્મામાં જ એકાગ્ર હોય છે, પર પદાર્થોમાં એકાગ્ર હોતું નથી તેથી તેમાં મલિનતા નથી. જે ઉપયોગ સ્વસન્મુખ વળે અને આત્મામાં એકાકાર થાય તેને ઉપયોગ કહે છે. જ્ઞાન આત્માનું છે છતાં તે જ્ઞાન જો પુણ્ય-પાપનું કામ કરે તો તેને જ્ઞાન કહેતા જ નથી એમ હે શિષ્ય! તું જાણ. સ્વતરફ વળવું તે ધર્મનું કામ છે અને પર તરફ વળવું તે અધર્મનું કામ છે.

5.) **૧૧ મો બોલ:** ઉપયોગ નામનું લક્ષણ, લક્ષ્ય એવા આત્માને જ ગ્રહે છે પણ પરપદાર્થો, કર્મ વગેરેને ગ્રહતું નથી, તેથી તે અસંયુક્ત છે. પર તરફ વલણ કરીને કર્મ ઉપાધિ જે મલિન હોય તે સ્વનો ઉપયોગ જ નથી, પણ જે શુદ્ધિ, જ્ઞાન, નિર્મળતાનું કામ કરે તે ઉપયોગ છે. સ્વસન્મુખ દશા છોડીને મલિન પરિણામરૂપ અધર્મ ઉત્પન્ન કરી કર્મને ગ્રહણમાં નિમિત્ત હોય તેને આત્માનો ઉપયોગ કહેતાં નથી.

- આવી રીતે પાંચમાં જ્ઞાન-ઉપયોગ ગણ્યો છે. તે રીતે પુદ્ગલ કર્મને ગ્રહતું જ નથી. ઉપયોગ લક્ષણવાળો આત્મા પણ પુદ્ગલકર્મને ગ્રહતો નથી - તેવા તારા સ્વરૂપને જે છે તેમ તું જાણ, એમ આચાર્ય ભગવાન આદેશ આપે છે.
- આ પ્રમાણે જેમ છે તેમ સ્વીકાર કરવું તે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનું કામ છે, અને તેથી ધર્મ અને શાંતિ થાય છે.
- પર્યાયમાં મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષ છે તે દ્રવ્યસ્વભાવમાં નથી અને કર્મનો સંબંધ દ્રવ્યને નથી. કર્મગ્રહણ થાય એવો ઉપયોગ જ નથી. દ્રવ્યસ્વભાવમાં જે વસ્તુ છે તેને કર્મનો સંબંધ છે જ નહિ. કર્મ અને રાગનો જે સંબંધ છે તે તો પર્યાયમાં છે, પણ જેને દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ તે દ્રવ્યને અને દૃષ્ટિ થઈ તેને તેના ઉપયોગને કર્મગ્રહણનો અભાવ છે.
- નિશ્ચયનયે સર્વ કર્મ આવરણરહિત આત્મા છે તેથી આ કર્મનું આવરણ આત્માને છે એમ છે જ નહિ. જેને રાગ અને કર્મનું ગ્રહણ છે તે આત્મા જ નહિ. (જ્ઞાન) રાગ અને કર્મગ્રહણને જાણે છે પણ તે રૂપે થતો નથી (માનતો) નથી.
- વ્યવહારનયમાં આત્મા જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મ બાંધે, પણ એ તો કથનમાત્ર

જેને પરમાત્માનું ભાન થયું છે; પણ આત્મા તેને જાણે છે જેને તે પરમાત્મા
તેને રમા રાખ તો આત્મા નહિ.

જેઓ પરના સંબંધ તો પર્યાયમાં છે, વસ્તુમાં નહિ; જેના વસ્તુની અંદર ફેર
થઈ જાય તો શુદ્ધોપયોગ રાખો કે શુદ્ધોપયોગને પરનું જાણ્યું છે જ નહિ.

આત્માનું સામાન્યનો જેટલું ભાન તેને આનંદ રહેતો ન છે, જેનો આહ્લાદ
છે. તો શું તેનો આહ્લાદ થાય! જેને જોમ જેના ફેર થઈ તેને પરનું જાણવા
રહ્યું નહિ. નમાયાને પરમાં જ રમ્યા આવે પણ તેનું જાણવા થયું નહિ.

જેને ફેરવવા ફેર થઈ તેને જરૂર જાણવા નહિ.

૧૨ મો બોલ: જેને લિંગો દ્વારા અર્થાત્ કે ઇન્દ્રિયો
દ્વારા ગ્રહણ અર્થાત્ કે વિષયોનો ઉપભોગ નથી તે
અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા વિષયોનો ઉપભોક્તા નથી એવા અર્થની
પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ઇન્દ્રિયો દ્વારા ; ગ્રહણ = વિષયોનો ઉપભોગ
- અર્થાત્ કે આત્માને ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો ઉપભોગ નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ નાસ્તિક ઠીક છે. અજ્ઞાની આત્મા પોતાના રાગ, દ્વેષ, સુખ, દુઃખ વગેરે ભિન્ન પદાર્થોનો ભોક્તા છે - એમ નથી થાય છે.
- જે વસ્તુનો જેમાં અભાવ હોય તેને તે કેવી રીતે ભોગવે? આત્માને ઇન્દ્રિયો જ નહિ કારણ કે ઇન્દ્રિયો તો જડ છે તેથી તેના વડે આત્મા વિષયોને ભોગવે છે તે વાત ખોટી છે. વળી ઇન્દ્રિયો તરફ વલણ કરીને વિષયો ભોગવવાના ભાવો થાય તે આસ્રવ ભાવ છે, તે આત્મતત્ત્વ નથી. આત્મા વિષયોને ભોગવવાનો નહિ પણ હરખ-શોકને ભોગવે છે. તે હરખ-શોકની બુદ્ધિ અજ્ઞાનદશામાં અભાવ છે તેથી તે આત્મા કહેવાતો નથી.
- જ્ઞાની જીવને સ્વભાવ સન્મુખ દ્રષ્ટિની મુખ્યતા છે તેથી તે સ્વનો ભોક્તા છે. પરપદાર્થને હું ભોગવું એવો જે ભોક્તાનો વિકારી ભાવ - તે આત્મા કહેવાતો નથી કારણ કે તે આત્માનું નિજસ્વરૂપ નથી. પરસન્મુખ દ્રષ્ટિ છોડીને સ્વસન્મુખ દ્રષ્ટિ કરી પોતાના અતીન્દ્રિય આનંદ-રસને ભોગવે તે જ આત્મા છે. સમ્યગ્દ્રષ્ટિને અલ્પ હરખ, શોકના ભાવ હોવા છતાં તે તરફ દ્રષ્ટિ નથી, તેથી તે વિકારી ભાવનો ભોક્તા થતો નથી. તેને તો સ્વભાવ સન્મુખ રહીને પોતાના જ્ઞાનસુખાદિના ભાવને ભોગવવાની જ દ્રષ્ટિ મુખ્યપણે હોય છે.
- સ્પર્શ, રસ, ગંધ વાળા રૂપ પદાર્થોનો અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા છે જ નહિ. અજ્ઞાની આત્મા ભાવનાવાળા પદાર્થોમાં ઠીક-અઠીક માનીને તેને ભોગવવાના ભાવ કરે છે પણ તે તેની ભ્રાંતિ છે. પરવસ્તુને ભોગવવાના ભાવ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી. આત્માની ભાવનામાં રાગ, આનંદ, દુઃખ વગેરે ઔપાધિક ભાવોનો અનુભવ થતો પણ છે; તેઓ તેમ પુણ્ય-પાપની રુચિ છોડીને સ્વભાવની દ્રષ્ટિ કરીને, પોતાની ઔપાધિક ભ્રાંતિની ભાવના જે વખતે ખસે છે તેને તેમાંથી સ્વભાવની ભિન્ન પર્યાયરૂપ ભાવ નિર્મળતા ઉગતી ઉગતી જાય છે, આ રીતે તે ભોગવે છે.
- ભોગવવાના આત્માની અતીન્દ્રિય ભાવની શક્તિ છે, તેથી તે વિષયના રસને ભોગવે નહિ. ઇન્દ્રિયો પણ તેની તેમાં અજ્ઞાની ભાવનો ઉપયોગ અર્થ ગ્રહણ છે તેને તરફનો આત્મા ઉપયોગ ભોક્તા નથી.
- ઇન્દ્રિયો તો જડ છે અને ભાવેન્દ્રિય પણ ખંડખંડ અવસ્થા છે. તેના વડે આત્મા ખંડખંડ રાગનો ભોક્તા નથી. સમ્યગ્દ્રષ્ટિ એમ જાણે છે કે હું માત્ર આત્મા વિષયનો - રાગનો - ભોક્તા નથી. રાગ આવે છે તેનો હું જ્ઞાતા દ્રષ્ટા છું! અતીન્દ્રિયપરિણતિમાં આવે છે કે જ્ઞાનરૂપ ^(પરિણામ) ભિન્નપણે બીજા ભાવોનો હું કર્તા-ભોક્તા નથી. કર્મના નિમિત્તે થતાં જે પરિણામ તેનો હું કર્તાભોક્તા નથી. રાગના કર્તાભોક્તાપણાથી તે ભિન્ન (નિવૃત્ત) સ્વરૂપ છે.
- આત્મા વિષયોનો ભોક્તા નથી એટલે તે રાગનો ભોક્તા નથી. તે

ઓળખવા નિકળ્યા છે એજ રીતે ઓળખતો નથી. ઈડિપસના (૧૨-૨) | ૨૮

રાજાને તે ઓળખતો નથી, જે તો જાણે એને શાંતિનો આંખો છે.

- ઈડિપસના પિતા લાયસનું ખૂન તે રાજા, તેના પિતા + માતા જાણતા નથી.
- રાજાની માતા એટલે રાજા ઉપર એની દૃષ્ટિ છે. જે પરાબુદ્ધિ છે, જે દુન્યવી દૃષ્ટિ નથી, તેથી તે દિવ્યદૃષ્ટિ છે.
- ઈડિપસના પિતાની હત્યાનો - રાજાનો - ખરો જાણનાર દુનિયામાં છે નહિ!
- જે જાણનાર ત્રિકાળ જ્ઞાન + અંતર દૃષ્ટિ દુનિયા પર નાખે છે.
- પુરાણકારમાં જે બીજા જાણે છે + જેટલો રાજા છે તેટલો હું તેનો માતા છું- એવું ભાન થાય છે.
- રાજાનું માતાપણું જે થયા છે એને તેથી રહિત જાણવાનું છે.
- દરેક માણસને તે ઓળખવાની જરૂર પણ નથી પણ જાણનાર અંતરમાં રહેલો રાજા તેનો પણ જાણનાર માતા નથી. પરંતુમાં રાજા છે જાણકાર તેનું માતાપણું પરાદૃષ્ટિવાન છે, પરંતુ દુન્યવી દૃષ્ટિ એટલે + જાગૃતદૃષ્ટિવાન તે પિતાનું ગ્રહણ કરવા નિકળ્યો નથી. ઈડિપસને તે પિતામાં અંતરમાં જાણનો તેમ દેખાય તેના પર નહિ નથી, કારણ તેનો માતા અંતરમાં છે નહિ.
- રાજાનો માતા હોવાને તું પામો છે જે ખરું જીવન નહિ- એમ રીતે તેને જણાય છે.

૧૩ મો બોલ: લિંગો દ્વારા એટલે કે મન સહિત ઇન્દ્રિય (૧૩-૧) | ૨૯
વગેરે ચિહ્નો દ્વારા ગ્રહણ એટલે જીવત્વને ધારણ કરી રાખવું જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા શુક્ર અને આર્તવને અનુવિધાયી (-અનુસરીને હોનારો) નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગો = ઇન્દ્રિય, મન ; ગ્રહણ = જીવત્વને ધારી રાખવું.
- આત્મા માતાના રજ અને પિતાના વીર્ય અનુસાર હોનારો નથી - આ અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારા આ બોલમાં એમ કહ્યું છે કે જે આત્માને લિંગો અર્થાત્ મન સહિત ઇન્દ્રિયાદિ ચિહ્નો વડે ગ્રહણ અર્થાત્ જીવત્વને ધારણ કરી રાખવું નથી, તે આત્મા અલિંગગ્રહણ છે.
- ઉપરના રેખાંકિત બંને બોલનો (૧૨મા અને ૧૩મા બોલનો) નિષ્કર્ષ એ છે કે આત્મા પંચેન્દ્રિયના ભોગોનો ભોક્તા નથી અને સ્પર્શ ઇન્દ્રિયના ભોગથી મળતી રજ અને વીર્યની રચના પણ નથી; કારણ કે રજ અને વીર્યના સંમિશ્રણનું ફળ તો દેહની રચના છે અને આત્મા તો દેહથી પ્રત્યક્ષ ભિન્ન જ છે.
- પાંચ ઇન્દ્રિયો, ત્રણ બળ, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુ - એ દશ પ્રાણ છે, પણ તેનાંથી જીવ જીવતો નથી; કારણ કે તે દશે પ્રાણો જડ છે અને આત્મા તો ચૈતન્ય પ્રાણવાળો છે. જડ પ્રાણોનો આત્મામાં અભાવ છે તેથી આત્મા તે જડપ્રાણોથી જીવતો નથી.
- દશ પ્રાણ તો અજીવ તત્ત્વ છે. અજીવ તો જડનું રૂપ છે માટે અજીવ એવા દશ પ્રાણોથી જીવ જીવતો નથી.
- આ રીતે આત્મા માતા-પિતાનાં શુક્ર અને આર્તવને અનુસરીને હોનારો નથી અને તે વડે ઉપજતો નથી. તો પછી આત્મા કોણ છે? કેવો છે? આત્મા ત્રિકાળ પોતાના ચેતના-પ્રાણથી જીવે છે અને પોતાના પરમ બોધ અને આનંદને અનુસરીને હોનારો છે. અનાદિ કાળથી દશ પ્રાણ ઉપર તારી દૃષ્ટિ છે અને તેનાથી જીવ જીવતો રહ્યો છે એમ તું માને છે - તે તારી દૃષ્ટિ છોડ અને ચૈતન્ય-પ્રાણ સ્વરૂપ છો એવી દૃષ્ટિ કર.
- આમ ઇન્દ્રિય અને મન વગેરે ચિહ્નો દ્વારા આત્મા જીવત્વને ધારણ કરતો નથી - એમ ભાવ [illegible] શુદ્ધિ-જ્ઞાન કરાવી તે ધર્મ્યું કરાવે છે.
- જીવો અને જીવવા દો - એ અજ્ઞાનીનું - વ્યવહારનું કથન છે. અહીં તો [illegible] નું જીવ; પાંચ ઇન્દ્રિય અને મન વચન આયુ શ્વાસથી જીવતા જીવન નહિ.
- દ્રવ્ય પ્રાણથી તો નહિ પણ અશુદ્ધ ભાવપ્રાણથી પણ આત્મા જીવતો નથી. કેમ? જ્ઞાન આનંદ એ એના પ્રાણ છે, એનાથી એ જીવે છે.
- મન સહિત ઇન્દ્રિય વગેરે = દશ પ્રાણ = મન, વચન, કાય, આયુ, પાંચ ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ; અશુદ્ધ ભાવપ્રાણ = ક્ષયોપશમના ભાવપ્રાણ
- દશ પ્રાણથી તેમજ ક્ષયોપશમરૂપ અશુદ્ધ ભાવપ્રાણથી જીવવું એ જીવનું જીવન નહિ. એટલે કે દ્રવ્યેન્દ્રિય તેમજ ભાવેન્દ્રિયથી પણ તેનું જીવન નથી - ભાવેન્દ્રિય પણ પ્રાણ છે.
- જ્ઞાન, દર્શન, સ્વચ્છતા, પ્રભુતા એવા સ્વભાવથી જીવવું તે ખરું જીવન છે અને સ્વરૂપદૃષ્ટિ જાગે છે - એવા પરિણતિ પ્રકાર કરીને જીવવું તે ખરું જીવન છે.

- ઓપરેટર પરમિટર છે, તેથી તે મારું છે કે હું દેહ પ્રાણિક બન્યું છું.
- હિંસા = ઈન્દ્રિય અને (અહંકાર) ભાવપ્રાણિક બન્યું. તે એક નહિ તે અહિંસાગુણ છે.
- ધૂર્ત = પિતાનું નામ, અંતિમ = માતાનું નાની (મામુ) અને અનુગ્રહીને ઉતારો નહિ.
- ભક્તિકર એવો આત્મા જ્યારે ત્યારે ઉપાસના રાખતા અને ચલ ટાળ સહન કરાવે. માતાના પેટમાં હોય ત્યારે પણ દુઃખ દુઃખ ઉપર પડે છે. અને દેહ પ્રાણિક હું બન્યું છું અને તેનો માતા નહિ. ઝાંઝર ઝાંઝર વૈરાગ્યની મૂર્તિ - અંતર ઝાંઝરના સહન કરાવે છે. એ ઝાંઝરના અંદરના શરીરમાં ઉપાય. શરીર અને ઈન્દ્રિય હું બન્યું છું અને તે માતાના નહિ ધૂર્ત અને સાઈજી ઉતારું તો શરીર છે, ભગવાન આત્મા એવું ઓળખતો નથી. હું તો આનંદ અને જ્ઞાન અનુગ્રહીને ઉતારી દેખાવાનો છું. તને પ્રગટ રીતે નહિ પણ અવ્યક્તપણે પેટમાં પણ રાખતી ગયા આગ આગે છે.
- જુઓ ગ્રંથકર્તાની ઉપકારિતા! આનંદ અને શાંતિ જગાવાનો તે હું!

૧૪મો બોલ: લિંગનું અર્થાત્ મેહનાકારનું (-પુરુષાદિ (૧૪-૧) ૩૨
ઇન્દ્રિયના આકારનું) ગ્રહણ જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે;
આ રીતે આત્મા લૌકિક સાધનમાત્ર નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = પુરુષાદિ ઇન્દ્રિયના આકાર, ગ્રહણ = પકડવું
- લિંગ અર્થાત્ મેહનાકારનું ગ્રહણ જેને નથી, તે અલિંગગ્રહણ છે. પુરુષાદિની ગુપ્તેન્દ્રિય (લિંગાદિ)ને મેહન કહે છે, અને તેના જેવો આકાર જેને છે તેને મેહનાકાર કહે છે. એવો મેહનાકાર જેને નથી, તે આત્મા અલિંગગ્રહણ છે.
- પુત્રાદિની ઉત્પત્તિના સાધનને લૌકિક સાધન કહે છે. એ મેહનાકાર અર્થાત્ લિંગાકાર પુત્રાદિની ઉત્પત્તિનું સાધનમાત્ર છે, તેને લૌકિક સાધનમાત્ર કહ્યો.
- પુરુષની ઇન્દ્રિયની, સ્ત્રીની ઇન્દ્રિયની, નપુંસકની ઇન્દ્રિયની આકૃતિઓ જ દેખાય છે તે તો બધી પુદ્ગલની અવસ્થા છે. તે આકૃતિઓ આત્મામાં જણાય છે અને આત્માથી તે આકારમાં જણાય છે. જે વસ્તુઓ જેમાં જણાય તેમાં તે જણાવાવાળી વસ્તુને ગ્રહે એમ બની શકે જ નહિ માટે આત્મા ઇન્દ્રિયોના આકારને ગ્રહતો નથી.
- અજ્ઞાની જીવ આત્માને લૌકિક સાધનમાત્ર માને છે:
અજ્ઞાની માને છે કે અમે દીકરાને જન્મ આપ્યો, પુરુષ કહે છે કે અમારે ત્યાં દીકરો થયો. પુત્રના શરીરમાં પુત્રનો આત્મા પણ જણાય છે તો પુત્રના શરીરના આકારમાં જણાય ભિન્ન થાય, એ કેમ બને?
- આત્મા લૌકિક સાધનમાત્ર નથી:
પર દ્રવ્યની આકૃતિઓ આત્મામાં જણાય છે. તેથી આત્મા કુટુંબનો વારસો રાખે તેવો અર્થાત્ લૌકિક સાધનમાત્ર છે જ નહિ.
- આત્મા વીતરાગી પર્યાય પ્રગટાવવામાં લોકોત્તર સાધન છે:
તો પછી આત્મા કેવો છે? લૌકિક સાધન નથી, પણ લોકોત્તર સાધન છે. આત્મા ચૈતન્ય જ્ઞાયકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવ છે તે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની નિર્મળ પર્યાયનો (પુત્રનો) ઉત્પાદક છે, પણ શરીરના પુત્રનો ઉત્પાદક નથી. આત્મા વીતરાગી પર્યાયનું સાધન બનવાની શક્તિ આત્મા ધરાવે માટે તેને લોકોત્તર સાધન કહે છે.
- આત્મા પુરુષાદિની ઇન્દ્રિયના આકારને ગ્રહતો નથી તેથી આત્મા લૌકિક સાધનમાત્ર નથી. આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે તું જો ઇન્દ્રિયનો આશ્રય છોડ અને ચૈતન્ય જ્ઞાયકરૂપ શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ છે તેનાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કર, તેનાં સ્થિરતા કર, તો તારામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત સુખ, અનંત વીર્યરૂપ પર્યાયો પ્રગટશે. તેથી આત્મા લોકોત્તર સાધન છે, એમ સ્વભાવના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન કરવાં તે હિતનું કારણ છે.
- પુરુષાદિ = પુરુષ, સ્ત્રી, નપુંસક. પુરુષની ઇન્દ્રિય કઠિન થાય એ બધી જડની ક્રિયા છે. અજ્ઞાની એ ક્રિયા મારી છે એમ માનીને જડને પોતાનું માને છે. બાહ્યમાં પ્રકાશિત કહેવાય જ ના 'લિંગ કાઠીયું'ની વાત આવે છે. એ ક્રિયા જડની છે. એની રચના કરી છે તેના નિમિત્તે તે થાય છે. એને કારણે કઠિન થાય એને વાસનાથી જાય એટલે બગડી ગયા પછી જાય. પ્રભુ! એ બધી જડની ક્રિયા જડથી થાય છે. એ આકારનું કાર્ય આત્માનું નથી.

• ઝાડા થાય ત્યારે શરીરની દશા બગડે છે ને જીવની દશા (પત્ર-૨) 32
એનો શરીરની દશાનો જ ભાગ નથી. માટું પુદ્ગલ એ... થાય તે જડની ક્રિયા
છે. તે ક્રિયા મેં કરી એમ તે માટી છે એમ માને તેને અજ્ઞાની જીવ માને
એ મિથ્યાત્વ છે.

• શરીરમાં રોગ થાય તે જડની દશા છે; ક્ષુધા, તૃષા એ જડની દશા છે; તે
ભાંગવું ... એ જડની દશા છે. આત્મામાં એ આત્મરનું ... નથી.

• ... શરીરનો આધાર આત્માએ ... નથી એ ...

• મેં ખાવાનું ખાધું, પાણી પીધું, ... - એ બધી પરાશ્રિત દશા
પોતાની માને છે. એ તો માટીની અવસ્થા છે, તે મેં કરી એ મિથ્યાત્વભાવ છે.
હું ... છું એવો ... નથી તેને ... ...

• આત્માને આત્મા ... કરે? ... ... નથી.

• ... ક્રિયા ... તે માટી ક્રિયા છે એમ માને તે મિથ્યાત્વ છે.

• 'હાલો ચાલો, બોલો ચાલો' - ... પ્રભુ! એ તો જડની ક્રિયા છે.
બોલવું એ જીવની ક્રિયા નથી.

• ભગવાન તારો સ્વભાવ તો ચૈતન્ય - જ્ઞાન દર્શનવાળો છે ને પ્રભુ! તે જ્ઞાન
દર્શનનું કાર્ય કરે એ પણ વ્યવહારનો ઉપચાર છે.

• તારા શરીરના હલનચલનની ક્રિયાનો પણ તારા અધિકારમાં નથી.

• શરીર - ઈન્દ્રિય એ ... ... છે - તે ખરેખર આત્મામાં નથી.

• એક પરમાણુને ફેરવે એવી તાકાત તારામાં નથી. ... માં પણ ...
કે એક તણખલાના બે કટકા કરવાની આત્મામાં તાકાત નથી. ... માં પણ
આવે છે કે પરમાણુ એની ... ... છે એમ માને છે.

• પરમાણુના સ્કંધમાં જે પ્રકારે રહેવાની દશા તે રહે છે, તે તારા ..., ...
કે આત્માથી થઈ નથી.

• તારી પ્રભુતા તો તારા દ્રવ્યમાં છે, પરમાં કામ કરવામાં નથી.

• પરમાત્મપ્રકાશમાં લખ્યું છે: અરે! આ આત્મા પરમાં કામ કરવા માટે પોતાનો ... લે છે.

• તું તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છો ને પ્રભુ! એ જડના ...માં તું ક્યાંથી?

• ... ... પડાય - ... કહેવાય છે

• કર્તાબુદ્ધિ છે - ... ... છે, પણ તેમાં ... નથી કે તે
પરના કામ કરે.

૧૫ મો બોધ: મિત્ર વડે અંતરને આનંદનાર તો જેવું (૧૫-૧) 33
શત્રુ અંતરને બીજાનાં વખાણવાળું નહિ તે
અભિગ્રાહ્યતા છે; આ રીતે આત્મા પરમાર્થીઓને પ્રસિદ્ધ ગાઈને
આધારવાળો - બીજાવાળાનો નહિ એવો આત્મા પ્રગટ થાય છે.

- મિત્ર = આનંદનાર ; શત્રુ = બીજાનાં વખાણવાળું.
- બીજાવાળા આધારને આનંદનાર કહે છે. ૧૪ મા બોધમાં મિત્રનો અર્થ નેહનાર (નેહ = પ્રેમભાવના પ્રેમભાવ) કર્યો હતો અને આ ૧૫ મા બોધમાં મિત્રનો અર્થ આનંદનાર કર્યો છે. આ બાબતમાં આત્મા જેનો સમુદાયના મનને છોડીને શાંત મનમાં બીજાવાળા આધારવાળો પણ નહિ; પરંતુ સંસાર અવસ્થામાં તો તે પ્રાપ્ત દેહના આધારમાં રહે છે અને સિદ્ધ અવસ્થામાં સ્થિર સૂક્ષ્મ અંતિમ દેહાકાર રહે છે. આ રીતે આ આત્મા આનંદનાર પણ નથી. આમ આત્મા નેહનાર નથી, તેથી પણ અભિગ્રાહ્યતા છે; અને આનંદનાર નથી તેથી પણ અભિગ્રાહ્યતા છે.
- આત્મ ભાવનું માનવું છે કે આત્મા શરીરથી જુદો થાય એટલે મુક્ત થાય ત્યારે આત્મા બીજાપણાનો ત્યાગ થાય છે. અશુદ્ધ દશામાં સૂક્ષ્મ શરીરમાં રહે પણ શુદ્ધ થઈ ગયા પછી આત્મા નિરાકાર રૂપમાં રહે એમ પરમાર્થી માને છે, પણ તે વાત ખોટી છે.
- દરેક આત્મા જેમ સંસારમાં શરીર દીઠ ભિન્ન ભિન્ન રહે છે, તેમ મુક્ત થયા પછી પણ ભિન્ન ભિન્ન રહે છે. તે બીજાનાં વખાણવાળો નથી. પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોને છોડી બીજાનાં વ્યાપવું તે તેનો સ્વભાવ નથી. સિદ્ધ સ્વભાવને પરંતુ શુદ્ધ થયા પછી તે વ્યવહારથી બીજાના આકારનો વિચાર છે.
- અન્ય મતવાળા માને છે કે બધા સિદ્ધોને એક આત્મા છે અને મુક્ત થયા પછી જુદો આત્મા રહેતો નથી, પણ તે માન્યતા જૂઠી છે. બધા સિદ્ધોને એક આત્મા હોય તો તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો ભોગવટો રહી શકે નહિ. વળી પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોને કદી છોડતો નથી અને બીજાનાં કોઈ પરમાં વ્યાપતો નથી - એવું તેમ જણાય છે.
- આમ પોતાના આત્માને બીજાવાળાનો નહિ પણ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક આધારે નિશ્ચયથી રહેલો છે - એમ શુદ્ધ આત્મ વાતમાં બતાવો તે દિશાનું પરમ છે.
- આવું નેહનાર છું, કે આનંદનાર છું કે તે બધાને બીજાથી સાધન નથી થઈ શકે પરંતુ બીજાનાં વખાણ થઈ શકે તે? એટલામાં બીજાનાં પ્રસરવાની તાકાત તો છે ને? તો તે હતા, તે તો વખાણવાળા મિત્ર રહિત છે, તેથી શરીરપણાનો અહિત તો પામે છે. શરીરપણાનો આત્માને બીજાપણા - વખાણનું નામ છે તે પામે છે. હું દી - દીકરો - મુખ્યતામાં પણ 'આનંદ' - હું મુક્ત મુક્ત છું - એવો ભાવ છે - તે વખાણ તારું માને છે.
- નિર્વાણ થયા પછી બીજાપણાનો વ્યાપ અજ્ઞાન રૂપ તે વાત જૂઠી છે. બધી આત્મા શરીરપણાનો જ છે.
- હું ત્યાગવાળો છું - તેથી હું (શરીરના આધાર) ત્યાં પણ કામ કરી શકું છું - એમ આવે છે, તે પામે છે.

- [illegible] મહત્વ – [illegible] એટલે એમના માટે [illegible] રાખ, [illegible] રાખ [illegible] રહીને રાખ છે.
- આ પરમાણુને પણ આકાર છે. આ પરમાણુ – નાનામાં નાનાં – પણ એક છ ભાગ છે, છ બાજુ છે. આ આકૃતિ ને પરમાણુ [illegible] રાખે છે, [illegible] આપણાં નરી આંખે [illegible] છે.
- (૨૫૦) વર્ષ પહેલું આ [illegible] જ્ઞાન છે. એટલા આકારમાં આપણા નહિ. [illegible] એના [illegible] છે.

૧૬ માં બોલ: જેને લિંગોનું અર્થાત્ સ્ત્રી, પુરુષ અને (૧૬-૧) ૩૫
નપુંસક વેદનું ગ્રહણ નથી તે અલિંગગ્રહણ છે;
આ રીતે આત્મા દ્રવ્ય તેનાથી સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક વેદ ; ગ્રહણ = ગ્રહવું.
- ૧૮મા બોલમાં કહ્યું હતું કે પુદ્ગલિક ઇન્દ્રિયનો આધાર આત્મામાં નથી, અહીં કહે છે કે સ્ત્રી, પુરુષ કે નપુંસક શરીરનો આત્મામાં અભાવ છે કારણ કે તે જડ છે, અચેતન છે અને આત્મા તો ચેતન છે.
- વળી પોતાનો સ્વભાવ અતીન્દ્રિય છે, તેને ભોગવવાનું છૂટીને પર શરીરને ભોગવવાના ભાવ થાય છે, તે ભાવવેદ અશુભભાવ છે, પાપતત્ત્વ છે. આત્મા ચેતન છે માટે તે ભાવવેદનો ત્રિકાળી આત્મામાં અભાવ છે. આ પ્રમાણે આત્મદ્રવ્ય ભાવવેદથી રહિત છે. પણ કોઈ કહે કે પુરુષ, સ્ત્રી આદિનું શરીર તે દ્રવ્યવેદ છે અને આત્મામાં કામ વિકારી વેદના ભાવો તે ભાવવેદ છે, તે વિભાવ છે જ નહિ, તે તો માત્ર ભ્રમ છે — તો તે વાત ખોટી છે. અહીં તો કહે છે કે સંસાર અવસ્થામાં પોતાનો સ્વભાવ છૂટે છે ત્યારે વેદ પણ ભાવવેદનો ઉદય છે ખરો અને બાહ્ય વેદ પણ દ્રવ્યવેદ છે ખરો, પણ તે આત્માના ત્રિકાળી સ્વભાવમાં નથી એમ તે દ્રવ્ય તથા ભાવવેદનો સ્વભાવદૃષ્ટિએ નિષેધ કરાય છે.
- આત્મા અવેદી છે (એમ) તેના ભાનથી ધર્મ થાય છે!

આત્મા (જાણનાર) ભાવવેદ (પાપતત્ત્વ) અને દ્રવ્યવેદ (અજીવતત્ત્વ) વિનાનો અવેદી છે, પોતાના જ્ઞાનદ્વારા શુદ્ધ આનંદનો ભોગવનારો છે એમ સ્વદૃષ્ટિ કરે અને પર ઉપરની દૃષ્ટિ છોડે તો સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને ધર્મ થાય છે. જ્યાં લગી સ્વીકાર આવ્યા વિના ઉત્તમ આત્માનું જ્ઞાન સાચું થતું નથી.

- અજ્ઞાની જીવ પરને પોતાનો આધાર માને છે:

અજ્ઞાની જીવને પોતાના અવેદી આત્માનું ભાન નથી તેથી સંયોગો તથા વિકારી ભાવ ઉપર તેની દૃષ્ટિ જાય છે. સ્ત્રીઓ પોતાને અબળા માને છે, નપુંસક કહે છે અમે નપુંસક છીએ તેથી અમે શું કરી શકીએ? પુરુષો પોતાને કુટુંબ ચલાવવાનો આધાર માને છે. આમ વેદ ઉપરની સંયોગી દૃષ્ટિના કારણે પરાધીનતા ફક્ત છે તેને કદી પણ ધર્મ થતો નથી.

- નારકીમાં દ્રવ્ય અને ભાવવેદ બંને નપુંસક હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શન પામી શકે છે!

નારકીના જીવો આત્મા ત્રિકાળ અવેદી છે એવું ભાન કરીને પુરુષાર્થપૂર્વક ઘણા પ્રતિકૂળ સંયોગો હોવા છતાં પણ સમ્યગ્દર્શનરૂપ ધર્મ પામી શકે છે, તો તું અહીં મનુષ્યભવમાં ધર્મ ન પામી શકે એમ બને નહિ. માટે વેદ ઉપરની દૃષ્ટિ છોડ અને અવેદી આત્મા ઉપર સ્વસન્મુખ દૃષ્ટિ કર — એમ કહેવાનો આશય છે.

- આત્મા પોતાનો જ્ઞાન, દર્શન, સુખ વગેરેને વેદવાવાળો છે, પણ શરીર તથા વિકારી ભાવને વેદવાવાળો નથી — એવો તારો આત્મા જ તારું સ્વરૂપ છે તેને તું જાણ.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપ એવા આત્માને ઓળખો અને જ્ઞાની જીવો તે સમ્યગ્દર્શનનું કારણ છે.

- દ્રવ્ય પુરુષાદિને આત્મા માનવો તે જડને આત્મા માનવો છે અને ભાવપુરુષાદિને આત્મા માનવો તે પાપતત્ત્વને આત્મતત્ત્વ (અજીવતત્ત્વ) માનવો છે.

વેદ = આત્માના ભાવને. નારકીમાં એક નપુંસક, દેવમાં (૧૩-૨) ૬૪
સ્ત્રી અને પુરુષ, મનુષ્યમાં ત્રણેય અને તિર્યંચમાં પણ ત્રણેય હોય.

દ્રવ્યવેદ = પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક; ભાવવેદ = તેની [કાંઈક] વાસના - તે વેદ દ્રવ્યમાં નહિ. આત્માના સ્વભાવમાં દ્રવ્યલિંગ અને વિકારની વાસના વગર ન - તેને અહીં આત્મા કહેવામાં આવે છે.

આ વેદનું તો પુરાવે છે ત્યાં (ગુણસ્થાને), હવે અહીં કહે છે - વેદ નહિ. દ્રવ્યલિંગ છે, વિકારવાસનારૂપ પણ છે, પરંતુ એટલા - એવાં જ્ઞાનના ગુણો આગળ એનું ગુણો સ્વીકાર નહિ. સ્વભાવમાં એનો સ્વીકાર નહિ.

આત્માની અપરિમિત જ્ઞાનનો ગુણ છે કે જેને વિકારવાસના અને વેદનું ધારણ આત્મા નહિ, કેમકે વિકારવાસનાનું જ્ઞાન અહીં છે - સ્વાનુભવ - એ જ્ઞાનમાં પણ આ ધારણ નહિ. જ્ઞાનદ્વારા એવો આત્મા જાણે તેને દ્રવ્યવેદ અને ભાવવેદનો અભાવ છે એમ કહે છે. દ્રવ્યસ્વભાવ એ વેદનું ધારણ નહિ અને જ્ઞાની એનું જ્ઞાન કરે છે, પણ તે જ્ઞાન દ્રવ્ય-ભાવવેદને ધારતું નથી, કેમ કે આત્મા અને જ્ઞાનદ્વારા છે તે સ્વયં જ્ઞાનરૂપે ભાવના ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

દ્રવ્યમાં એ નહિ તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિવાળાને પર્યાયમાં પણ તેનું લિંગ અને ભોગવવું નિશ્ચયથી નથી. પર્યાયદૃષ્ટિમાં છે તે વ્યવહારથી છે.

દ્રવ્યમાં નથી તેથી સારી પર્યાયમાં વેદનો આધાર નથી.

અનાદિકાળથી લિંગ વિકલ્પોમાંથી સંસારમાં અધિકાર વિષય અને ભોગની આગળ જ્ઞાનના ??? - પોતે તો બ્રહ્મચારી - પણ એ સંસારીને લિંગના બળે દૂર ગયા. એવા ઘણા આવે છે. પોતે તો અંદરમાં દૂર. એને તો રસ્તા કહ્યું છે. અમુક આવે છે તે કે બાપ સ્ત્રી પુરુષને વાંછતી નથી, પુરુષ સ્ત્રી વાંછે છે.

અહીં કહે છે કે આત્મામાં દ્રવ્ય-ભાવવેદ નથી અને આત્માએ [સંસારી] પર્યાયમાં [ભૂમિકા] વેદનો આધાર નથી.

વેદ = જેને આત્માના જ્ઞાન અને ક્રિયાનો અનુભવ થયો, તેને પણ તેની પર્યાય દ્રવ્ય અને ભાવવેદનો અભાવ છે. અહીં કહે છે કે જેણે આત્માને જાણ્યો - જેની પર્યાય અંતરમાં વળી છે - તેની પર્યાયમાં દ્રવ્ય-ભાવવેદ નથી. આત્મામાં તો વેદ છે નહિ પણ એવા જીવની પર્યાયમાં પણ દ્રવ્ય-ભાવ વેદ નથી.

તેમના અધિકારમાં લિંગ, અલિંગ, ગ્રહણ, અગ્રહણ બોલ્યા; પરંતુ દ્રષ્ટિ(વીતરાગ) અધિકારમાં અલિંગ અને અગ્રહણ જ બોલ્યા - લિંગ, ગ્રહણ ન બોલ્યા. માટે દૃષ્ટિ અપેક્ષાએ આત્મા દ્રવ્ય અને ભાવવેદનો લિંગ અને ગ્રહણ નથી, તો તે જડ ઇન્દ્રિયોનો લિંગ અને ગ્રહણ તો ક્યાંથી હોય? પરંતુ જ્યારે જ્ઞાની વાત આવે ત્યારે પર્યાયમાં તેને વાસનાનું પરિણમન છે, એમ જ્ઞાન જાણે છે. એ મારાં છે એમ તે માનતો નથી. જ્ઞાનમાં તો એમ જાણે છે કે તેના ભાવિનો હું પરિણમું છું. પર્યાયમાં જેટલું વાસનાનું પરિણમન છે તેટલું ભોગવવું તે જાણે છે અને વાસનાનું જેટલું વેદન છે તેટલું પણ જાણે છે.

૧૭ મો બોલ: લિંગોનું એટલે કે ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ જેને (૧૭-૧) | ૩૭
નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્માને અતીન્દ્રિય
(બાહ્ય) ચિહ્નોનો અભાવ છે એમ અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = બાહ્ય ઇન્દ્રિયો ; ગ્રહણ = ગ્રહણ
- આત્મા બાહ્ય ઇન્દ્રિયોને ગ્રહતો નથી, પણ શુદ્ધ સ્વભાવને સ્વભાવથી ગ્રહે છે એવો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે.
- શરીરની નગ્નદશા (દિગંબર) તે ધર્મનું ચિહ્ન નથી.

૧. આત્મા શુદ્ધ સ્વભાવે સ્વરૂપ છે એવું ભાન થયા પછી સ્વભાવમાં વિશેષ સ્થિરતા થતા તે અંતર મુનિદશા છે, અને અંતર નિર્ગ્રંથદશા પ્રગટે છે ત્યારે બાહ્યમાં વસ્ત્ર આદિ હોતા નથી તથા મોરપીંછ અને કમંડળ હોય છે. બાહ્યમાં નગ્નદશા હોય જ નહિ એમ કોઈ માને તો તે સ્થૂળ ભૂલ છે.

૨. પણ તે બાહ્ય લિંગ- મોરપીંછ આદિ તથા શરીરની નગ્નદશા વગેરેનો આત્મામાં અભાવ છે. તેને આત્મા ગ્રહતો કરતો નથી કારણ કે તે જડપદાર્થ છે.

૩. વળી તે નગ્નદશા, મોરપીંછ, કમંડળ વગેરે છે માટે મુનિનું મુનિપણું ટકે છે એમ પણ નથી, કારણ કે અંતર ભાવલિંગી દશા તે મુનિપણું છે.

આ રીતે વ્યવહારે બાહ્ય લિંગોનું ગ્રહણ કરવાનું તે વ્યવહારનો નિશ્ચયમાં અભાવ વર્તે છે, એમ કહે છે. હું શરીરની અવસ્થા કરી શકું છું, દિગંબર છું, મુનિપણાની અવસ્થા જેટલો જ છું, એમ મુનિ કદી માનતા નથી; છતાં અંતર મુનિદશા વર્તે છે ત્યારે શરીરની અવસ્થા શરીરને કારણે નગ્ન હોય છે.

- શરીરની નગ્નદશા આત્માથી થાય છે એમ માનનાર જૈન મુનિ નથી, પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ. શરીર અને વસ્ત્રની ક્રિયાનો જે ઘાત થાય છે તે સ્થૂળ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. પર વસ્તુના ગ્રહણ-ત્યાગનો ભાવ એ જ અજ્ઞાનભાવ છે.

ત્યારે કોઈ પૂછે કે બાહ્યલિંગની ધર્મ માટે જરૂર નથી તો નગ્ન તે બાહ્યલિંગ હોય તો પણ ધર્મ થાય - એમ કોઈ કહે તો તે માન્યતા પણ ઘણી જ ભૂલભરેલી છે. નગ્ન તે લિંગ હોય એને વિકલ્પ(?) થાય નહિ. મુનિ હોય તે વસ્ત્રપાત્ર રાખે એને તે દશામાં પણ [illegible] માને એમ માનનાર તો ઘણી સ્થૂળ ભૂલમાં છે. તે તો બાહ્યથી પણ મુનિ નથી. પહેલો વ્યવહાર સાબિત કર્યો છે. તેમાં વ્યવહાર ટકાવી રાખવો પડશે કે મુનિદશા હોય ત્યારે નગ્નદશા જ હોય અને બાહ્ય ઉપકરણ તરીકે મોરપીંછ, કમંડળ સિવાય બીજું કાંઈ હોય નહિ. એવું ટકાવી રાખ્યા પછી એમ તો એમ કહે છે કે એનાથી આત્મા ઓળખાતો નથી.

- એમાં [illegible] તું જાણ એમ [illegible] કર એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે, એ તે નિશ્ચયદર્શનનું કારણ છે.
- લિંગ શબ્દના બે અર્થ નોંધના પ્રસિદ્ધ છે. ૧. વેદ અને ૨. ચિહ્ન (→ ઇન્દ્રિયો)
૧૬ મા બોલમાં વેદરૂપ લિંગની વાત છે અને ૧૭ મા બોલમાં ચિહ્નરૂપ લિંગની. આ બન્ને લિંગો દ્વારા પણ આત્માનું ગ્રહણ થતું નથી; તેથી તે બન્ને અપેક્ષાએ અલિંગગ્રહણ છે.
- વ્યવહારના નિષેધમાં, નગ્નપણું આદિ વસ્તુમાં નથી. વસ્તુમાં નથી તેથી વસ્તુની દ્રવ્ય પર્યાયમાં પણ (નિશ્ચયે) આદરણીય નથી.

- ઈન્દ્રના વિમાનના સ્થાનથી બાર પ્રદેશમાં સમાન રાજ (૧૭-૨) ૩૯
ફરી શરૂ નહિ - એમ કહે છે. સિદ્ધ પણ જડ છે એને નિર્વાણનો અર્થ
જડ છે. એ એના આત્મામાં તો નહિ, પરંતુ આત્મા એને ઈન્દ્રના આવાસે
તેજ પ્રદેશમાં પણ તેનો આધાર નહિ.
- પંચમહાભૂત, નિર્વાણ, એના માટે ઉપાસના આધાર ન તેનો આદિ ઉપાદાન
વિચારે છે; એ વિચારનું એને જ્ઞાન નહિ = તેના ઈશ્વરમાં નહિ એને તેજ
પ્રદેશમાં તેમનો આધાર નહિ. આધાર એને ઉદાર ઉપર સિદ્ધોના પ્રદેશમાં આ
નહિ. આમાટે તો તે પ્રકાશે નરક ભાવનામાં આવે છે.
- ઉપદેશ = નિર્વાણ, પંચમહાભૂતના પરિણામ આદિ.
- અહીં સિદ્ધના આત્માઓના ભાગ છે, પણ સિદ્ધ તો એ જ હોય! મુક્તિ પામ્યા હોય
તો તેને નિર્વાણ એને ૨૮ મૂળગુણનો સિદ્ધ જ હોય, પરંતુ તેઓ એ આત્માને ન
કરે કે આત્માને મને ઉપાય કે ક્રિયામાં શિવ એને ઈશ્વર પામ.
- એ મુક્તિને કેવળ ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ કેવલજ્ઞાન ભાવ-સ્વભાવનો આધાર છે, તે
નિરાકાર છે.
- સાથે સમ્યકત્વનો એટલે માનમાં વૈરાગ્ય આવ્યો એને ઉપદેશ-પ્રથમ
પ્રદેશને ત્યાગ કર્યું તે બાદ અર્થ આવો છે. મુક્તિમાં બાર ત્યાગ
થઈ શરૂ જ નહિ. ઉપર વસ્તુ સ્થિરપણું એને પંચમહાભૂતપણું એ ઉપાસનામાં
નહિ.

૧૮મો બોલ: લિંગ એટલે ગુણ એવું જે ગ્રહણ એટલે અર્થાવબોધ (પદાર્થજ્ઞાન) તે જેને નથી તે (૧૮-૧)
અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા ગુણવિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.

- લિંગ = ગુણ ; ગ્રહણ = પદાર્થજ્ઞાન (અર્થાવબોધ)
- આત્મા ગુણવિશેષથી નહિ સ્પર્શાયેલું એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. આ બોલ જ્ઞાનગુણ અને જ્ઞાનનો ધરનાર આત્મા એવા ગુણ-ગુણીના ભેદનો નિષેધ કરીને અભેદ આત્માની શ્રદ્ધા કરાવે છે.
- આત્મા વસ્તુ છે, તે અનંત ગુણનો પિંડ છે. એટલે આત્મા ગુણના ભેદને સ્પર્શતો નથી.
૧. આત્મા (જડ) મન, વાણી, દેહને સ્પર્શતો નથી. જે વસ્તુ પૃથક્ હોય તેને કેમ અડે?
૨. આત્મા જડ કર્મ-જ્ઞાનાવરણીયાદિને સ્પર્શતો નથી, કારણ કે આત્માને અને કર્મને અત્યંત અભાવ વર્તે છે.
૩. પોતાની એક સમયની પર્યાયમાં થતા પુણ્ય પાપના વિકારી ભાવને ત્રિકાળી સ્વભાવ કદી પણ સ્પર્શતો નથી. સ્વભાવ જો વિકારને સ્પર્શે તો ત્રિકાળી સ્વભાવ વિકારમય થઈ જાય, અને તેમ થાય તો વિકાર રહિત થવાનો અવસર કદી આવે નહિ.
૪. અનંત ગુણનો એક પિંડરૂપ આત્મા ગુણભેદને સ્પર્શતો નથી. હું જ્ઞાનનો ધરનાર છું અને જ્ઞાન મારો ગુણ છે, એવા ગુણ-ગુણીના ભેદને પરમાર્થે આત્મા સ્પર્શતો નથી. પરમાર્થે આત્મા ભેદને સ્પર્શે તો ભેદરૂપ થઈ જાય, ભેદરૂપ થતાં અભેદ થવાનો પ્રસંગ કદી આવે નહિ, અને અભેદ માન્યા વિના કદી પણ ધર્મ થતો નથી.
- જુઓ આ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય કેવો હોય તેની વાત ચાલે છે. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય આત્મા અભેદ એકરૂપ કેવો છે તે યથાર્થ જાણે નહિ તેને ધર્મ કદી પણ થાય નહિ.
- સમ્યગ્દર્શનનો વિષય - શુદ્ધ એકાકાર, અભેદ આત્મા છે:
શરીર-મન-વાણી રહિત, વિકાર રહિત અને ગુણભેદ રહિત એકાકાર અભેદ આત્મા તે સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.
- અહીં દરેક બોલમાં પહેલાં વ્યવહાર સ્થાપિત કરતા જાય છે અને તે પછી વ્યવહારનો નિષેધ કરી નિશ્ચયનું જ્ઞાન કરાવે છે. વ્યવહાર એકલો કહ્યો સાથે અને તેમાં અટકી જાય તો પણ ધર્મ થતો નથી.
- ગુણભેદ હોવા છતાં આત્મા ગુણભેદને સ્પર્શતો નથી:
જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સ્વચ્છત્વ, વિભુત્વ વગેરે અનંત ગુણો આત્મામાં છે. આમ ગુણભેદ છે જ નહિ એમ કોઈ માને તો તેની વ્યવહારશુદ્ધિ પણ ઠેકાણે નથી. એક ગુણ તે બીજો ગુણ નથી - એમ ગુણભેદ છે, છતાં તેમાં જ અટકે તો ધર્મ થતો નથી. ગુણભેદમાં આત્મા એકાકાર થાય તો આત્માનું અભેદપણું ટકી રહેતું નથી. આત્મા ત્રિકાળી ગુણનો પિંડ છે, તે સામાન્ય છે અને દર્શન, જ્ઞાન વગેરે ગુણો તે વિશેષ છે. સામાન્ય તે વિશેષને સ્પર્શતું નથી, સામાન્ય સામાન્યમાં છે, વિશેષ તે વિશેષમાં છે. સામાન્યમાં વિશેષ નથી અને વિશેષમાં સામાન્ય

નથી. સામાન્ય એટલે આત્મા વિશેષ એટલે જ્ઞાનગુણને (૫૯-૨) ૭૦
સ્પર્શે તો સામાન્ય અને વિશેષ એક થઈ જાય, ભેદ પ્રકાર રહેતો નથી.
એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યની પ્રસિદ્ધિ કરાવવી છે. શરીર નહિ, કર્મ નહિ, વિકાર નહિ,
ગુણભેદ નહિ - એવા આત્માની શુદ્ધ દ્રવ્યની દ્રષ્ટિ કરાવવી છે.

- આ જ્ઞાનગુણ છે અને આત્મા જ્ઞાનગુણનો ધરનાર છે એવા ભેદના વિકલ્પ ઉપજે એવો નથી, પણ આત્મા આખો જ્ઞાયક આકાર છે તેની પ્રસિદ્ધિ કરાવવી છે.
- અહીં અતદ્‌ગ્રહણનો અર્થ અ = નહિ, તત્ = ગુણ, ગ્રહણ = પદાર્થજ્ઞાન, તે જેને નથી એવો આત્મા છે એટલે કે આત્મા ગુણવિશેષને નહીં સ્પર્શતું એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. આ બોલમાં જ્ઞાનગુણ અને જ્ઞાનનો ધરનાર આત્મા ગુણી એવા ગુણગુણી ભેદનો નિષેધ કરાવી અભેદ આત્માની પ્રસિદ્ધિ કરાવે છે.
- ગુણભેદ રહિત આત્મા મારો સ્વભાવ છે એમ તું જાણ - એમ આચાર્ય ભગવાન કહે છે. આવી રીતે સ્વભાવની પ્રસિદ્ધિ-જ્ઞાન કરવું તે ધર્મ છે.
- જૈનો લિંગનો અર્થ ગુણ, કરે છે, પણ તે ગુણ તો સામાન્ય છે. ગુણ તો ઘણા લોકો કહે ગુણ? - તો કે જ્ઞાનગુણ. ગ્રહણ શબ્દ થી જ્ઞાનગુણ કહેલ છે. એટલે આત્મા કે જેને જ્ઞાનગુણ નથી એટલે કે જેને જ્ઞાન ગુણ અને આત્મા ગુણી એવો ભેદ નથી તે આત્મા શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. (આમ) અભેદ આત્મા જ્ઞાનગુણને સ્પર્શતો નથી
- અનાદિથી અજ્ઞાની એમ માને છે કે હું શરીર ઉપર વસ્ત્રને અડે છે, હું આત્મા શરીરને અડે છે, કર્મને અડે છે અને ઉપર આત્માને અડે છે; વિભાવી સ્વભાવ વિકારને અડે છે, ગુણભેદને અડે છે, પણ આ બધી માન્યતા ભ્રમણાભરેલી છે. એટલે ઉપરનાં આત્મામાં લીધેલ એક ઉપરને પરમાર્થે અડતું નથી.
- વસ્તુ અભેદ છે, તેમાં ગુણ-ગુણીના ભેદ પડતા નથી. સમ્યગ્દર્શનનો વિષય આખો આત્મા છે - એવા અર્થની પ્રસિદ્ધિ થાય છે.
- આત્મામાં જ્ઞાન આદિનો ગુણભેદ છે, ગુણભેદ જ સિદ્ધ ન માને તો તેનો વ્યવહાર જ રહેતો નથી. ભેદ અને અભેદરૂપ વસ્તુ એકી સમયે છે, એમ વ્યવહારે જ્ઞાન કરાવવા પછી અભેદ દ્રવ્યમાં જ્ઞાનગુણના ભેદનો અભાવ બતાવ્યો છે. ભેદના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન થતું નથી, પણ (આશ્રય) અભેદના લક્ષે સમ્યગ્દર્શન થાય છે.
- ઓગણીસ બોલ ઉપર (સુધીના) આવ્યા છે. ૨૦મો બોલ તો બહુ ઝીણો છે.
- લિંગ = ગુણ. અને ગ્રહણ = ગુણ અને ગુણીનો ભેદ - એમ પકડ. અર્થાવબોધ = પદાર્થજ્ઞાન પરંતુ એ એકલું જ્ઞાન ન લેવું પણ પદાર્થના ગુણો લેવું. જ્ઞાનપ્રધાન કથન છે. તેમાં જેટલા ગુણ છે તે ગુણ અને ગુણીનો ભેદ નથી - એ તો અભેદ છે.
- લિંગ = ગુણ. તેનું ગ્રહણ એટલે અર્થાવબોધ એટલે ગુણીનો ગુણ તેનો ભેદ જેને નથી (તે અલિંગગ્રહણ છે!)
- પંચાધ્યાયીના અર્થ તો તેમ કહેતા નથી, પરંતુ આ ગુણ છે એવો ભેદ પણ જેના દ્રવ્યમાં નથી. વસ્તુ તો વસ્તુ છે, તેમાં ભેદ નથી.
- લિંગ = ગુણ, તેનું ગ્રહણ એટલે ગુણ અને ગુણીની વિશેષતા તે જેને નથી. એવું સામાન્ય દ્રવ્ય જેમાં ગુણ એવું વિશેષ નથી.
- ગુણીને ગુણ નથી = ગુણીને ગુણનું વિશેષપણું નથી, એ તો સામાન્ય છે.

(૧૯-૩) | ૭૧

- ગુણો જેને નથી એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ગુણો એના ભેદ જેને નથી. સામાન્યમાં ગુણનું વિશેષપણું નથી.
- ભગવાન આત્મા ત્રિકાળી સામાન્ય વસ્તુ છે. તે ગુણવિશેષને સ્પર્શતો નથી, તેનું આલિંગન નથી; ગુણના ભેદને સ્પર્શતો નથી.
- અને ફેર ત્રીજી ગાથામાં કહે કે તે દ્રવ્યને સ્પર્શે છે. દરેક વસ્તુ પોતાના ગુણ પર્યાયને સ્પર્શે છે, પરંતુ પરને સ્પર્શતી નથી એમ ત્યાં સિદ્ધ કર્યું છે. અહીં સામાન્ય જે છે ત્રિકાળ તે વિશેષને અડતું નથી, સ્પર્શતું નથી. દ્રષ્ટિનો વિષય જે સામાન્ય એનું એવું સ્વરૂપ છે. વિશેષ એવા જેના ગુણો તેને તે આલિંગન કરતો નથી, સ્પર્શતો નથી. પછી રાગ થાય તેનો અડતો નથી.
- આત્મામાં ભેદ દેખાતો નથી. ભેદને જે ના ગાયું છે - જે આગળ ગાયું છે ૭મી ગાથામાં, કારણ કે આત્મા ભેદમાં આવતો નથી. દ્રષ્ટિ આત્મામાં પડી છે ત્યારે આ ગુણભેદ એવા ભેદ આવતા નથી. આત્મા વિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે.
- ૧૮ ની ઓળખ આપતાં ને? સ્વપ્નામાં એમ આવ્યું કે ૧૮ની ઓળખ કરીને લખો. એમ સ્વપ્નામાં આવ્યું. એક ભાઈ બહાર હતા. આમ ઉંઘ આવીને એમાં આવ્યું. એક ભાઈ આવ્યા કે ભાઈ આ ૧૮ની ઓળખ કરીને લખો. ત્રણ આવ્યા હતા, ભાઈ ૬૫-૭૦ વર્ષના. ભાઈનો નહોતો. પૂછ્યું એમને કે આ ઓળખ કરીને લખો. તો કહ્યું કે લખું ભાઈ!
- હા ભાઈ! કરીને લખું છું! સ્વપ્નામાં કહ્યું.
- વિશેષનું લક્ષ નથી તો રાગ થાય. જે દ્રષ્ટિમાં વિશેષ ન આવે. ગુણના ભેદમાં આવે તો રાગ થશે.
- અર્થાવબોધ = અર્થનો અવબોધ, એટલે શાસ્ત્રની યુક્તિઓથી વાત કરી છે. બીજી તો અંતર ગુણો તે ભેદ છે તેને દ્રવ્ય અડતું નથી. સામાન્ય વિશેષને અડતું નથી. અત્યારે ગુણવિશેષની વાત છે, પર્યાયવિશેષ પછી આવશે.
- આત્મામાં આત્માનું નામ છે એ!
- લિંગ = ગુણ, એને ગ્રહતું નથી માટે અલિંગગ્રહણ છે.
- આત્માના દ્રષ્ટિ કરનારને ભેદ દેખાતો નથી એટલે ભેદ એમાં છે નહિ.
- આ રીતે આત્મા ગુણવિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે, એટલે કે દ્રષ્ટિમાં એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય તરવરે છે.

૧૮-નો શ્લોક: [illegible] (૧૮-૧) ૪૨

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• [illegible] = [illegible] ; [illegible] = [illegible] = [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• [illegible]

[illegible]

[illegible]

• [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• પ્ર: [illegible] ?

ઉ.: [illegible]

[illegible]

[illegible]

• [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

• [illegible]

• [illegible]

[illegible]

[illegible]

પર્યાયનો અભાવ છે એમ કહ્યું છે. (91-2) 83

• શુદ્ધ સ્વભાવ ત્રિકાળી, એકરૂપ સદૃશ સામાન્ય છે અને પર્યાય અનેકરૂપ, અંશ અને વિશેષ છે. નિશ્ચયથી એકરૂપ સ્વભાવ અંશોને કે ભેદને અને અંશો જુદા રહેતા નથી, તે અનુભવરૂપથી ભિન્ન છે. માટે એકમાં સ્વ પર્યાયો નથી અભેદ એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે.

• પોતાના સ્વભાવનું અભાવપણું પૂર્ણને અભાવની અપેક્ષાએ પરમાં અભાવપણું કહે છે પોતે અભાવ વસ્તુ છે, તે પરપદાર્થ, શરીરાદિ, ગુણભેદ અને નિર્મળપર્યાયના ભેદથી રહિત છે. તેનું જ્ઞાન થતા તે ભેદરૂપના વિકલ્પો કે જે રાગ ભાવ પોતે સ્વરૂપે રહેતા નથી તેમાં અભાવપણાની કથના કરે છે, તેમાં અભાવપણું માનીને શૂન્ય થાતા ઇચ્છે છે, તે તેના માટે છે અને તે રીતે સારનું કારણ છે.

• દ્રવ્યની સ્વભાવના જ્ઞાને ત્રિકાળી સ્વરૂપની શુદ્ધિ કરતા પામશે:
જેને સંસારનો નાશ કરવો હોય તેણે અભાવ સ્વભાવરૂપ આત્માની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ જે સ્વભાવમાં શરીરનો અભાવ છે, ગુણભેદ નથી, તેમ જ જે સ્વભાવ વિકારી રાગ પર્યાય જેટલો નથી પણ ત્રિકાળી એકરૂપ છે.

• ત્રિકાળી દ્રવ્યમાં વર્તમાન રાગપર્યાયનો પણ અભાવ છે. પરંતુ તે અભાવ ક્યારે કહેવાય? પ્રશ્ન એ થાય છે એમ બતાવને પછી અભાવ કહેવાય. અહીં શુદ્ધ પર્યાય આત્મામાં પ્રગટવાની છે એમ તેનું નથી કારણ કે વર્તમાનમાં જ તે હોય નહીં ત્યારે અભાવ બને છે એમ કહી શકાતું નથી. પણ ત્રિકાળી દ્રવ્ય જે સમયે છે તે જ સમયે શુદ્ધ રાગપર્યાય છે, આગળ પાછળ નહીં. એમ વ્યવહારે પર્યાય સાબિત કરી છે, છે તેનું જ્ઞાન કરાવે છે, પછી કહ્યું છે કે શુદ્ધ રાગપર્યાય તો વર્તમાન પૂરતી છે અને તે વર્તમાન પર્યાયનો ત્રિકાળી સ્વભાવમાં અભાવ છે.

• દ્રવ્ય લિંગ = પર્યાય. એવું જે ગુણો અંશે અવિભાગપ્રતિચ્છેદ અંશને પર્યાય વિશેષ - વસ્તુ ગુણોની પર્યાયવિશેષ તે જાણે નહીં. અનંતા ગુણોની નિર્મળ પર્યાય તે જાણે નહીં.

• લિંગ = પર્યાય, અવસ્થા; અવિભાગપ્રતિચ્છેદ = અનંત ગુણની વિશેષ અવસ્થાઓ; રાગ જાણે નહીં, શરીર જાણે નહીં, કર્મ જાણે નહીં, આગળ-પાછળ જાણે નહીં; પણ જાણે પર્યાય નહીં; કેમ કે પર્યાય દ્રવ્યને અડતી નથી. પર્યાય ઉપર ઉપર રહે!

• પર્યાય તે લિંગ છે, તે જાણે નથી તે અલિંગગ્રાહ્ય છે.

→ • પર્યાયના વિશેષો = પર્યાયના ભેદો પણ અભેદ્ય છે નહિ. પર્યાયને દ્રવ્ય અડતું નથી. પર્યાયના વિશેષને નહિ અડતું એવું (શુદ્ધ) દ્રવ્ય છે.

• પર્યાય પર્યાયમાં છે, દ્રવ્યમાં નથી.

• પ્રશ્ન: પર્યાય ક્યાંથી આવે છે?

ઉત્તર: આવે છે અંદરથી. વ્યવહારથી એમ કહેવાય કે દ્રવ્યમાંથી આવે. પણ ખરેખર: દ્રવ્યમાંથી પર્યાય આવતી હોય તો એક સરખી પર્યાય આવે. દ્રવ્ય છે તે તો ત્રિકાળી આવવાનો નથી પૂરતા છે. એમાંથી પર્યાય આવે તો પર્યાય એક સરખી આવવી જોઈએ, પરંતુ સરખી નથી, માટે એમાંથી નહીં પણ પર્યાય સ્વતંત્ર આવે છે વસ્તુ તો છે એકરૂપ ત્રિકાળ, તેમાંથી પર્યાય આવતી હોય તો એકરૂપ એક સરખી આવવી જોઈએ. એ ક્રમબદ્ધની આવે છે એમાં શું? કે તે

પરાગ ફૂલમાં રહેલા નથી, પરંતુ સ્વાગત કરાવે છે. (૧૯-૩) [૨૪

- પાણીના ફળ ઊભર ઊભર તેમના ટીપાં ઊભર ઊભર રહે, ક્રૂર પ્રવેશ ન કરે એમ આનંદનું આનંદ ફળ ક્રૂર છે, તેમાં પરાગના પ્રવેશ નથી.
- એના ખાન છે એવી પરાગ હોય છે.
- હવે એનાથી ઊંડું લેશે- હવે આનાથી ઊંચી વાત કરવી છે! ૧૯-૧૯-૨૦ ત્યાં આત્મામાં તો પરાગની વાત છે.

૨૦ મો બોલ: લિંગ એટલે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ એવું (૨૦-૧) [૪૫
જે ગ્રહણ એટલે અર્થાવબોધસામાન્ય તે જેને નથી
તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યથી નહિ આલિંગિત એવો
શુદ્ધ પર્યાય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાવબોધસામા

• લિંગ = પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ ; ગ્રહણ = જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળી સામાન્ય. =

• પ્રત્યભિજ્ઞાન = આ તે જ છે એવું જે

← ભૂત-વર્તમાનની સંધિવાળું જ્ઞાન = પૂર્વની સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષનું જોડરૂપ જ્ઞાન.

• સ્વદ્રવ્યનો પર્યાય ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણને સ્પર્શતો નથી, એમ અહીં કહ્યું.

• પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ સામાન્ય ત્રિકાળી ગુણ છે. આત્મા તે સામાન્ય ત્રિકાળી ગુણને નહિ સ્પર્શતો એવો શુદ્ધ પર્યાય છે- એમ કહ્યું છે.

• સ્વદ્રવ્યની પર્યાય જે છે તે શરીરને અડી નથી, શુભભાવને અડી નથી, તેમ ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ સામાન્ય જે ધ્રુવરૂપ છે તેને અડી પણ નથી. જો તે પર્યાય દ્રવ્યને અડે તો એમ કહેતાં પર્યાયનું 'છે પણું' રહેતું નથી, અહેતુક સ્વતંત્રપણું રહેતું નથી.

• ૧૮ મા બોલમાં કહ્યું હતું કે આત્મદ્રવ્ય સામાન્ય એવું છે, તે ગુણભેદ-વિશેષને સ્પર્શતું નથી. ૧૯ મા બોલમાં કહ્યું હતું કે આત્મદ્રવ્ય સામાન્ય તે પર્યાયના ભેદ વિશેષને સ્પર્શતું નથી. ૨૦ મા બોલમાં એનાથી ઊલટી વાત છે. સાદી ભાષામાં: જે સ્વદ્રવ્યની પર્યાય છે એટલા ભાગમાં જેટલી જ્ઞાનની જે પર્યાય છે તે વિશેષ છે. તે વિશેષ, શુભભાવ એટલે શરીરના આધારે તો નથી જ, પણ તે ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ સામાન્ય એવું ધ્રુવ છે તેને અડી પણ નથી. શુદ્ધ પર્યાય જે વિશેષ છે તે સામાન્યના આધારે પ્રગટે એમ માનવામાં આવે તો વિશેષ જે નિરપેક્ષ સત્ છે તેની સ્વાધીનતા રહેતી નથી, પરાધીન થઈ જાય છે અને અનિત્ય એવી શુદ્ધ પર્યાયના 'છે' તે 'છે'નો અભાવ થઈ જાય છે; માટે શુદ્ધ પર્યાય જે છે તે ધ્રુવ સામાન્યને અડતી નથી - સ્પર્શતી નથી - ચૂંબતી નથી. સ્વતંત્ર અનુભવની પર્યાય સામાન્ય દ્રવ્યને અડતી નથી તેથી પર્યાય દ્રવ્યને નિરપેક્ષ એવું તો બંને અલગ થઈ જાય.

• પ્ર.: શુદ્ધ પર્યાય છે એમ કહીને પર્યાયનો આશ્રય તો કરાવતા નથી ને?
ઉ.: નિર્મળી પર્યાય જે વિશેષ છે તે સામાન્યના આધારે નથી એમ કહ્યું તે નિરપેક્ષતા સાબિત કરવા છે. નિર્મળી પર્યાયમાં ધ્રુવ સામાન્યનો અભાવ છે; તેથી આત્મા, દ્રવ્યથી નહિ આલિંગિત એવો, શુદ્ધ પર્યાય છે.

• એક તરફ ત્રિકાળી સામાન્ય જ્ઞાનગુણ છે, બીજી તરફ જ્ઞાનની નિર્મળ પર્યાય છે; બંને જુદી ચીજ છે, સંબંધ નથી. એક ચીજની પર્યાયમાં ત્રિકાળી ગુણનો અભાવ છે. આ રીતે શુદ્ધ પર્યાય અહેતુક છે, સ્વાધીન છે, તેને બીજું કારણ નથી.

• (૧) બહારના નિમિત્તો સાથે એટલા (૨) શુભભાવ તે વ્યવહાર છે, માટે શુદ્ધ પર્યાય પ્રગટી એમ કહેવું બરાબર નથી. તેનાથી પર્યાય સ્વતંત્ર રહેતી નથી, પરાધીન થઈ જાય છે. (૩) ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ સામાન્ય છે માટે સ્વદ્રવ્યાશ્રિત પર્યાય પ્રગટી એમ કહેવું પણ બરાબર નથી કારણ કે એમ કહેતાં તો શુદ્ધપર્યા

'છે' એમ રહેતું નથી. શુદ્ધ પર્યાય સાથે અભેદતા છે એમ અહીં (૨૦-૨) [લઈ] કહ્યું છે. જે વેદ્યું જાણ્યું તે પર્યાયમાં જ છે, અનુસાર ત્રિકાળરૂપ ત્રિકાળ સામાન્યને કોઈ વેદન, ક્રિયા કે જાણ્યું નથી - એમ પર્યાય સાથેનાં આત્મા જાણો ત્યારે શુદ્ધ પર્યાયને આત્મા કહ્યો.

- જે શુદ્ધ પર્યાયનો અનુભવ કરે છે તે આત્મા છે, જે રાગનો અનુભવ કરે છે તે આત્મા નથી. નિશ્ચય, વ્યવહાર એને ભેદ છોડવાની ટેવ છૂટી, નિર્મળ સ્વભાવની ટેવ પડી તે સંવર-નિર્જરાની અનુભૂતિરૂપ શુદ્ધ પર્યાય જ આ આત્મા છે - એમ સ્વરૂપને જાણ.
- આમ સ્વાનુભવ ગાથા સ્વરૂપને ગ્રહણ જાણવું તે ઉપયોગ સરળ છે.
- આત્મામાં અનંત ગુણો છે, તેમાં સમયે સમયે અવસ્થા થાય છે. ગુણો ત્રિકાળ રહે. પ્રત્યભિજ્ઞાન તે અનંત સમયની જ્ઞાનની પર્યાય છે. આ તે જ વસ્તુ છે જે પૂર્વે મેં જોઈ હતી તેવા જોડરૂપ જ્ઞાનને પ્રત્યભિજ્ઞાન કહે છે. તે પ્રત્યભિજ્ઞાનની પર્યાયનું કારણ ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ સામાન્ય છે.

Check

આત્મા ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ સામાન્યથી નહિ સ્પર્શાયેલો શુદ્ધ પર્યાય છે, આથી જ્ઞાનની પર્યાય ત્રિકાળી ગુણના આધારે પ્રગટતી નથી, વિશેષને તેને સામાન્યનો આધાર નથી - એમ અહીં સિદ્ધ કર્યું છે.

- વિશેષ 'છે' એમ કહેતાં જ તે ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણ સામાન્યના આધારે નથી એમ નક્કી થાય છે. પર્યાય 'છે' એમ કહેતાં જ તે પરથી નથી એમ નક્કી થાય છે. પર્યાય છે એમ કહો અને પાછી પરથી 'છે' એમ કહો તો તેનું 'છે'પણું સિદ્ધ થતું નથી. વિશેષની અપેક્ષાએ સામાન્ય પર છે કારણ કે વિશેષ તે સામાન્ય નથી.
સામાન્યના આધારે વિશેષ માનવામાં આવે તો વિશેષ નિરપેક્ષ સિદ્ધ થતું નથી. વિશેષને પરાધીન માને તો પરાધીન દશા થાય છે, તે પર્યાયબુદ્ધિ છે.
- આત્મા અનાદિનો દ્રવ્ય શુદ્ધ છે અને નિર્મળ પર્યાય તેમાં નવી પ્રગટ થાય છે માટે પર્યાયમાં દ્રવ્યનો અભાવ ગણ્યો છે એમ અહીં ગણવું નથી. અહીં તો પ્રગટેલી શુદ્ધ પર્યાય છે તેની વાત છે. અહીં તો નિરપેક્ષ સિદ્ધ કર્યું છે. નિરપેક્ષ કહો અને સામાન્યના આધારે કહો તો નિરપેક્ષપણું સિદ્ધ રહેતું નથી. વળી શુદ્ધ પર્યાયમાં ત્રિકાળી સામાન્ય જ્ઞાનગુણનો અભાવ છે, કારણ કે વિશેષમાં સામાન્યનો અભાવ છે. અભાવ શેમાં ગણાય? જે જેની વર્તમાનમાં હોય તેમાં અભાવ ગણાય. જો તે અસ્તિરૂપ વસ્તુ જ ન હોય તો અભાવ ગણવો શક્ય નથી.
- ૧૮ મા બોલમાં કહ્યું હતું કે દ્રવ્ય અનાદિ છે તે જ સમયે જ્ઞાનાદિ ગુણભેદ છે ખરો પરંતુ અનાદિ સ્વભાવમાં જ્ઞાનાદિ ગુણભેદનો અભાવ છે, માટે દ્રવ્ય જ્ઞાનને સ્પર્શતું નથી. ૧૯ મા બોલમાં કહ્યું હતું કે ગુણ સામાન્ય છે તે જ સમયે જ્ઞાનની નિર્મળ પર્યાય છે, પરંતુ સામાન્ય ત્રિકાળરૂપ ગુણમાં જ્ઞાનની નિર્મળ પર્યાયનો અભાવ છે. કારણ કે સામાન્યમાં વિશેષનો અભાવ છે, માટે દ્રવ્ય પર્યાયને સ્પર્શતું નથી.
- અહીં ૨૦ મા બોલમાં એમ કહે છે કે શુદ્ધ પર્યાય છે તે જ સમયે ત્રિકાળી ધ્રુવ જ્ઞાનગુણ છે, પરંતુ જ્ઞાનની શુદ્ધ પર્યાયમાં જ્ઞાનના ધ્રુવ સામાન્યપણાનો અભાવ છે કારણ કે વિશેષમાં સામાન્યનો અભાવ છે માટે શુદ્ધ પર્યાય સામાન્ય

[illegible] ... પર્યાયમાં સામાન્યતા [illegible]

અભાવ છે કારણ કે વિશેષમાં સામાન્યનો અભાવ ન હોય તો વિશેષ અને સામાન્ય એક થઈ જાય. વસ્તુસ્વરૂપ એવું નથી. વિશેષ વિશેષ જ છે, સામાન્ય નથી. (એમ) વિશેષ નિરપેક્ષ છે તે સાબિત કર્યું છે.

• ૧૮-૧૯-૨૦ ગાથામાં ઉપરોક્ત પ્રકારે વર્તમાન સિદ્ધ કરીને એક બીજાને અડતા નથી એમ કહીને આત્માની શુદ્ધિ કરાવતા છે:-

- ૧૮મા ગાથામાં ગુણભેદનો ગુણમાં અભાવ બતાવીને અભેદ ગુણ તે સ્વદ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય થાય છે એમ બતાવ્યું.

- ૧૯મા ગાથામાં પ્રદેશ સ્વચ્છત્વની પર્યાય છે તેને સામાન્ય ધ્રુવ સામાન્યદ્રવ્ય સ્પર્શ સ્વભાવ અડતો નથી એમ બતાવીને સામાન્ય ધ્રુવ સ્પર્શ સ્વભાવરૂપ આત્મા તે સ્વદ્રવ્યદૃષ્ટિનો વિષય છે એમ બતાવ્યું.

- ૨૦મા ગાથામાં એમ કહે છે કે વર્તમાન (પ્રગટ) નિર્મળ જ્ઞાન પર્યાય તે ધ્રુવ જ્ઞાયકભાવને અડતી નથી. શુદ્ધ પર્યાય છે તે નિરપેક્ષ છે, અહેતુક છે.

આમ ત્રણે ગાથામાં જ ભિન્નતા પરથી અને શુદ્ધ ભેદથી ભિન્ન તો છૂટે જ છે, તેમ જ વિશેષ અને સામાન્યના ભેદ ભેદથી પણ ભિન્ન છૂટીને અંતર્મુખ વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ જાય છે.

• ભાવ ગુણ અગ્રભાવ કરતાં છે. એક ગુણમાં બીજા ગુણનો અભાવ છે, તેને અતદ્ભાવ કહે છે. તેમ જ સત્તે જ્ઞાનની શુદ્ધ પર્યાય જે પ્રગટ છે તે જ્ઞાનગુણ સામાન્યની અપેક્ષા રાખતી નથી. શુદ્ધ પર્યાયમાં ત્રિકાળી જ્ઞાનગુણનો અભાવ છે.

પ્ર.: નિરપેક્ષ પર્યાય કહીને શું પર્યાયદૃષ્ટિ કરાવતા છો?

ઉ.: ના, પર્યાયદૃષ્ટિ કરાવતા નથી. આત્મા પોતે જ શુદ્ધ પર્યાય છે એમ બતાવીને દ્રવ્યદૃષ્ટિ કરાવતા છે. શુદ્ધ પર્યાય તે જ આત્મા છે એમ કહી અભેદદૃષ્ટિ કરાવતા

• આ ત્રણ ગાથામાં ભગવાન આત્માને ગુણવિશેષથી આલિંગિત ન થનાર શુદ્ધ દ્રવ્ય, પર્યાયવિશેષથી આલિંગિત ન થનાર શુદ્ધ દ્રવ્ય અને સામાન્ય દ્રવ્યથી ન આલિંગિત થનાર શુદ્ધ પર્યાય કહેવામાં આવ્યાં છે; કારણ કે અલિંગગ્રહણ આત્માને ન તો લિંગ અર્થાત્ ગુણ, ગ્રહણ અર્થાત્ અર્થાવબોધ (જ્ઞાનગુણ) છે; ન લિંગ અર્થાત્ પર્યાય ગ્રહણ અર્થાત્ અર્થાવબોધવિશેષ (જ્ઞાનની નિર્મળ પર્યાય) છે અને ન લિંગ અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ દ્રવ્ય એવા ગ્રહણ અર્થાત્ અર્થાવબોધસામાન્ય (જ્ઞાનગુણ ત્રિકાળી સામાન્ય) છે.

• તાત્પર્ય એ છે કે ભગવાન આત્માને ન તો અર્થાવબોધરૂપ ગુણ છે, ન અર્થાવબોધવિશેષરૂપ પર્યાય છે અને ન પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણભૂત અર્થાવબોધ દ્રવ્યસામાન્ય છે.

• ધ્યાન રહે, અહીં લિંગ શબ્દના દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય - એ ત્રણેય અર્થ કરવામાં આવ્યા છે. ગુણને પણ લિંગ શબ્દથી કહ્યો છે (૧૮મી ગાથા), પર્યાયને પણ લિંગ શબ્દ કહી છે (૧૯મી ગાથા), અને દ્રવ્યને પણ લિંગ શબ્દથી કહ્યું છે (૨૦મી ગાથા).

• ગ્રહણનો અર્થ ગુણના સંદર્ભમાં અર્થાવબોધ (૧૮મી ગાથા), પર્યાયના સંદર્ભમાં અર્થાવબોધવિશેષ (૧૯મી ગાથા) અને દ્રવ્યના સંદર્ભમાં અર્થાવબોધસામાન્ય (૨૦મી ગાથા) કરવામાં આવ્યો છે.

• ઉપરના ત્રણેય ગાથાના માધ્યમથી આચાર્યદેવ એમ કહેવા માંગે છે કે

ગુણભેદરૂપ છે, ન તો પર્યાયભેદરૂપ છે અને ન તો દ્રવ્યસંબંધી વિકલ્પરૂપ જ છે. ભાવાર્થ એ છે કે તે તો સમસ્ત વિકલ્પોના વિકલ્પોથી રહિત નિર્વિકલ્પ સામાન્યરૂપ ભગવાન છે; જેથી કે અહીં આચાર્ય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે અલિંગગ્રહણ ભગવાન આત્મા ન ગુણવિશેષથી આલિંગિત છે, ન પર્યાયવિશેષથી આલિંગિત છે અને ન સામાન્ય દ્રવ્યથી આલિંગિત છે; તે તો શુદ્ધ દ્રવ્ય અને શુદ્ધ પર્યાયરૂપ છે.

- ભગવાન આત્મામાં અનંત ગુણ છે, તે અનંત ગુણોનો અખંડ પિંડ છે; તે માત્ર અવિભાજ્ય અખંડ જ્ઞાનગુણ માત્ર નથી. માત્ર જ્ઞાનગુણને નહીં તે ગુણવિશેષને નહીં છે. અહીં અલિંગગ્રહણ આત્મામાં ગુણોનો નિષેધ નથી, ગુણવિશેષનો નિષેધ છે. (૧૮ માં બોલ)
- તેમ જ રીતે પર્યાયના સંદર્ભમાં સમજવું જોઈએ. અલિંગગ્રહણ ભગવાન આત્મા પર્યાયોના અખંડ પુંજરૂપ તો છે, પરંતુ એક-એક પર્યાયરૂપ નથી. (૧૯ માં બોલ)
- આ જ રીતે દ્રવ્યના સંબંધમાં આત્મા અનંત ગુણોનો અખંડ પિંડ તો છે, પરંતુ વિશેષગુણરૂપ નથી, ગુણભેદરૂપ નથી; અનાદિ-અનંત અનંત પર્યાયોના અખંડ પુંજરૂપ તો છે, પરંતુ કોઈપણ વિશેષ પર્યાયરૂપ નથી, પર્યાય ભેદરૂપ નથી (૧૮ તથા ૧૯ માં બોલ)
- તેમ જ રીતે આ ભગવાન આત્મા અનાદિ-અનંત, અસંખ્યાતપ્રદેશી, અનંતગુણાત્મક દ્રવ્યરૂપ તો છે, પરંતુ દ્રવ્યસંબંધી વિકલ્પરૂપ નથી, નિર્વિકલ્પ શુદ્ધપર્યાયરૂપ છે. (૨૦ માં બોલ)
- આમ આ આત્મા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમય હોવા છતાં પણ તેમના ભેદરૂપ નથી, વિકલ્પરૂપ નથી.
- અહીં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયને નિરપેક્ષ સિદ્ધ કરવા છે. તેમને પોતાના અસ્તિત્વ માટે બીજાની અપેક્ષા નથી. તેઓ એક બીજાને સ્પર્શ કરતા નથી - આનો ભાવ શું અર્થ હોઈ શકે છે?
- ઉપરના ૨૦ બોલોમાં પારિણામિક ભગવાન આત્માના અલિંગગ્રહણસ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારે આ અલિંગગ્રહણ ભાવ ભગવાન આત્માના જ્ઞેય-સ્વભાવ છે. જ્ઞાનસ્વભાવની જેમ જ આત્માના જ્ઞેયસ્વભાવને જાણવો પણ આવશ્યક છે. જ્ઞેયસ્વભાવ અને જ્ઞાનસ્વભાવ - બન્ને સ્પષ્ટ થયા પછી જ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે.
- પ્રત્યભિજ્ઞાન = જેમ હતું તે આ છે અને આ પ્રકારે આ છે તે રહેલો એવું જે ધ્રુવ = દ્રવ્યસામાન્ય (તેનું જ્ઞાન)
- પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ = કાયમ રહેવાવાળી ચીજ = ધ્રુવ દ્રવ્ય. એવું જે ગ્રહણ તે ભેદે નહિ અર્થાત્ પર્યાયમાં દ્રવ્ય નથી આવતું. વેદન જે છે - સમ્યગ્દર્શનનું વેદન, અનંત ગુણનું પ્રગટ વેદન જે વેદન છે તે પર્યાયમાં દ્રવ્ય આવતું નથી. એ દ્રવ્યનું વેદન હોતું નથી. આ નિર્મળ પર્યાયના વેદનની વાત છે હોં! રાગ અને પુણ્યની વાત તો છે જ નહિ અહીં! નિર્મળ પર્યાયનું વેદન તે આત્મા છે એમ અહીં કહે છે. ૧૯ મા બોલમાં કહ્યું હતું કે દ્રવ્યમાં પર્યાય નથી.

- કાળ પહેલાંની અવસ્થાની વાત નથી છે. ઈશ્વર ફક્ત ઉપર (…) છે, એની ચેતનામાં કોઈ ફળ આવતું નથી. ચેતનામાં કોઈ પદાર્થ વહેરાય છે. શુદ્ધ શું વહેરાય? ઈશ્વર તો શુદ્ધ પર છે, એની કહ્યાં ચેતનાની અવસ્થાની વાત નથી છે.
- પદાર્થના ચેતનામાં શુદ્ધનું સામાન્ય કંઈ નથી.
- ઈશ્વર શુદ્ધ પર હોવા છતાં ચેતનામાં શુદ્ધ આવતાં નથી.
- પદાર્થ વગેરે પદાર્થનો. શુદ્ધનું ચેતન હોઈ શકે નહિ.
- પદાર્થમાં ફળનું જે સામર્થ્ય છે તેનું ભાન થાય છે એને ચેતન-અનુભવમાં કે પદાર્થ વહેવામાં આવે છે. અનુભવમાં શુદ્ધ ફળ અનુભવાય છે એમ નથી. પદાર્થનું ચેતન પદાર્થમાં હોય છે. પદાર્થ ક્રિયાત્મક છે, તે જ ચેતન છે.

→ • 'તે જેનો નથી' = તે પદાર્થમાં નથી = તે ચેતનામાં નથી.

- 'જેનો' = પદાર્થનો, બીજા = ફળ = પુરુષાર્થનું ફળ; તે (ફળ) પદાર્થમાં નથી તે અનભિસંધાનતા. ફળનો ભાવ જે ચેતન છે તે પદાર્થનું છે, ફળ ચેતનામાં નથી.
- ઈશ્વરના ચેતનામાં શુદ્ધ આવતું નથી. આવતાં પહેલાં શુદ્ધિ પદાર્થ છે. ચેતનામાં આવતાં પહેલાં આવતાં શુદ્ધિ પદાર્થ છે, એવા અસરના પ્રાપ્તિ થાય છે.
- 20 માં ભાગ ત્યારે આવ્યો હતો, પણ સૂક્ષ્મ છે.
- નિષ્કામ કર્મ કર્તાના પદાર્થમાં શું થયું? તો કહે છે કે એમાં આવતું આવશે. એનો નુકસાન ગણિતની વાતના એટલે પ્રકાર થઈ એને તે પ્રકાર થઈ તેમાં આવતું આવશે એમાં એમ સારું છે સારું છે એમ નહિ.
- અનભિસંધાનતાના જેનો નથી = પદાર્થમાં ફળ આવતું નથી = તેને ચેતનામાં નથી.
- અનભિસંધાનતા = શુદ્ધતા; તે જેનો નથી = તે પદાર્થમાં ચેતનામાં આવતાં નથી, તે અનભિસંધાનતા છે.
- આ રીતે આવતાં શુદ્ધિ પદાર્થ છે કે જે ફળને સ્પર્શતાં – અડતાં – નથી.
- કહ્યાં ચેતનની પૂર્ણતાની વાત કરતા છે. કહ્યાં સાતમી પદાર્થમાં જે ચેતન છે, શુદ્ધિની પદાર્થમાં જે ચેતન છે તેમાં ફળ આવતું નથી.
- પછી ભય નિકળું હો! ત્રિકાળ પર હતો કે ભય નિકળી છે તે જ નથી. એમાં વિશેષતાલાભ છે. 12 નકલના પહેલાં તો ભલું આવ્યા ગયું છે. ગણિત-નથી- અનભિસંધાનતા ભલું બાર નકલમાં.

गाथा-172 A - अलिंगग्रहण : प्रश्नोत्तर

(1) भूमिका : 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- परम औदारिक शरीर केवली भगवान की पहचान का चिह्न है।

2- जमीन पर पड़े हुये देह को देखकर जीव का निर्णय हो सकता है।

3- आत्मा को जानने के लिये उसका ज्ञानस्वभाव जानना ही पर्याप्त है, उसका ज्ञेयस्वभाव जानना जरूरी नहीं है।

4- आत्मा की प्राप्ति के लिये उसका ग्रहण किस तरह हो सकता है इतना ही जानना पर्याप्त है, उसका ग्रहण किस तरह नहीं हो सकता है, यह जानना आवश्यक नहीं है।

5- अनेक विशिष्ट अर्थों की प्राप्ति के लिये आचार्यश्री ने 'अलिंगग्राह्य' शब्द की जगह 'अलिंगग्रहण' शब्द का उपयोग किया है।

6- इस अलिंगग्रहण के प्रकरण में आत्मा का ज्ञेयस्वभाव समझाया गया है।

7- सम्यग्दर्शन निश्चय से निसर्ग एवं अधिगम से होता है।

(2) भूमिका : तीन सही उत्तर चुनिये।

आचार्य जयसेन ने 'तात्पर्यवृत्ति' टीका में 'लिंग' शब्द के जो तीन मुख्य अर्थ किये हैं उन्हें निम्नलिखित शब्दों में से चुनिये।

A. गुण	D. अनुमान	G. द्रव्य
B. इन्द्रियाँ	E. उपयोग	
C. पर्याय	F. चिह्न	

(3) जोड़ी मिलाइये

आचार्य अमृतचंद्र ने तत्त्वप्रदीपिका टीका में "अलिंगग्रहण" के जो बीस अर्थ किये हैं, उनका विभागीकरण जोड़ी मिलाकर कीजिये।

1. इन्द्रिय संबंधित	A. बोल नं. 1, 2	(total 2)
2. अनुमान संबंधित	B. बोल नं. 3,4,5	(total 3)
3. स्वसंवेदन संबंधित	C. बोल नं. 6	(total 1)
4. उपयोग संबंधित	D. बोल नं. 7,8,9,10,11	(total 5)
5. चिह्न संबंधित	E. बोल नं. 12,13,14,15,16,17	(total 6)
6. गुण, पर्याय और द्रव्य संबंधित	F. बोल नं. 18,19,20	(total 3)
		20

(4) इन्द्रिय संबंधित बोल नं. 1,2 : 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- आत्मा पर को इन्द्रियज्ञान द्वारा और स्व को अतीन्द्रिय ज्ञान द्वारा जानता है। (बोल नं. 1)

2- इन्द्रिय और मन से मतिज्ञान होता है - यह निश्चय का कथन है। (बोल नं. 1)

3- केवली भगवान अतीन्द्रिय ज्ञान से जानते हैं और छद्मस्थ भी अतीन्द्रिय ज्ञान से जानता है। (बोल नं. 1)
4- मैं इन्द्रियों से जानता हूं - ऐसा मानना संसार का कारण है। (बोल नं. 1)
5- भगवान की दिव्यध्वनि से अनेक जीवों को आत्मज्ञान होता है। (बोल नं. 1)
6- 'इन्द्रिय' अर्थात् द्रव्येन्द्रिय, भावेन्द्रिय (क्षयोपशमज्ञान) तथा इनके सब विषय। (बोल नं. 1)
7- अतीन्द्रिय ज्ञान पर्यायमय आत्मा अतीन्द्रिय ज्ञान की पर्याय से जानने में आ सके वैसा है। (बोल नं. 1)
8- खंड खंड ज्ञान से अखंड आत्मा जानने में आ सकता है। (बोल नं. 2)
9- 'इन्द्रियज्ञान' शब्द जीव के ईहादिकों ज्ञायककाल के समय इन्द्रिय का निमित्तपना है - ऐसा बताता है। (बोल नं. 2)
10. आत्मा पाँचों ही इन्द्रियों से जानने में आ सकता नहीं, परंतु मन के द्वारा वह जानने में आ सकता है। (बोल नं. 2)
11 गुरुवचन और सूत्र अध्ययन आत्मानुभव के लिये कार्यकारी हैं। (बोल नं. 2)

(५) इन्द्रिय संबंधित बोल नं. 1, 2 : जोड़ी मिलाइये।

1. बोल नं. 1	A. आत्मा इन्द्रियों के द्वारा स्व-पर से जानने में आता नहीं है।
2. बोल नं. 2	B. आत्मा इन्द्रियों के द्वारा स्व-पर को जानता नहीं है।

(६) अनुमान संबंधित बोल नं. 3, 4, 5: 'सच' या 'झूठ' बताइये।
1- पं. हेमचंदजी आँखें बंद कर ध्यानस्थ मुद्रा में बैठे हैं, इसलिये उन्हें अपना आत्मा जानने में आ रहा है। (बोल नं. 3)
2- दूसरे बोल में दिया गया धुँआ और अग्नि का दृष्टांत विसदृश प्रकार का है अर्थात् धुँए से तो अग्नि हमारे अनुमान ज्ञान में आ सकता है परंतु इन्द्रियगम्य चिह्न द्वारा आत्मा अनुमान ज्ञान में आता नहीं है। (बोल नं. 3)
3- आत्मा निश्चय से आत्मा के द्वारा और व्यवहार से इन्द्रियों के द्वारा जानने में आता है - यह सम्यक् अनेकांत है। (बोल नं. 3)
4- आत्मा परतत्त्व से तो जानने में आता नहीं है, किन्तु परतत्त्व संबंधी अनुमान से भी जानने में आता नहीं है। (बोल नं. 3)
5- फलाने भाई ने बड़ा दान देकर मंदिर का निर्माण करवाया, इसलिये, वह बड़ा धर्मात्मा है। (बोल नं. 3)
6- चौथे बोल का वाच्यार्थ ऐसा है कि आत्मा किसी भी प्रकार के अनुमान ज्ञान का विषय नहीं है, भले ही वह अनुमान ज्ञान स्वसंवेदन सहित क्यों न हो। (बोल नं. 4)

7. यदि आत्मा केवल अनुमान का विषय हो, तो वह प्रत्यक्षज्ञान का विषय बन सकता नहीं है। (बोल नं. 4)

8. 'अनुमानमात्र' अर्थात् स्वसंवेदन ज्ञान रहित मात्र अनुमान (बोल नं. 4)

9. स्वसंवेदन सहित अनुमान को अनुमान ज्ञान प्रमाण कहने में आता है, परंतु अकेला अनुमान ज्ञान मिथ्याज्ञान कहलाता है। (बोल नं. 4)

10. 'ज्ञान वह आत्मा' - ऐसे अनुमान से आत्मा जानने में आ सकता है। (बोल नं. 4)

11. स्वप्रकाशक जिसको प्रगटा है, वह परप्रकाशक को अनुमान से जान सकता है। (बोल नं. 4)

12. सच्चा अनुमान स्वसंवेदन बिना भी हो सकता है। (बोल नं. 5)

13. साधक दशा में अकेला परोक्ष ज्ञान ही होता है। (बोल नं. 5)

14. यदि आत्मा केवल अनुमान करने वाला होता, तो केवलज्ञान का अभाव होता। (बोल नं. 5)

15. दूसरों का स्वभाव वे केवल अनुमान से जानने में आ सके ऐसा है। (बोल नं. 5)

(7) अनुमान संबंधित बोल नं. 3,4,5: जोड़ी मिलाइये।

1. बोल नं. 3	A. किसी भी इन्द्रियगम्य चिह्न द्वारा आत्मा का अनुमान नहीं हो सकता है। आत्मा अनुमानमात्र का विषय नहीं है।
2. बोल नं. 4	B. आत्मा केवल अनुमानमात्र द्वारा दूसरों के द्वारा जानने में आता नहीं है। आत्मा अनुमेयमात्र नहीं है।
3. बोल नं. 5	C. आत्मा केवल अनुमानमात्र द्वारा पर को जानता नहीं है। आत्मा अनुमातामात्र नहीं है।

(8) स्वसंवेदन संबंधित बोल नं. 6: 'सच्चं या झूठं' बताइये।

1. यदि दूसरे को स्वसंवेदन हो, तो वह तुझे जान सके ऐसा तेरा ज्ञेयस्वभाव है।
2. अग्नि उष्ण है और पानी ठंडा है ऐसा सच्चा ज्ञान करने के लिये हमें स्वरूपग्राही ज्ञान होना जरूरी नहीं है।
3. अंश में प्रगट हुआ प्रत्यक्ष ज्ञान बढ़कर केवलज्ञान होता है।
4. आत्मा प्रत्यक्ष ज्ञाता-दृष्टा है ऐसा श्रद्धा-ज्ञान करना प्रथम धार्मिक क्रिया है।
5. 'लिंग द्वारा नहीं परंतु स्वभाव द्वारा जिसे ग्रहण होता है...' इस छठवे बोल में 'स्वभाव द्वारा' का अर्थ 'चैतन्य की शुद्ध परिणति से' होता है।
6. 'जो जिसमें हो उसके द्वारा ही वह जानने में आ सकता है, जो जिसमें न हो उसके द्वारा वह जानने में नहीं आ सकता है।
7. इस बोल में 'परिणम्य-परिणामकत्व शक्ति' की बात की गयी है।

8. स्व और पर दोनों को जानने के लिये प्रत्यक्ष स्वसंवेदन ज्ञान होना आवश्यक है।

(9) स्वसंवेदन संबंधित बोल नं. 6 : जोड़ी मिलाइये।

1. सच	A. आत्मा इन्द्रियों और अनुमान द्वारा स्व-पर को जानता है।
2. झूठ	B. आत्मा स्वभाव द्वारा स्व-पर को जानता है।

(10) उपयोग संबंधित बोल नं. 7, 8, 9, 10, 11 : सच या झूठ बताइये।

1. मेरे सामने ताजमहल है, इसलिये मुझे ताजमहल का ज्ञान हो रहा है। (बोल नं. 7)
2. द्रव्य अकारणीय है, ज्ञान गुण अकारणीय है, परंतु ज्ञान की पर्याय अर्थात् उपयोग सकारणीय है अर्थात् ज्ञेयसापेक्ष है। (बोल नं. 7)
3. आत्मा और उपयोग के बीच में लक्ष्य-लक्षण संबंध है (बोल नं. 7)
4. मैं अभी छद्मस्थ अज्ञानी हूँ। मेरा उपयोग मन के आलंबनवाला, शास्त्र के आलंबनवाला है। ऐसे उपयोग की बात इन उपयोग संबंधित बोलों में की गयी है। (बोल नं. 7)
5. ज्ञेयों से निरपेक्ष अपने ज्ञाता-द्रष्टा स्वभाव के अवलंबन से होने वाले धर्मी जीव के राग रहित उपयोग को ही इन उपयोग संबंधित पांच बोलों में दृष्टिप्रधान कथन से उपयोग कहने में आया है। (बोल नं. 7)
6. शुद्ध उपयोग में आत्मा जानने में आता है, इसलिये 'उपयोग में उपयोग-स्वरूप आत्मा बिराजता है' - ऐसा कहा है। (बोल नं. 7)
7. मैंने इस शिबिर में जिनवाणी का बहोत वाचन और श्रवण किया, इस कारण मेरे ज्ञान में निर्मलता बढ़ी है। (बोल नं. 8)
8. ज्ञान की भरती (बाढ़) के मोजे चैतन्यसमुद्र के मध्यबिन्दु में से उछलते हैं, अर्थात् शुद्ध आत्मतत्व में एकाग्रता करने से उपयोग में शुद्धि की वृद्धि होती है। (बोल नं. 8)
9. ज्ञानावरणीय का जितना क्षयोपशम हो, उतना ज्ञान उघड़ता है (बोल नं. 9)
10. जैसे ध्रुव में कोई (पर) से हानि नहीं होती, वैसे ध्रुव के आश्रय से प्रगट हुये उपयोग में भी कोई (पर) से हानि नहीं होती - ऐसे अप्रतिहत उपयोग की बात यहां की गयी है। (बोल नं. 9)
11. जैसे सूर्य में मलिनता नहीं है, वैसे शुभाशुभभावरूप मलिनता रहित उपयोग जिसका लक्षण है ऐसे शुद्ध उपयोगस्वभाव आत्मा को तू स्वज्ञेय जान - यह दसवें बोल का वाच्य है। (बोल नं. 10)
12. आत्मा का उपयोग द्रव्यकर्मों को ग्रहता नहीं, किन्तु द्रव्यकर्म के आने में निमित्त तो होता है। (बोल नं. 11)

13. मेरी वर्तमान पर्याय में मलिनता है ऐसा मानना मेरे लिये अत्यंत आवश्यक है - ऐसा बोल नं. 11 का वाच्यार्थ है।

14. आत्मा के उपयोग में मलिनता ही नहीं है (बोल नं. 10) इसलिये उसे द्रव्यकर्म के साथ निमित्त-नैमित्तिक संबंध भी नहीं है - ऐसा बोल नं. 11 का वाच्यार्थ है।

15. आत्मा के द्रव्य, गुण और उसका ज्ञान उपयोग तीनों ही उसके स्वरूप हैं। (बोल नं. 11)

(91) उपयोग संबंधित बोल नं. 7, 8, 9, 10, 11 : जोडी मिलाइये।

1. बोल नं. 7	A. उपयोग लक्षण, लक्ष्य ऐसे आत्मा के आश्रय से है, इसलिये ज्ञान का हरण पर से होता नहीं।
2. बोल नं. 8	B. उपयोग लक्षण, लक्ष्य ऐसे आत्मा को ही ग्रहता है, किन्तु कर्म आदि पर-पदार्थों को ग्रहता नहीं; अतः कर्म से असंयुक्त है।
3. बोल नं. 9	C. उपयोग लक्षण, लक्ष्य ऐसे आत्मा में से ही आता है, इसलिये उपयोग पर-पदार्थों में से लाया जा सकता नहीं।
4. बोल नं. 10	D. उपयोग लक्षण, लक्ष्य ऐसे आत्मा का ही (स्वज्ञेय का ही) अवलंबन लेता है, इसलिये उसे पर ज्ञेयों का अवलंबन नहीं है।
5. बोल नं. 11	E. उपयोग लक्षण, लक्ष्य ऐसे आत्मा में ही एकाग्र होता है, परपदार्थों में एकाग्र होता नहीं, इसलिये उसमें मलिनता नहीं है।

(92) चिह्न संबंधित बोल नं. 12, 13, 14, 15, 16, 17 : सच या झूठ बताइये।

परिशिष्ट में 47 नय के प्रकरण में कहा गया है कि जितना राग आता है, उसका आत्मा भोक्ता है। यहाँ बोल नं. 12 में कहा है कि आत्मा विषयों का भोक्ता नहीं है; अतः इन दोनों कथनों में विरोध है। (बोल नं. 12)

2. आत्मा विषयों को भोगता नहीं है, किन्तु इन संबंधी हर्ष-शोक रूप राग को भोगता है। उस राग का शुद्ध जीवत्व में अभाव है, इसलिये आत्मा राग का अभोक्ता है। (बोल नं. 12)

3. मन, वचन, काया, पाँच इन्द्रियाँ, आयु और श्वासोच्छ्वास - ये दश अशुद्ध भावप्राण हैं। (बोल नं. 13)

4. दश प्राणरूप योग्यता जो भावेन्द्रिय है, वह अशुद्ध भावप्राण है; उससे भी आत्मा जीता नहीं है। (बोल नं. 13)

5. चौदहवें मेहताकारवाले बोल में आचार्यश्री ने अजीवतत्त्व की भूल बताया है और जड़ में अपनत्व टालने का आदेश दिया है। (बोल नं. 14)

6. आत्मा जब तक अशुद्ध होता है, तब तक शरीरप्रमाण मर्यादित क्षेत्र में रहता है; और शुद्ध हो जाने के बाद लोकप्रमाण अमर्यादित क्षेत्र में रहता है- ऐसा मानना न्यायसंगत है। (बोल नं. 15)

7. मुक्त हो जाने के बाद सभी आत्मा मिल कर एक हो जाते हैं- ऐसा मानना न्यायसंगत है। (बोल नं. 15)

8. यदि मुक्त हो जाने के बाद सभी आत्मा मिल कर एक हो जाय, तो प्रत्येक मुक्तात्मा अपने शुद्ध स्वभाव का भोग कर सकेगा नहीं। (बोल नं. 15)

9. प्रत्येक परमाणु आकार रहित है। (बोल नं. 15)

10. प्रत्येक परमाणु को भी आकार है। उसके छह: भाग-पासा (Sides) हैं।

11. आत्मा में द्रव्यवेद और भाववेद का सर्वथा अभाव है (बोल नं. 15) (बोल नं. 16)

12. सभी नारकी द्रव्यवेद और भाववेद से नपुंसक होते हैं। (बोल नं. 16)

13. आत्मा द्रव्यवेद (शरीरादि अजीवतत्त्व) तथा भाववेद (पाप-आस्रवतत्त्व) से रहित अवेदी (जीवतत्त्व) है; अपने ज्ञान दर्शन सुख आदि को वेदनेवाला है- ऐसा मानना वह धर्म का कारण है। (बोल नं. 16)

14. देव में स्त्री और पुरुष वेद; मनुष्य तथा तिर्यंच में स्त्री-पुरुष और नपुंसक वेद होते हैं। (बोल नं. 16)

15. आत्मा में बाह्यलिंग का अभाव है, इसलिये किसी भी बाह्यलिंग में धर्म हो सकता है; अतः भरत चक्रवर्ती को अरीसा-भवन में वस्त्र-गहने सहित दशा में और मरुदेवी माता को हाथी पर बैठे हुए केवलज्ञान हो सकने में कोई आपत्ति नहीं है। (बोल नं. 17)

(93) चिह्न संबंधित बोल नं. 12, 13, 14, 15, 16, 17: जोड़ी मिलाइये।

1. बोल नं. 12	A. आत्मा पौद्गलिक दश प्राण से नहि, लेकिन ज्ञानादि भावप्राण से जीता है।
2. बोल नं. 13	B. आत्मा अवेदी है और शुद्ध आनंद का भोक्ता है।
3. बोल नं. 14	C. आत्मा अपने असंख्यात प्रदेशी मर्यादित क्षेत्र में रहता है।
4. बोल नं. 15	D. आत्मा शरीरादि आकारवाला नहीं है, चैतन्यस्वभावी है।
5. बोल नं. 16	E. आत्मा अपने ज्ञान, सुख आदि निर्मल पर्यायों का भोक्ता है, विषयों का उपभोक्ता नहीं है।
6. बोल नं. 17	F. आत्मा बाह्य यतिलिंगों को ग्रहता नहीं, किंतु शुद्ध चिदानंद स्वभाव को ग्रहता है।

61520 (९८)

गुण, पर्याय और द्रव्य संबंधित बोल नं. 18, 19, 20: 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1. आत्मा सामान्य है और ज्ञान गुण विशेष है। सामान्य में विशेष नहीं है या आत्मा में ज्ञानगुण नहीं है। ऐसा कहकर आत्मा गुणी और ज्ञान गुण ऐसे भेद को पकड़ छुड़ा कर आचार्यश्रीने दृष्टि के विषय शुद्ध द्रव्य के श्रद्धा-ज्ञान बोल नं. 18 में करवाया है। (बोल नं. 18)
2. इस बोल में ज्ञान दर्शन चारित्र आदि गुणों के भेद का भी निषेध किया गया है। (बोल नं. 18)
3. इन बीस बोलों में पूज्य गुरुदेवश्रीने पहले व्यवहार साबित किया है और बाद में व्यवहार का निषेध करके हमें निश्चय-सन्मुख करवाया है। (बोल नं. 1 to 20)
4. अठारहवे बोल में 'अर्थावबोध' शब्द से ज्ञानगुण के उपरान्त दूसरे अनंत गुण भी सूचित होते हैं (बोल नं. 18)
5. "इस तरह आत्मा गुणविशेष से नहि आलिंगित ऐसा शुद्ध द्रव्य है" अर्थात् भेद को जो पी गया है ऐसे अभेद में भेद दिखते नहीं हैं, सिर्फ शुद्ध द्रव्य ही दृष्टि में आता है। (बोल नं. 18)
6. बोल नं. 19 (१९) में भूतकाल तथा भविष्य काल की पर्यायों से शुद्ध द्रव्य का भेदज्ञान करवाया है। (बोल नं. 19)
7. द्रव्य त्रिकाल एकरूप और पूरण है। यदि पर्याय द्रव्य में से आती हो तो वह भी एक ही तरह की (एक सरखी) आनी चाहिये, किन्तु पर्यायें कम-बढ (ओछी-वत्ती) आती है; इसलिये पर्याय द्रव्य को छूये बिना अद्धर से आती है। (बोल नं. 19)
8. आत्मा को ज्ञान की पर्याय नहीं है अर्थात् त्रिकाली द्रव्य एक पर्याय जितना नहीं है। ऐसा कहकर आचार्यश्रीने अंश परसे दृष्टि को छुड़ाकर अंशी पर दृष्टि कराई है। (बोल नं. 19)
9. बीसवे बोल में कहा है कि शुद्ध पर्याय द्रव्य के आधार से प्रगट होती है। (बोल नं. 20)
10. यदि शुद्ध पर्याय (विशेष) द्रव्य (सामान्य) के आधार से प्रगटती है, ऐसा माना जावे तो विशेष कि जो अहेतुक निरपेक्ष तत्त्व है, वह पराधीन हो जाता है और ऐसा माननेवाले को पर्यायबुद्धि हो जाती है। (बोल नं. 20)
11. बीसवे बोल में त्रिकाली द्रव्य को 'आत्मा' कहा है। (बोल नं. 20)
12. वेदना-जानना पर्याय में होता है। त्रिकाली द्रव्य अप्रगट शक्तिरूप है। इस तरह पर्याय समूह में जब आत्मा जागा तब उस प्रगट पर्याय को बीसवे बोल में आत्मा कहा है। (बोल नं. 20)
13. "अर्थावबोधसामान्य" अर्थात् ध्रुवतत्त्व; "वह लिंग नहीं है" अर्थात् वह

(ध्रुवतत्त्व) पर्यायमें वेदनमें आता नहीं है, वह "अलिंगग्रहण" है।

14. बोल नं. 18 और 19 में कहा है कि विशेषमें सामान्य का अभाव है और बोल नं. 20 में कहा है कि सामान्य में विशेष का अभाव है। (बोल नं. 18, 19, 20)

15. बोल नं. 18, 19 और 20 का तात्पर्य ऐसा भी कहा जा सकता है कि दृष्टि का विषय अलिंगग्रहण भगवान आत्मा अनंत गुणों का अखंड पिंड तो है, परंतु कोई गुणविशेषमात्र ही नहीं है; पर्यायों का अखंड प्रवाहरूप तो है, परंतु एक एक पर्यायविशेषरूप नहीं है; और वह निर्विकल्प शुद्ध पर्यायरूप तो है, परंतु द्रव्यसंबंधी विकल्परूप नहीं है। (बोल नं. 18, 19, 20)

(95) गुण, पर्याय और द्रव्य संबंधित बोल नं. 18, 19 और 20 : जोड़ी मिलाइये।

1. बोल नं. 18	A. आत्मद्रव्य सामान्य अभेद है, वह पर्याय भेद-विशेष को स्पर्श नहीं करता है।
2. बोल नं. 19	B. वर्तमान निर्विकारी पर्यायके वेदनमें ध्रुव सामान्य का अभाव है।
3. बोल नं. 20	C. आत्मद्रव्य सामान्य अभेद है, वह गुणभेद-विशेषको स्पर्श नहीं करता है।

ગાથા-૧૭૩

ઉત્થાનિકા: હવે અમૂર્ત એવા આત્માને સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણાનો અભાવ હોવાથી બંધ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે:-

ગાથા: અન્યોન્ય સ્પર્શથી બંધ થાય રૂપાદિગુણયુત મૂર્તને;
પણ જીવ મૂર્તિરહિત બાંધે કેમ પુદ્ગલકર્મને? ૧૭૩.

અન્વયાર્થ:- મૂર્ત (એવાં પુદ્ગલ) તો રૂપાદિગુણવાળાં હોવાથી અન્યોન્ય (-પરસ્પર બંધયોગ્ય) સ્પર્શો વડે બંધાય છે; (પરંતુ) તેનાથી વિપરીત (-અમૂર્ત એવો આત્મા) પૌદ્ગલિક કર્મ કેવી રીતે બાંધી શકે?

સારાંશ: • [ગાથા ૧૭૨માં] નિશ્ચયનું વાસ્તવિક નાસ્તિસ્વરૂપ(?) અલિંગગ્રહણ વડે પ્રસિદ્ધ કર્યું. હવે જડ કર્મ અને આત્માને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ (છે) એવા વ્યવહારનયનું જ્ઞાન કરાવે છે.

• વિચાર(?) કરે છે કે અમૂર્ત આત્માને વળી મૂર્તનો બંધ શો? એટલે પણ સંબંધ શો? એમ જેને શંકા હોય (તો તેનું સમાધાન કરે છે).

• ગઈ કાલે(?) નિર્મળ વાત ત્યાં શુદ્ધ ચૈતન્ય(?) હતી કે ભગવાન આત્મા નિશ્ચયથી એમ કહેતો કે જેને અનુભૂતિની શુદ્ધ પર્યાય પરિણમન (હોય એવો) અનુભૂતિ તે જ આત્મા છે, ત્યાં શુદ્ધ છેલ્લી વાત થઈ ગઈ. એવા આત્માને કર્મના નિમિત્તનો
? સંબંધ 'અનુભૂતિધારી(?)' છું' (એવું) વ્યવહારનું જ્ઞાન કરાવવા [અહીં] પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે.

• નય તો વિભાગ છે. વિભાગ હોય એને વિષય હોય જ. નિશ્ચય હો કે વ્યવહાર હો; બેઉનો વિષય[(?)] હોય. વ્યવહારનય કર્મ સાથે જીવનો સંબંધ છે એ જ્ઞાન કરે છે, આશ્રય તો એક (શુદ્ધ આત્મા છે તે છે).

• આત્મા શુદ્ધ અનુભવથી પૂર્ણ છે એમ ગઈ કાલે ત્યાં (ગાથા ૧૭૨માં) પૂર્ણ કર્યું અને હવે સંયોગ(?)અપેક્ષાએ અમૂર્ત હોવા છતાં મૂર્તની સાથે નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ બને (છે) તેનું જ્ઞાન કરાવે છે.

• સ્પર્શવિશેષ (અંતર) ભાવ. બે એકત્ર(?) છે. બે એકત્ર છે એવા વિશેષ નહિ. એક પુદ્ગલમાં સ્પર્શની અધિકતા, બીજામાં બે સ્પર્શની હીનતા.

• તેનો 'અન્યોન્ય [સ્પર્શ]' આત્મા એકમાં એક એનો આત્મા, એવો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જરૂર સમજી શકાય છે; [પરંતુ] આત્મા અરૂપી - એક પણ ગુણ(?). આત્મામાં ચિકાશ લુખાશ નહિ (અને) પુદ્ગલમાં ચિકાશ-લુખાશ. (તો) બેનો એમ સંબંધ શી રીતે થાય?

• દૃષ્ટાંતવાળી ગાથા - આ આત્માને અને પુદ્ગલને સંબંધ શો? એ તો જડ છે, એનો બંધ કેવો? [પૂ. ગુરુદેવશ્રી] જ્ઞાન અરૂપ છે કે નહિ? એ રૂપ દાગીનાને જાણે છે કે નહિ? આ અરૂપને રૂપ કેમ જણાયું? સંબંધ કેમ થયો? જેમ અરૂપ અને રૂપનો જાણવામાં એમ સંબંધ છે, એમ આ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

• આતો સ્વાદ તો રૂપ છે. એનો સ્વાદ જ્ઞાનમાં કેમ આવ્યો? જો એટલો સંબંધ ન હોય તો રૂપનો સ્વાદ આવતો (ન જોઈએ). આત્મા પુમાનરૂપ છે, આ (રૂપ રૂપ) પુદ્ગલ છે. આત્મા પુમાન એને પુદ્ગલ બેય છે. આ શેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે કે નહિ? હા! એમ બંધ-બંધક સંબંધ છે, એ વ્યવહાર છે. આ પણ વ્યવહાર છે, તેમ પણ વ્યવહાર છે.

- પ્રભુ! હું રાગી અને તું વીતરાગ. મારે તારી સાથે મેળ કેમ કરવો? એ દિગંબરના શાસ્ત્રમાં આવે છે. પ્રભુ! તારી સાથે મેળ ત્યારે થાય કે રાગરહિત અંતર અનુભવની દૃષ્ટિ થઈ (તો) તારી સાથે મેળ થયો.
- એમ કહેવાય છે કે ('જિનશાસન એ એવો માર્ગ...') એ એવો અંતર એક આત્મા એક પુદ્ગલ. આત્મામાં તો આશ્રય, પુણ્ય પાપ નથી, પછી બની એ અહિત એને બહાર અહિત વિકાર [illegible] જેનું [illegible] તો આત્મામાં છે નહિ.
- [illegible]
- [illegible] સિદ્ધિ કરી [illegible] નહિ થાય એમ [illegible] છે. એ જ એવો [illegible] આવે છે. [illegible] એવો સિદ્ધાંત નક્કી કરે છે.

અનુસંધાન). પરસ્પર બંધાવાવાળા બન્ને દ્રવ્યોમાં યથાયોગ્ય સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વ વિશેષ સ્પર્શગુણ હોય બંનેમાં, ત્યારે જ બંધ થઈ શકે છે. આત્મામાં સ્પર્શગુણનો અભાવ છે - આ કારણે [illegible] છે, તો આત્મા અને પૌદ્ગલિક કર્મોનો પરસ્પર બંધ કઈ રીતે થઈ શકે છે?

- મૂર્તિક પુદ્ગલો વિપરીત અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક પુદ્ગલોને કઈ રીતે બાંધી શકે છે? આ તો મોટા અચંબાની વાત છે. જાણે તો આ અસંભવિત જેવું લાગે છે જાણે કે [illegible] સહજ હોય!

ગાથા – ૧૭૩ : દ્રવ્યબંધ

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. આ ગાથામાં અંતે પુદ્ગલ પરમાણુનો બીજા પુદ્ગલ પરમાણુ સાથે બંધ કેવી રીતે થાય છે – તે સમજાવ્યું છે.
2. અમૂર્ત આત્માનો મૂર્ત પુદ્ગલ સાથે બંધ કોઈ પણ રીતે કદી શક્ય નથી.
3. આ ગાથામાં અમૂર્ત આત્માનો મૂર્ત પુદ્ગલ કર્મ સાથે બંધ કઈ રીતે થઈ શકે – આપેલ રીત રજૂ કરવામાં આવેલ છે.
4. સ્પર્શગુણના સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ વિશેષો વિના પુદ્ગલ સાથે બંધ શક્ય હોતો નથી.
5. વ્યવહારનયના જ્ઞાનને પણ આત્માનો વિષય કરવો જોઈએ, નહિ તો તે વ્યવહારનય આદરણીય બની જશે.
6. રૂપી, પદાર્થ મૂર્ત (સ્પર્શ) છે.
7. આત્મા મૂર્ત અને મૂર્ત બંધ છે.

ગાથા - ૧૭૪

ઉત્થાનિકા: હવે આત્મા અમૂર્ત હોવા છતાં તેને આ પ્રમાણે બંધ થાય છે એવો સિદ્ધાંત નક્કી કરે છે:-

ગાથા:
જે રીત દર્શન-જ્ઞાન થાય રૂપાદિનું - ગુણ-દ્રવ્યનું,
તે રીત બંધન જાણ મૂર્તિરહિતને પણ મૂર્તનું. ૧૭૪.

અન્વયાર્થ: જે રીતે રૂપાદિરહિત (જીવ) રૂપાદિકને - દ્રવ્યોને તથા ગુણોને (રૂપી દ્રવ્યોને તથા તેમના ગુણોને) દેખે છે અને જાણે છે, તે રીતે તેની સાથે (અરૂપીને રૂપી સાથે) બંધ [જાણ.]

ભાવાર્થ: 'આત્મા અમૂર્તિક હોવા છતાં મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કેમ બંધાય છે?' એવા પ્રશ્નનો આચાર્ય ભગવાને ઉત્તર આપ્યો છે કે-આત્મા અમૂર્તિક હોવા છતાં મૂર્તિક પદાર્થોને કેમ જાણે છે? જે રીતે તે મૂર્તિક પદાર્થોને જાણે છે તે જ રીતે મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધાય છે.

ખરેખર અરૂપી આત્માને રૂપી પદાર્થો સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોવા છતાં અરૂપીને રૂપી સાથે સંબંધ હોવાનો વ્યવહાર પણ વિરોધ પામતો નથી. 'આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે' એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થે અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક પદાર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો માત્ર મૂર્તિક પદાર્થના આકારે થતું જે જ્ઞાન તેની સાથે જ સંબંધ છે અને તે પદાર્થાકાર જ્ઞાન સાથેના સંબંધને લીધે જ 'અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે' એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકનો સંબંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. એવી જ રીતે, 'અમૂર્ત આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે' એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થે અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો કર્મપુદ્ગલો જેમાં નિમિત્ત છે એવા રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે જ સંબંધ (બંધ) છે અને તે કર્મનિમિત્તક રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે સંબંધ (બંધ) હોવાને લીધે જ 'આ આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે' એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકનો બંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

જોકે મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક સાથે ખરેખર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ તે મનુષ્યથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક પ્રત્યે રાગ કરનારા મનુષ્યને રાગનું બંધન હોવાથી અને તે રાગમાં સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક નિમિત્ત હોવાથી 'આ મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકનું બંધન છે' એમ વ્યવહારથી જરૂર કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે, જોકે આત્માને કર્મપુદ્ગલો સાથે ખરેખર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ રાગદ્વેષાદિભાવો કરનારા આત્માને રાગદ્વેષાદિભાવોનું બંધન હોવાથી અને તે ભાવોમાં કર્મપુદ્ગલો નિમિત્ત હોવાથી 'આ આત્માને કર્મપુદ્ગલોનું બંધન છે' એમ વ્યવહારથી જરૂર કહી શકાય છે.

સારાંશ:
- (ટીકા માંથી) 'તેમના ગુણોને દેખે છે અને જાણે છે'.. અહીં ગુણ શબ્દ પર્યાય તરીકે લેવો. રૂપીના પર્યાય વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વિગેરે છે; આ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શવાળી રૂપી જડની પર્યાય (છે) એને જ્ઞાન જાણે છે કે આ કાળો છે, આ ખાટો છે. આત્મા જાણે છે કે નહિ?
- જેમ આ આત્મા અરૂપી (છે) છતાં રૂપીને જાણતા દેખતા સંબંધનો સિદ્ધ છે એમ આત્મા અરૂપી(છે) છતાં પુદ્ગલ સાથે નિમિત્તરૂપે સંબંધ (દેખાય છે). અરસપરસ પ્રત્યે

એને પુદ્ગલનો (સંબંધ છે). [પુદ્ગલને] તેને આત્માનો સંબંધ પ્રસિદ્ધ દેખાય છે.

- પરમાર્થે તો આત્માને પરના જડ સાથે અને ગાગરીઓને સાથે ય જડ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. તો પુદ્ગલનું કર્તા થયું તે જ્ઞાન અને પુદ્ગલને જીવને નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ જરૂર (છે). જેવો જડ છે તેવું કર્તા ભગવાને જ્ઞેયાકારરૂપે જ્ઞાન થયું. જેવું રૂપ છે તેવું કર્તા ભગવાને કરવાનો જ્ઞાન થયું. તેનો સંબંધ કહો કે નહિ?
- તે જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણમેલું પોતાનું જ્ઞાન (છે) તેની સાથે પરમાર્થ નિશ્ચયથી સંબંધ છે, પરંતુ તે જ્ઞેયાકાર પરિણામનો વિષય સામે નિમિત્ત છે તેથી વ્યવહાર સંબંધ છે અને સિદ્ધ કરવાં કર્મ સાથે પણ આમ નિમિત્ત સંબંધ છે - તેમાં કાંઈ વિરોધ આવતો નથી. જુઓ! આ અમૂર્ત સાથે મૂર્તનો સંબંધ સિદ્ધ કર્યો.
- કાંકરા આદિકમાં — જેમ આ દૂધનું દહીં થાય છે અને તરફથી પુરુષ એને દેખે છે, એનો કર્તા નથી. એમ સ્વચ્છતાની જ્ઞાનના પરિણામનો કર્તા છે, એ દહીંના કર્તા નથી, એ બંધને કરતો નથી અને જૂનાને વેદતો નથી અને જૂનાને છોડતો નથી. જૂના અને નવા બંધનું જ્ઞાન કરે છે. તે એકત્વઅવતાર સ્વભાવની દશાનું માહાત્મ્ય ન આવે ત્યારે એને (એમ લાગે) આ શું કહ્યું, શું આ બોલ્યું.
- મૂર્તને અમૂર્ત સાથે જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધ છે, એમ અહીંયા મૂર્ત કહીને આત્માની સાથે સંબંધ છે. આત્મા મૂર્ત થાય તો જ મૂર્ત સાથે સંબંધ થાય એમ નથી.
- દર્પણમાં સ્વયંના આકારે પરિણમેલું જ્ઞાન, તેની સાથે વ્યવહારસંબંધ છે. એમ અહીંયા રાગદ્વેષ મોહની સાથે સંબંધ છે. કહો તો તેમ આત્માની પણ સિદ્ધ કરવા છે કે?
- રાગદ્વેષ મોહ પરમાર્થ અરૂપ છે, કાંઈ પરમાણુ નથી. તે વિભાવિક થાય છે, ભાવમાં છે, દ્રવ્યના સ્વભાવમાં નથી, માટે પુદ્ગલના પરિણામ કહ્યાં છે.
- 'ઉપયોગમાં અરૂપ રાગદ્વેષાદિભાવો...' — તે ઉપયોગમાં અરૂપ છે, રાગદ્વેષ મોહમાં જ્ઞાન અરૂપ છે, પરમાં અરૂપ નથી. જેમ જડના જ્ઞાનમાં જ્ઞાન અરૂપ છે, જડમાં નહિ.
- પ્રશ્ન: રાગદ્વેષ સાથે સંબંધ છે? પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી: હા, તેની સાથે સંબંધ છે, આત્મા દ્રવ્યદૃષ્ટિ સાથે નહિ; પર્યાય સાથે સંબંધ છે. જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણમેલું જ્ઞાન (જ્ઞાનની પર્યાય) તેની સાથે નિમિત્ત સંબંધ છે.
- 'આ લોકમાં પરમાર્થે આત્મા સ્વભાવથી પૌદ્ગલિક કર્મને નિમિત્તભૂત નહિ હોવા છતાં...' એટલે કે કર્મ થાય અને રાગદ્વેષ ભાવ નિમિત્ત હોય એવું સ્વભાવદૃષ્ટિમાં છે નહિ. સ્વભાવદૃષ્ટિને એવો ભાવ હોતો નથી. નવા બંધાય અને નિમિત્ત થયું એ આત્મ સ્વભાવમાં નથી અને સ્વભાવદૃષ્ટિવાનને નથી. ૧૭૫ ગાથાનો મર્મ જબ્બર છે.
- વ્યવહારનો ધણી થાય તો બંધને નિમિત્ત કહેવાય. જે વ્યવહારનો સ્વામી નથી, નિશ્ચયનો સ્વામી સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે (તે) વ્યવહારનો સ્વામી નથી એટલે તે બંધમાં નિમિત્ત નથી. એટલે એને બંધન છે નહિ. એનામાં તો બંધ અને રાગને છેદ કરવાની તાકાત છે.
- સમ્યગ્દૃષ્ટિને અબંધ પરિણામ છે. અબંધસ્વભાવની દૃષ્ટિ તો અબંધ પરિણામ છે. અબંધ પરિણામ કહો કે શુદ્ધભાવના પરિણામ કહો.
- કુંદકુંદાચાર્યદેવના શાસ્ત્રો, એક એક શ્લોકો ઓહ પૂરના રત્ન-ખજાના છે!

- સમવાયને જુદા પણ ભિન્ન હોય છે એટલે સમવાયને દ્રવ્યબંધ સાથે સંબંધ છે એવું અનવસ્થા સિદ્ધ થયું છે. 'સંબંધ' - (તાદાત્મ્ય) 'સ્વ' પરો નાખો તો અંતરનો બંધ છે.
- પાંચ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ આદિમાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ આદિને જાણે છે જાણે છે. જ્ઞાન તે પાંચ જ્ઞાન તેને જાણવા સારુ કરે છે કે એ નીલ (છે), એ પીત (છે), એ સફેદ આદિ છે [વગેરે છે].
- 'પ્રતીતિ પદાર્થના આધારે' - એટલે રૂપને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે પદાર્થ (પદાર્થ છે) તેના આધારે એટલે તેનું જ સ્વરૂપ છે એવું તેને પોતાને જ્ઞાન થાય છે. આત્માનો તે જ્ઞાન સાથે સંબંધ છે. 'તે પદાર્થાકાર જ્ઞાન સાથેના સંબંધને લીધે જ અપ્રતીત આત્મા પ્રતીત પદાર્થને જાણે છે.' - એટલે તો એવો જ્ઞાનાકાર જ્ઞાન થયું પણ એ જ્ઞાનાકારમાં એ [પદાર્થ] ભિન્ન છે તેથી જ્ઞાનાકાર અને જાણું એવો વ્યવહારસંબંધ સિદ્ધ થાય છે. પોતાનો જ્ઞાનાકાર હોવું એ વિષયસંબંધ છે.
- 'અપ્રતીત આત્માનો પ્રતીતિ પદાર્થનો સાથે બંધ છે' - અપ્રતીત આત્માને છે તો પણ એ આત્માની આત્મા અમૂર્ત છે એને પ્રતીત સાથે પણ સંબંધ છે નહિ. પણ આત્મા જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા એને [છે? સંદેહ-નિરાકરણ કરે છે એવા જ્ઞાન સાથે આત્માનો સમવાય- સંબંધ છે. એને નકી થાય તો પછી જ નવા પદ આવે છે તેનો એ સમવાયને ભિન્ન કહેવાય છે, એટલે બંધનો સંબંધ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યબંધને સમવાય ભિન્ન છે એને સમવાયના મૂળના પદ ભિન્ન છે. પર સ્વ છે માટે વ્યવહાર કહેવામાં આવ્યો છે.
- પણ પાણી, પાણી આદિને એટલે રૂપાકાર [પદાર્થ] સાથે સંબંધ છે, આત્મા આત્મા સાથે વ્યવહાર સિદ્ધ કરીને પછી અવૃત્તિનિરાસ સિદ્ધ થયો. અવૃત્તિનિરાસ સિદ્ધ [નહિ. થયો એની સાથે વ્યવહાર સિદ્ધ થયો. અવૃત્તિનિરાસ સિદ્ધ કરીને ૧૭ની નિરાસનો આશ્રય તે તો અવૃત્તિનિરાસના બંધનો નાશ થાય, તો પદ તો એની સાથે નાશ થઈ જાય. આમાં બહુ ઊંડું છે.
- 'એકવિધ વિકાર થયા' - એકર આત્માનો વિકાર એને થયા કર્યું તે સંસાર ભાવનો રસ્તો છે.
- નાના ફરવા દે તો જડની ક્રિયા (છે). એના આધારે નાનું જ્ઞાન થાય, એનાં જ નામ ? એ નામે બહાર થાય છે, તો વિકાસ થાય. એ વિકાસનો સમવાય છે તેને જડબંધનું ભિન્નપણું છે; બધું બંધાય છે એટલે એટલો વ્યવહાર કહેવામાં આવે છે. એ વ્યવહાર - અવૃત્તિનિરાસનું બંધન તૂટ્યું હોય તો ૧૭ની સ્વભાવ થાય છે? પદ રાગ (છે)? દ્વેષ (છે)? મોહ (છે)? ? એનું જ્ઞાન કરીને, એનું બહુમાન કરીને એમાં એકાગ્રતા કરે ત્યારે તેને સમવાયનો વિકાસનો નાશ થાય. એ ધાર્મિક ક્રિયા છે, બાકી પદ ક્રિયા છે નહિ.

(અનુક્રમ) 'જિન' શબ્દના જિન, બુદ્ધ, અરિહંત આદિ અનેક અર્થ થાય છે; 'ગાથા' શબ્દના ગાથાનો, પુષ્ટિ, ગાથાના આદિ અનેક અર્થ થાય છે - એમ 'અનેકાનેકાર્થ' શબ્દના પણ જિનનો પુષ્ટિ પુષ્ટિ, એકાગ્ર ગાથાનો પુષ્ટિ એને જિન તીર્થંકર (પણ) એવા સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા જીવો-એવા અર્થ થઈ શકે એટલે એમ કહ્યું છે કે સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા જીવોને સમજાવવા માટે દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવ્યું છે.
- વિવિધ ગુણ-પર્યાયવાળા દ્રવ્ય આદિ અનેક ધર્મ દ્વારા અનેક આત્મા બરાબર રીતે દેખાય-જાણે છે.

જીવ તો અનાદિકાળ પ્રકૃતિ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલકર્મના બંધનું વિધાન જાણવું જોઈએ. કારણ કે આ 'અન્યોન્યાશ્રય' નથી, પરંતુ જે રીતે શબ્દ-અર્થ જોડાય છે, તે જ રીતનો સંબંધ નિયમ છે.

• રાગ સ્નિગ્ધભાવ છે અને દ્વેષભાવ રૂક્ષભાવરૂપ છે. તેના જ નિમિત્તે પુદ્ગલ કર્મનો બંધ થાય છે. આ બંધની પ્રક્રિયા વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયનયથી તો બંધ થતો જ નથી.

• બંધ માટેના જરૂરી એવા બંધકો પોતાની જાતની રીતથી બંધાય છે. તેમ જ રીતે પુદ્ગલકર્મ તો માત્ર બાહ્ય નિમિત્ત જ છે; નિશ્ચયનયથી તો જીવ અશુદ્ધ ઉપયોગથી જ બંધાય છે.

- જે રીતે અમૂર્તિક આત્મા વર્ણાદિ ગુણસહિત પુદ્ગલને જાણે છે, તે જ રીતે અમૂર્તિક આત્મા વર્ણાદિ ગુણવાળી કર્મવર્ગણાઓ વડે બંધાઈ જાય છે.

• બંધને જાણનાર બંધ તથા મુક્તિ અને બંધકો જુદાં છે. બંધ સાથે તેમને કંઈ સંબંધ નથી. બંધ અને મુક્તિ અને બંધને દેખનાર-જાણનાર છતાં દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગસ્વરૂપ છે. [તેમાં] જ્ઞાન આત્માનું છે અને બંધ તેમાં નિમિત્ત છે. જ્ઞાન અને બંધ બન્ને અલગ-અલગ હોવા છતાં પણ તેમના વચ્ચેનો જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો સંબંધ, બંધ સાથેના સંબંધરૂપ વ્યવહારનો સંકેત જરૂર છે.

આ જ દૃષ્ટાંતે આત્મા અરૂપ છે, સ્પર્શશૂન્ય છે; તેથી આત્માને સ્પર્શાદિવાળા કર્મપુદ્ગલ સાથે સંબંધ નથી; તેમ છતાં જે જીવ પોતાનાં જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવને ચૂકીને મિથ્યાત્વ-રાગદ્વેષ કરે છે, તેના રાગ-દ્વેષમાં કર્મ નિમિત્ત છે, તેથી આત્માને કર્મપુદ્ગલ સાથે સંબંધ થાય છે. આમ કર્મની સાથે આત્માનો બંધરૂપ વ્યવહાર સાબિત થાય છે.

• અહીં કહે છે કે જે જીવ બાહ્ય પદાર્થોને ઉપયોગ જાણીને તેમનામાં મારાપણું કરે છે, તેનો સંસાર રહે છે. જે જીવ જાણવા-દેખવારૂપ વ્યાપાર કરતો નથી અને પરસન્મુખ રહે છે, તેને રાગ-દ્વેષ થાય જ છે અને તેમાં જડકર્મ નિમિત્ત થાય છે. જીવના પરવિષયક ઉપયોગનો અને કર્મની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ રહે જ છે, તેનું અહીં જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

• જે જીવ સ્વ તરફ આગમન વહે છે, તેને જૂનાં કર્મો નિમિત્ત થતાં નથી અને નવાં કર્મો બંધાતા નથી; પરંતુ જે જીવ પરવિષયબુદ્ધિ કરીને રાગ-દ્વેષ કરે છે, તેને જૂનાં કર્મો નિમિત્ત થાય છે તથા નવાં કર્મો બંધાય છે. તે જેટલા પ્રમાણમાં રાગ-દ્વેષ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં [નવાં] કર્મ બંધાય છે.

• સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ બંધના પ્રકાર છે - આ નિશ્ચયનું કથન છે. આત્માને તો જ્ઞાનાવરણાદિ કોઈ કર્મો સાથે પણ સંબંધ નથી, કારણ કે તેમનો આત્મામાં અત્યંત અભાવ છે. જીવ પોતાના જ્ઞાયક સ્વભાવને ચૂકીને જે પરમાં અટકે છે, તે જીવ પોતાની પર્યાયમાં રાગ-દ્વેષાદિરૂપ ભાવબંધ કરે છે. આ ભાવબંધ નિશ્ચયથી છે અને એ ભાવબંધમાં સ્નિગ્ધ-રૂક્ષાદિ નિમિત્ત છે, આ કારણે રાગી જીવને સ્નિગ્ધ-રૂક્ષનું બંધન હોય છે - એમ વ્યવહારથી કહેવામાં આવે છે.

• પર્યાયમાં વિકાર અશુદ્ધતા નથી - એમ માનવું પણ મિથ્યા છે અને નવીનતા હોવા છતાં પણ નવીનતાનું નિમિત્ત જ ન માને તો પણ વ્યવહાર સાચો નથી. નવીન પર્યાય પણ પ્રગટ થાય છે. નવીન પર્યાય અને કર્મનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે, તેનું અહીં જ્ઞાન કરાવ્યું છે.

• જે જીવ ભાવબંધ તથા સ્વરૂપની પર્યાયનું સાચું જ્ઞાન કરતો નથી, તે ભાવબંધ રહિત પોતાના નિજસ્વરૂપને જાણી શકતો નથી; તેથી ભાવબંધનો દ્રવ્યબંધ સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બતાવીને કહ્યું છે કે તે બન્ને જીવનું સ્વરૂપ નથી. જીવ તો જ્ઞાનસ્વભાવી

છે– એવું સંકેતાર્થ સાથ ફરું જ પ્રયોજન હોય છે.

- જેમ શબ્દનો અર્થમાં અમુક ભાષાના શબ્દ સાથે પારમાર્થિક સંબંધ નથી, તેમ છતાં સંકેતરૂપ શબ્દના નિમિત્તથી તેના અર્થમાં પણ અમુક શબ્દ બોલાય છે, શબ્દનો અર્થ બોલાય છે, તેની સાથે શબ્દનો સંબંધ છે, જેમ કે 'ઘ' ને [આકાર] તેના અર્થની રચના છે તેમ [તેનો] આકાર છે. તે સંબંધ તેના નિમિત્તરૂપ શબ્દ સાથેના સંબંધના વ્યવહારને બતાવે છે.

તે જ રીતે જેમ અક્ષરોને આકારમાં અમુક ચિહ્નોનો સાથે પારમાર્થિક સંબંધ નથી, તેમ અમુક આકારવાળા ચિહ્નો જેના નિમિત્ત છે એવા લિપિઓમાં આકારવાળા સંકેત સાથે સાથેનો સંબંધ ચિહ્નો સાથેના નિમિત્તરૂપ વ્યવહારને બતાવે છે તાત્પર્ય એ છે કે પરસ્પર અમુક ભિન્ન-ભિન્ન રૂપોમાં જે રીતે વ્યવહારનો સંબંધ-સાથે સંબંધ નથી હોતો, તે જ રીતે તેનામાં વ્યવહારનો સંબંધ-સંબંધીભાવ પણ નથી હોતો છે.

- 'ગોમ્મટસાર'માં તથા 'ધવલા'માં આકારને 'રૂપ' કહ્યા છે.

गाथा - १७४ : धर्मचर्चा

(१) जोड़ी मिलाइये।

(A) 'टीका' में कहे गये बालक और मिट्टी के बैल के उदाहरण विषयक :-

1. बालक	A. राग-द्वेष के भाव
2. ज्ञानाकार बैल	B. कर्म पुद्गल
3. परज्ञेय बैल	C. आत्मा

4. बालक और बैल के ज्ञान के बीच	A. व्यवहार (निमित्त-नैमित्तिक) संबंध है।
5. बैल के ज्ञान और बैल के बीच	B. कोई संबंध नहीं है।
6. बालक और बैल के बीच	C. निश्चय संबंध है।

(B) 'भावार्थ' में कहे गये मनुष्य और स्त्री-पुत्र-धनादिक के उदाहरण विषयक :-

7. मनुष्य	A. राग-द्वेषादि भावों का बंधन
8. स्त्री-पुत्र-धनादिक के प्रति ममत्व	B. कर्म पुद्गल
9. स्त्री-पुत्र-धनादिक पदार्थ	C. आत्मा

(C) अन्य विषयक :-

10. ज्ञेय ज्ञायक संबंध / प्रमाण प्रमेय संबंध	A. अरूपी आत्मा रूपी पुद्गल पदार्थों को जानता
11. बंध्य-बंधक संबंध	B. अरूपी आत्मा रूपी पुद्गल कर्मों से बंधता है।

12. राग	A. रूक्ष भाव
13. द्वेष	B. स्निग्ध भाव

14. आत्मा और राग-द्वेष	A. व्यवहारनय का संबंध
15. ज्ञान और परज्ञेय	B. निश्चयनय का संबंध

(२) सच या झूठ बताइये।

1. अमूर्त आत्मा में स्पर्श गुण न होने के कारण स्निग्धता तथा रूक्षता न होने से पुद्गल कर्म के साथ उसका कोई भी प्रकार से बंध नहीं कहा जा सकता है।
2. "जिस प्रकार से रूपादि रहित (जीव) रूपी द्रव्यों को तथा उनके गुणों को देखता है और जानता है" - टीका के इस प्रथम वाक्य में 'गुण' शब्द का अर्थ 'पर्याय' होता है।
3. आत्मा मूर्त हो तो ही उसे मूर्त पदार्थ के साथ संबंध हो सकता है।
4. 'गोम्मटसार' और 'धवला' में आत्मा को मूर्त कहा है।
5. पुद्गल कर्मादि निमित्त को ज्ञेयाकार हुए ज्ञान (की पर्याय) के साथ अथवा

राग-द्वेष की पर्याय के साथ संबंध है, आत्म द्रव्य के साथ नहीं।

6. भावबंध और द्रव्यबंध के बीच निमित्त-नैमित्तिक संबंध है।
7. पदार्थाकार ज्ञान के संबंध के कारण ही अमूर्तिक आत्मा मूर्तिक पदार्थ को जानता है।
8. 'कुछ (अमुक) आत्माओं का मूर्तिक कर्मपुद्गलों के साथ संबंध है' - इसलिए दूसरे कुछ आत्माओं का अमूर्तिक कर्मपुद्गलों के साथ संबंध है।
9. खट्टा, मीठा आदि स्वाद का रसन ज्ञेयाकार ज्ञान के साथ संबंध है, पूरे आत्मा के साथ नहीं।
10. ज्ञेय-ज्ञायक संबंध निश्चय संबंध है और बंध्य-बंधक संबंध (आत्मा का कर्मपुद्गलों से जुड़ना) व्यवहार संबंध है।
11. आत्मा व्यवहारनय से अपने अशुद्ध उपयोग से बंधा है - ऐसा यहां कहा है।
12. पर्यायदृष्टि वाले जीव को कर्मपुद्गलों के साथ निमित्त-नैमित्तिक संबंध रहता ही है।
13. मलिन पर्याय की विद्यमानता का स्वीकार करके यहां वह मलिन पर्याय और कर्मपुद्गलों के बीच निमित्त-नैमित्तिक संबंध का ज्ञान कराया है।
14. भावबंध और द्रव्यबंध दोनों ही जीव का स्वरूप नहीं है।
15. पूर्व गाथा १७३ में पूछे गये प्रश्न का उत्तर इस गाथा में दिया गया है।

ગાથા-૧૭૫

ઉત્થાનિકા: હવે ભાવબંધનું સ્વરૂપ બતાવે છે:-

ગાથા:
વિવિધ વિષયો પામીને ઉપયોગ-આત્મક જીવ જે
પ્રદ્વેષ-રાગ-વિમોહભાવે પરિણમે, તે બંધ છે. ૧૭૫.

અન્વયાર્થ:- જે ઉપયોગમય જીવ વિવિધ વિષયો પામીને મોહ કરે છે, રાગ કરે છે અથવા દ્વેષ કરે છે, તે જીવ તેમના વડે (-મોહ રાગ વડે) બંધરૂપ છે.

સારાંશ:- 'આ આત્મા. વસ્તુ તરીકે અંદર આત્મા જાણે એ તો જ્ઞાન અને દર્શનનો પિંડ છે. એટલે આત્માની દ્રષ્ટિ કર્યા વિના એને ચાલ કે શાંતિ થાય નહિ. [ચિત્] જ્ઞાનાકાર-દર્શનાકાર છે, એમ કહે છે.

- ઉપયોગ એટલે દેખવું અને જાણવું. નિશ્ચયથી એટલે જેમાં ભેદ વિના દેખે; ભેદ પાડીને જાણે, જુદું પાડ્યા વિનાનો જે વ્યાપાર તે દર્શન ઉપયોગ. નિશ્ચયથી ઉપયોગ કહો કે આત્મા ઉપયોગ કહો (એક અર્થ છે).
- જ્ઞાન એટલે નિશ્ચયથી આ આત્મા છે, આ પર્યાય છે, આ પર છે એમ ભેદ પાડીને જે જાણવાનો સ્વભાવ (છે) એને નિશ્ચયથી જ્ઞાનભાવ કહે છે. આ આત્મા તો એકલો દર્શન અને જ્ઞાન ઉપયોગમય આત્મા એ છે. હવે એને બંધન કેમ થાય છે? એ વાત કરે છે.
- નિશ્ચયથી એટલે રાગ વગર અને નિશ્ચયથી એટલે રાગ વિનાનો - એ એકલો નહિ.
- પ્રતિભાસસ્વરૂપ એટલે જેમાં સામાન્ય અને વિશેષ બધું જણાય અને દેખાય [પ્રતિભાસે] એવો આત્મા. આત્મા પોતે તદ્દન જ્ઞાન-દર્શન સ્વરૂપ છે એમ જેની દ્રષ્ટિ થાય એને તો શુદ્ધ પરિણામરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય.
- દર્શનવ્યાપાર અને જ્ઞાનવ્યાપાર (બન્ને મળીને) આત્મા આત્મા છે. આત્માના પેટમાં તો [છે.] દર્શન અને જ્ઞાન ભર્યાં છે જાણવા અને દેખવાનો ભંડાર ભર્યો છે! એ આત્મા ઉપયોગમય,
- જ્ઞાન સ્વભાવ અને બધ પદાર્થ (છે) એમાં આત્મા શું કહેવા એની વ્યાખ્યા ચાલે છે.
- 'વિવિધાકાર પ્રતિભાસ્ય'- જાતના ભિન્ન ભિન્ન આકારવાળા, ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળા પદાર્થ પ્રતિભાસવાયોગ્ય છે અને આ [આત્મા] પ્રતિભાસમાન છે, પ્રતિભાસસ્વરૂપ છે. એ પુત્ર છે, આ પુત્રી છે, એ રાજ છે, આ રાણ છે.
- 'પદાર્થોને પામીને'- જાણે એમ નહિ, [પરંતુ] આ તો પામીને આ મારા (એમ કરીને) જાણવા માંડે છે - આ ઠીક અને આ અઠીક. બધા પદાર્થોને સ્વરૂપ ન જાણતાં, સ્વયં પામીને જાણનાર [તેમાં] મોહ અને રાગ-દ્વેષ કરે છે. એ પરિણામને અશુદ્ધ પરિણામ બંધ પરિણામ એટલે ભાવબંધ કહેવામાં આવે છે.
- આશ્રય (એટલે +) જેમાં સ્ફટિક મણિ રૂપનો દીપ તે વસ્તુ. તે નિર્મળ છે. સ્ફટિક તે સ્વચ્છ સ્વભાવ સ્વરૂપ છે. કાળા, રાતા, પીળા પાંદડાં + વાસણમાં રૂપવાળી એમાં જ કાળી, પીળી, રાતી ઝાંય પડે છે એ સ્ફટિકની મલિનતા છે. સ્વચ્છતા એનું મૂળ રૂપ છે અને કાળું, રાતું, પીળું એનું દ્વિતીય-બીજું રૂપ છે. મલિન એનું બીજું રૂપ છે.
- એમ આત્મા સ્ફટિક જેવો ચૈતન્ય-જ્ઞાન, દર્શન ઉપયોગવાળો છે અને પરપદાર્થનું નિમિત્ત છે. પરપદાર્થમાં તે મોહ અને રાગદ્વેષ કરે છે.
- 'મલિન આત્મસ્વભાવવાળો'- આમ જ્ઞાનની સ્વભાવને ભૂલીને તો પર્યાયદ્રષ્ટિને સ્વભાવ

[નિર્દો.

૧૭૫-૨

• આ નિરોગ શરીર છે - એ રોગ (ચિહ્ન) અને નિરોગ શરીર છે તેમાં એ દ્વૈત હતાં.
એવા ભાવબંધ પરિણામને [આત્મા] પોતે જ ઉત્પન્ન કરે છે.
• 'તેથી તે મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવ તેનું દ્વિતીય છે' - કેમ દ્વિતીય છે એમ કહે.
આત્મા પોતે એને કંઈ કરતું નથી. એ જડકર્મ તો પર છે, તેને અડતા પણ નથી.
તારી પર્યાયનો અડેલો ભાવ, પર્યાયમાં અડેલ છો! દ્રવ્ય-ગુણમાં નહિ. એ પર્યાયમાં સ્પર્શેલો
મોહ, રાગ-દ્વેષનો ભાવ; એ જ્ઞાયક ભગવતસ્વરૂપ ચૈતન્ય સ્ફુરિત એવું દળ એ પોતે એને
મોહ રાગદ્વેષ પરિણામ ઉ- એ દ્વિતીય થઈ ગયું. પોતે ભિન્નતાનો ભાવ તેને પોતે મલિન
ભાવ એમ ઉ છે. પોતે ત્રિકાળ એવું નિર્મળ દળ, પોતે ત્રિકાળ શુદ્ધ વિકાર પર્યાયની મલિનતા.
• મોહરાગદ્વેષાદિ ભાવ, એનું નામ ત્રિભાગ- ભાવ એનાથી જ પરિણામ થાય તે તેનું
દ્વિતીય છે.
• એ નિમિત્તની નિશ્ચય છોડે, ચૈતન્ય પુરુષ-ભગવાન તેને એને રુચિ ન છોડે એને પુણ્ય-
પાપ એને ભિન્નરૂપ ભાવ થયા વિના રહે નહિ.
• ગુનેગાર તું છો, બીજાને દોષ ન દે. હે આત્મા! તું ગુનો કરે છે. તારામાં તારી એકતા-
બુદ્ધિ છૂટીને પરમાં તે એકતાબુદ્ધિ કરે છે એ ગુનો તેં ઊભો કર્યો છે. તારો કરેલો છે તો
તારાથી ટળી શકે છે.
• રાગ-દ્વેષ તેને માટે પ્રતિભાસ થવાલાયક છે, પરંતુ કરવાલાયક નથી. એને એ જાણવા દેખવા
લાયક છે [જાણનાર દેખનાર છે], પણ જાણીને મોહ, રાગ-દ્વેષ કરે એવું એનું સ્વરૂપ નથી.
• તારા વિકારને ભૂલને મોહ રાગદ્વેષના બંધનનો દ્વિતીય ભાવ તેં ઊભો કર્યો છે.
એ દોષ એ વિકાર છે - પોતે સ્વભાવમાં એ ભાવબંધની પર્યાય છે. એ ભાવબંધની
પર્યાય પરદ્રવ્યમાં નથી.
• એને નરકનો ઉપાય સ્વ-પરપ્રકાશ ભિન્ન પુરુષ થવાનો (રહેવું તે છે.)
(અનુશ્રાવણ) • એક વિકારસ્વરૂપ ચૈતન્ય આત્મા ઇન્દ્રિયોની ટેવાતિ માત્રને એનાથી પ્રકારના ઇષ્ટ-અનિષ્ટ
પદાર્થોમાં મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમન થઈ જાય છે, તેનાથી નિપજી જાય છે એને પછી તે
મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવોથી બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવબંધની એ જ રીત આગમમાં કહી છે.
• જ્યાં પોતાના સ્વભાવને ન જાણતો થકો બાહ્યના પદાર્થોમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કલ્પના કરીને
તેનામાં અટકી જાય છે - એ જ ભાવબંધ છે અને એ જ સંસાર છે.
• ૧. બાહ્યના પદાર્થો છે, માટે ભાવબંધ થાય છે એમ નથી; [પરંતુ] જે જીવ એના લક્ષમાં નિમિત્ત-
હાનિ માનીને પ્રીતિનું સેવન કરે છે, તેને ભાવબંધ થાય છે.
૨. જો તે વસ્તુઓનો સંયોગ અલ્પકાળમાં સંબંધ છૂટી જાય તો ભાવબંધ છૂટી જાય એમ પણ
નથી; [પરંતુ] પર પદાર્થ મારા છે એને હું તેને છોડી શકું છું - એવું માન્યું છૂટવાથી ભાવબંધ છૂટે.
• અહીં પ્રશ્ન કરે છે કે બંધ તો બેના મળવાથી થાય છે, એકલો આત્મા બંધસ્વરૂપ કઈ
રીતે હોઈ શકે છે? તેને કહે છે કે એકલો આત્મા એને એનો મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ભાવ
- એમ હોવાથી મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ભાવથી મલિન સ્વભાવવાળો આત્મા સ્વયં જ ભાવબંધ છે.
• અહીં પ્રશ્ન છે કે આત્માની પર્યાય મોહ-રાગ-દ્વેષ 'દ્વિતીય' કઈ રીતે છે? તેને ઉત્તર દે છે
કે ભાવબંધ આત્માની અરૂપી વિકારી પર્યાય છે, તો કોઈ જડમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તથા
જડના કારણે પણ થતી નથી. મલિનતા આત્માની પર્યાયમાં થતી હોવાને કારણે તે આત્માની

સ્વરૂપલક્ષણને રોકે છે, સુખ ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી; જીવ પોતે (મોહ-રાગ-દ્વેષ વડે) વિભાવ રૂપ થાય છે. જો આત્માના અનંત ચિત્તસ્વભાવ અને હોત તો આત્માના સુખને ન રોકત, એટલા ચિત્તની સ્વભાવ માત્ર થઈ જાત; આ કારણે ચિત્તની સ્વભાવ અપેક્ષાએ આત્માના ઉપર ઉપર છે.

- આ ભાવબંધ અને બાહ્ય અને ઉપર મોહ-રાગ-દ્વેષ પરરૂપ થવાવાળો ભાવ છે. જો કે મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવનાની જ ઉત્પત્તિ પર્યાય છે, પરંતુ ઉત્પન્ન કારણ ભાવનાની મર્યાદાની બહાર છે, તેથી વિભાવ છે.
- પ્રશ્ન: તો પછી [આત્મા] "પોતાનાથી જ બંધ (-બંધરૂપ) છે" - એમ શા માટે કહ્યું છે?
ઉત્તર: પરદ્રવ્ય સાથેના બંધના નિષેધ માટે- એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

ગાથા-૧૭૫ : [illegible]

① જોડકાં જોડો :-

1.	સચિત્તસ્ય	A. ભેદ રહિત (અભેદ)
2.	નિચિત્તસ્ય	B. ભેદ સહિત
3.	સચિત્તસ્ય	A. રાગ સહિત
4.	નિચિત્તસ્ય	B. રાગ રહિત – વીતરાગ
5.	દર્શન	A. પોતાને અને પરને જુદા પાડ્યા વિના (ઉપયોગોનો) વેપાર; અભેદ-ઉપયોગ
6.	જ્ઞાન	B. આ આત્મા છે, આ પર છે, આ પરાદિ છે એવો ભેદ ઉપયોગ
7	પ્રતિભાસ્ય ભાવ / પ્રતિભાસ સ્વરૂપ	A. પ્રમેય, જ્ઞેય, આત્માના ભિન્ન ભિન્ન આકાર [-સ્વરૂપ] વાળા પદા
8	પ્રતિભાસક / પ્રતિભાસવાચ્ય	B. પ્રમાતા, જ્ઞાતા, આત્મા
9	સ્વચ્છ સ્વભાવ / સ્ફટિકનું મૂળ રૂપ	A. પરપદાર્થનું નિમિત્ત પામીને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપે પરિણમતો આત્મા
10	કાળા, રાતા, પીળા વાસણોમાં જડાયેલ સ્ફટિકમાં પડતી કાળી, રાતી, પીળી ઝાંય - તેની મલિનતા / સ્ફટિકનું વિકૃત રૂપ	B. આત્માનો જ્ઞાન દર્શનમય સ્વભાવ
11.	રાગ	A. નિરોગી શરીર તે ઠીક
12.	દ્વેષ	B. રોગી શરીર તે અઠીક

② સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. આ ગાથામાં ભાવલિંગનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે.
2. આ ગાથામાં 'સચિત્તસ્ય'નો અર્થ 'રાગસહિત' અને 'નિચિત્તસ્ય'નો અર્થ 'રાગ રહિત' - એમ થાય છે.
3. આ ગાથામાં 'સચિત્તસ્ય'નો અર્થ 'ભેદસહિત' અને 'નિચિત્તસ્ય'નો અર્થ 'ભેદ રહિત' એટલે 'અભેદ' - એમ થાય છે.
4. ત્રણે નય પદાર્થ વિષયક 'આભાસ' એટલે 'અનિશ્ચિત જ્ઞાનને પ્રતિભાસ કહે છે.
5. જેમાં સામાન્ય અને વિશેષ બેનું ઈત્યાદ અને ભાસ તેને પ્રતિભાસ કહે છે.

6. આત્મા ઉપયોગમય છે અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાન અને દર્શનથી પૂર્ણ છે.
7. "પદાર્થોને પામીને" - ટીકાના આ કથનનો અર્થ 'પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરીને, ભોગવીને, ગ્રહણ કરીને' - એવો થાય છે.
8. "પદાર્થોને પામીને" - ટીકાના આ કથનનો અર્થ 'પદાર્થોને જાણીને' એવો થાય.
9. મિથ્યાત્વને ટાળવા માટે મારે નિમિત્તની મિત્રતા છોડવી પડશે.
10. પર પદાર્થોને જાણી-દેખીને મોહ-રાગ-દ્વેષ કરવાં એ મારું સ્વરૂપ છે.
11. જો મારા જ્ઞાન ઉપયોગ સ્વરૂપને ભૂલીને મારી પર્યાયમાં મોહ-રાગ-દ્વેષના ભાવોનો દ્વિતીય ભાવ ઊભો કર્યો છે.
12. "ઉપરક્ત" અર્થાત્ રાગી, મલિન, કલુષિત. ["પર જેમનું નિમિત્ત છે એવા મોહ, રાગ, દ્વેષ વડે ઉપરક્ત આત્મસ્વભાવવાળો હોવાથી..."]
13. "પોતે એકલો જ બંધ (-બંધરૂપ) છે" અર્થાત્ જીવ ભાવબંધના પરિણામને એકલો જ ઉત્પન્ન કરે છે.
14. પર દ્રવ્ય સાથેના બંધના નિષેધને માટે "પોતે એકલો જ બંધ (-બંધરૂપ) છે" - એમ કહેવામાં આવ્યું છે.
15. જ્યારે મારો કુટુંબ-ઘર આદિ સાથેનો સંબંધ છૂટી જશે ત્યારે મારો ભાવબંધ પણ છૂટી જશે.

③ સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. જીવની પર્યાયમાં મલિનતા છે એવા આત્માને જ અહીં "ભાવબંધ" કહ્યો છે.
2. આત્માની જ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થતાં મોહ-રાગ-દ્વેષના પરિણામને "દ્વિતીય ચીજ" ન કહી શકાય.
3. જ્ઞાનની સ્વચ્છતાની અપેક્ષાએ પર્યાયની મલિનતાને દ્વિતીય ચીજ કહી છે.

ગાથા-૧૯૬

<u>ઉત્થાનિકા</u>:- હવે ભાવબંધની યુક્તિ અને દ્રવ્યબંધનું સ્વરૂપ કહે છે:-

<u>ગાથા</u>:- જે ભાવથી દેખે અને જાણે વિષયગત અર્થને,
તેનાથી છે ઉપરક્તતા; વળી કર્મબંધન તે વડે. ૧૯૬.

<u>અન્વયાર્થ</u>:- જીવ જે ભાવથી વિષયમાં આવેલ પદાર્થને દેખે છે અને જાણે છે, તેનાથી જ ઉપરક્ત થાય છે; વળી તેનાથી જ કર્મ બંધાય છે; -એમ ઉપદેશ છે.

<u>સારાંશ</u>: (૧૯૫ ગાથામાં) આમાં આત્મા ઉપયોગમય કહીને સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ કહ્યો હતો. હવે અહીં સાકાર અને નિરાકાર શબ્દ વાપરીને ઉપર ફરી સ્પષ્ટ કરે છે. વસ્તુ તો એક જ કહેલ છે. સવિકલ્પ એટલે સાકાર અને નિર્વિકલ્પ એટલે નિરાકાર.

- 'આ આત્મા સાકાર અને નિરાકાર પ્રતિભાસસ્વરૂપ...' સાકાર એટલે જ્ઞાન જેને સવિકલ્પ કહ્યું હતું. સાકાર એટલે પરનો આકાર નહિ; પરંતુ સ્વ-પરને જાણવાની પર્યાય થાય તેને સાકાર કહેવામાં આવે છે. પર વસ્તુનો આકાર પડે તો એ તો રૂપ [છે] અને આ તો અરૂપ છે. રૂપનો આકાર કેવી રીતે અરૂપમાં પડે? સ્વ અને પર વિભાગને જાણવાની સવિકલ્પ પરિણતિને સાકાર કહેવામાં આવે છે. સવિકલ્પ-સાકારનો અર્થ એમ નથી કે એનો આકાર અહીંયા આવે. જ્ઞેયનું સ્વરૂપ અને પોતાનું સ્વરૂપ છે તે જ્ઞાનમાં જણાય. એવી દશાને સાકાર દશા કહેવામાં આવે છે.
- આકારના ઘણા પ્રકાર છે [૧. જડનો આકાર; ૨. આત્મામાં પ્રદેશત્વ નામનો ગુણ છે, એને લઈને આત્મામાં આકાર થાય છે.] આ તો જ્ઞાનને સાકાર કહ્યું છે. એટલે જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વપરને જાણવાનો ભાવ (શક્તિ) એને સાકાર કહેવામાં આવે છે. એને વિશેષ કહો, સવિકલ્પ કહો, પરપ્રકાશક કહો. એ દરેક વસ્તુને ભિન્ન ભિન્ન પાડીને જાણવાનો સ્વભાવ, એવા ભાવને અહીંયા સાકાર કહેવામાં આવે છે.
- આ તો સાકાર એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપ- જાણવા દેખવાનો વેપાર કે જેમાં સ્વ અને પર બે જણાય, માટે સાકાર કહ્યું છે. બે જણાય માટે સવિકલ્પ કહ્યું છે. ઉપયોગ ભેદ પાડીને જાણે, હું અને બીજું બધું એક સાથે જાણે એવી દશાને સવિકલ્પ જ્ઞાન સાકાર જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.
- જાણવા-દેખવાનો તો સ્વભાવ છે; પણ (એ) દેખે છે, જાણે છે કઈ રીતે? કે મોહરૂપ અને મિથ્યાભાવથી દેખે છે. પદાર્થ દેખાતા હોય એમાંથી આ મારો, આ ઠીક લાગ્યું? એમ જ્ઞાનના (વિષય) પદાર્થને જાણે છે (એમાં) આ મને ઠીક, આ ઠીક લાગ્યું? એનો અર્થ શું? કે એ મોહ, રાગ-દ્વેષના ભાવથી દેખે-જાણે છે.
- પ્રતિભાસસ્વરૂપ = જેમાં જ્ઞેય (પદાર્થો) પ્રતિભાસે છે; પ્રતિભાસ્ય = પ્રતિભાસવાયોગ્ય જે પદાર્થ(ો) સમૂહ.
- જાણનાર દેખનાર સ્વભાવ હોવા છતાં જાણતા દેખતા મોહ અને રાગ-દ્વેષથી જાણે-દેખે છે એ જ એની મલિનતા છે. મોહરૂપ (જાણે દેખે છે) એટલે પરમાં સાવધાની કરીને- આ મારા વિષય છે, હું એનો કર્તા છું, એ મારા છે, હું એનો છું- એ મોહભાવથી દેખે છે.
- એવો જ્ઞાનદર્શનનો જોવું જાણવું તે આ છે. એને ફક્ત મોહથી પરમાં જોવું તે આ મારા. એને મિથ્યાભાવ કહે છે.
- માટે આત્માને જ્ઞાનમાં જાણવો (કે) હું જ્ઞાનઆનંદ છું, દેહ-બધા મારામાં છે જ નહિ.

- જાણવા દેખવાનું ક્રિયા નીપજતાં જોયું 'આ મારું' એવા મોહને જોડી દીધો એ ભાવબંધ છે. એ મોહને જાણે છે તો રાગાદિ જાણે છે. આ મન ઇત્યાદિ છે.
- 'આ વાણી મારી', 'આ તેની મારી' - એવું ખાંડ કેવું?
- જે પદાર્થ જે રીતે જે કાળે જેવો હોય તેમાં સારો-નરસો કહેવો શું? પિંડરૂપ પરમાણુ સારા અને નરસા (છે એમ) કહ્યું ક્યાં? જે વસ્તુ જે રીતે છે તે રીતે પોતામાં પ્રતિભાસ ન કરતાં પ્રતિભાસસ્વરૂપ જાણવા દેખવામાં ન રાખતાં એ ઉપરાંત વધારે આ ઠીક લાગે (ઇ નિશ્ચય ભાવ છે). એ પરમાણુઓ જે રીતની અવસ્થાપણે પરિણમ્યા છે, તે તેનો કાળ અને તે તેનું રૂપ છે. હવે, તેના રૂપમાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કહેવું શું રીતે?
- અહીં તો પુદ્ગલનાં સ્વભાવનું (નિરૂપણ ચાલે છે). સ્વ એટલે જેવા સ્વ જે રીતે છે તેનું વર્ણન છે. આત્મા જાણવા-દેખવાના ઉપયોગમય છે અને જેવા પરસ્વ પ્રતિભાસ થવા યોગ્ય હોય છે. એ સિવાય એમાં કાંઈ થઈ છે નહિ.
- ઉપરના કહ્યો + ઉપયોગ કહ્યો (બંને આત્મા છે).
- 'સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વસ્થાનીય ભાવબંધ છે' = સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા સમાન. (જેમ પુદ્ગલમાં વિશિષ્ટ સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતા તે બંધ છે, તેમ જીવમાં રાગદ્વેષરૂપ વિકાર તે ભાવબંધ છે.) સ્નિગ્ધતાનું નામ ચીકાશપણું અને [રૂક્ષતાનું નામ] લુખાપણું જેમ જડમાં છે એમ આત્મામાં એના સમાન રાગ-દ્વેષ અને મોહ એ ભાવબંધ (છે એ) ચીકાશ અને લુખાશ સમાન છે.
- એ ભાવબંધને ટાળવાનો ઉપાય જાણન-દેખનમય મારો ઉપયોગ આત્મા એવો આત્મા શાન દર્શન ઉપયોગસ્વરૂપ પૂર્ણ છું. એવો દૃષ્ટિને ઉપયોગનો આશ્રય મન એટલે આત્માનો [આશ્રય] મન [તો] ઇ ચીકાશ લુખાશ સમાન જે મોહ છે એ ઉત્પન્ન થાય નહિ.
- જીવ મોહ અને રાગ-દ્વેષથી જાણે દેખવાનું ભિન્ન થયું એ ભાવબંધ (છે). નવા દ્રવ્યબંધનું એ ભાવબંધ નિમિત્ત કારણ છે.

પાદટીપ(= footnote) 'સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વસ્થાનીય ભાવબંધ = સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા સમાન ભાવબંધ. જેમ પુદ્ગલમાં વિશિષ્ટ સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતા તે બંધ છે, તેમ જીવમાં રાગદ્વેષરૂપ વિકાર તે ભાવબંધ છે.

- આત્મામાં એક પુદ્ગલ નામનો ગુણ છે. એને લઈને આત્મામાં આકાર થાય છે [તેને નહિ, પરંતુ] એ તો જ્ઞાનનો આકાર કહ્યું છે.
- [આત્મા] નિરંજન નિરાકાર છે, એ બીજી વાત છે. નિરંજન નિરાકારનો અર્થ એમાં બીજો આકાર નથી, જડનો આકાર એમાં નથી, બાકી એનો આકાર છે. એના શરીર પ્રમાણે પોતાના પ્રદેશત્વગુણને લઈને આકારપણે પરિણમ્યું એ પણ એક આકાર છે.
- આત્મા અસંખ્યપ્રદેશી વસ્તુ હોવા છતાં એને જે ભાવબંધ થાય છે, એની યુક્તિ વર્ણવે છે, અને એ ભાવબંધ નવા દ્રવ્યબંધનું - જડ (કર્મ) બંધાવાનું કારણ છે, એ જ ભાવે છે

અનુસંધાન: ભાવબંધને કારણે દ્રવ્યબંધ થતો નથી, ભાવબંધ તો નિમિત્તમાત્ર છે. આત્મા વસ્તુ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર છે. [જીવ] રાગ દ્વેષ કરે એટલે દ્રવ્યબંધ થાય-એમ [પણ] નથી, તે તો પોત પોતાના કાળમાં થાય છે. તેમાં ભાવબંધ નિમિત્તમાત્ર છે. આત્મામાં તો એક ભાવબંધ જ છે, નવા દ્રવ્યકર્મોનો બંધ તો જૂનાં દ્રવ્યકર્મ સાથે સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતાના આધાર પડે થાય છે.
- વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે આ જ ભાવબંધનું નિમિત્ત પામીને નવાં દ્રવ્યકર્મ પૂર્વ દ્રવ્યકર્મોની સાથે સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતાના આધારે બંધનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સાથે જ તે [નવાં] દ્રવ્યકર્મોના

પુદ્ગલ આત્મપ્રદેશોની સાથે એકક્ષેત્રાવગાહરૂપે બંધાય છે, પ્રકૃતિરૂપે પરિણમે છે, સ્થિતિ અનુસાર રહે છે અને સમય પાકીને ફળ આપીને ખરી જાય છે. આ રીતે અહીં પ્રદેશબંધ, પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ-એમ ચારેય ઘટિત થઈ જાય છે.

- જીવ રાગની ઇચ્છા કરે તો સંયોગો મળે અથવા ન પણ મળે અથવા ઇચ્છિત પ્રકારના સંયોગો અને ભાવના સાથ વચ્ચે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સદા બનતો નથી, ક્યારે ક્યારે જ બને છે; પરંતુ જ્યાં રાગનો અને જડકર્મનો અનિવાર્ય નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે જ, ત્યાં પણ રાગ જડકર્મનો કર્તા નથી; તો પછી જ્યાં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સદા બનતો નથી - ક્યારે ક્યારે જ બને છે, ત્યાં પર પદાર્થોના કર્તા-ભોક્તા હોવાના ભાવો આપણા કેવી રીતે હોઈ શકે છે?

ગાથા-૧૧૬ : દર્શનચારી

(૧) જોડકાં જોડો :-

1	સવિકલ્પ	A. નિરાકાર
2	નિર્વિકલ્પ	B. સાકાર
3	સાકાર	A. દર્શન ઉપયોગ
4	નિરાકાર	B. સ્વપરને જાણવાનો જ્ઞાનનો પર્યાય
5	દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મ	A. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ
6	આત્મા અને દ્રવ્યકર્મ	B. એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. સાકાર એટલે પરનો આકાર.
2. સ્વપરના સ્વરૂપને જાણવાની સવિકલ્પ પરિણતિને સાકાર (જ્ઞાન) કહે છે.
3. દરેક પદાર્થને ભિન્ન ભિન્ન પાડીને જાણવાના સ્વભાવને સાકાર (જ્ઞાન) કહે છે.
4. પચાસ છોકરાઓમાંથી આ છોકરો મારો છે - એમ હું સ્પષ્ટ ભેદથી દેખી-જાણી શકું છું.
5. પચાસ છોકરાઓમાંથી આ છોકરો મારો છે - એમ જાણનાર મોહ-રાગ-દ્વેષના ભેદથી દેખે-જાણે છે.
6. આ બધા બાળકો મારા દીકરા બરાબર છે અને તેનું ભલું કરવું એ મારું કર્તવ્ય છે - એમ વિચારવું એને આ ગાથામાં દર્શનઉપયોગથી દેખવા જાણવાને બદલે મિથ્યાત્વભાવથી દેખવું જાણવું કહ્યું છે.
7. પરમાં સાવધાની રાખીને જાણવું એ જ ગંભીરતા છે.
8. જાણવા-દેખવાની સાથે મોહને જોડી દેવો એ ભાવહિંસા છે.
9. 'ઉપરત' અને 'ઉપરાગ' બન્ને એકાર્થ છે.
10. પુદ્ગલમાં વિશેષ સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વ તે બંધ છે, તેમ જીવમાં ચીકાશ-લુખાશ સમાન રાગ-દ્વેષ તે બંધ છે.
11. જીવનો ભાવબંધ તે નવા દ્રવ્યબંધનું નિશ્ચય કારણ છે.
12. જીવનો ભાવબંધ તે નવા દ્રવ્યબંધનું નિમિત્ત કારણ છે. એવો વ્યવહારનયનો પ્રકાર છે.
13. હું ઉપયોગસ્વરૂપ પૂર્ણ છું - એવો અનુભવ તેના મોહ ક્ષયનો ઉપાય નથી.
14. આત્મા ઉપયોગમય છે, પર સાથે તેના પરિણામ દીવા જેવા સહજ હોય છે; એ સિવાય બીજું કાંઈ છે નહિ.
15. રંગો જુદા છે, તેના જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે; પરંતુ તેને સારા-નરસા જાણવા એ વિકારનું કારણ છે.

③ ખરું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. રૂપનો આકાર અરૂપમાં પડે છે.
2. રૂપનું સ્વરૂપ અરૂપ આત્મામાં જણાય છે. તેને જ્ઞાનની સાકાર દશા કહેવાય છે
3. જ્ઞાન રૂપ છે, દર્શન અરૂપ છે.
4. આત્મા નિરંજન નિરાકાર છે, માટે તેને કોઈ આકાર નથી.
5. પરતુલ્ય ગુણને કારણે આત્માને શરીર પ્રમાણ આકાર હોય છે.
6. આત્માના પ્રદેશત્વ ગુણની પર્યાયને કારણે આત્મા સાકાર છે, એમ કહી શકાય છે
7. જીવના ભાવ (ઈચ્છા) અને બહારના સંયોગો વચ્ચે અનિવાર્ય નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.
8. જીવના રાગ અને જડકર્મના બંધ વચ્ચે અનિવાર્ય નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

ઉત્થાનિકા:- હવે પુદ્ગલબંધનું સ્વરૂપ, જીવબંધનું સ્વરૂપ અને તે બંનેના બંધનું સ્વરૂપ બતાવે છે:-

ગાથા: રાગાદિ સહ આત્મા તણો, ને સ્પર્શ સહ પુદ્ગલ તણો,
અન્યોન્ય જે અવગાહ તેને બંધ ઉભયાત્મક કહ્યો. ૧૭૭.

અન્વયાર્થ:- સ્પર્શો સાથે પુદ્ગલોનો બંધ, રાગાદિક સાથે જીવનો બંધ અને અન્યોન્ય અવગાહ તે પુદ્ગલજીવાત્મક બંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- • હવે આ ગાથા દ્વારા ત્રણ બંધની વ્યાખ્યા કરે છે. પુદ્ગલ પુદ્ગલમાં જૂના અને નવાનો બંધ થઈ જાય છે એ પુદ્ગલબંધ, જીવને વિકારનું પરિણમન (તે) ભાવબંધ અને બન્નેનું એક ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધે રહેવું તે ઉભયબંધ (કહેવાય છે).

• સ્વતંત્ર રહીને થઈ રહેલ પોતાનું પરિણમન, બદલાતું રહ્યા છે અને પુસ્તકના બાકીમાં આ ત્રણ બંધનું સ્વરૂપ સ્વતંત્ર છે અને તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

• "...સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વરૂપ સ્પર્શવિશેષો..." - ચીકાશ અને લુખાશરૂપ સ્પર્શવિશેષ એટલે બે ગુણ, ચાર ગુણ, છ ગુણ, આઠ ગુણ કે ત્રણ, પાંચ વગેરે એમ છે ને? એ "(-ખાસ સ્પર્શો) સાથે એકત્વપરિણામ તે કેવળ પુદ્ગલબંધ છે" - પુદ્ગલ પુદ્ગલમાં પણ એકબીજા યોગ્યતા પ્રમાણે બે, ત્રણ, ચાર, અનંત નવા પરમાણુના સ્કંધો બંધાય એનું નામ પુદ્ગલબંધ કહેવામાં આવે છે; એટલે જૂના કર્મ સાથે નવા બંધાય એમાં પણ સ્પર્શની ચીકાશ, લુખાશની યોગ્યતા પ્રમાણે બંધન થાય છે.

• નવા પુદ્ગલકર્મો બંધાય એમાં પણ એવા સ્પર્શવિશેષને કારણે એકત્વપરિણામ થાય. જૂના સાથે નવા થાય અને પણ એ રીતે એકત્વપરિણામ થાય. નવા રજકણ રજકણ ભેગા થઈને સ્કંધરૂપે બંધાય; જૂના સાથે નવાનો બંધ પણ એ પ્રમાણે થાય.

• એ તો કર્મબંધની વાત છે, પરંતુ આ જીવમાં પણ એમ છે. એવો જ એનો પર્યાયધર્મ.

• "ઔપાધિક મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પર્યાયો..." - ભગવાન આત્મા ત્રિકાળાનંદ શુદ્ધ ઉપયોગમય, એ ઉપયોગમાં આનંદ આદિ એની શુદ્ધિનો આખો ભંડાર, એવા સ્વભાવ સાથે, એના બદલે સાથે મોહ અને રાગ-દ્વેષની પર્યાયના એકત્વ પરિણામ (થવા) - એકપણું થવું એને ભાવબંધ કહે છે.

• સાત તત્ત્વમાં બંધ નાખ્યો આવે છે ને? અજીવનો બંધ, જીવનો બંધ, અને જાણનારો આત્મા જાણનાર દેખનાર ભગવાન, એવા સ્વભાવનું ભાન (થયા) પછી બંધ સાથે એકત્વપરિણામ (થવા) નથી. ત્યારે એનો બંધને જાણ્યો કહેવાય.

• હવે આ બંધનો પડખાંઓ પકડ્યા કેમ? કે, ભગવાન ઉપયોગમય આનંદ છે એની સંભાળ કરી નહિ માટે આ ભાવબંધનું ઝીણું પડ્યું છે. નિશ્ચયથી તો આ પડખાંઓ પકડ્યા છે.

• ભાવબંધ એ અરૂપ છે, પુદ્ગલ પુદ્ગલનો બંધ એ તો રૂપી છે.

• હવે ત્રીજું. "વિશિષ્ટતર પરસ્પર અવગાહ..." - જ્યાં કર્મ છે ત્યાં આત્મા રહેલો છે અને જ્યાં આત્મા છે ત્યાં કર્મ રહેલાં છે. પરંતુ એ વિશિષ્ટતર પરસ્પર અવગાહ છે; બાકી તો ત્યાં તો ધર્માસ્તિ અને અધર્માસ્તિ પણ રહેલાં છે (પરંતુ) એ ખાસ આવ્યા જ વિશિષ્ટતર પરસ્પર અવગાહ એમાં નથી. આ તો ખાસ (અવગાહ) છે. આ વિકાર કરે, ત્યાં (કર્મ) બંધાય, એનો ઉદય આવે અને જીવ પોતે વિકાર કરે તો (વિકાર થાય). એવો ખાસ બેવડો

111-2

નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધવાળો, એને અન્યોન્ય અન્યોન્યાવગાહ રહ્યા એને ઉભયબંધ કહેવામાં આવે છે.

- અવગાહ એટલે રહેવું, વ્યાપવું.
- આત્માના જાણવા દેખવાના સ્વભાવવાળો હોવા છતાં મોહ અને રાગ-દ્વેષના વશીભૂત બનીને જાણે દેખે છે. આ મારા, હું એનો, આ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ-એવા મલિન પર્યાય દ્વારા જાણવા દેખવાનું કામ કરે છે. એટલે જ્ઞેયને જ્ઞેય તરીકે ન જાણતાં એમ સર્વ મારું, આ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ, એવા માન્યતાપૂર્વક રાગ અને દ્વેષને ઉત્પન્ન કરે છે એ એને દુઃખદાયક અહિત એવો ભાવબંધ છે.
- એક પરમાણુએ પરમાણુ જેવા રૂપને ચિકાશ રૂક્ષતાની રચનામાં બંધ પડે એ દ્રવ્યબંધ છે. એ બંનેનું પરસ્પર નિમિત્ત-નૈમિત્તિકપણે રહેવું - અને જીવાએ ખાસ નિમિત્તપણાને ધરાવી રહેવું એને બંને ઉભયબંધ કહેવામાં આવે છે.
- ગુરુદેવ: અને બંધ થાય એટલે બંધ ખ્યાલ થાય.

પૂ.ગુરુદેવશ્રી: ભાવબંધ ગયો એટલે દ્રવ્યબંધ ગયો અને અન્યોન્યાવગાહ પણ ગયો, છૂટી જાય.

- જ્ઞાનના જ્ઞેયો જાણવાલાયક છે અને દેખવાલાયક છે, રક્ષા કરવાલાયક છે અને મારવાલાયક છે - એવા માન્યતાનો મિથ્યા મોહ, અજ્ઞાન (છે). એ તો ભાવબંધના બીજ નાખ્યાં છે. એને સ્વભાવની દૃષ્ટિ હતી નહિ. નિજ સ્વભાવ? શું છે? એની દૃષ્ટિ કરે તો નાશ થાય, બીજો કોઈ નાશ થવાનો ઉપાય નહિ.

(અનુવાદ) પૂર્વે બંધાયેલા પૌદ્ગલિક કર્મો સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ સ્પર્શથી નવીન કાર્મણ વર્ગણાને કર્મરૂપ પિંડનું ગઠન કરે છે. જીવના રાગાદિરૂપ અશુદ્ધોપયોગથી નવા મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ વિભાવોની સંરચના થાય છે. આ બંનેનો એક સ્થાને સંયોગ થતાં જીવ-પુદ્ગલાત્મકબંધ થાય છે- એને કહેવામાં આવે છે. ભેદજ્ઞાની જીવોએ સિદ્ધાંત શાસ્ત્રોનું મંથન કરીને બંધના પુદ્ગલબંધ, જીવબંધ અને ઉભયબંધ- એવા ત્રણ ભેદ બતાવ્યા છે.

- જ્ઞેય બે પ્રકારના છે. ઈષ્ટ જ્ઞેય અને અનિષ્ટ જ્ઞેય. અનાદિ કાળની પદ્ધતિ જીવનું નુકશાન કરે નહિ - એવું પુદ્ગલબંધ (દ્રવ્યબંધ)નું સ્વરૂપ જાણવું. પરપદાર્થ સાથે એકત્વનું પરિણામ અર્થાત અજ્ઞાનવશ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ જ ભાવબંધ કહેવાય છે. જ્ઞાનના બધા પદાર્થો જ્ઞેય છે, એ જ્ઞેયોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટપણું નહિ, તોપણ અજ્ઞાની જીવ જ્ઞેયોમાં બે ભેદ કરીને કેટલાકને ઈષ્ટ અને કેટલાકને અનિષ્ટ માને છે. મોહ-રાગ-દ્વેષ કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂલીને પરની સાથે એકત્વપરિણામ કરે છે, તે જ ભાવબંધ છે.
- એકનું બંધન થઈ શકતું નહિ. એક તરફ ચિદાનંદ જ્ઞાન-દર્શન શુદ્ધસ્વરૂપ જીવ અને બીજી તરફ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પદાર્થોમાં મોહ-રાગ-દ્વેષવાળી પરિણતિ બુદ્ધિ- બંનેથી ભાવબંધ છે.
- નિરુપાધિ તત્ત્વનું ઉપાધિવાળી પર્યાયની સાથે બંધન થાય છે. શુદ્ધસ્વરૂપનું અશુદ્ધ પર્યાયની સાથે બંધન [થાય] છે. નિરાકુળ સ્વભાવનું આકુળતારૂપ રાગ-દ્વેષ સાથે બંધન છે; પરંતુ જડકર્મની સાથે અથવા પર-પદાર્થ સાથે બંધન નહિ. આમ પ્રથમ નિશ્ચય કરવું જોઈએ. જીવ તો શુદ્ધ અનાકુળ શાંતરસરૂપ છે, તેનું અશાંતરસ- રાગ દ્વેષ- આકુળતા સાથે બંધન છે.
- સ્વાશ્રય: ત્રિકાળી આનંદઘન શુદ્ધ, ત્રિકાળી જ્ઞાન-દર્શન શુદ્ધ અને રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવબંધ

અશુદ્ધિ – આ ત્રણ સ્વરૂપ કહ્યાં છે.

- પર્યાય: આત્માની પર્યાયનુ શુદ્ધિ, આત્માની સ્વાભાવિક ગુણ શુદ્ધિ અને સંસાર-ભૂમિકામાં કર્મો હોવાવાળી અવસ્થા – આ ત્રણ પર્યાય છે.
- ભાવબંધ, દ્રવ્યબંધ અને ઉભયબંધ ત્રણે પર્યાયો છે – જ્ઞેય છે. તેનું સ્વરૂપ જાણીને 'નિજ આત્મા આ ત્રણેય બંધોથી રહિત છે' – એવા શુદ્ધ જ્ઞાન કરવા તે જ હિત છે.
- આ સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે જૂના પૌદ્ગલિક દ્રવ્યકર્મોની સાથે નવા પૌદ્ગલિક દ્રવ્યકર્મોનો બંધ નિયમાનુસાર થાય છે. જિનાગમમાં સ્પર્શરૂપ બંધના પ્રકાર નિયમો છે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષમાં બંધ થાય છે, બે ગુણ અધિક હોય તો બંધ થાય છે, જઘન્ય ગુણોમાં બંધ થતો નથી આદિ નિયમો અનુસાર થતો બંધ, સ્પર્શ રહિત જીવ અને પુદ્ગલમાં કેમ રીતે થઈ શકે છે? આ જ કારણે અહીં એમ કહ્યું છે કે નવા દ્રવ્યકર્મનો બંધ જૂના દ્રવ્યકર્મ સાથે થાય છે અને જીવની સાથે મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ભાવબંધ થાય છે.
- "નિમિત્તમાત્ર" શબ્દના માધ્યમથી આચાર્ય એમ કહેવા માંગે છે કે રાગી જીવ અને પુદ્ગલ કર્મની વચ્ચે નિશ્ચયનો કોઈ સંબંધ છે જ નહિ, પરંતુ જે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે, તે પણ નિમિત્ત પ્રકારનો છે; કારણ કે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ તો ધર્માદિ [ચાર] દ્રવ્યોની સાથે પણ છે પરંતુ તે એવો નથી કે જેવો જીવ અને દ્રવ્યકર્મ વચ્ચે છે.
- ધર્માદિ દ્રવ્યોની સાથે જે એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે, તેનો કર્તૃત્વાદિનું નિમિત્ત નથી, કોઈ બંધન નથી; કિંતુ દ્રવ્યકર્મ અને દેહાદિ નોકર્મ સાથે હોવાવાળા એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધમાં કર્તૃત્વ નિમિત્ત છે અને સુનિશ્ચિત સમજને માટે એક ક્ષેત્રમાં રહેવારૂપ બંધન છે.

ગાથા-૧૧૧ : સ્વાધ્યાય

① જોડકાં જોડો :-

1. દ્રવ્યબંધ	A. મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ઔપાધિક ભાવો સાથે જીવનું એકત્વ પરિણામ
2. ભાવબંધ	B. જીવ અને પુદ્ગલનો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સહિત વિશિષ્ટતર પરસ્પર અવગાહ સંબંધ
3. ઉભયબંધ	C. કર્મપુદ્ગલોના સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતારૂપ સ્પર્શવિશેષો સાથે એકત્વપરિણામ.

4. દ્રવ્યબંધ	A. રૂપી
5. ભાવબંધ	B. અરૂપી

6. જીવ અને કર્મપુદ્ગલ	A. પરસ્પર અવગાહ સંબંધ
7. જીવ અને ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યો	B. વિશિષ્ટતર પરસ્પર અવગાહ સંબંધ

② સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. જીવ અને પુદ્ગલકર્મના એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધને ઉભયબંધ કહે છે.
2. સિદ્ધ ભગવાનના આત્મપ્રદેશો સાથે એકક્ષેત્રાવગાહપણે કોઈ કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલો રહેતા નથી.
3. સિદ્ધ ભગવાનના આત્મપ્રદેશો સાથે એકક્ષેત્રાવગાહપણે કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલો રહે છે, એ અપેક્ષાએ સિદ્ધ ભગવાનને પણ ઉભયબંધ હોય છે એમ કહી શકાય છે.
4. જીવ અને કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલો જો નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ સહિત એકક્ષેત્રાવગાહપણે રહે તો જ તેને ઉભયબંધ કહેવાય છે, માટે સિદ્ધભગવાનને ઉભયબંધ નથી.
5. પુદ્ગલસ્કંધોને દ્રવ્યબંધ હોય છે.
6. છદ્મસ્થ જીવ રાગી હોય છે, અરિહંત ભગવાન વીતરાગી હોય છે; માટે છદ્મસ્થને ભાવબંધ હોય છે, પરંતુ અરિહંત ભગવાનને ભાવબંધ હોતો નથી.
7. નવા કર્મો જૂના કર્મો સાથે બંધાઈ શકતા નથી, કારણ કે જૂના કર્મો ખરી જાય છે.
8. કર્મબંધની જેમ નોકર્મ પણ એકક્ષેત્રાવગાહે બંધાય છે.
9. જીવના મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ ઔપાધિક પર્યાય સાથેના એકત્વપરિણામને-એકપણાને ભાવબંધ કહે છે.
10. જ્યારે જીવ વિભાવી પરિણામ સાથે એકત્વ કરતો નથી, ત્યારે તે બંધનો માત્ર જાણનાર જ રહે છે.
11. જીવ અને ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યોને પરસ્પર અવગાહ છે, માટે તેમને પણ ઉભયબંધ છે.
12. હું જો મોહ-રાગ-દ્વેષના વશમાં પડેલો રહીને જાણવાનું બંધ કરીને તેમને ફક્ત રાચ નહીં જાણું તો મારા સંસારનો અંત નિકટ છે.
13. ભાવબંધ થાય એટલે દ્રવ્યબંધ તથા ઉભયબંધ થાય જ.

14. આ ચાર અધિભારમાં આવર્તકોષ્ટકનાં ચારોના બે ભાગ ધરાવે છે: એક ઉપર અને બીજો અપૂર્ણ.

15. ઉભયબંધ આયનિક બંધ અને પુરક બંધ કરતાં નિર્બળ હોય છે.

③ ખરું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. વિરુદ્ધ ભારનું આકર્ષણરૂપ સ્થિર-વિદ્યુત-બળની મદદ વડે બંધન થાય છે.
2. ધાતુની આયનીકરણ ઊર્જા નીચી હોવાથી આયનિક બંધ બનાવવાનું વલણ ધરાવે છે.
3. એકલબંધ, દ્વિબંધ અને ઉભયબંધ - એ ત્રણેય પ્રકારો છે.
4. ક્લોરિન અને ... સ્વભાવવાળા પરમાણુઓ વચ્ચે બંધ રચી શકતા નથી.
5. સમાન ગુણવાળા પરમાણુઓમાં બંધ થતો નથી.
6. બે જુદા સ્વભાવવાળા પરમાણુ વચ્ચે બંધ થાય છે.
7. દ્રવ્યમાં ... ઇલેક્ટ્રોનના ... સંયોજનમાં ... હોય છે.
8. દ્રવ્યમાં ... ઇલેક્ટ્રોનના ... સંયોજન ... હોય છે.

ગાથા-૧૭૮

ઉત્થાનિકા: હવે દ્રવ્યબંધનો હેતુ ભાવબંધ છે એમ પ્રગટ કરે છે—

ગાથા:

સપ્રદેશ છે તે જીવ, જીવપ્રદેશોમાં આવે અને
પુદ્ગલસમૂહ રહે યથોચિત, જાય છે, બંધાય છે. ૧૭૮.

અન્વયાર્થ: તે આત્મા સપ્રદેશ છે; તે પ્રદેશોમાં પુદ્ગલસમૂહો પ્રવેશે છે, યથાયોગ્ય રહે છે, જાય છે અને બંધાય છે.

સારાંશ:
- પોતાના રાગ, દ્વેષ, મોહ આદિ શુદ્ધસ્વરૂપને ચૂકીને આત્માના પ્રદેશોમાં જે પરિસ્પંદ-કંપન થાય છે અને આત્મામાં જે રાગ-દ્વેષ અને મોહના પરિણામ થાય છે તે ભાવબંધ કહેવાય છે. આ ભાવબંધ દ્રવ્યબંધનું નિમિત્ત છે—તથા જડકર્મનું નિમિત્ત છે.
- આત્મા લોકાકાશતુલ્ય અસંખ્ય પ્રદેશવાળો છે, [પરંતુ નહિ ખંડ] નિરંતરતામાં તે વ્યાપ્ય છે એમ.
- 'આત્મ' અંતરંગ નિમિત્ત. મન-વચન-કાયાના યોગોના નિમિત્તમાં આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જેટલું, જેવા પ્રકારનું કંપન થાય છે, તે પ્રકારે કર્મપુદ્ગલના સ્કંધો સ્વયમેવ પરિસ્પંદવાળા—કંપનવાળા થાય છે.

પ્રવેશ છે
- આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશ છે. ત્યાં કંપનના પ્રમાણમાં જડ પરમાણુનો સમૂહ અંદર પ્રવેશ કરે છે [જેટલા] પ્રદેશોની સીમામાં પ્રવેશ કરે છે, તેને પ્રદેશબંધ કહે છે. તેઓ એકક્ષેત્રાવગાહ-રૂપે પ્રવેશ કરે છે, [આત્માના] અસંખ્ય પ્રદેશોમાં ઘૂસી જતા નથી.
- અહીં કંપનના પ્રમાણમાં તે પરમાણુઓની સંખ્યાદિ પર્યાયોમાંથી [કે જેઓ] સ્વયમેવ કંપન[સ્વભાવ]વાળા છે, [તેમનામાં] સ્વયમેવ કંપન થઈને [તેઓ] અસંખ્ય પ્રદેશ આત્મામાં તે પ્રદેશોની સીમાએ પ્રવેશ કરે છે.

સ્થિતિ છે
- આત્માના જેટલા મોહ, રાગ-દ્વેષ પરિણામ છે તે પ્રમાણમાં સ્થિતિરૂપ પુદ્ગલ ત્યાં રહે છે. રહે છે તે સ્થિતિ છે.

અનુભાગ છે
- "ઓર બન ગઈ".. સ્વયમેવ તેનો પાક આવતા જાય તો જાય છે, નાશ થાય છે; અનુભાગ દઈને ફળ પણ તેના કારણે થાય છે.

પ્રકૃતિ છે
- અને એ બધાને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવ હોય તો બંધાય પણ છે.— જો તેમાં કંપનની સાથે જેટલા પ્રમાણમાં નિજાત્મ ભાવ હોય કે હું પરદ્રવ્યનું કરી શકું છું, પરદ્રવ્ય મારા (મારું) થાય છે આદિ જેટલા પ્રમાણમાં આત્મામાં મોહ અને રાગ-દ્વેષ થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે (કર્મ) પ્રકૃતિ બંધાય પણ છે. [આમ] પ્રકૃતિ, પ્રદેશ, સ્થિતિ અને અનુભાગ ચારેય આવી ગયા.
- હવે પછી બંધનો નાશ કેમ કરીને થાય છે તે ૧૭૯ (ગાથામાં) કહેશે.
- 'ધવલ'ના ૧૩મા ભાગમાં એમ આવે છે કે ભગવાન [illegible] અનુવાદ કરવામાં આવ્યું છે. ૩૭ મી ગાથા છે. તે તો નિમિત્તનું કથન છે. તેનો અર્થ છે કે જેની રચનાની ભૂમિકા છે તેને ભગવાન નિમિત્ત બને છે. ઉપાદાનભાવ ઉત્પન્ન થયો, ભાવરાગભાવ ઉત્પન્ન થયો તેમાં ઉપદેશ પર કરવા કરનાર છે અને અનુવાદ કરવામાં આવ્યું છે એમ ઉપચારથી કહેવામાં આવે છે.
- રાગ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચય અને રાગ-દ્વેષ, અજ્ઞાનભાવ. નિશ્ચય અનિત્યપણું—જૂઠો અનિત્યપણું અને રાગ-દ્વેષ એ ત્રણેને અહીં રાગ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યાં છે.
- આ રીતે નિશ્ચયથી જડ બંધ-ભાવકર્મ બંધનો જડનો ભાવબંધ હેતુ નામ નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે.

- [શ્રી ષટ્ખંડાગમની] ધવલા [ટીકા]માં શ્રી વીરસેનાચાર્યની ગાથાઓ છે.

(અનુવાદ) આચાર્ય જયસેન કહે છે કે 'પ્રવેશ કરે છે' તેથી પ્રદેશબંધ, 'રહે છે' તેથી સ્થિતિબંધ, 'ફળ દઈને ખરી જાય છે' તેથી અનુભાગબંધ અને 'બંધાય છે' તેથી પ્રકૃતિબંધ - આ રીતે આ ગાથાઓમાં ચારેય પ્રકારના બંધોની ચર્ચા આવી છે.

- આત્માના પ્રદેશોમાં મન-વચન-કાયાના યોગથી જે કંપન થાય છે તેને યોગ કહે છે. તેના નિમિત્તથી જ કાર્મણવર્ગણાઓના સ્કંધ આવે છે અને બંધાય છે તે ઉપરથી આસ્રવ છે અને પ્રકૃતિ-પ્રદેશબંધ છે.
મોહ-રાગ-દ્વેષથી જે પ્રકારના ભાવ રહે છે તેને અનુસાર જ સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

- આ લોકમાં આ સંસારી જીવ પુદ્ગલ પિંડરૂપ વર્ગણાઓથી નિર્મિત શરીરનું અનુસરણ કરે છે. મન, વચન અને કાય વર્ગણાઓના અવલંબનથી આત્મપ્રદેશોનું કંપન થાય છે. તેના જ અનુસાર આત્મપ્રદેશોમાં કાર્મણવર્ગણાઓ પ્રવેશ કરે છે અને મોહ-રાગ-દ્વેષ અનુસાર બંધાય છે, સ્થિતિ અનુસાર રહે છે અને ફળ આપીને રસ આપીને ખરી જાય છે.

- કર્મ સ્કંધના કારણો આવે છે અને જાય છે, તેમાં કંપન નિમિત્તમાત્ર છે. કંપન યોગગુણની વિકારી પર્યાય છે. એ યોગના નિમિત્તથી જ કર્મમાં પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. કષાયના નિમિત્તથી કર્મમાં સ્થિતિબંધ તથા અનુભાગબંધ પડે છે. સ્થિતિ અને રસનો બંધ (અનુભાગબંધ) કર્મની સ્વયંની યોગ્યતાને કારણે પડે છે.

- દૂધ-પાણીની જેમ જીવ સાથે જે અનાદિકાળનો સંબંધ થાય છે તેને (ગાથા ૧૧૭ માં) '[illegible]' વિશેષણથી સંબોધિત કરવામાં આવ્યો છે.

ગાથા-૧૭૮ : ઉત્તરવહી

(૧) જોડકાં જોડો :-

1.	પ્રદેશબંધ	A. જડ કર્મપરમાણુઓની પ્રકૃતિઓનું બંધાવું
2.	સ્થિતિબંધ	B. જડ કર્મપરમાણુઓના રસ [ફળદાનશક્તિ]નો બંધ
3.	અનુભાગબંધ	C. જડ કર્મપરમાણુઓનું આત્મપ્રદેશોમાં અમુક કાળ સુધી રહેવું
4.	પ્રકૃતિબંધ	D. જડ કર્મપરમાણુઓના જથ્થાનો આત્મપ્રદેશોમાં પ્રવેશ થવો.

5.	પ્રદેશબંધ અને પ્રકૃતિબંધ	A. આત્માના મોહ-રાગ-દ્વેષ (કષાય)નું નિમિત્ત
6.	સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ	B. આત્મપ્રદેશોના કંપનનું નિમિત્ત.

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. ભાવબંધ એ દ્રવ્યબંધનું નિમિત્ત કારણ છે - એ આ ગાથાનું તાત્પર્ય છે.
2. 'રાગ' શબ્દમાં મિથ્યાત્વ, રાગ, દ્વેષ એ ત્રણેયનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
3. જેમ મોહ-રાગ-દ્વેષને ભાવબંધ કહે છે તેમ આત્મપ્રદેશોમાં થતા પરિસ્પંદનને પણ ભાવબંધ કહે છે.
4. 'આત્મા લોકાકાશ તુલ્ય પ્રદેશવાળો છે' અર્થાત્ કે તેના પ્રદેશો લોકાકાશમાં વ્યાપેલા છે.
5. "તેના એ પ્રદેશોમાં કાયવર્ગણા, વચનવર્ગણા અને મનોવર્ગણાના આલંબનવાળો પરિસ્પંદ (કંપ) જે પ્રકારે થાય છે ---" ટીકાના આ કથનમાં 'આલંબન' શબ્દનો અર્થ 'નિમિત્ત' થાય છે.
6. જીવ રાગ ન કરે તો બંધ થતો નથી.
7. જીવ રાગ ન કરે ત્યારે બંધની યોગ્યતા પણ ન હોય તો બંધ થતો નથી.
8. કાળાણુ અપ્રદેશી છે અર્થાત્ કે તેને પ્રદેશો નથી.
9. શ્રીપ્રવચનસારની હિંદી ટીકાના રચયિતા શ્રી હેમરાજજી પાંડે હતા.
10. સિદ્ધ ભગવાન જગતના સર્વ જીવો પર અનુગ્રહ કરવાને તત્પર છે, કારણ કે તેમને સ્વભાવના અંગે અંગમાં સમાહિત વાત્સલ્ય (પ્રેમ)નો ઉદય હોય છે.
11. અરિહંત ભગવાનને કોઈ પણ ક્રિયાથી પ્રવૃત્તિ હોતી નથી.
12. આત્મપ્રદેશોનું કંપન એ યોગગુણની ક્રિયાથી પ્રવૃત્તિ છે, તે અરિહંત ભગવાનને હોય છે.
13. આત્મપ્રદેશોના કંપનને 'યોગબંધ' કહે છે.

ગાથા - ૧૭૯

ઉત્થાનિકા: હવે, રાગપરિણામમાત્ર એવો જે ભાવબંધ તે દ્રવ્યબંધનો હેતુ હોવાથી તે જ નિશ્ચયબંધ છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

ગાથા: જીવ રક્ત બાંધે કર્મ, રાગ રહિત જીવ મુકાય છે;
— આ જીવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચય જાણજે. ૧૭૯.

અન્વયાર્થ: રાગી આત્મા કર્મ બાંધે છે, રાગ રહિત આત્મા કર્મથી મુકાય છે; - આ જીવોના બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચયથી જાણ.

સારાંશ: • મિથ્યાત્વ - મિથ્યાઅભિપ્રાય - જૂઠો અભિપ્રાય તથા રાગ અને દ્વેષ એ ત્રણેય અહીં રાગ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યા છે. મિથ્યાબુદ્ધિને પણ અહીં રાગ કહેવામાં આવ્યો છે. સ્વ-પર ભેદની વિપરીત બુદ્ધિ - જડને આત્મા માનવો, આત્માને જડ માનવો, રાગને ધર્મ માનવો, પુણ્યની મહિમા કરવી, પાપમાં હિતબુદ્ધિ કરવી - એ બધા મિથ્યાત્વભાવ છે, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનથી વિપરીત ભાવ છે, તે ભાવને અહીં રાગ કહેવામાં આવ્યો છે.

• સાધકસ્વરૂપને ભૂલીને, જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે તેને છોડીને - ભૂલીને મિથ્યાબુદ્ધિના જે પરિણામ થવા, રાગ-દ્વેષનો કર્તા થવું, પરદ્રવ્યની ક્રિયાનો કર્તા થવું, રાગ-દ્વેષમાં મહિમાની અનુકૂળતા માનવી - એવા જે મિથ્યાત્વ ભાવ, તેની સાથે રહેવાવાળો ઇષ્ટ-અનિષ્ટ (વસ્તુમાં થતો) રાગ-દ્વેષ ભાવ એ બધાને અહીં "રાગપરિણત જીવ" કહેવામાં આવ્યા છે.

• નવીન દ્રવ્યકર્મથી બંધાય છે - એ વ્યવહારસંબંધ કહ્યો.

• વૈરાગ્ય પરિણત જીવ = સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ્ઞાની જીવ. હું તો જ્ઞાતાદૃષ્ટા છું, રાગ અને દ્વેષ મલિન પરિણામ પણ વાસ્તવમાં મારા નથી, હું તો શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનો અનુભવ કરનાર છું એવા વૈરાગ્યપરિણત જીવ, તે બંધાતો નથી.

• વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા પુણ્ય પાપ અધિકારમાં પહેલાં આવી છે. પરથી ઉદાસીન એ તો અંતર સાધારણ વાત છે, પરંતુ શુભ-અશુભ બે પ્રકારના ભાવ છે, તે બંને રાગ છે તેનાથી વૈરાગ્ય. તેમાં શુભ પરિણામ ઠીક છે, અશુભ અઠીક છે (એમ માનનાર) મિથ્યાદૃષ્ટિ છે, તે રાગપરિણત જીવ છે.

• પર્યાયમાં શુભ-અશુભ ભાવ થાય છે તેનાથી પણ વૈરાગ્ય, તેનાથી ઉદાસ. હું એ નહિ. હું તો જ્ઞાન, દર્શન અને આનંદ છું - એવી જેની દૃષ્ટિ થઈ (તે) પુણ્ય-પાપને કષ્ટરૂપ માને છે - બંધના કારણ છે. હું અબંધસ્વભાવી આત્મા છું એવી જેની દૃષ્ટિ થઈ તેને વૈરાગ્ય-પરિણત જીવ કહેવામાં આવે છે. તેને ધર્મપરિણત કહેવામાં આવે છે.

• વિરાગ થવો (અંતર) ઉપેક્ષિત થવું, અપેક્ષિત ન રહેવું. આ પુણ્ય છે તે ઠીક છે એવી અપેક્ષા નહીં. જે પુણ્ય-પાપથી ઉપેક્ષિત થવું - ઉપેક્ષિત ભાવે પરિ છોડી દેવું અને સ્વભાવના નિકટમાં આવી જવું. એવો વૈરાગ્યપરિણત જીવ નવીન કર્મથી બંધાતો નથી. રાગપરિણત જીવ નવા કર્મથી બંધાય છે.

• આજ હિન્દી દિવસ. આજ દો હિન્દી ભાઈ આયે હૈં તો હિન્દીમેં ભી ઠીક પડેગા. હમારે યહ એક ભાઈ ભી હિન્દી હૈ.

[પરંતુ]

• વૈરાગી અર્થાત સ્ત્રી, પુત્રને છોડીને સાધુ બનીને તે વૈરાગી નહીં. (ઘર,) શરીર, વાણી, મનનું લક્ષ છોડીને, પોતાના આત્મામાં હું છું અને પુણ્ય-પાપની ઇચ્છામાં પણ હું નહીં. તે [વૈરાગ્યપરિણત છે.]

• શુભાશુભભાવમાં આત્મા ન ભળવો - દૃષ્ટિ ન ભળવી - અતીન્દ્રિય ૧૭૯-૨
જ્ઞાતાદૃષ્ટાસ્વભાવ આત્મામાં આત્મા ભળવું - દૃષ્ટિ ભળવી તેનું નામ વૈરાગ્ય-
પરિણામ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

• [શુભ-અશુભભાવ] મારા હોય તો મારાથી જુદા કેમ થાય છે? મારાથી જુદો પડે એ
એવ મારો નહિ અને નહિ જુદો પડે તે મારો. તો જે આત્મા ઉદય આવે તેને પોતાના
માનવા તેનું નામ મિથ્યાત્વ છે

• આ શરીર આવે છે ને? તે પર્યાય જડની છે અને જડની પર્યાય જડથી થાય છે, મારાથી
નહિ. (આત્માથી તો) કહે કે મારાથી શરીરની પર્યાય થાય છે, તો તેણે જડને પોતાનું માન્યું.

• વૈરાગ્યપરિણામ જ્ઞાન જ મુક્ત થાય છે - નવા કર્મથી મુક્ત નામ બંધન થતું નથી. ઉદયમાં
આ વાત છે. જૂના કર્મની વાત પછી કરશે. અને આ વાત અદ્ભુત! અદ્ભુત-- અદ્ભુત

• સંસ્પર્શનો અર્થ સંબંધમાં આવવાવાળા. તેને સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે.

• "વૈરાગ્યપરિણામ જ્ઞાન સંસ્પર્શ કરતા (-સંબંધમાં આવતા) એવા નવા દ્રવ્યકર્મથી અને ચિર-
સંચિત એવા જૂના દ્રવ્યકર્મથી મુક્ત જ છે" - નવાથી બંધાતો નથી તેથી મુક્ત છે. જૂનાથી
બંધ નથી થતો તે મુક્ત છે. અસ્તિ-નાસ્તિ કરી. આ નિર્જરા અને મોક્ષ સાથે લઈ
લીધા. વૈરાગ્યપરિણામ જ્ઞાનને નિર્જરા થાય છે, વૈરાગ્યપરિણામ જ્ઞાનને દ્રવ્યમોક્ષ થાય
છે. ભાવમોક્ષ તો પોતાથી થાય છે, (દ્રવ્યકર્મ) તેના કારણે છૂટી જાય છે.

• આવા વૈરાગ્યપરિણામ ચોથા ગુણસ્થાનથી થાય છે.

• 'સાર નીકળી જાય છે કે દ્રવ્યબંધનો સાધકતમ (-ઉત્કૃષ્ટ હેતુ) હોવાથી રાગપરિણામ જ
નિશ્ચયથી બંધ છે' - યોગ તો સાધારણ પ્રદેશ અને પ્રકૃતિ [બંધનું] કરતા હતા?
તે બંધને સાધારણ કરી દીધો. મિથ્યાત્વ પરિણામ અને મિથ્યાત્વ પરિણામ સહિતના
રાગપરિણામ જ નિશ્ચયથી બંધ છે.

• (પ્ર.સા. ગાથા ૧૭૯ પરથી)

પ્રશ્ન: તો, અર્થવિકલ્પ જ્ઞાન છે. ત્યાં, અર્થ શું છે? સ્વ-પરના વિભાગપૂર્વક અવસ્થિત
વિશ્વ તે અર્થ છે - સ્વ આત્મા અને પર બધું વિશ્વ વિશ્વ છે, તે અર્થ છે.
'તેના આકારોનું અવભાસન તે વિકલ્પ છે' - સ્વ અને પરનો આકાર-પ્રતિબિંબરૂપ
ભાસ થવો તેનું નામ વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે - રાગ નહીં. પોતાના જ્ઞાનમાં સ્વ અને
પરના પ્રતિબિંબ જેવું પરિણમન થયું તેનું નામ આકારોનું અવભાસન-વિકલ્પ-છે.
અને જ્ઞાનમાં સ્વ અને પર-બન્નેનું ભાન થયું તેનું નામ જ્ઞાન કહે છે, તેનું નામ આકાર
કહે છે.

અનુવાદ) આચાર્ય જયસેન: રાગપરિણામ બંધનું કારણ છે - એમ જાણીને સંપૂર્ણ રાગાદિ વિકલ્પોના
ત્યાગપૂર્વક વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવ નિજઆત્મતત્ત્વની ભાવના નિરંતર ભાવવી જોઈએ.

• જેટલા પ્રમાણમાં જીવ રાગદ્વેષ કરે છે, એટલા પ્રમાણમાં દ્રવ્યકર્મ સ્વાતંત્ર્યપણે બંધાય છે -
એવો નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ છે; પરંતુ જેટલા પ્રમાણમાં કર્મનો ઉદય હોય, તેટલા પ્રમાણમાં
જીવને રાગ-દ્વેષ કરવા જ પડે - એમ નથી.

• શુદ્ધ સ્વભાવના ભાનવાળો વૈરાગ્ય પરિણામ જ્ઞાન નવાં કર્મે બંધાતો નથી. અહીં વૈરાગ્ય-
પરિણામ શબ્દનો ખાસ અર્થ છે. નિમિત્ત તથા સંયોગની દૃષ્ટિ છોડીને પુણ્ય-પાપ મારાં

સ્વભાવ નથી, હું તો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્મા છું - એવા ભાનપૂર્વક જ્ઞાનસ્વભાવની મુખ્યતાવાળો જીવ વૈરાગ્યપરિણામ છે. આવા જ્ઞાનપૂર્વક વ્યવહાર કરવા તે ઉચિત કરવા છે.

- શુભાશુભ ભાવ મારું સ્વરૂપ નથી, હું તો શુદ્ધ ચિદાનંદસ્વરૂપ છું - એવો પ્રતીત 'દૃષ્ટિનો વૈરાગ્ય' તો કહ્યો છે અને ત્યારે ચિદાનંદસ્વભાવમાં વિશેષ સ્થિરતારૂપ ચારિત્ર અને ઉગ્રતાથી વિશેષ સાધનાના પુરુષાર્થ કરવો તે 'ચારિત્રનો વૈરાગ્ય' છે.
- દૃષ્ટિવંત વૈરાગ્યવાળા જીવને ગૃહવાસમાં બંધ થતો નથી, અસ્થિરતાને કારણે બંધ થાય છે, તે અલ્પ છે. અને બંધ થતો જ નથી - એમ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ કહેવાય છે. ચારિત્રવૈરાગ્યવાળો જીવ તો સ્વરૂપના સ્વભાવમાં લીન છે, તેથી તેને બંધ થતો નથી.
- જૂના કર્મ તો પ્રતિસમય સ્વયમ્ ખરીને ખરી જાય છે, તો પણ જૂના કર્મથી બંધાય છે એમ કેમ કહ્યું? [કારણ કે તેને] સ્વરૂપની પરબુદ્ધિ ચાલુ રાખે છે. બંધની યોગ્યતા છે [અને] બંધભાવ ચાલુ છે, તેને જૂના કર્મ ખરીને પણ નવા બંધાય છે, માટે જૂના કર્મથી બંધાય છે - એમ કહ્યું છે. નવાં કર્મ બંધાય તો જૂના છૂટ્યા એમ કહેવાય. તેથી અજ્ઞાની જીવ જૂના કર્મથી નવાં કોઈ પણ કર્મથી છૂટતો નથી, બંધાય જ છે.
- [જ્ઞાનીને,] સ્વભાવદૃષ્ટિ ત્યાં સ્થિર હોવાથી, નવાં કર્મ ઉત્પન્ન જ થતા નથી; અને જૂના દ્રવ્યકર્મ પ્રતિસમય ઉદયમાં આવીને ખરી જાય છે તથા નવાં બંધ થતો નથી, તેથી જૂના દ્રવ્યકર્મથી મુક્ત જ છે - એમ કહ્યું છે. થોડી અસ્થિરતાના અલ્પબંધની વાત ગૌણ છે. જ્ઞાનીને ગૃહવાસમાં બંધ થતો નથી - તે અપેક્ષિત કથન છે.
- તેથી દ્રવ્યબંધનું નિમિત્ત ભાવબંધ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ રાગદ્વેષ જ નિશ્ચયથી બંધ છે. ભાવબંધ પણ મારું નિજસ્વરૂપ નથી, હું તો સ્વયં સિદ્ધ શુદ્ધ છું - એવા જ્ઞાન દ્વારા પ્રજ્ઞા-છેદન કરવા જેવું છે.
- અહીં 'રાગી જીવ' કે માત્ર રાગાત્મક પરિણામ જીવ જ ન લેવો, પરંતુ રાગમાં ઉપયોગવાળો, મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન અને અસંયમ - એમ ત્રણેયથી સંયુક્ત જીવ લેવો. તાત્પર્ય એ છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિ, અજ્ઞાની અને અસંયમી જીવ કર્મ બાંધે છે; એ જ રીતે 'રાગરહિત'નો અર્થ પણ સમ્યગ્દૃષ્ટિ, જ્ઞાની અને સંયમી જીવ સમજવો જોઈએ.
- નિશ્ચયદૃષ્ટિએ એમ સમજવું જોઈએ કે રત્નત્રયથી રહિત જીવ કર્મથી બંધાય છે અને રત્નત્રય પરિણત જીવ કર્મથી મુક્ત થાય છે, આ રીતે આ આત્મા જેટલા જેટલા અંશે રત્નત્રય પરિણત થતો જાય છે, તેટલા તેટલા અંશે તે કર્મોથી મુક્ત થતો જાય છે.

ગાથા-૧૧૯: ઉપસંહાર

(૧) જોડકાં જોડો:-

1.	રાગપરિણામ ક્ષય	A. જ્ઞાન નયની અપેક્ષાએ મુક્તિકારણ ક્ષય
2	વૈરાગ્યપરિણામ ક્ષય	B. ચારિત્રનયની મુક્તિકારણ ક્ષય
3	દૃષ્ટિનો વૈરાગ્ય	A. શુભાશુભ ભાવ મારું સ્વરૂપ નથી, હું નિર્વિકાર ચિદાનંદસ્વરૂપ છું એવો [illegible]
4	ચારિત્રનો વૈરાગ્ય	B. ચિદાનંદ સ્વભાવમાં વિશેષ સ્થિરતા

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. "રાગપરિણામ ક્ષય જ નવાં કર્મ બંધાય છે" એવી પહેલી લીટીમાં કહેલા આ સ્થાનમાં 'રાગ' શબ્દનો અર્થ રાગ-દ્વેષાદિ ચારિત્રગુણની પર્યાય થાય છે.
2. ઉપર્યુક્ત સ્થાનમાં 'રાગ' શબ્દનો અર્થ મિથ્યા બુદ્ધિ, રાગ-દ્વેષ ભાવ- વિભાવસ્વભાવ ભાવ એમ થાય છે.
3. "વૈરાગ્ય પરિણામ [ક્ષય] બંધાતાં નથી" રીતના એ સ્થાનમાં 'વૈરાગ્ય'નો અર્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિ ક્રિયાત્મક શક્તિ તેમને છોડીને સાથ નીકળ્યું- એમ થાય છે.
4. અહીં "વૈરાગ્ય"નો અર્થ શરીર, મન, વાણી તથા શુભાશુભ ભાવનું લક્ષ છોડીને ભગવાન- વિજ્ઞાનઘન આત્મામાં દૃષ્ટિ કરવી- એમ થાય છે.
5. જડને ચેતન માન્યું, ચેતનને જડ માન્યું, પુણ્યમાં ધર્મ માન્યો, પાપમાં હિતબુદ્ધિ માની, પરદ્રવ્યની ક્રિયાનો કર્તા થયું- આવા જીવને અહીં 'રાગપરિણામ' કહ્યો છે.
6. 'વૈરાગ્યપરિણામ ક્ષય' સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ હોય એવું નથી.
7. મારાથી જુદી ચીજ પણ મારી હોઈ શકે છે.
8. "વૈરાગ્ય પરિણામ ક્ષય જ મુક્ત થાય છે" અર્થાત્ તેને નવાં કર્મ બંધન થતું નથી.
9. "સ્પર્શ કરતાં" અર્થાત્ સંબંધમાં આવતાં.
10. આ ગાથામાં "વૈરાગ્યપરિણામ ક્ષય" તરીકે ભાવલિંગી મુનિરાજને જ લીધા છે.
11. 'વિરક્ત' શબ્દનો અર્થ દ્વેષી રાગી જ થાય છે.
12. સ્વપરના અંતર [સ્વરૂપ]નું અજ્ઞાન થયું, તેને પણ [જ્ઞાનીને] વિરક્ત કહે છે.
13. "દૃષ્ટિનો વૈરાગ્ય" ચિદાનંદ સ્વભાવમાં વિશેષ સ્થિરતારૂપ હોય છે.
14. રાગી જીવ પુણ્યબંધ અને પુદ્ગલબંધને અહીં સાધારણ [ગૌણ] કરવામાં આવ્યા છે.
15. મિથ્યાત્વ પરિણામ અને મિથ્યાત્વ પરિણામ સહિતના રાગદ્વેષના પરિણામ જ બંધનકારક છે - એમ આ ગાથાનું તાત્પર્ય છે.

(૩) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. "ચારિત્રનો વૈરાગ્ય" હું તો શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું - એવા દૃઢ પ્રતીતિરૂપ હોય છે.
2. દૃષ્ટિવંત વૈરાગ્યવાનને બંધ થતો નથી - આ દૃષ્ટિની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું કથન છે.
3. 'અજ્ઞાની જીવ કર્મ બંધાય છે' કારણ કે તેને નવાં કર્મ બંધાય છે.
4. જ્ઞાની જીવ કર્મ મુક્ત જ છે કારણ કે તેને નવાં કર્મ બંધાતાં નથી અને જૂનાં કર્મ પ્રતિસમય ઉદયમાં આવીને ખરી જાય છે.

ગાથા-૧૮૦

ઉત્થાનિકા: હવે પરિણામનું દ્રવ્યબંધના સાધનરૂપ રાગાદિ વિશિષ્ટપણું નિશ્ચિતપણે પ્રકાશ કરે છે (અર્થાત્ પરિણામ દ્રવ્યબંધના ઉત્કૃષ્ટ હેતુભૂત રાગાદિ વિશેષણવાળો હોય છે એમ ભેદો સહિત પ્રકાશ કરે છે):-

ગાથા:
પરિણામથી છે બંધ, રાગ-વિમોહ-દ્વેષથી યુક્ત જે;
છે મોહ-દ્વેષ અશુભ, રાગ અશુભ વા શુભ હોય છે. ૧૮૦.

અન્વયાર્થ: પરિણામથી બંધ છે, (જે) પરિણામ રાગ-દ્વેષ-મોહયુક્ત છે. (તેમાં) મોહ અને દ્વેષ અશુભ છે, રાગ શુભ અથવા અશુભ હોય છે.

(અવિસ્તારથી શું)

સારાંશ: • રાગના ભેદો આદિનું અહીં સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. ક્યા વિસ્તારથી શું થાય અને શું થા

- (Foot Note) ધર્માનુરાગ વિશુદ્ધિવાળો હોવાથી ધર્માનુરાગમય પરિણામ શુભ છે, વિષયાનુરાગ સંક્લેશવાળો હોવાથી વિષયાનુરાગમય પરિણામ અશુભ છે.
- 'દ્રવ્યબંધ વિશિષ્ટ પરિણામ' એટલે કે ભાવ પરિણામથી થાય છે. એટલા યોગથી થાય છે તે સાધારણ છે. આત્માના મિથ્યામોહના જે પરિણામ થાય છે તે બંધના કારણ છે. [અહીંયા] જે ભાવ પરિણામ બંધના કારણ છે તેની વાત કરે છે.
- દેહાદિ મારા, પુણ્યાદિ પરિણામ મારા એવા મિથ્યાત્વની માન્યતાને અહીં મોહ કહે છે. આ મિથ્યાદૃષ્ટિ અશુભ જ હોય છે. મિથ્યા માન્યતામાં શુભ અને અશુભ એવા બે ભાગ છે જ [નહીં].
- દયા, દાનાદિ પરિણામ શુભ છે તો તેને શુભ તો કહો, તે તો શુભ છે જ; પરંતુ તેની સાથે તે સારા મારા છે અને [તેનાથી] મને લાભ થશે, એવા અશુભ મિથ્યાત્વના પરિણામ [તેની] સાથે છે. પાપના અશુભ ભાવનો તેમાં મોટો હિસ્સો છે!
- શુભ પરિણામ મને ધર્મનું કારણ છે એવી મિથ્યા માન્યતા અશુભ-મહા અશુભ છે.
- હું પરનું કાંઈ કરી શકું છું, પરથી મારામાં લાભ થાય છે - એવી મિથ્યા માન્યતા મોટો અશુભ ભાવ છે. આ માન્યતાને મોહની અશુભતાની કિંમત સમજાતી આપણી નથી, કિંમત કરવી આપણી નથી. આ અશુભભાવથી દર્શનમોહ આદિ નવા કર્મનો બંધ થાય છે.
- "રાગ 'વિશુદ્ધિ' તેમજ સંક્લેશવાળો હોવાથી દ્વિવિધ હોય છે" - વિશુદ્ધિ એટલે ધર્માનુરાગ. રાગના બે પ્રકાર છે. એક શુભ છે અને એક સંક્લેશરૂપ અશુભ છે. દ્વેષ બે પ્રકારનો નથી. દ્વેષનો એક જ પ્રકાર - અશુભ. મોહ મિથ્યાદૃષ્ટિ એક જ પ્રકારની હોય છે - અશુભ.
- બંધના પરિણામ બે પ્રકારના છે - એક શુભ અને એક અશુભ. અશુભ બે પ્રકારના છે - એક મિથ્યાદૃષ્ટિ અને એક દ્વેષ. રાગ બે પ્રકારનો છે - એક શુભ અને એક અશુભ.
- બંધના ચાર કારણ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ અને દ્વેષ પાપબંધના કારણ છે. રાગના બે ભાગ એક શુભ, એક અશુભ. આમાંથી એકેય ભાવ ધર્મનું કારણ નથી.

(હવે, આગામી ગાથામાં)
- વિશિષ્ટ પરિણામ એટલે બંધના પરિણામ, અવિશિષ્ટ પરિણામ એટલે મોક્ષના કારણરૂપ પરિણામ. તેમને "કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને" જે પુણ્યબંધના કારણ છે તે શુભ ભાવને પુણ્ય કહેશે; અશુભ ભાવને પાપ કહેશે અને મોક્ષના કારણ શુદ્ધ પરિણામને મોક્ષ કહેશે.
- બંધના કારણો
  - પાપના કારણો
    - મોહ (અશુભ)
    - દ્વેષ (અશુભ)
    - રાગ (અશુભ)
  - પુણ્યના કારણો — રાગ (શુભ)

(અનુસંધાન) • આપણાં મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવો ગર્ભિત જે પરિણામ થાય છે, તે બધા અશુભ ઉપયોગ છે, તેમાં વિશેષ કરીને મોહભાવ અને દ્વેષભાવ નિંદનીય માનવામાં આવ્યા છે, કારણ કે તેઓ મુખ્યપણે અશુભભાવરૂપ જ હોય છે. અરિહંતદેવ અને નિર્ગ્રંથ ગુરુની ભક્તિમાં રાગ આપણા શુભરાગરૂપ પરિણામ શુભોપયોગ કહેવાય છે. આપણા વિષયકષાય સંબંધિત પરિણામ ભલે ધીમા પણ હોય, [પરંતુ તેને] અશુભોપયોગ જ કહેવાય છે. શુભોપયોગ અને અશુભોપયોગરૂપ બંને પરિણામો બંધ કરાવનાર છે.

• મિથ્યાત્વ તો અશુભમાં ગણાય છે. વિશુદ્ધિવાળા હોવાથી મંદકષાયરૂપ પરિણામ શુભ છે અને સંક્લેશવાળા હોવાથી તીવ્રકષાયરૂપ પરિણામ અશુભ છે. પારિણામિક ભાવ અનાદિ-અનંત એકરૂપ છે, તેમાં પર્યાય પ્રગટતી અટકતી થાય છે – અનુભવ થાય છે, ત્યારે ઉપશમ અને ક્ષાયિકાદિ પ્રગટ થાય છે; એક માત્રનું કારણ શુદ્ધાત્મભાવ અંતર જ છે.

• મિથ્યાદૃષ્ટિ જો શુભભાવ પણ કરતો હોય તો પણ મિથ્યાત્વને કારણે તેને પુણ્ય અશુભ અને અનંત સંસારના બંધનું કારણ છે. તેથી જેણે પાપ રાખ્યું હોય, તેણે પર પરથી ઉપર ઉઠવાનો પ્રયત્ન-પાત્રતા રુચિ લાવીને, આત્મસ્વભાવની શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા જોઈએ.

• (અ) કેટલાક અજ્ઞાની લોકો જિનમત કહેલા દયાદાનના ભાવને ધર્મભાવ કહે છે, પરંતુ તે વાત ખોટી છે; કારણ કે શુભભાવ તો પુણ્યબંધ છે અને પુણ્યબંધ ધર્મભાવથી જુદું છે. પુણ્યને પાપ માનવાથી બંધન જ નહિ રહે.

(બ) જ્યારે કેટલાક અજ્ઞાની લોકો શુભભાવથી નિર્જરા માને છે, તે પણ ભૂલ છે; કારણ કે શુભભાવ પુણ્યબંધ અને આસ્રવ-બંધનું છે. બંધના કારણને નિર્જરા માનનાર બંધતત્ત્વ તથા નિર્જરાતત્ત્વ બંનેને જાણતો નથી, તેથી તેને બંધતત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી.

(ક) કેટલાક અજ્ઞાની જીવ શુભભાવોની સ્થિતિ પર કહેલા ધર્મના કારણ માને છે. એમ માનવાથી અનેક જીવ ઉપર જીવરૂપ કહેલા આસ્રવની સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે; તેથી તેને પણ જીવ અજીવ આસ્રવ તત્ત્વની શ્રદ્ધા નથી. તેની માન્યતા પણ ખોટી છે.

• શુભના ફળમાં પુણ્ય-પ્રકૃતિઓનો બંધ થાય છે, તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને શુભને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે.

• પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપનું લક્ષ છોડીને શરીરના લક્ષથી થવાવાળા જેટલા ભાવો અશુભ છે. હું પર-પદાર્થોનો કર્તા છું એવો મમત્વભાવ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ છે. ચૈતન્યસ્વભાવથી ચ્યુતિને કરનારા જેટલા સાંસારિક ભાવ અશુભભાવ છે.

ગાથા-૧૮૦ : વિચારણા

(૧) જોડકાં જોડો :-

1.	ધર્માનુરાગ	A. વિશુદ્ધિમય પરિણામ.
2.	વિષયાનુરાગ	B. સંક્લેશમય પરિણામ.
3.	ધર્માનુરાગમય વિશુદ્ધિ પરિણામ	A. શુભ
4.	વિષયાનુરાગમય સંક્લેશ પરિણામ	B. અશુભ

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. જીવ વિકારથી શું થાય અને અવિકારથી શું થાય? - એનું આ ગાથામાં સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.
2. આત્મા સાધારણ પરિણામ સ્વભાવિક મોહનીય અને યોગ કારણને ગૌણ કરીને બંધના કારણમાં તેની ચર્ચા કરી નથી, પરંતુ વિકાર (ખાસ) પરિણામ મોહ-રાગ-દ્વેષની જ વાત કરી છે.
3. રાગ વિશુદ્ધિ અથવા સંક્લેશવાળો એમ બે પ્રકારનો હોવાથી તે શુભ અથવા અશુભ એમ બે પ્રકારનો હોય છે.
4. રાગની જેમ દ્વેષ પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનો હોય છે.
5. મિથ્યાત્વ પણ રાગની જેમ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનું હોય છે.
6. બંધના પરિણામ પણ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારના હોય છે.
7. અશુભ બંધ પરિણામ બે પ્રકારના હોય છે: મિથ્યાત્વ અને દ્વેષ.
8. આ ગાથામાં બંધના મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ- એવા ચાર કારણો કહ્યાં છે.
9. આ ગાથામાં મિથ્યાત્વ, દ્વેષ તથા અશુભ રાગ- એમ ત્રણ પ્રકારના અશુભ ભાવ અને એક શુભ રાગ મળીને ચાર પ્રકારના બંધના કારણો કહ્યાં છે.
10. 'વિકાર' એટલે બંધના પરિણામ અને 'અવિકાર' એટલે મોક્ષના પરિણામ.
11. દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુને પોતાના માનવા તથા દયા દાનાદિથી ધર્મ થાય એમ માનવું તે શુભ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ છે.
12. હું જો મારી ભાગની મિલકતમાંથી મોટું દાન આપીશ તો ઘણા લોકોને રોજગારી મળશે- આવો રાગ અત્યંત શુભ છે.
13. જગતમાં મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવો સહિત થતા પરિણામને અશુદ્ધોપયોગ કહેવાય છે.
14. આપણે માટે તો અશુભ ભાવ કરતાં શુભ ભાવ જ સારો છે, કારણ કે મોક્ષમાર્ગ તરફ તો શુભભાવ જ લઈ જાય છે.
15. મંદિરમાં થતા શુભભાવનું કારણ ભગવાનની વીતરાગ પ્રતિમા જ છે.

(૩) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. ભગવાનની પ્રતિમાને પોતાના શુભ ભાવનું કારણ માનનારની જડ-ચેતન ભાવની શ્રદ્ધા વિપરીત છે.
2. શુભભાવ તે પુણ્ય નથી, પરંતુ પુણ્યનું કારણ છે; એથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને શુભને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે.

ઉત્થાનિકા: હવે વિશિષ્ટ પરિણામના ભેદને તથા અવિશિષ્ટ પરિણામને, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કાર્યપણે દર્શાવે છે.

ગાથા: પર માંહી શુભ પરિણામ પુણ્ય, અશુભ પરમાં પાપ છે;
નિજદ્રવ્યગત પરિણામ સમયે દુઃખક્ષયનો હેતુ છે. ૧૮૧.

અન્વયાર્થ: પર પ્રત્યે શુભ પરિણામ પુણ્ય છે અને (પર પ્રત્યે) અશુભ પરિણામ પાપ છે એમ કહ્યું છે. પર પ્રત્યે નહિ પ્રવર્તતો એવો પરિણામ સમયે દુઃખક્ષયનું કારણ છે.

ભાવાર્થ: પર પ્રત્યે પ્રવર્તતો એવો શુભ પરિણામ તે પુણ્યનું કારણ છે અને અશુભ પરિણામ તે પાપનું કારણ છે તેથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો, શુભ પરિણામ તે પુણ્ય છે અને અશુભ પરિણામ તે પાપ છે. સ્વાત્મદ્રવ્યમાં પ્રવર્તતો એવો શુદ્ધ પરિણામ તે મોક્ષનું કારણ છે તેથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો, શુદ્ધ પરિણામ તે મોક્ષ છે.

સારાંશ:
- દેખો! એક પરિણામ પરદ્રવ્યના નિમિત્તવાળા પરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત (છે) અને એક પરિણામ સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત (છે). પરદ્રવ્યના નિમિત્તે શુભાશુભ [રાગ તથા] મિથ્યાત્વ પરિણામ અને શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે શુદ્ધ પરિણામ થાય છે.
- વિશિષ્ટ એટલે? જે [પરિણામ] આત્માના સ્વભાવમાં નથી, નવા ભિન્ન ઉત્પન્ન થાય છે તે. મિથ્યાત્વ, શુભ અને અશુભ તે ખાસ પ્રકાર વિકૃત ભાવ થયા. તે બંધનું કારણ છે. અવિશિષ્ટ એટલે ખાસ પ્રકાર નહીં, પરંતુ પોતાના સ્વભાવના અવલંબન થી—અવિશિષ્ટ નામ કોઈ પણ ભિન્નતા રહિત અને આશ્રય સ્વભાવ-ધ્રુવના શુદ્ધ પરિણામ.
- સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર એ ત્રણેય પરિણામ, પોતાના શુદ્ધ ચૈતન્ય દ્રવ્યના આશ્રયે [થાય છે તેથી] સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત કહેવામાં આવે છે. સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત પરિણામ મોક્ષનું કારણ છે, તો તે પરિણામને મોક્ષ કહી દીધો- કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તે મોક્ષ જ છે.
- (અન્વયાર્થ માંથી) અનન્યગત: એટલે પરના નહિ થયેલા. સ્વગત- સ્વદ્રવ્યથી થયેલા.
- મિથ્યાત્વ ભાવ, દ્વેષ ભાવ, અશુભ રાગ અને શુભરાગ- એ બધા પરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત પરિણામ છે, બંધના કારણ(રૂપ) પરિણામ છે એ બધા પર દ્વારા ઉત્પન્ન હોવાથી વિશિષ્ટ છે. પરના નિમિત્તે કરી ભિન્નતાથી વિશેષપરિણામ થતા નથી.
- અવિશિષ્ટ એટલે ખાસ જુદા (-અલગ) પ્રકારના વિકારના તે (પરિણામ) નહીં. આત્મા જે સ્વભાવ છે તે જ સ્વભાવની પર્યાયના પ્રગટ થવાને અહીં અવિશિષ્ટ પરિણામ કહ્યા છે.
- શુભ પરિણામથી પુણ્ય બંધ થાય છે, તો તે કાર્ય કહ્યું. એ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કહ્યું કે શુભ પરિણામ સ્વયં પુણ્ય છે; પાપબંધનું કારણ હોવાથી અશુભ પરિણામને જ પાપ કહ્યું. અશુભ રાગ, દ્વેષ અને મિથ્યાત્વ ત્રણેય પરિણામથી પાપ બંધાય છે, તો ત્રણેય પરિણામને પાપ કહેવામાં આવ્યા છે.
- અવિશિષ્ટ એટલે ભેદની કોઈ ખાસ (ભિન્ન) પ્રકારની વાત નહિ; તે તો આત્માની વાત છે.
- સ્વદ્રવ્ય શુદ્ધ ચિદાનંદના અવલંબનથી એક જ પ્રકારની નિર્મળતા (પ્રગટ થાય છે) સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રમાં પુણ્ય-પાપનો અભાવ છે અને શુદ્ધતાનો સદ્ભાવ છે. [આમ અવિશિષ્ટ પરિણામ શુદ્ધ હોવાથી એક છે તેમાં ભેદ નથી.]
- કાર્યનું કારણ = કાર્યનું નિમિત્ત

- પોતાના આત્મા તરફનું નહિ છોડીને પર તરફ પ્રવર્તિત શુભ પરિણામ પુણ્યબંધનું કારણ છે; સ્ત્રી, કુટુંબ-પરિવાર, દુકાન વેપારનું લક્ષ કરીને અશુભ પરિણામ થાય તે પાપબંધનું કારણ છે; અંતર સન્મુખ આનંદસ્વરૂપ પ્રભુ આત્માનો આશ્રય કરીને થતા પરિણામ મોક્ષના કારણ છે.
- આત્મદ્રવ્યના આશ્રયથી જે સમ્યગ્દર્શન થયું તે મોક્ષ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન તે મોક્ષ છે અને સમ્યક્ચારિત્ર પણ મોક્ષ છે.
- ભાઈ [હિંદી](ટીકામાં) આવ્યું છે — યથાકાળ. વાહ યથાકાળ સંસાર દુઃખનો હેતુ. જુઓ! યથાકાળ એટલે શું? કે જ્યારે આત્મા પોતાના સ્વદ્રવ્યની ભાવનાનો ભાવ, શુદ્ધ પરિણમનનો ભાવ થાય (તે) તેનો યથાકાળ છે. 'સ્વકાળે' તે એટલે પરિણામ, તેનો કાળ.
- આત્મા સ્વભાવનો સૂરજ (છે.) તેના અંતરમાં ડૂબકી મારીને ભગવાનને, અનંતાનંત ઈ૦ જે નિર્મળ પવિત્ર પરિણામ થયા તેને જ અહીં ભગવાન મોક્ષ કહે છે.
- "કર્મપુદ્ગલના ક્ષયના કારણ" અર્થાત્ કર્મપુદ્ગલના ક્ષયનું નિમિત્ત.

(અનુસંધાન) • આચાર્ય ભગવાન ટીકામાં 'સમયે' શબ્દ 'સમય'નો અર્થ 'પરમાગમ' અને કાળલબ્ધિ કરે છે. [તેમજ આચાર્ય અમૃતચંદ્રની તત્ત્વપ્રદીપિકાની હિંદી ટીકામાં કહ્યું છે કે] "તે અવિશિષ્ટ પરિણામ યથાકાળ સંસાર દુઃખના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના ક્ષયનું કારણ હોવાથી સંસાર દુઃખના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના ક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષ જ છે."

- વિકાર પુણ્યપાપરૂપ: પરવસ્તુઓના નિમિત્તે જે પ્રશસ્ત પરિણામો થાય છે, તેને પુણ્ય નામ કહેવાય છે, તે પુણ્યભાવરૂપ હોય છે. તેમ જ રીતે પરવસ્તુઓના નિમિત્તે જે સંક્લેશરૂપ પરિણામ થાય છે, તે અશુભ પરિણામોને પાપ કહે છે.
- પરાનુપરક્ત: અન્ય દ્રવ્યો અર્થાત્ નિમિત્તરૂપ ચીજોમાં પ્રવૃત્તિ થયા વિના જ પ્રવૃત્તિ-બાધક રહિત આત્માનો વીતરાગ ભાવ થાય છે, તેને શુદ્ધોપયોગ કહે છે.
- જ્ઞાન-દર્શનરૂપ શુદ્ધસ્વભાવના આશ્રયે થતા પરિણામોમાં પરનું અવલંબન ન હોવાથી તે અવિશિષ્ટ અર્થાત્ શુદ્ધ પરિણામ છે. અવિશિષ્ટ પરિણામ શુદ્ધ હોવાથી એક છે, માટે તેના ભેદ નથી. અહીં શુદ્ધ પરિણામને જ મોક્ષ કહ્યો છે. સાધકદશામાં ઉત્તરોત્તર સ્વભાવની લીનતા વધવાથી નિર્મળતાની અનેક પ્રકારની તારતમ્યતા હોવા છતાં પણ એ શુદ્ધપરિણામ ભેદ પડતા નથી. પ્રતિસમય નિર્મળ પર્યાય દ્રવ્યની સાથે અભેદ રહે છે, તેથી તેને એક જ કહ્યાં છે. આવા નિર્મળતા હોતાં સંસાર દુઃખના (નાશ) કારણભૂત કર્મપુદ્ગલોનો નાશ થઈ જાય છે અને પ્રતિસમય નિર્મળતા વધતી જાય છે, સર્વ કર્મોનો ક્ષય થતાં મોક્ષની પર્યાય પ્રગટ થાય છે.
- [illegible] કહે છે કે બંધ અને મોક્ષ પરિણામોથી જ થાય છે, બીજી ક્રિયા-વિશેષથી નહીં.
- અવિશિષ્ટ પરિણામ અર્થાત્ શુદ્ધભાવ મોક્ષનું કારણ હોવાથી મોક્ષ જ છે — એમ કહ્યું અનુચિત નથી.
- આ રીતે મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવોને રાગભાવ અને તે મોહ-રાગ-દ્વેષ ભાવોથી રહિત ભાવોને વીતરાગ ભાવ કહે છે. મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને રાગભાવ અને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને વીતરાગભાવ કહે છે.

ગાથા-૧૮૧ : ઉપસંહાર

(૧) જોડકાં જોડો:-

1. પુણ્ય	A. પર પ્રત્યે પ્રવર્તતો અશુભ પરિણામ
2. પાપ	B. પર પ્રત્યે નહિ પ્રવર્તતો એવો પરિણામ
3. ધર્મ	C. પર પ્રત્યે પ્રવર્તતો શુભ પરિણામ
4. વિશિષ્ટ પરિણામ	A. સ્વદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ (શુદ્ધોપયોગ)
5. અવિશિષ્ટ પરિણામ	B. પરદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ (અશુદ્ધોપયોગ)
6. વિશિષ્ટ પરિણામ	A. પોતાના સ્વભાવના અવલંબનથી, નિમિત્તાદિના લક્ષ વિનાનો સ્વદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ
7. અવિશિષ્ટ પરિણામ	B. જે આત્માના સ્વભાવમાં નથી એવા નિમિત્તાદિ પરના લક્ષે થતો પરદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ
8. સ્વદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ	A. સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર (કેવળ વીતરાગ ભાવ)
9. પરદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ	B. મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર (કેવળ રાગ ભાવ)
10. સ્વદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ	A. બંધનું કારણ
11. પરદ્રવ્ય પ્રવૃત્ત પરિણામ	B. મોક્ષનું કારણ
12. પુણ્ય	A. સંક્લેશરૂપ પરિણામ
13. પાપ	B. પ્રસન્નતારૂપ પરિણામ

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. અવિશિષ્ટ પરિણામ એટલે સ્વભાવથી વિરુદ્ધ એવો નવો ઉત્પન્ન થતો વિકાર.
2. વિશિષ્ટ પરિણામ એટલે સ્વભાવની જાતનો પરિણામ
3. મિથ્યાત્વ, દ્વેષ, અશુભરાગ તથા શુભરાગ એ વિશિષ્ટ પરિણામના ભેદ છે તેમ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ અવિશિષ્ટ પરિણામના ભેદ છે એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે.
4. અવિશિષ્ટ પરિણામ તો શુદ્ધ જ હોવાથી એક જ પ્રકારના છે એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે.
5. મિથ્યાત્વ, દ્વેષ તથા અશુભ ભાવને પાપ કહેવાં, શુભ ભાવને પુણ્ય કહેવું અને શુદ્ધ પરિણામને ધર્મ કહેવા તે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે.
6. શુભ પરિણામથી પુણ્યબંધ થાય છે માટે પુણ્ય તે કાર્ય થયું અને શુભ પરિણામ કારણ થયું; માટે શુભ પરિણામને પુણ્ય કહેવું તે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર છે, કાર્યમાં કારણનો નહિ.
7. અવિશિષ્ટ એટલે જેની કોઈ ખાસ ભિન્ન પ્રકારની જાત નથી, પરંતુ આત્માની જ જાત છે.
8. સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રમાં જુદા જુદા પ્રકારની શુદ્ધિનો ભેદભાવ છે એમ આ ગાથામાં કહ્યું છે
9. સમ્યગ્દર્શન તે ધર્મ છે, સમ્યગ્જ્ઞાન તે ધર્મ છે અને સમ્યક્ચારિત્ર તે ધર્મ છે.
10. ગુજરાતી અનુવાદમાં આવતા શબ્દ 'સમજો' અને ગાથામાં આવતા શબ્દ 'જાણ'નો અર્થ 'સમજાવ' (એટલે કે જાણ કરવું અનુસાર) થાય છે.

ગાથા-૧૮૨

ઉત્થાનિકા: હવે જીવને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિની સિદ્ધિને માટે સ્વપરનો વિભાગ દર્શાવે છે:-

ગાથા: સ્થાવર અને ત્રસ પૃથ્વીઆદિક જીવકાય કહેલ જે,
તે જીવથી છે અન્ય તેમ જ જીવ તેથી અન્ય છે. ૧૮૨.

અન્વયાર્થ: હવે સ્થાવર અને ત્રસ એવા જે પૃથ્વીઆદિક જીવનિકાયો કહેવામાં આવ્યા છે, તે જીવથી અન્ય છે અને જીવ પણ તેનાથી અન્ય છે.

સારાંશ: • જીવનિકાય એટલે જીવોનો સમૂહ. છ કાય- પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ એ છ કાયના જીવ. (એમાં) જે શરીર છે એ જીવ નથી.

• પથ્થરા પાણી જોઈ બીતા છો ને? એમાં એક એક પથ્થરની કણીમાં અસંખ્ય એકેન્દ્રિય જીવ છે. (બહાર) દેખાય છે એ શરીર છે. પૃથ્વી શરીર છે અને શરીરમાં પૃથ્વીકાય આત્મા ભિન્ન છે. જીવ ભિન્ન છે, શરીર ભિન્ન છે.

• [એમ જ રીતે] અપકાય - પાણી. પાણીનું એક બિંદુ દેખાય છે તે શરીર છે, તેમાં અસંખ્ય જીવ ભિન્ન છે. અગ્નિ દેખાય છે તે શરીર છે, અંદર અસંખ્ય જીવ ભિન્ન છે. વાયુમાં અસંખ્ય જીવ છે. આ વનસ્પતિ - હરિતકાય દેખાય છે ને? ગાજર, મૂળા, દૂધીના નાના ટુકડામાં અસંખ્ય જીવ છે. દેખાય છે શરીર, અંદર જીવ ભિન્ન છે.

• ત્રસ - બેઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચૌઇન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય. બેઇન્દ્રિય એ ઇયળ આદિ; ત્રણ ઇન્દ્રિય કીડી, મંકોડા; ચૌઇન્દ્રિય માખી આદિ; પંચેન્દ્રિય દેવ, મનુષ્ય, નારકી અને ઢોર.

• આ છકાયમાં જે શરીર દેખાય છે તે તો અચેતન છે અને તેમાં ચૈતન્યનો ભિન્ન અરૂપ છે. ભાગ્યમાન થાય છે? એ પરદ્રવ્યમાં હું દયા પાળું એ ભાવ પુણ્ય છે, શુભ છે, ધર્મ નથી.

• આત્મા શરીરરૂપ થતો નથી, શરીર આત્મારૂપ થતું નથી. બન્નેમાં અત્યંત અભાવ છે.

• (પર જીવની દયા) કોણ પાળે? ઈ શરીરનો અજીવ છે. છ કાયના શરીર છે તેનું રક્ષણ કરીને તમે કરો છો તો તે તો જડ છે. છ કાયના જીવ છે તે છ કાયના શરીરરૂપ થતો નથી અને છ કાયનું શરીર છે તે છ કાયના જીવરૂપ થતું નથી.

પ્રશ્ન: તો દયા ક્યારેય નહિ પાળવાની? ઉત્તર: કોની પાળવી? આ તો મારું ચિહ્ન [સ્વ] જ્ઞાન છે એમ કહીએ છીએ. "જડ ને ચૈતન્ય બન્ને, પ્રગટ સ્વભાવ ભિન્ન." બન્ને તો પ્રકાર નથી? છ કાય જીવ ભિન્ન કહે છે.

• પરને દુઃખ ન દઈ શકે, સુખ દઈ શકે એવી તાકાત ત્રણ કાળમાં આત્મામાં નથી.

- ગુરુદેવ: મા હણો... મા હણો... આવે છે. પ્ર. ગુરુદેવશ્રી: કોણને કોણ હણે?

• આ સ્વભાવ અધિકાર છે. શરીર છે તે અજીવ-સ્વભાવ છે, જીવ છે તે ચૈતન્ય-સ્વભાવ છે. બન્ને સ્વભાવ ભિન્ન છે.

• પૌષધ એટલે પોતાનું પોષણ કરવું. પરંતુ કોનું? હું આત્મા આનંદકંદ છું, રાગથી રહિત છું, દેહથી રહિત છું - એવી દૃષ્ટિ થઈ હોય, ત્યાર પછી પુરુષાર્થ કરીને અંદરમાં એકાગ્ર થાય તો પૌષધ દશા થાય છે.

• પરદ્રવ્યની રક્ષાના તે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ છે જ નહિ. બધા જ્ઞાનના જ્ઞેય છે. જાણવા-

લાયક હોય છે તેનો અનુકૂળ-પ્રતિકૂળનો સ્મરણ કરવું તે મિથ્યાદૃષ્ટિનો મિથ્યાત્વ ભાવ છે. ગઈ કાલે ખાધાનો (ભોજનનો) ઉગાળો ઉડાડ્યો અને ગઈ કાલે ઠાંડી, એમાં અનુકૂળ શું ગમે?

- જ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનને યાદ કરો, પોતાને યાદ કરો પરિણમન કરી રહ્યો છે; તે આત્માનો સાથે સાથે પરિણમે છે એમ નહિ. ભલે સાથ પોતાના સમય સમયની પર્યાયના ક્રમમાં પરિણમિત થઈ રહી છે, ગઈ ભાવનો સહારો લીધે તો પરિણમે એવો વસ્તુનો સ્વભાવ નથી. શું કર્યું? શેનાથી લીધું? શું બનાવ્યું? શું છોડ્યું?
- જ્ઞાનમાં ગઈ મિત્ર-દુશ્મન છે જ નહિ. જ્ઞાનમાં ગઈ પ્રિય(કર) અને અપ્રિયકર છે જ
- ભગવાન કહે છે કે પ્રભુ તું તો શાન છો ને? જ્ઞાનની સાથ જ્ઞાનને યાદ થાય [એમ] છે. તું જાણવાવાળો છો તો જાણ; પરંતુ મારાથી આ થયું અને તેનાથી મારામાં થયું ભગવાન કહે છે કે વસ્તુમાં આવું તો છે નહિ અને તું [આવું] માને છે તે તારી પાપની ભ્રમના ભાવને માને છે.
- ઈશ્વર જ્ઞાનનો કર્તા (છે) એમ ગઈ માની લે, અને જેનામાં રહીને આપણે ઉત્પન્ન શરીરની રક્ષા કરી શકીએ છીએ, તો એને આઠ વર્ગના મિથ્યાદૃષ્ટિ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ. જૂઠી દૃષ્ટિ, પાપદૃષ્ટિ - ખોટદૃષ્ટિ - પાખંડદૃષ્ટિ - અનાદૃષ્ટિ [છે.]
- પર માટે આપણા પૂરા પાંગળા છે. પોતાને માટે પૂરા પૂરવાર અને પાર છે. પોતાના આત્માના બગાડવા અને સુધારવામાં પૂરા પૂરવાર છે.
- છ પ્રકારના જીવના આત્મા પણ તારે માટે પરદ્રવ્ય છે, અને તે શરીર પણ તારાથી પરદ્રવ્ય છે. તારે માટે આપ આત્મા સ્વદ્રવ્ય છે. શરીર નહિ, પુણ્ય-પાપ નહિ, રાગ-દ્વેષ નહિ, કર્મ નહિ. એકલો આત્મા જ્ઞાયક ચૈતન્ય તારું સ્વદ્રવ્ય છે.
- મરવા ટાણે તારાં છોકરાં ને પડ્યાં રહેશે અંદર! પ્યારમાં ગઈ નહિ આવે.
- ભરત ચક્રવર્તી, રામચંદ્ર જેવા મહાપુરુષો મોટા રાજના માલિક, મોટા વાઘ-સિંહ જેવા નિવૃત્ત થઈને આત્માના વિચાર, ધ્યાન કરતા હતા. અમારી દૃષ્ટિ ભોજન અને રાજ ઉપર નથી. અમે ચૈતન્ય નિવૃત્તસ્વરૂપ છીએ. કર્મ અને શરીરથી તો નિવૃત્ત છીએ, પણ પુણ્ય-પાપના ભાવથી પણ અમારું ભાવ તત્ત્વ નિવૃત્ત છે. એવા પરદ્રવ્યોમાં પણ નિવૃત્ત દૃષ્ટિમાં સ્વચ્છંદનિનું સેવન કરતા હતા.
- પ્રતિકૂળ સંયોગ હોય. રૌરવ નરક! તેત્રીસ સાગરની સ્થિતિ છે. ત્યાં સ્વસ્વરૂપ પામે છે. ઓહો! અમે નિવૃત્ત છીએ. પ્રતિકૂળ પ્રતિકૂળ અમને છે જ નહિ.
- પોતાના આત્મામાં રાગ અને પુણ્યના નિમિત્ત હોવાને સ્વભાવનો અનુભવ કરીને અંદર સ્થિર થયું તે (સ્વચ્છંદ રહિત) નમ્રતીર્થ છે. છ પ્રકારની દયા પાળવાનો ભાવ તો રાગ છે; [દયા] પોતાની શાંતિ નથી.
- બધે સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ (આચરણ) નિજસ્વરૂપ-રાગ-આદિરહિત સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કરવા સ્વ-પરના વિભાગનું નામ છે! દયા કરવું તે જ કરવા છે - એમ લોકો ગાથામાં કહે છે.]

(સમ્યગ્જ્ઞાન) તે ૪

- પરિત ઈન્દ્રિયાદિક પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ તથા ત્રસકાયરૂપ છ પ્રકારના જીવ આગમમાં બતાવ્યા છે એટલા તે સંસારી જીવોના સ્થાવર અને ત્રસ - એમ બે ભેદ પણ કરવામાં આવ્યા છે. જેના શરીરરૂપ મિશ્ર પુદ્ગલ છે - એવા જીવ તે પૃથ્વી આદિ કાયમાં રહે છે, તેથી તેમને ઉપચારથી જીવ કહે છે.

- જીવો શરીરમાત્રને સંયોગ કરે છે, તેમ: જીવના શરીરમાત્રનો સંયોગ નથી, અસંયોગ છે, પરંતુ અંદર રહેવાવાળો આત્મા યોગ છે. જીવના શરીરમાત્રના શરીર અને આત્મા જુદા થઈ જાય છે.
- પર જાય છતાં આત્માને પર કહેવાય છે તથા આત્મા અંદર જ સ્વરૂપ છે. (આ રીતે પરરૂપથી નિવૃત્તિ કરીને, સ્વરૂપ-યોગના સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે જ શરીરનું ત્યાગ કરવાનું કહે છે અને તેજ ઈશ્વર તથા શાંતિનું કારણ છે — ગાથા ૧૮૩)
- આત્મા શરીર તથા અન્ય દ્રવ્યોથી જુદો છે.

ગાથા-૧૮૨: ઇરિયાવહિ

(૧) જોડકાં જોડો :

1. એકેન્દ્રિય જીવ	A. પત્થર, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ
2. બેઇન્દ્રિય જીવ	B. કીડી, મંકોડા
3. તેઇન્દ્રિય જીવ	C. માખી
4. ચઉરિન્દ્રિય જીવ	D. ઇયળ
5. પંચેન્દ્રિય જીવ	E. મનુષ્ય, દેવ, નારકી, ઢોર

(૨) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. જીવ વિરાધના અહિંસક જીવોનો સમૂહ
2. પાંચ સ્થાવર અને ત્રસ મળીને છ પ્રકારના જીવ કહેવાય છે.
3. પત્થર અજીવ છે, તેમાં જીવ હોતો નથી.
4. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ એમ પાંચ પ્રકારના સ્થાવર જીવો હોય છે.
5. "જીવ-ને જીવનથી જુદા કરવા સ્વરૂપ હિંસા"-એ આભિહયાનું અર્થ થઈ છે.
6. આ ઇરિયાવહિ અધિકાર છે, તેની શરૂઆત આ ગાથામાં જીવ અને અજીવ (૨૧૨૨) -એ બે પ્રકારના જીવો વચ્ચેની વિરાધના સમજાવે છે.
7. જેમ અંતર જીવો પોતાના આત્માથી ભિન્ન છે- એવું ભેદજ્ઞાન પણ આ ગાથામાં કરાવવામાં આવ્યું છે.
8. અહીં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ રાગદ્વેષ રહિત સ્વરૂપ નિજ આત્માનું છ કાયના જીવ વિરાધ અથવા પરદ્રવ્યોથી ભેદજ્ઞાન પણ કરાવ્યું છે.
9. "પાંચરિ"નો અર્થ 'પોષણ કર્યું'- એવો થાય છે.
10. હું એક સાચો જૈન હોવાથી ઇશ્વરજ્ઞાનનો ધર્મ છે અને જગતનો કોઈ તેમજ છ કાયના જીવોની દયા પાળવા તે ધર્મ છે એમ જરૂર માનું છું.
11. 'ત્રસ' જીવોને 'જંગમ' પણ કહેવામાં આવે છે.
12. લોગસ્સ સૂત્ર નો ઉપયોગ ૨૧૨૨ છે, ત્યારે આલોચના-અતિચારના દોષો આવતાં તેમનો ધ્યાન કરતાં જરૂરી નથી.

ગાથા-૧૮૩

ઉત્થાનિકા: હવે આત્માને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વપરના વિભાગનું જ્ઞાન છે અને પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વપરના વિભાગનું અજ્ઞાન છે એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા: પરને સ્વને નહિ જાણતો એ રીત પામી સ્વભાવને,
તે 'આ હું, આ મુજ' એમ અધ્યવસાન મોહ થકી કરે. ૧૮૩.

અન્વયાર્થ: જે એ રીતે સ્વભાવને પામીને (જીવપુદ્ગલના સ્વભાવને નક્કી કરીને) પરને અને સ્વને જાણતો નથી, તે મોહથી, 'આ હું છું, આ મારું છે' એમ અધ્યવસાન કરે છે.

ભાવાર્થ: જેને સ્વપરનું ભેદવિજ્ઞાન નથી તે જ પરદ્રવ્યમાં અહંકાર મમકાર કરે છે, ભેદવિજ્ઞાની નહિ. માટે પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ ભેદવિજ્ઞાનનો અભાવ જ છે અને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ ભેદવિજ્ઞાન જ છે.

સારાંશ: - પરપદાર્થ, પર તરફના તેમાં પ્રવૃત્તિ, તેમાં હું જાણું છું, તેમાં હું આમ કરું - એનું કારણ સ્વ-પરના વિભાગનું અજ્ઞાન છે.

- શરીર હું છું, શરીર મારું છે - એવું મિથ્યાદૃષ્ટિ સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન નહિ કરનાર અજ્ઞાની માનવાના કારણે દુઃખી થાય છે - એમ કહે છે. સ્વ-પરના ભેદજ્ઞાનના અભાવને કારણે પરપ્રવૃત્તિ કરે છે.
- જગતમાં મોટું દુઃખ, [પરંતુ] જગતના પ્રતિકૂળતા એટલું દુઃખ એમ નહિ.
- નદીના પાણીનો ઘણો પ્રવાહ આવતો જતો હોય, [તેમાં] કોઈ તણાય, કોઈ મરણ કરે [તોપણ] તેને મારો માન્યો નથી તેથી દુઃખ લાગતું નથી; [પરંતુ] નદીમાંથી એક કળશ ભરીને પાણી બહાર કાઢે અને દીકરો માંહી પડી જાય (તો) અરરર..! (એમ થઈ જાય). એમ આ મારા, શરીર મારું અને હું (એક), એવી માન્યતા તે દુઃખદાયક છે.
- કોઈ ચીજ, કોઈ સંયોગ દુઃખદાયક નથી અને કોઈ ચીજ કોઈ સંયોગ સુખદાયક પણ નથી.
- અધ્યવસાન નામ એકત્વબુદ્ધિ. પરદ્રવ્યમાં પોતાપણું.
- નિમિત્ત અર્થાત્ કારણ.
- 'રાગ રહે છે તે ઠીક નથી.' - તે તો પરદ્રવ્ય છે. તેની પર્યાયમાં રાગ થાય છે, [તેમાં] તને શું?
- ભેદજ્ઞાનનો અભાવ માત્ર જ પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ છે.
- ભેદજ્ઞાનના અભાવનો અભાવ એટલે સ્વ-પરના જ્ઞાનનો સદ્ભાવ. તે ભેદજ્ઞાન સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત નામ કારણ કહેવામાં આવે છે.
- આત્માને પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વપરના જ્ઞાનનો અભાવમાત્ર જ છે અને સામર્થ્યથી સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત તેનો અભાવ છે - સામર્થ્ય નામ અર્થાત્ એવો ન્યાય કાઢ્યો કે સ્વ અને પરદ્રવ્યના એકપણાનું કારણ જ મોટું છે તે ભેદજ્ઞાનના અભાવને કારણે થાય છે અને તેથી ઊલટો વિચારો કે તેનો અભાવ સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનું કારણ
- જ્યારે પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ ભેદજ્ઞાનનો અભાવ છે તો પોતામાં પ્રવૃત્તિનું કારણ શું છે. કોણ? કે ભેદજ્ઞાનનો જ અભાવ હતો તેનો અભાવ એટલે ભેદજ્ઞાનનો સદ્ભાવ (તે સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ છે).
- (ભાવાર્થ માંથી) અહંકાર એટલે હું છું એવી માન્યતા કરવી. મમકાર એટલે મારું. જ્યારે- આત્મામાં અહંકાર એટલે એમ કહ્યું છે કે રાગ મારો અને શરીર મારું.
- મારું- મારું.. મારું માન્યું. [એ] એક રજકણ પણ તારું નથી. 'હું એક શુદ્ધ સદા અરૂપી'

આવે છે ને? એક પરમાણુમાત્ર પણ મારું નથી.

- હું જ્ઞાન-દર્શન શક્તિનો ભંડાર છું! મારી પાસે અનંતસુખ આનંદની સંપદાનો સમુદ્ર ભરેલો છે. મારામાં બધું છે, મને પરની જરૂર નથી.

(અનુભાગ)

- પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિ કરીને, સ્વદ્રવ્ય-આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ દોષોનું સાચું જ્ઞાન કરવાનું ફળ છે અને તે જ ચારિત્ર તથા શીલનું ફળ છે.
- આત્મા શરીરથી તથા અન્ય સર્વ જડથી જુદો છે. મારો સ્વભાવ મારામાં છે- એવું ભેદવિજ્ઞાન જે કરતો નથી, તે જીવ માને છે કે હું ભોગ ભોગવું છું, શબ્દથી મને જ્ઞાન થાય છે, પરજીવની દયા હું પાળી શકું છું. જે આત્મા માને છે કે અચેતન પદાર્થોની પર્યાય, ચેતન પદાર્થોને કારણે થાય છે, તે સ્વ-પરના ભેદને જાણતો નથી.
- જે જીવને સ્વાત્માના જ્ઞાન-દર્શનરૂપ શુદ્ધસ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન વર્તતા નથી, તે જીવને સ્વ-પર ભેદ-વિજ્ઞાન હોતું નથી. વ્યવહારથી જ્ઞાન હશે એવા મોહ વશે તે પરદ્રવ્યમાં અહંપણું કરે છે, પરંતુ જ્ઞાની જીવ એવું અધ્યવસાન કરતો નથી. તેથી નિશ્ચિત થાય છે કે પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ કરતા માત્ર ભેદવિજ્ઞાનનો અભાવ જ છે.
- સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ ભેદવિજ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. આત્માના શુદ્ધસ્વભાવમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિનું [નિમિત્ત] કારણ ભેદજ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. ભેદ-વિજ્ઞાની સ્વ અને પરની ઓળખાણ સારી કરે છે તથા પર-પદાર્થમાં અહંકાર-મમકાર કરતો નથી. સ્વભાવ દૃષ્ટિવાળો જીવ સમસ્ત સ્વભાવનું જ્ઞાન કરે છે અને નિમિત્ત તથા સંયોગોને પણ તેમના સ્વભાવથી જુએ છે. નિમિત્ત અને સંયોગોનો સ્વભાવ પણ સ્વપરમાં ભેદ કરવાનો છે, પરંતુ મિલાપમાં કરવાનો નથી. જ્ઞાની જીવ સંયોગોથી જ્ઞાન માનતો નથી.
- આમ ભેદવિજ્ઞાન પ્રગટ કરીને મોહનો નાશ કરવો જોઈએ.
- પુદ્ગલ કાર્ય આદિ જે જાય છે, તે બધા સદેહ છે. ભગવાન કહે છે કે અનાદિ કાળથી આજ સુધી શરીરથી તેમનો વિયોગ એક સમય પણ થયો નથી. વિગ્રહગતિમાં પણ, ભલે ઔદારિક-વૈક્રિયિક શરીર નહિ, પરંતુ કાર્મણ અને તૈજસ શરીરોનો સંબંધ તો રહે જ છે. આમ મનુષ્યાદિ પર્યાય એક આત્મા અને અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના પિંડરૂપ છે, તો પણ અજ્ઞાની જીવ તેમને જીવ કહે છે. જિનવાણીમાં પણ પ્રયોજનવશ સદાચારની સિદ્ધિ માટે અનુપચરિત-અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી આ મનુષ્યાદિ પર્યાયને જીવ કહેવામાં આવેલ છે.
- અરે, આ મનુષ્યાદિ પર્યાયોમાં જીવ દ્રવ્ય તો માત્ર એક જ છે, પરંતુ પરમાણુરૂપ પુદ્ગલ દ્રવ્ય તો અનંત છે. આમ જ્યાં અનંત ગુણા પુદ્ગલો જ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયોમાં હોય, તેમને જીવ કહેવો ક્યાં સુધી ઉચિત છે - તે એક વિચારણીય વાત છે.

(૧) જોડકાં જોડો :-

1.	સ્વ દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત	A. સ્વ-પરના વિભાગનું અજ્ઞાન
2.	પર દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત	B. સ્વ-પરના વિભાગનું જ્ઞાન
3.	અહંકાર	A. (શરીર, રાગાદિ) મારાં છે.
4.	મમકાર	B. (શરીર, રાગાદિ) હું છું.

(૨) ખરું ખોટું (T/F) જણાવો :-

1. જેટલી પ્રતિકૂળતા તેટલું દુઃખ.
2. જેટલો મોહ તેટલું દુઃખ.
3. MONA ના Adult Classes નું હું સંચાલન કરું છું - આવો અભિપ્રાય ધરાવનાર જીવ ભેદજ્ઞાની હોઈ શકે છે.
4. અનુકૂળ સંયોગ સુખદાયક હોય છે, અનુકૂળ સંયોગ દુઃખદાયક હોય છે.
5. અનાદિકાળથી અજ્ઞાની પરદ્રવ્યમાં મમત્વ, મિથ્યા અભિપ્રાય.
6. મારા શરીરમાં બહારથી રોગો ઘણા આવ્યા છે, ત્યારથી હું દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યો છું.
7. ભેદજ્ઞાનના અભાવનો અર્થ અજ્ઞાની સ્વ-પરના જ્ઞાનનો અભાવ.
8. 'આ ઘર મારું છે' - એ અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કથન છે.
9. 'આ શરીર મારું છે' - એ ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયનું કથન છે.
10. જે જેનું નિમિત્ત છે તે એનો ઉપાદાન ન હોઈ શકે.

ગાથા ૧૫૪ - ઉઘાડરી

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1- "પુદ્ગલ તો આત્માના પરિણામ સ્વભાવને કરે છે" ટીકાની પહેલી લીટીના અર્થમાં "સ્વભાવ"નો અર્થ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ થાય છે.

2. ઉપર્યુક્ત ટીકામાં "સ્વભાવ"નો અર્થ રાગ-દ્વેષ આદિ વિકારી પરિણામ થાય છે.

3. વિકારી પરિણામ તે આત્માનો સ્વભાવ છે એ અપેક્ષાએ તે આત્માનું કાર્ય છે-એમ અહીં કહ્યું છે.

4. વિકારી પર્યાય તે જડ કર્મનું કાર્ય છે એમ બતાવવા તેને અહીં જડનું કાર્ય કહ્યું છે.

5. આ ગાથામાં દ્રવ્ય-પ્રધાન કથન કરવામાં આવ્યું છે.

6. આ ગાથામાં જ્ઞાનપ્રધાન કથન કરવામાં આવ્યું છે.

7. જડમાં 'કર્તા' અને 'કાર્ય' એવો ભેદ અને ભાવો ન પડી શકે.

8. શ્રી સમયસારજીના ૪૭ શક્તિના પ્રકરણમાં જડને વિકારનો કર્તા કહ્યો છે.

9. સંયોગો અથવા આવે છે કે માટે ગુસ્સો કરવો જ પડે છે.

10. "આત્માને તે-રૂપે થવાની (પરિણમવાની) શક્તિનો સંબંધ હોવાથી..." ટીકાના આ કથનમાં "શક્તિ" શબ્દનો અર્થ પર્યાય થાય છે, ગુણ નહિ.

11. (a) "પૂજ્ય બહેનશ્રીના વચનામૃત" બોલ નં. ૨૫૧માં આવે છે કે "દ્રવ્ય તો નિર્લેપ જ છે પોતાના કાર્ય માટે બીજાની રાહ જોવી ન પડે."

(b) ચૈતન્ય પણ અનાદિથી રાખ્યા વિના સ્વતંત્રપણે [વિકાર] કરે તેથી [આત્મા] કર્તા છે - એમ આ ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે.

. ઉપરના બંને કથનો અવિરોધી છે.

12. આ ગાથાની સાચી સમજણ કરવાથી આત્માની પરદ્રવ્યની પરાધીનતાની રુચિ જતી જોઈએ.

13. ટાંકીના છોકરાને જોવાને ફરતો જુવાન ગુનેગાર કહીને પણ દુઃખના ભાગી છે-એમ અહીં કહ્યું છે.

14. "આત્મા પુદ્ગલના ભાવોને કરતો નથી"-ટીકાના આ કથનમાં "ભાવ"નો અર્થ પર્યાય થાય છે.

15. જો આત્મા અને પરદ્રવ્ય બન્ને પરદ્રવ્યનો કર્તા માનીશું તો આત્મા દ્રવ્ય અને દ્રવ્યપણે જ રહે અને સર્વનાશનો દોષ આવે.

(૨) 1- 'જેમ તેમ છે તેમ તે વ્યવહારનય, છે તેમ છે તેમ તે નિશ્ચયનય!'

2. 'સ્વભાવ'નો અર્થ અહીં રાગાદિ ભાવ લીધો જોઈએ - એ કથન આચાર્ય અમૃતચંદ્રની ટીકાનું છે.

3. કર્તાદિના પ્રકરણમાં અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી રાગાદિ પરિણામને પણ સ્વભાવ કહેવાય છે.

4. જેમ સિદ્ધભગવાન પુદ્ગલોની વચ્ચે રહેલા છતાં પણ પરદ્રવ્યોને કરતા, ગ્રહતા કે છોડતા નથી, તેમ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સંસારી જીવ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યને કરતો નથી-એમ જયસેનાચાર્યે કહ્યું છે.

5. 'સ્વતંત્રપણે જે કરે તે કર્તા અને કર્તાનું જે ઈષ્ટ હોય તે કર્મ' આત્મા વિકારી પર્યાયનો કર્તા છે, માટે વિકારી પર્યાય તે આત્માનું ઈષ્ટ છે.

6. પૂર્વ પર્યાયના વ્યયને કરતો વર્તમાન પર્યાયનો ઉત્પાદ થાય છે-એમ અહીં કહ્યું છે.

7. જો પૂર્વ પર્યાયને કરતો વર્તમાન પર્યાય હોય તો ઉત્પાદ સ્વતંત્ર રહેશે નહિ.

8. જો હું અન્ય આત્માના ભાવોનો નિમિત્ત થઉં, તો મારે આત્માની જેમ રૂપ થવું પડે.

ગાથા-૧૮૪

ઉત્થાનિકા:- હવે આત્માનું કર્મ શું છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:-

ગાથા:- નિજ ભાવ કરતો જીવ છે કર્તા ખરે નિજ ભાવનો;
પણ તે નથી કર્તા સકલ પુદ્ગલદરવમય ભાવનો. ૧૮૪.

અન્વયાર્થ:- પોતાના ભાવને કરતો થકો આત્મા ખરેખર પોતાના ભાવનો કર્તા છે; પરંતુ પુદ્ગલદ્રવ્યમય સર્વ ભાવોનો કર્તા નથી.

ભાવાર્થ: "પુરુષ તો આત્મા ખરેખર સ્વ-ભાવને કરે છે..." સ્વ-ભાવનો અર્થ અહીં રાગ-દ્વેષ છે. આત્મા શું કરે? અજ્ઞાનમાં રાગ-દ્વેષ, પુણ્ય-પાપ, અશુભનો કરનારો અજ્ઞાની હોય છે, પરંતુ કર્મબંધની ક્રિયા કરવાવાળો અજ્ઞાની પણ હોતો નથી. કર્મબંધન તો પરદ્રવ્ય છે.

- પોતાના ભાવ એટલે વિકારી ભાવ. વિકારી પરિણામ જીવનો સ્વ-ધર્મ છે. સ્વધર્મનો અર્થ તેનો ઘરનો સામાન છે અને તેને આત્મા જ કરે છે.
- સ્વ ધર્મનો અર્થ? એનું [આત્માનું] તે કાર્ય છે. તે જડનું હોતા નથી. જડનો કર્તા આત્મા નથી.
- વિકારી પર્યાય આત્મામાં ધારણ કરી છે. તે વિકારી પર્યાયને ખીલ કરે ધારણ કરી છે કે કર્મે ઉત્પન્ન છે એમ નથી. તે (વિકારી પર્યાય) બીજા કોઈનું કામ નથી.
- હું નિશ્ચયથી કોણ છું? મારું ઘર છે જ નહીં અને મારો ઘર છે જ નહિ. હું તો આત્મા છું. મારું જ્ઞાનસ્વરૂપ મારી પાસે છે. મારી પાસે [જે] પરવસ્તુ (છે તેને) હું અડ્યો જ નથી.
- રાગ-દ્વેષ, દયા-દાન પોતાની પર્યાયમાં કરવાની તાકાત તેની [આત્માની] છે. જુઓ નાથના પુકાર કહે છે કે કર્તા મારો ધર્મ છે, રાગનું પરિણમન મારો ધર્મ છે; અકર્તા પણ મારો ધર્મ છે— બન્ને ધર્મ મારી પાસે છે એમ જાણવું જોઈએ.
- એટલે કે કે વિકારી ભાવ તારા કરેલા, તારી શક્તિથી, તારામાં થયા છે; કર્મ તો નિમિત્તમાત્ર છે
- ચાર વાત સિદ્ધ કરી: [૧] આત્મા વર્તમાન-નિશ્ચયથી પોતાની પર્યાય-વિકારી ભાવને કરે છે—એક વાત. [૨] તે ભાવ તેનો સ્વ ધર્મ છે, એટલે કર્તા તેને એનો ધર્મ છે - બીજી વાત. [૩] આત્માને એ રૂપ થવાની શક્તિ સંભવ છે - ત્રીજી વાત. [૪] તે ભાવ જરૂર આત્માનું કાર્ય છે - ચોથી વાત.
- આવા સંયોગ આવે એટલે આત્માને (વિકાર) થયા વિના રહે નહીં (તે) જૂઠી વાત છે. તારા ભાવ તારાથી, સ્વતંત્ર કર્તા થઈને, તારી શક્તિના સંભવથી, તારા ધર્મથી તેં કર્યા છે.
- આત્માને તે-રૂપ થવાની (પરિણમવાની) શક્તિનો સંભવ હોવાને લીધે...' શક્તિનો અર્થ એની પર્યાય લેવો, ગુણ નહીં- પર્યાયમાં તે સમયની શક્તિનો સંભવ છે- તે પર્યાયની શક્તિથી વિકાર થાય છે; ગુણ નહીં, દ્રવ્ય નહીં.
- આ સમય અધિકાર છે. તારી પર્યાય તારું સમય છે, પરની પર્યાય પર સમય છે. કર્મ પરસમય છે. તો પરસમયથી સ્વસમયની પર્યાય થાય છે?
- હજી તો વિકારની સ્વતંત્રતાનો પણ જેને ખ્યાલ નથી તો વિકારરહિત નિર્મળ સ્વભાવનિનો ખ્યાલ તેને કઈ રીતે આવશે? આત્મ વિકારનું પરિણમન પણ તારાથી, તારું છે એનું સ્વતંત્ર ભાન (ન) હો (તો) તારી દૃષ્ટિ [અંતર્મુખ આનંદ] દ્રવ્ય પર નહીં જાય.
- 'સ્વતંત્રપણે કરતો થકો તેનો કર્તા અવશ્ય છે...' કોઈની પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના સ્વતંત્રપણે [વિકાર] કરે છે તેથી કર્તા છે. તો એમ પાઠમાં ભાર કહે છે.

- મિથ્યાત્વી ભાવ મારું કાર્ય છે; સ્વભાવનું કાર્ય મારું છે, પરનું નહિ. એટલે નિમિત્ત કરે તો પોતાની સ્વતંત્રતાની દૃષ્ટિ પોતાના સ્વભાવમાં કરવાનો અવસર છે.
- આ શરીરમાં રોગની અવસ્થાનું થવું એ અવસ્થા શરીરનું કાર્ય છે, શરીરનું કાર્ય છે. નીરોગ (પૌદ્ગલિક) અવસ્થા થાય ઈ શરીરની પોતાની ક્રિયાથી તેનું કાર્ય છે. તે સમયે દવા-ઔષધ [કાર્ય] ભલે નિમિત્ત હો, પણ એ કાર્ય થયું દવા-ઔષધનું નહિ.
- અહીં અપથ્ય આહાર લીધો માટે શરીરમાં રોગ આવ્યો એમ નહિ.
- જીવ જેવા રાગ-દ્વેષ કરે, જેવા મિથ્યાત્વ ભાવ કરે એ પ્રમાણે તેમ કર્મ બંધાય, છતાં તે કર્મનું કાર્ય આત્માનું નહિ. બહારના [પુદ્ગલની] વાત તો ક્યાંય દૂર રહી ગઈ.
- જ્ઞાનની અજ્ઞાનતા, જ્ઞાનનો વિરોધ, જ્ઞાનનો અંતરાય, જ્ઞાન પ્રત્યે દ્વેષ - એ ભાવ જીવનું કાર્ય છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણ થવું એ જીવનું કાર્ય નહિ.
- [૩૨ વર્ષના જુવાન પુરુષના] પણ ઝાંઝરના અવાજને લઈને ઝૂકે ક્રિયા એ પરિણામ એની [યોગ્યતાને] લઈને થયા છે, ઝાંઝરના અવાજને લઈને નહિ.
- અનંત પદાર્થોને અનંતપણે રાખનાર, ભેગાંપણ નહિ કરનાર એ અગુરુલઘુ ગુણ છે. ભેળસેળ થાય તો અનંત [પદાર્થ] અનંતપણે રહેતા નહિ.
- 'આત્મા પુદ્ગલના ભાવોને કરતો નથી..' ભાવ એટલે પર્યાય. પુદ્ગલના ભાવનો એટલે કર્મની પર્યાયનો. જુઓ! આ માર્ગ આમ સિદ્ધ થાય છે - એમ સિદ્ધ(કરવાની) ઈચ્છા છે ઈ પરિણામ ભલે એના (-જીવના) હો, પણ આત્મા ઈચ્છા કરે એટલે કાર્ય આત્માનાં
- 'તેમાં પરના હેતુ હોવાથી આત્માને તે-રૂપે થવાની શક્તિનો અભાવ હોવાને લીધે [નહિ] તેઓ આત્માનું કાર્ય નથી.' - જુઓ! આ ન્યાય અધિકાર છે ને? પ્રત્યેક દ્રવ્ય(ને) પોત-પોતાની પર્યાયનું કાર્ય કરવાનો સ્વતંત્ર-ધર્મ છે. પરનું કાર્ય કરવાની તાકાત નથી.
- બોલવાનો પર્યાય એ આત્માનો ધર્મ નથી. એ પરધર્મ છે. પરધર્મ કરવાનો આત્માની અસંભવ છે. શરીર, વાણીની ક્રિયા એ પરધર્મ હોવાથી - તેઓ આત્માનું કાર્ય નથી.'
- વ્યવહારનય જ એમ કહે છે. નહિ તો તે ઈ એમ કહે છે એ નિશ્ચય છે તેને ઈ કે
- વિકારનું કાર્ય જડનું છે, તે જીવનો ધર્મ નથી. જીવનો તે રૂપે થવાની શક્તિનો અભાવ [છે] છે. તે રૂપે થાય તો તેનું કાર્ય છે, [પરંતુ] તે રૂપે થતો નથી માટે તેનું કાર્ય નથી.
- જ્ઞેય અનંત છે એમ કહે છે. એવા અનંતને માને અને કહે કે આનું આ કરીએ ને આનું આ કરીએ - [તો] ઈ અનંતને અનંતપણે માન્યાં નહિ.
- તત્ત્વને તત્ત્વ માનવાનો અર્થ - જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ - સાત તત્ત્વ. અનંત જીવનો અને અનંતનો ધર્મ [-પર્યાય] તે [પોતપોતાની પર્યાયનો પ્રત્યેક જીવ] કરે (છે); [પરંતુ] બીજા જીવનો ધર્મ - પરધર્મ તેનો આ જીવ (કરી શકે એ) અસંભવ છે. એની નજરું ક્યાં જાય? પરના કામ મારા નહિ એના મારા કામ એણે કર્યા નહિ.

(અનુશાસન) આચાર્ય ભગવાન અહીંયા સ્પષ્ટરૂપે કહે છે કે અહીં સ્વભાવ તો અહીં રાગાદિભાવ તેના નહિ. કારણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધ-બુદ્ધ એક સ્વભાવ જ કહેવામાં આવ્યો છે, તો પણ વિવક્ષાના પ્રસંગમાં અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી રાગાદિ પરિણામ પણ સ્વભાવ કહેવાય છે. આમ અહીં આત્માને રાગાદિ ભાવોનો કર્તા કહ્યો છે અને પરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કર્યો છે.

- આચાર્ય જયસેનની એક વધુ વાત ઉલ્લેખનીય છે. તેઓ કહે છે કે જેમ સિદ્ધભગવાન પુદ્ગલોની વચમાં રહેવા છતાં પણ પરદ્રવ્યને ન તો કરે છે, ન ગ્રહણ કરે છે અને ન છોડે છે; તેમ જ શુદ્ધનિશ્ચયનયની અપેક્ષા શક્તિરૂપે સંસારી જીવ પણ એમ ઉદાસીન રહેલ છે.
- જો જીવ નર્ક-નિગોદ જાય તો પણ પોતાને કરતો અને સિદ્ધદશા પ્રાપ્ત થાય તો પણ સ્વયંને કરતો થાય છે, અન્ય કોઈ કરતો નહિ. આત્મા સમય સમયના પરિણામ સ્વયં કરે છે.
- આત્મા સ્વયંની સમય-સમયની યોગ્યતાનુસાર વિકાર અથવા અવિકાર પરિણામ કરે છે, તેને અહીં ધર્મ કહ્યો છે. અહીં ત્રિકાળ પર્યાયરૂપ ધર્મની વાત નથી. પ્રતિ સમય ભાવરૂપ થવું આત્માનો ધર્મ છે, પરંતુ તે ભાવને જડ ધારણ કરતો નથી.
- જે સ્વતંત્રપણે કરે તે કર્તા અને કર્તાનું જે ઇષ્ટ હોય તે કર્મ. નિમિત્તે અથવા કર્મના ઉદયે કાર્ય થયું એમ કહેવાથી વસ્તુનું કાર્યપણું રહેતું નથી; તેથી દ્રવ્ય કર્તા છે અને પર્યાય તેનું કાર્ય છે. પર્યાય વિકારી હો કે અથવા અવિકારી હો - તેનો કર્તા આત્મદ્રવ્ય સ્વયં જ છે.
- પ્રત્યેક પદાર્થ નિયમ રહીને પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય કરીને નવીન પર્યાયનો ઉત્પાદ કરે છે. અહીં જે પૂર્વ પર્યાયનો વ્યય થયો - અભાવ થયો - તે વર્તમાન પર્યાયનું શું કરે? જો નિમિત્તથી ઉત્પાદ થતો હોય તો કોઈ સ્વતંત્ર રહેશે નહિ. તેવી જ રીતે જો પૂર્વ પર્યાયને કરતા વર્તમાન પર્યાય થાય તો ઉત્પાદ સ્વતંત્ર રહેશે નહિ.
- અહો! વસ્તુસ્વરૂપ અલૌકિક છે. માત્ર વર્તમાન અને ત્રિકાળી દ્રવ્ય - આ બે વચ્ચે જ સંબંધ છે. કર્મની સાથે, નિમિત્તની સાથે અથવા પૂર્વ પર્યાય સાથે વર્તમાનનો જરા પણ સંબંધ નથી. પ્રત્યેક સમયની વિકારી અથવા અવિકારી પર્યાય સ્વતંત્ર છે.
- આત્મા રૂપી પદાર્થોના ભાવને પણ કરતો નથી, કારણ કે આત્મામાં રૂપીપણે થવાની શક્તિ નથી, તેથી તે તેના કાર્યોનો અકર્તા જ છે. આમ આત્મા પર-પદાર્થોના પરિણામનો કર્તા નથી અને તે પર-પદાર્થો પણ આત્મા દ્વારા કરવામાં આવતા નથી, કારણ તેઓ આત્માનું કાર્ય નથી. જે જીવ આવું સાચું જ્ઞાન કરે છે, તેને પર-કર્તૃત્વ અને મમત્વ નષ્ટ થઈને ધર્મ પ્રગટ થાય છે.

ગાથા-૧૮૫

ઉત્થાનિકા:- હવે, 'પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ કેમ નથી'-એવા સંદેહને દૂર કરે છે:-

ગાથા:- જીવ સર્વ કાળે પુદ્ગલોની મધ્યમાં વર્તે ભલે,
પણ નવ ગ્રહે, ન તજે, કરે નહિ જીવ પુદ્ગલકર્મને. ૧૮૫.

અન્વયાર્થ:- જીવ સર્વ કાળે પુદ્ગલની મધ્યમાં રહેલો હોવા છતાં પણ પૌદ્ગલિક કર્મોને ખરેખર ગ્રહતો નથી, છોડતો નથી, કરતો નથી.

ભાવાર્થ:- મેં કર્યું, મેં કર્યું, મેં કર્યું - કેટલું કરીશ? પ્રભુ! તું શું લઈશ? કેટલામાં પોતાપણું? અને (ચાલને) અનંતમાં પીરસ લઈશ?

- જીવ અને અજીવ બે ભિન્ન તત્ત્વ છે. તત્ત્વ તરફની દ્રષ્ટિએ ભગવાને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન કહ્યું છે. એ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનની વાત આવે છે. પરદ્રવ્યના મિલાપ રહિત નિર્મળ કરીને એ ભગવાન સાંકડી છે. (નાગલા-જુવારના સાંઠા જેમ છોકરાઓ સાંકળી બનાવે છે-પોલાદ હોય છે)
- શરીર દેખાતું આવડું છે, પણ અંદર વાંકો નહિ આવે. તેને જાણીને વાત કરે છે શું? એની પર્યાય કાંઈ તેને પરિણામનું કામ કરી રહી છે, એને આત્મા સિવાય કોઈ કરનાર નથી.
- જો આત્મા પુદ્ગલના ગ્રહણ-ત્યાગ વાળો હોય તો પુદ્ગલનું કામ આત્માનું હોય, માટે પુદ્ગલ પર્યાયનું કામ આત્માનું નથી. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના પરિણામના ગ્રહણ-ત્યાગ વિનાનો હોવા બીજાના પરિણામને એક દ્રવ્ય કરતું નથી.
- એવા ભાતીનો પરિણામવાળો જો આત્મા હોય, અને ઉત્પન્ન કરનારો (જો આત્મા હોય) તો એના પરિણામરૂપ ઉપજનારો અને પૂર્વના પરિણામરૂપે છોડનાર [આત્મા] હોવો જોઈએ; પરંતુ એમ તો છે નહિ. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને પરિણામવનાર નથી, કારણ કે એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના પરિણામનો ઉપાદાન અને વ્યય કરનારો જોવામાં આવતો નથી.
- અનંત દ્રવ્યો ભિન્ન ભિન્ન જેમ છે તેમ (ભગવાન દીઠાં). એમ શ્રદ્ધા કર, એનું જ્ઞાન કર. આત્મા એક જ મારા પરિણામ છે, એનો પરિણામવનાર હું. પરને નથી પરિણાવું, કર્મ ઉદય છે તો હું પરિણાવું, તો મારા પરિણામના ગ્રહણ-ત્યાગવાળો થઈ જાઉં, તેઈ તો છે નહિ.
- જે દ્રવ્ય જેનો ઉપાદાનવાળ, કરનાર, પરિણામવનાર જોવામાં આવે છે તે દ્રવ્ય તેના ગ્રહણ-ત્યાગ વિનાનો જોવામાં આવતો નથી.
- અગ્નિએ લોઢાને ગ્રહ્યો નથી. અગ્નિ તો અગ્નિમાં છે, [તે] લોઢાને શી રીતે ગ્રહે? લોઢું પડ્યું રહે અને અગ્નિ છૂટી જાય. અગ્નિએ લોઢાને પકડ્યું જ નથી. પકડ્યું હોય તો છૂટે કેમ? અગ્નિ તો અગ્નિમાં છે.

મુમુક્ષુ: લોઢાના ગોળા લાલચોળ થઈ જાય છે. પૂ. ગુરુદેવશ્રી: લાલચોળ થયો છે અગ્નિ. અગ્નિ અગ્નિમાં, લોઢું લોઢામાં (રહ્યું છે). દાખલો પણ આકરો છે

- અગ્નિ જેમ લોઢાના ગ્રહણ-ત્યાગ વિનાનો છે તેમ આત્મા પરના ગ્રહણ-ત્યાગ વિનાનો છે.
- 'ખરેખર પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ નથી'... ખરેખર નથી. ઉપચારથી, નિમિત્તથી કહેવાય એ જુદી વાત છે.
- જે વસ્તુ-આત્મા કે પરમાણુ-નવા પરિણામને પરિણમાવે કે જૂના પરિણામને છોડે એ પરિણામવનાર તેનો કહી છે. પોતાના પરિણામના ગ્રહણ-ત્યાગ છે. નવા પરિણામ ઉપજે થાય તે ગ્રહ્યાં કહેવાય, પૂર્વના પરિણામ વ્યય થાય એ છોડ્યા કહેવાય; પરંતુ પરપરિણામ

કર્મ, શરીરના-સિદ્ધના પરિણામને જીવ ગ્રહતો અને છોડતો નથી.

• ત્રિકમ જેમ રાજાની નગરીના પરિણામ ગ્રહ્યાં અને પૂર્વ લઘુ પરિણામ તેના એને છોડ્યા. દૃષ્ટાંતના લઘુ પરિણામને છોડ્યા અને મોટા પરિણામને ગ્રહ્યાં, પરંતુ વસ્તુના ત્રિકાલિકતાનું ગ્રહણ-ત્યાગ છે નહિ.

• 'આત્મા તો મુક્ત છે, વળી તે દેહ છતાં પણ ---' - પરવસ્તુની સાથે એકક્ષેત્રમાં રહેલો હોવા છતાં પણ તે કર્મને નવા ગ્રહતો અને કર્મને જુના છોડતો નથી.

• સિદ્ધ તો એમ કહ્યું છે કે કેવળી પણ પહેલાં દેહને ગ્રહે, પછી દેહને ત્યાગે છોડે.

(અનુસંધાન) • પં. ટોડરમલજી: આ આત્મા નિશ્ચયથી પુદ્ગલની વચમાં રહેલો આવ્યો છે, તોપણ નિશ્ચયથી તે પુદ્ગલોનો કર્તા નથી, તે તો પોતાના સ્વભાવના પુરાણમાં જ સ્વયં પુરણપણે રહે છે જે રીતે અગ્નિ લોખંડના પિંડને સ્વભાવથી જ નથી ગ્રહે છે અને નથી ત્યાગ જ કરે છે, તે રીતે આ આત્મા અનાદિથી ઉપાધિને સ્વભાવથી જ ન ગ્રહે છે અને ન છોડે જ છે.

• જો જેને પરિણામવાળાઓ દેખવામાં આવે છે, તે તેના ગ્રહણ-ત્યાગ રહિત દેખવામાં આવતા નથી અને જે જેના ગ્રહણ-ત્યાગ રહિત દેખવામાં આવે છે, તે તેના પરિણામવાળાઓ હોઈ શકતા નથી. જેમ આત્મા શરીર, કુટુંબ, લક્ષ્મીના ગ્રહણ-ત્યાગથી રહિત હોવાથી તેના પરિણામવાળો થતો નથી, એમ તેના ગ્રહણ-ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી. મૂર્ખ તેમને શરીર, કુટુંબ લક્ષ્મી આદિ જ પોતાના રહે છે એમ ભ્રમ કરે છે. તેથી વ્યવહારમાં આવે છે કે આત્મામાં પરવસ્તુના ગ્રહણ-ત્યાગ કર્યાં જ નહિ. ત્યારે સિદ્ધ વસ્તુના ગ્રહણ-ત્યાગ જ કર્યા નથી તો તે વસ્તુને આત્મા કેવી રીતે પરિણમાવી શકે છે?

• એટલું વિશેષ જાણવું કે આત્મા સ્વભાવના પરિણામનો કર્તા હોવાથી તે એ પરિણામના ગ્રહણ-ત્યાગથી રહિત જોવામાં આવતો નથી. આત્મા સ્વભાવની પર્યાયમાં શુભાશુભભાવને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ તેના પણ ત્યાગ કરીને શુદ્ધભાવને ગ્રહણ કરે છે, તે પણ પર્યાયદૃષ્ટિએ છે. વસ્તુસ્વભાવમાં તો શુભાશુભભાવના પણ ગ્રહણ-ત્યાગ નથી. પર્યાયદૃષ્ટિએ આત્મા પુનિતમય સ્વભાવના પરિણામનો કર્તા છે, તેથી તે સ્વભાવના પરિણામને પ્રતિમય ગ્રહે છે અને છોડે છે, પરંતુ તે પર-વસ્તુને ન તો ગ્રહણ કરે છે કે ન છોડે છે.

• આ ન્યાય અધિકાર છે. સ્વભાવમાં તું પોતાના (પરિણામ) કરી શકે છે, પરંતુ શરીર, કર્મ આદિ પરદ્રવ્યોના પરિણામ તું કરી શકતો નથી, તેથી તેના ગ્રહણ-ત્યાગ તારાથી થઈ શકતા નથી. અનાદિ પર-પદાર્થોનું મમત્વ છોડીને સ્વભાવની પર્યાયમાં, મમતા સ્વભાવના કારણે તું ત્યાગ કરે છે અને નિશ્ચય કરીને, સ્વભાવને મમતા રહિત માને તો મમતા છૂટે અને ઉદ્ધાર પ્રગટ થાય.

ગાથા-૧૯૫: ઈર્ષ્યાદ્વાર

(૧) ખરું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. "પુદ્ગલ પરિણામ આત્માનું કંઈ હિત નથી"- આ વાત આ ગાથામાં ઉદાહરણ સહિત સમજાવી છે.
2. મારું શરીર હમણાં તો બરાબર ચાલે છે, પછી બધી ફિકર ચાલી નહિ આવે.- આ વાત [જુવારના દાણા] માંગવાની સાંકળી પર આધારિત છે.
3. મારા હાથના પરમાણુઓને હું છોડતો કે ગ્રહતો નથી, પરંતુ જુઓ હું મારા હાથને હલાવી જરૂર શકું છું.
4. કર્મના ઉદયથી જો મને ગુસ્સો થતો હોય તો મારા ગુસ્સાના પરિણામના ગ્રહણત્યાગના કરનાર જડ કર્મ થાય.
5. જો હું હાથને હલાવી શકતો હોઉં તો હાથની પૂર્વ પર્યાયને છોડનારો અને વર્તમાન પર્યાયને ઉપજાવનારો હું હોવો જોઈએ.
6. અગ્નિના સંગમાં લોઢાનો ગોળો બાળવાનું કામ કરે છે.
7. અગ્નિના સંગમાં લોઢાની બાળવાની ક્રિયાની અવસ્થા લોઢાની નથી, પરંતુ અગ્નિની છે.
8. "પરમાર્થ પુદ્ગલ પરિણામ આત્માનું કર્મ નથી" આથી પરમાર્થે પુદ્ગલ પરિણામ પુદ્ગલનું કર્મ છે, પરંતુ ઉપચારથી એમ કહેવાય છે કે [રાગના જ્ઞાનવાળું] પુદ્ગલ પરિણામ આત્માએ કર્યું.
9. નવા પરિણામનું ઉપજવું તે તેનું ગ્રહણ છે અને પૂર્વ પરિણામનો વ્યય થવો તે તેનું છોડવું છે- એમ કહેવાય છે.
10. Stock marketમાં investment કરીને મેં ઘણા પૈસા મેળવ્યાં છે અને ઘણા પૈસા છોડ્યાં [ગુમાવ્યાં] છે.
11. કીડી પહેલા સાકરને ગ્રહણ કરે છે અને પછી સાકરને છોડે છે.
12. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મા સ્વભાવના પરિણામનો કર્તા છે અને પર્યાયદૃષ્ટિએ આત્મા પરના પરિણામનો કર્તા છે.
13. પર્યાયદૃષ્ટિએ આત્મા પોતાના પરિણામનો કર્તા છે, દ્રવ્યદૃષ્ટિએ તે પોતાના પરિણામનો પણ કર્તા નથી.
14. [પર્યાયદૃષ્ટિએ] હું મારા અશુભ ભાવનો ત્યાગ કરીને શુભ ભાવનું ગ્રહણ કરી શકું છું.
15. પરપદાર્થ પ્રત્યેનું મમત્વ કઈ રીતે છૂટે- તેનો ઉપાય આ ગાથામાં જણાવ્યો છે.

ગાથા-૧૮૬

ઉત્થાનિકા: હવે (જો આત્મા પુદ્ગલોને કર્મરૂપે પરિણમાવતો નથી તો પછી) આત્મા કઈ રીતે પુદ્ગલ કર્મો વડે ગ્રહાય છે અને મુકાય છે તેનું હવે નિરૂપણ કરે છે:—

ગાથા: તે હાલ દ્રવ્યજનિત નિજ પરિણામનો કર્તા બને,
તેથી ગ્રહાય અને કદાપિ મુકાય છે કર્મો વડે. ૧૮૬.

અન્વયાર્થ: હમણાં (સંસારાવસ્થામાં) દ્રવ્યથી (આત્મદ્રવ્યથી) ઉત્પન્ન થતા (અશુદ્ધ) સ્વપરિણામનો કર્તા થતો થકો કર્મરજ વડે ગ્રહાય છે અને કદાચિત્ મુકાય છે.

ભાવાર્થ:- હમણાં સંસારદશામાં જીવ પૌદ્ગલિક કર્મપરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને પોતાના અશુદ્ધ પરિણામનો જ કર્તા થાય છે (કારણ કે તે અશુદ્ધ પરિણામ સ્વદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે), પરદ્રવ્યનો કર્તા થતો નથી. એમ જીવ પોતાના અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થતાં, જીવના તે જ અશુદ્ધ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને કર્મરૂપે પરિણમતી પુદ્ગલરજ ખાસ અવગાહરૂપે જીવને ગ્રહે છે અને કદાચિત્ (સ્થિતિ અનુસાર રહીને અથવા જીવના શુદ્ધ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને) છોડે છે.

વિવરણ: • પુદ્ગલ કર્મને નિમિત્તમાત્ર કરતો થકો, [અજ્ઞાની] આત્મા પોતાના ભીતરી પરિણામનો કર્તા થાય છે.

• 'નિજ સમાન રહેવા પર પણ' - એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય પોતાને ભૂલીને અનાદિ સંસારદશામાં ફક્ત સ્વપરિણામને કરતો [અજ્ઞાની] કર્મ પરિણામ જે નવા બંધાય છે તેને નહિ કરતો. [અજ્ઞાની] પોતાના ભીતરી પરિણામ કરે તો પુદ્ગલ કર્મને નિમિત્ત બનાવવા એટલા નિમિત્ત થયા.

• આત્મસિદ્ધિ'માં આવે છે ને? 'જીવવીર્યની સ્ફુરણા ગ્રહણ કરે જડધૂપ.' ગ્રહણ કરે (કર્મ) તે તો નિમિત્ત કથન છે. પરમાણુ સ્વતંત્ર ફરતા છે એને આત્મા ગ્રહતો નથી. (અજ્ઞાની એમ કહે છે કે જુઓ) અહીં એમ લખ્યું છે. જડના પરમાણુને આત્મા શું ગ્રહે? આત્મા તો પોતાના અરૂપી સ્વભાવમાં પરિણમન કરે.

• 'ફક્ત સ્વપરિણામમાત્ર' - પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવને ભૂલીને તે શુભ અને અશુભ, ભલા-બૂરા (ભાવને કરે છે.)

• આ 'સ્વપરિણામ દ્રવ્યત્વભૂત હોવાથી' - આ સ્વપરિણામ પોતાના દ્રવ્યથી દૂષિત થયા છે, દ્રવ્યના દ્રવ્યત્વ છે—ભાવ છે; તે પરદ્રવ્યના ભાવ નહિ. તે દ્રવ્યના જ (દૂષિત ભાવ) છે. જેમ પાણીમાં તરંગ ઊઠે છે, તેમ આત્મામાંથી વિકારના તરંગ ઊઠે છે, કર્મના કારણથી નહીં.

• તે મલિન ભાવ દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ છે. આત્મામાંથી નીકળેલ તે પરિણામ થયું છે. પુણ્ય-પાપ પરિણામ કરનાર આત્મા છે, કર્મ નહિ.

• અજ્ઞાની કલ્પના કરે છે (માને છે) કે શરીર રોગી (છે તો) બગડ્યું છે, નીરોગી (છે તો) સુધર્યું છે. [પરંતુ] અહીં તો [કહે છે કે] જે પર્યાય થવાવાળી છે (તે જ) થાય છે. તે પર્યાયનો કર્તા પરમાણુ છે; દવા નહીં, આત્મા નહીં, ઈશ્વર નહીં, ડાક્ટર-ફાક્ટર કોઈ નહીં.

• 'તેના એ જ સ્વપરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને કર્મપરિણામને પામતી એવી પુદ્ગલરજ વડે વિશેષ અવગાહરૂપે ગ્રહાય છે.' હવે નવા કર્મની વાત છે. આ નવા પુદ્ગલ કર્મના રજકણ થયા. [આત્મા] ગ્રહાય છે એટલે આત્મામાં તે કર્મ નિમિત્તરૂપથી આવે છે. કર્મપરિણત પુદ્ગલોનું જીવ સાથે ખાસ અવગાહરૂપે રહેવું તેને જ એવો કર્મપુદ્ગલો વડે જીવનું 'ગ્રહાવું' કહ્યું છે. [ક્રમશઃ]

• મારું રાજ્ય મારા વિકારી પરિણામને કહેવાયું છે, પરંતુ તું વિકારી પરિણામને આત્મા ભાવે કર્મને ગ્રહણ કરે છે અને કર્મને બાંધે છે – એવું મારામાં છે જ નહીં! અને કર્મ મારામાં છૂટા થઈને વિકારના પરિણામ કરાવે છે અને વિકારનો ભાવ કરાવે છે, કર્મ રહે છે તો વિકારભાવ થાય છે, એમ છે નહિ.

• 'અને કર્મ (સ્થિતિ અનુસાર રહીને એટલા કાળના શુદ્ધ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને) છોડે છે.' – કર્મની સ્થિતિ પૂરી થઈ જાય તો કર્મ છૂટી જાય છે. [પરંતુ] આત્મા એને જાણે છે અને છોડે છે – ભગવાન ત્રિલોકનાથ પરમાત્મા કહે છે કે એવું નથી.

• જે પ્રકાર બાંધ્યાં. કર્મ તો કર્મની સ્થિતિ પૂરી થઈ અને [તેને] છોડી ગયા અને [ભગવાન] ચૈતન્યરૂપે શુદ્ધ પરિણામ કર્યાં તો સ્થિતિ પૂરી કરીને છોડી ગયા, એમ કહેવાય છે. વાસ્તવમાં સ્થિતિ પૂરી થઈને છૂટી જાય છે, પરંતુ જે પ્રકાર બાંધ્યા તે? જ્યારે પોતાના શુદ્ધ પરિણામ થઈને વ્યવહારરૂપના, આત્મામાં (પરિણામ કરે છે કે) હું શુદ્ધ આત્મા છું, હું જ્ઞાતા-દૃષ્ટા છું – એવા આત્માના નિર્મળ પરિણામ થયા તો કર્મની સ્થિતિ પોતાના કાળે છૂટી જાય છે, તેને વાસ્તવમાં છૂટ્યા એમ કહેવામાં આવે છે; અને સ્થિતિ પૂરી થઈ ગઈને છૂટી ગયા તે વાસ્તવમાં છૂટ્યા નથી, નવા બંધનમાં નિમિત્ત થઈને છૂટ્યા છે. નવો બંધ કર્યા વિના છૂટે [તેને વાસ્તવમાં છૂટ્યા કહેવાય છે].

અનુભૂતિ(ગ) • જેવી રીતે સમુદ્રની લહેરો પવનના કારણે ઊઠતી નથી, સ્વયંની યોગ્યતાથી ઊઠે છે, તેવી રીતે આત્માની પર્યાયમાં થતા મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય તથા યોગના પરિણામો પણ પોતાની યોગ્યતાથી કરે છે; કર્મ, જડ એટલા ઉદયના સંયોગો તે પરિણામોને કરતા નથી. તે પરિણામ સ્વયંને જ જાણવાને કારણે થાય છે. તે સમયે જો ઉદય પરમાણુ અહીંયા કર્મ યુક્ત હોય તો તેને નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. પરિણામ સ્વયંના ક્રમબદ્ધ થાય છે, પરના કારણે થતા નથી. આ રીતે પરનું લક્ષ કરીને આત્મા સ્વયં વિકાર ઉત્પન્ન કરીને મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષાદિનો કર્તા થાય છે.

• રાગનું નિમિત્ત જાણીને પુદ્ગલકર્મ સ્વયંબંધપણે બંધાય છે. જ્યારે રાગાદિરૂપ પરિણામ છે, ત્યારે નવા કર્મ પરમાણુ તે પરિણામનું નિમિત્ત જાણીને આત્માના એક ક્ષેત્રમાં બંધાય છે. આ જગતમાં જેટલા આત્મા છે, તેટલા અનંત ગુણા કર્મયોગ્ય પરમાણુઓના સ્કંધ લોકમાં ભર્યા પડ્યા છે. તેથી જીવની વિકારરૂપ થવાની યોગ્યતા હોય છે, તેટલા પરમાણુ કર્મરૂપે પરિણમિત થઈ જાય છે અને આત્માની સાથે એક ક્ષેત્રમાં રહે છે.

ગાથા-૧૮૯ : ઘરવિચારી

(૧) સાચું કે ખોટું (T/F) જણાવો:-

1. આ ગાથામાં રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામને પુદ્ગલકૃત કહ્યાં છે.
2. પૂર્વકર્મ નિમિત્તમાત્ર કરતાં થતો અજ્ઞાની આત્મા રાગાદિ અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થાય છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
3. આત્માના અશુદ્ધ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને પુદ્ગલ કર્મરજ જીવ સાથે બંધાય છે.
4. પૂર્વે બંધાયેલી કર્મરજ તેની સ્થિતિ પૂરી થતાં આવેલા જીવના શુદ્ધ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને જીવને છોડી દે છે.
5. 'જીવતીર્થની સ્ફુરણા ગ્રહણ કરે જડરૂપ' - આત્મસિદ્ધિનું આ પદ જણાવે છે કે જીવ નિશ્ચયથી જડ કર્મને ગ્રહણ કરે છે.
6. નિશ્ચયથી આત્મા કર્મ જડ પરમાણુઓને ગ્રહતો નથી, પરંતુ પોતાના અશુદ્ધ ભાવોમાં પરિણમન કરે છે.
7. "તે સ્વપરિણામ દ્રવ્યજનિત હોવાથી" - ટીકાના આ કથનનો અર્થ શુભાશુભ ભાવ પોતાના દ્રવ્યથી ઉદિત થયા હોવાથી સ્વપરિણામ છે - એવો થાય છે.
8. જેમ સમુદ્રમાં વહાણ તરે છે, તેમ આત્મામાંથી વિચાર ઊઠે છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
9. જેમ સમુદ્રમાં મોજાં ઊઠે છે તેમ આત્મામાંથી વિચાર ઊઠે છે - એમ અહીં કહ્યું છે.
10. ઉદરની પીડ અને બળતરાથી મને ખૂબ ઉધરસ થઈ ગઈ હતી, તે ડૉક્ટરની દવા ખાવાથી મટી ગઈ.
11. કર્મપરિણત પુદ્ગલોનું જીવ સાથે વિશેષ રૂપે અન્યોન્યાવગાહરૂપે રહેવું તેને અહીં કર્મપુદ્ગલો વડે જીવનું ગ્રહવું કહ્યું છે.
12. આત્માના શુદ્ધ પરિણામનું નિમિત્ત પામીને છૂટી જતાં કર્મપરમાણુઓ તેની નિર્ધારિત સ્થિતિ પૂરી થતા પહેલાં જ છૂટી જાય છે (તેને તો અન્યત્ર અવિપાક નિર્જરા પણ કહેવામાં આવે છે).
13. શુદ્ધ પરિણામ થવા છતાં સ્થિતિ પૂરી થતાં છૂટી જતા કર્મપુદ્ગલો નવો બંધ કરીને છૂટે છે.
14. પરિણામ સ્વયંના દ્રવ્યમાંથી વહે છે, પરના કારણે થતા નથી.
15. આ જગતમાં જેટલા જીવો છે તેનાથી અનંત ગુણા કાર્મણવર્ગણાઓનો સમૂહ આ લોકમાં ભર્યો છે.

ઉત્થાનિકા- હવે પુદ્‌ગલકર્મોના વૈચિત્ર્યને (-જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઇત્યાદિ અનેકપ્રકારતાને) કોણ કરે છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:-

ગાથા:- જીવ રાગદ્વેષથી યુક્ત જ્યારે પરિણમે શુભ-અશુભમાં,
જ્ઞાનાવરણઇત્યાદિભાવે કર્મધૂલિ પ્રવેશ ત્યાં. ૧૮૭.

અન્વયાર્થ:- જ્યારે આત્મા રાગદ્વેષયુક્ત થયો થકો શુભ અને અશુભમાં પરિણમે છે, ત્યારે કર્મરજ જ્ઞાનાવરણાદિભાવે તેનામાં પ્રવેશે છે.

ભાવાર્થ:- • પહેલાં તો એમ કહ્યું કે જીવ અશુદ્ધ પરિણામ કરે છે - શુભાશુભભાવ કરે છે તે નિમિત્તમાત્ર છે. કર્મ પોતાના કારણે બંધાય છે અને પોતાના કારણે છૂટે છે; પરંતુ તેમાં વિચિત્રતા કોણ ઉત્પન્ન કરે છે? તેમાં આત્માનો કાંઈ અધિકાર છે કે નહિ?

• જ્ઞાનાવરણાદિમાં સ્થિતિ, રસનો ફેરફાર થાય, અપકર્ષણ થાય, ઉત્કર્ષણ થાય, કર્મની સ્થિતિ વધી જાય, ઘટી જાય, અનુભાગ વધે, ફેરફાર થઈ જાય, અને પ્રકૃતિ બીજારૂપે પલટાઈ જાય, સંક્રમણ થઈ જાય - શું કરે છે [આ]? અનંતાનુબંધીનાં વિસંયોજન થઈ જાય. કારણ વિચિત્રતા પુદ્‌ગલમાં છે; તો આત્મા કે [અજ્ઞાની] કાંઈ પરિણામને કારણે તેમાં થાય છે કે નહીં?

• આત્માના અશુદ્ધ પરિણામ નિમિત્તમાત્ર એક જ પ્રકારના છે અને બંધમાં આઠ પ્રકારની કર્મરજ પોતપોતાની યોગ્યતાથી વિચિત્ર પરિણામ ધારણ કરીને પરિણમે છે. કર્મની વિચિત્રતા પરમાણુની પોતાની યોગ્યતાથી આવતી થાય છે.

• [કર્મની વિચિત્રતા] પરમાણુની પર્યાયમાં એની યોગ્યતાને કારણે તે પુદ્‌ગલથી થાય છે, આત્માથી નહીં. કર્મબંધમાં વિચિત્રતા થાય છે એ તારું કાર્ય નથી. (તું) નિમિત્તમાત્ર છો, કર્તા-હર્તા નથી.

• કહે છે ને કે કષાયના પ્રમાણમાં સ્થિતિ અને અનુભાગ બંધાય છે અને યોગના કારણે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ બંધાય છે. તે તો નિમિત્તનું કથન છે. કર્મ જડ છે, તેમાં વિચિત્રતાની યોગ્યતા છે, તેના અનુસાર કર્મ બંધાઈ જાય છે, તારું કાર્ય એમાં છે નહીં.

• જ્યારે નવું મેઘજળ ભૂમિસંયોગરૂપ પરિણમે છે ત્યારે અન્ય પુદ્‌ગલો સ્વયમેવ વૈચિત્ર્યને પામતા શાદ્વલ-શિલીન્ધ્ર-ઇન્દ્રગોપાદિભાવે પરિણમે છે...' ભૂમિસંયોગ તો નિમિત્તમાત્ર છે અને અન્ય પુદ્‌ગલ છે તે પોતાને કારણે પરિણમે છે - કાંઈ વનસ્પતિ આદિ. પરંતુ તેના કર્તા મેઘજળ નહિ.

• ચોમાસાના દિવસ નથી હતા? કાંઈ ઘાસ, કાંઈ બીજ, કાંઈ લાલ-પીળા-કાળા ફૂલ, લાલ કીડા-ઇન્દ્રગોપ મખમલ જેવા કીડા- એવા અનેક પ્રકાર થાય છે. તેને કોણ કરે છે? તે તો તેની વિચિત્રતાના કારણે છે, પાણીના કારણે નહિ. તે સમયે તેની એવા પરિણમનની યોગ્યતાથી તે થયા છે.

• [કર્મના] એક એક પરમાણુ પોતાની શક્તિથી પરિણમી રહ્યું છે, આત્મા તેનો કર્તા-હર્તા નથી. જો કર્તા માને તો અજ્ઞાની જીવ માન્યું. અજ્ઞાની જીવ માને તો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

• જડમાં જડની શક્તિ, ચૈતન્યમાં ચૈતન્યની શક્તિ. બન્ને પદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ છે.

• અહીં આત્માએ રાગ-દ્વેષ કર્યા એટલે શુભાશુભ ભાવ કર્યા (અંદર) કર્મો બંધ થયા

સંગ નહિ. ભગવાન ક્રિયા આત્મા છે, સમય સાર છે. [આત્માના] પરિણામને પણ તે પરમાણુમાં ન પહોંચે થવાનો સમય હતો.

- હું તો મારા પરિણામનો કર્તા છું. જડ કર્મ બંધાય છે તે નિમિત્તની પર્યાય કર્મની યોગ્યતાથી બંધાય છે, મારા કારણે નહિ. જીવને દ્રષ્ટિ હોય તો પોતાના પુણ્ય-પાપના ભાવ દ્રષ્ટિ ઉપાધિ છે, તેનો હું અજ્ઞાનપણે કરવાવાળો છું. હું [તો] શુદ્ધ ચિદાનંદ સ્વરૂપ છું. આવા પુણ્ય-પાપ અને પરની કર્તાબુદ્ધિ છોડીને પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવની દ્રષ્ટિ કરે તો તેને સમ્યગ્દર્શનરૂપ પ્રથમ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે.
- કુંદકુંદાચાર્યદેવને ઉપદેશ હતો. [તેઓ ત્યાં મહાવિદેહે ગયા હતા]
- કર્મપુદ્ગલ - જડ રજકણ આત્મા સાથે ભેગાં રહેલા છે. શરીરની અંદર કર્મ રજકણ [તૈજસ] કર્મ થવા લાયક એવી સૂક્ષ્મ રજકણ - ધૂળ પડી છે.
- ઔદયિક ભાવનો વાત એને મન નહિ એને આત્મપરિણામ હોય, પરંતુ શાસ્ત્રમાં એમ કહે કે [તે ભાવને] ઉદયમાં વિશુદ્ધિ પરિણામ અને ઉદયમાં અશુભ (પરિણામ થાય છે). જ્યારે શુભ પરિણામ હોય ત્યારે શાતા વેદનીયાદિ બંધાય છે અને અશુભ-અશુભ પરિણામ હોય ત્યારે અશાતા આદિ જડના કારણે બંધાય ત્યારે કર્મ ભૂમિકામાં ત્યાંથી જડ જીવને (તો) નુકસાન થાય છે. નિગોદ માંડી જીવને નુકસાન થાય છે.
- એક એક પરમાણુમાં અનાદિ અનંત ત્રિકાળ પડ્યા છે. એક એક પરમાણુ પોતાની પર્યાયને કરવા-ફેરવવાવાળો છે. આવી વસ્તુની સ્થિતિ છે. ભગવાન ત્રિલોકનાથ એમ કહે છે.
- વ્યવહારનો રાગ આવે ત્યારે મનાવવામાં કહેવામાં આવ્યું. મનાવવા (શાસ્ત્ર)માં કહ્યું છે નહીં. એમ જડનું કામ આત્મા કરે, એમ વ્યવહારથી ભાષામાં આવે છે (વાસ્તવમાં) એવું છે નહીં.
- ઉપરી રાજા હોય તો ભગવાન કેમ રોગ થયો? બિમારી કેમ થાય? કે વિષય કેમ થાય? બધો વ્યવહાર ભાષામાં આવે છે, તે જાણવાની ચીજ છે, આદરવાની ચીજ નહીં.
- મોટું પુણ્ય કરે કે [ભગવાનના ગણધરો] પહેલાં [ઓંકાર] કેમ ન થયા? પહેલાં તે લાયકાત ન હતી, હવે પોતાની લાયકાતથી થયા છે.
- જડ અને આત્મા બંને પ્રકાર સ્વભાવ ભિન્ન - અનાદિ અનંત જડ અને ચૈતન્યનો ભિન્ન સ્વભાવ છે, તો પરને કરવાવાળો કહેવો એ ભિન્ન વાત છે અને એમ માનવું તે મિથ્યાદ્રષ્ટિ છે.
- 'જ્યારે આ આત્મા રાગદ્વેષને વશીભૂત થયો થકો શુભાશુભભાવે પરિણમે છે...' એવું કહેવાની વાત નથી છે. તેની આત્મા તો સ્વભાવની સન્મુખ વશીભૂત થઈને પોતાના શુદ્ધ-જ્ઞાનની શક્તિ પ્રગટ કરે છે. ધર્મી તો પુણ્ય-પાપને જાણવા-દેખવાવાળો છે, કરવાવાળો નહિ.
- આત્માના પ્રદેશ કંપે છે તેને યોગ કહે છે. તેના દ્વારા કર્મના પુદ્ગલ અંદર પ્રવેશ કરે છે.
- શરીરના પરમાણુ મગજના તાર જેવા સ્થૂળ અને કર્મના પરમાણુ મગજના તાર (જેવા સૂક્ષ્મ) હોય છે.
- કર્મપુદ્ગલ પરમાણુનો ભેદ સ્વભાવરૂપ છે, આત્મારૂપ નહીં - આમ અનંત છે.
- પૈસા નિમિત્ત કહેવા જ એનાથી થયું નથી. [નિમિત્ત ઉદાસીન હોય કે પ્રેરક હો] આખું કર્મનો સ્થિતિ અને રસ જડના નિમિત્તના કારણે થયાં તો તો તે સ્વભાવરૂપ થયું નહિ, આત્મારૂપ થઈ ગયું.
- જડ અને આત્મા રાગ-દ્વેષ કરાવે ત્યાં કર્મને થયું પહેલું નહીં? રાગદ્વેષ ન કરે તો ન થાત નહીં? [આ] વાત સિદ્ધાંત ખોટી છે, એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

(અનુસંધાન) જે રીતે વર્ષાઋતુમાં વાદળાંના વરસવાથી પૃથ્વી તથા અંકુરોથી આચ્છાદિત થઈ જાય છે, તે રીતે રાગ-દ્વેષરૂપ શુભાશુભ અશુદ્ધ ભાવોથી પૌદ્ગલિક વર્ગણાઓ તથા કર્મબંધનના રૂપમાં પરિણમિત થઈ જાય છે. (વૃન્દાવનદાસજી)

- આત્મા જે જે પ્રકારના વિકારી પરિણામ કરે છે, તે તે પ્રકારના કર્મ બંધાય છે. જ્યારે તીવ્ર અનુભાગવાળા પરિણામ કરે છે, ત્યારે તીવ્ર રસવાળા કર્મ બંધાય છે અને જ્યારે મંદ અનુભાગવાળા પરિણામ કરે છે, ત્યારે મંદ રસવાળા કર્મ બંધાય છે. તથા જેટલા પ્રમાણમાં પરિણામ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં કર્મ બંધાય છે.
- વરસાદ થતાં પુદ્ગલ લીલા, સફેદ, લાલ રૂપે પરિણમે છે, તેમ જીવ સ્વયંના જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવને ભૂલીને શુભાશુભભાવરૂપે પરિણમે છે, ત્યારે પુદ્ગલ પરમાણુ પોતાના કારણે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ ઇત્યાદિ વિચિત્રતારૂપ જુદા જુદા બંધરૂપ થાય છે.
- પ્રતિસમય પર્યાય નિર્મળ થઈ રહી છે. તે કેમ ઓળખું? ઇચ્છા છોડીને અંતર જ્ઞાન જ્ઞાતાદૃષ્ટારૂપ શુદ્ધસ્વભાવ પર દૃષ્ટિ, તેના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરતાં નિર્મળપર્યાયનો નિર્ણય સાચો કહેવાય છે. અંતર સ્વભાવના નિર્ણય વિના જ થવાનું હશે તે થશે—એમ ઉપરથી જ જાણે તેને નિર્મળપર્યાયનો નિર્ણય નથી.
- દ્રવ્યકર્મોની વિચિત્રતાનો બંધ સ્વતંત્ર થાય છે, આમાં શુભાશુભ પરિણામ નિમિત્તમાત્ર છે—એવું યથાર્થ જ્ઞાન કરીને પર્યાયના સ્વાતંત્ર્ય ઉપરથી દૃષ્ટિ હટાવીને અંતર-સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા એ જ ઈષ્ટ છે.
- મિથ્યાત્વની સાથે રહેવાવાળા અનંતાનુબંધી રાગાદિનું નામ જ અજ્ઞાનભાવ છે. એવો અજ્ઞાનભાવ જ્ઞાનીઓને હોતો નથી, માત્ર અજ્ઞાનીઓને જ હોય છે.
- ઉક્ત બન્ને ગાથાઓમાંથી પહેલી (૧૯૬મી) ગાથામાં આત્માને નિશ્ચયથી ભાવનો કર્તા બતાવ્યો છે અને બીજી (૧૯૭મી) ગાથામાં વ્યવહારથી કર્મબંધ પરનો કર્તા પણ બતાવ્યો છે.

ગાથા-૧૦૭: ઉત્તરવહી

① ખરું + ખોટું જણાવો:-

1. શુભાશુભ ભાવે પરિણમતો આત્મા કર્મ વડે બંધાય છે અને મુકાય છે - આ વાત આ ગાથામાં કરી છે.
2. આ ગાથામાં આત્માનાં અન્યોન્યાવગાઢરૂપે પ્રવેશતા કર્મપુદ્ગલોમાં ભિન્નતા થતી અનેક પ્રકારની વિવિધતાની વાત કરી છે.
3. અને બાંધેલા કર્મપુદ્ગલોની સ્થિતિ જ્યાં સુધી પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી તેમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ આદિમાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી.
4. બંધાયેલા પુદ્ગલોમાં પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ આદિનું વધવું-ઘટવું, ઉત્કર્ષણ-અપકર્ષણ આદિ વિવિધ રીતે પલટી શકે છે.
5. જેવી રીતે નવા મેઘજળના ભૂમિસંયોગે પુદ્ગલો શાદ્વલ-શિલીન્ધ્ર-ઈન્દ્રગોપાદિ ભાવે પરિણમે છે, તેવી રીતે કષાયના કારણે સ્થિતિ અને અનુભાગ બંધાય છે તથા યોગના કારણે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ બંધાય છે.
6. પુદ્ગલકર્મની વિચિત્રતા તે પરમાણુઓની પોતાની તે પ્રકારની યોગ્યતાને કારણે થાય છે.
7. મારા દોષને કારણે મેં કર્મો બાંધ્યા એમ માનવું તે અજ્ઞાન નયની ભૂલ છે - એમ ટીકામાં કહ્યું છે.
8. મારા દ્વેષને કારણે મેં કર્મો બાંધ્યા એમ માનવું તે જ્ઞાન-અજ્ઞાન નયની ભૂલ છે.
9. જગતમાં અનંત શક્તિઓ છે, પુદ્ગલમાં કોઈ શક્તિ નથી.
10. કુંદકુંદાચાર્યદેવને નિશ્ચય હતો, તેથી તેઓ મહાવિદેહ ગયા હતા.
11. નિગોદના જીવને અશુભ ભાવ જ હોય છે, શુભ ભાવ નહિ.
12. નિગોદનો જીવ સીધો મનુષ્ય ન થઈ શકે.
13. પરમાણુમાં કોઈ ગુણ હોઈ શકતા નથી.
14. વ્યવહાર જાણવાની + બોલવાની પણ જરૂર નથી.
15. "જ્યારે આ આત્મા રાગદ્વેષને વશીભૂત થયો થકો શુભાશુભ ભાવે પરિણમે છે" - ટીકાનું આ કથન રાગી તથા અજ્ઞાનીને લાગુ પડે છે.

② 1. કર્મપુદ્ગલનો બંધ સ્વભાવકૃત છે, આત્મકૃત નહિ.
2. ઉદાસીન નિમિત્ત નિષ્ક્રિય (passive) રહે છે અને પ્રેરક નિમિત્ત પ્રેરણા આપે છે (active રહે છે).
3. નિર્મળપર્યાયના નિમિત્ત નિર્મળપર્યાય પર દૃષ્ટિ રાખવાથી થાય છે.
4. જે થવાનું હશે તે થશે - મારી કંઈ માન્યતા ફેરફાર કરે છે + જીવ, નિર્મળતાનો પુરુષાર્થ નિમિત્ત છે.
5. નિર્મળપર્યાયનો નિમિત્ત અનંતસ્વભાવ એવા નિજ ધ્રુવ દ્રવ્યના આશ્રયે થાય છે.
6. ઇન્દ્રિય વ્યવહારદૃષ્ટિ જીવને ઉપશમભાવ હોતો નથી.

ગાથા ૧૮૮ (૧૮૮-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે આત્મા જ બંધ છે એમ સમજાવે છે :-

ગાથા:

સપ્રદેશ જીવ સમયે કષાયિત મોહરાગાદિ વડે,
સંબંધ પામી કર્મરજનો, બંધરૂપ કથાય છે. ૧૮૮.

અન્વયાર્થ:- સપ્રદેશ એવો તે આત્મા *સમયે મોહ-રાગ-દ્વેષ વડે કષાયિત થવાથી કર્મરજ વડે શ્લિષ્ટ થયો થકો (અર્થાત્ જેને કર્મરજ વળગી છે એવો થયો થકો) 'બંધ' કહેવામાં આવ્યો છે.

ભાવાર્થ: * સમયે = યથાકાળ. ; શ્લિષ્ટ = વળગેલું ;

- જેમ કપડું લોધર, ફટકડી આદિના સંયોગથી કષાયિત (કસાયેલું) થાય છે, ત્યારે તેના ઉપર મજીઠ રંગ ચડી જાય છે; તેમ આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશો પર કષાયથી કર્મધૂળનો રંગ ચડી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સંસારી અવસ્થામાં આ પ્રકારે કર્મબંધ થાય છે.
- આત્માની અને રાગની સ્પર્શના ભાવનું બંધન છે, કર્મનું બંધન નહિ. જેમ વસ્ત્રના તાણા-વાણા ઘણાં છે અને તે ઘણાં તાણા-વાણાવાળું વસ્ત્ર સ્વયં જ મજીઠ આદિ જુદા જુદા રંગોથી રંગાયેલું છે, તેમ સ્વભાવના શ્રદ્ધા-જ્ઞાન ન હોવાથી આત્માની જ મોહ-રાગ-દ્વેષથી રંગાયેલો છે અને રાગની જ સ્પર્શની સ્થિરતાબુદ્ધિને અભિપ્રાયના રાગ-દ્વેષથી રંગાયેલો છે. આ રીતે આત્મા સ્વયંના ભાવબંધથી બંધાયેલો છે; જડકર્મથી બંધાયેલો નહિ.
- જે વિકાર થાય છે, તે નિશ્ચયથી પોતાના દ્રવ્યમાં થાય છે; પોતાના દ્રવ્યમાં જે ફેર થાય છે, તે પરના નિમિત્ત વિના જ થાય છે - એમ કહીને અહીં નિશ્ચયનો વિષય વિકારી દ્રવ્ય અર્થાત્ વિકારી દ્રવ્ય છે - એમ કહ્યું છે; અને વ્યવહારનો વિષય પોતાનું સ્વરૂપ નહિ - એમ સામાન્ય શુદ્ધદ્રવ્યનું લક્ષ્ય કરાવીને સામાન્યરૂપ શુદ્ધદ્રવ્યને નિશ્ચયનો વિષય કહ્યો છે. અહીં પ્રવચનસારમાં શાસ્ત્રનો કેવળ દોષથી વિકારી પર્યાયને આત્મા જ ઉપજાવે છે, કર્મ ઉપજાવે નહિ. આમ પરથી ભિન્ન ઉપજાવે નિશ્ચયનો વિષય વિકારી દ્રવ્ય છે - એમ કહ્યું છે. આથી વધારે અહીં સમજવું જોઈએ.
- એમ આત્મા પોતે જ સ્વયંના ભાવની સાથે બંધરૂપ થાય છે - એવું સમજીને બંધરહિત શુદ્ધસ્વભાવનું શ્રદ્ધા-જ્ઞાન કરવા જોઈએ, પરમાત્મા થઈ જ શકાય છે.
- અહીં એમ કહેવાનું કહ્યું છે કે આત્મા પોતાના પરિણામથી રાગાદિરૂપ પરિણમન થઈ શકે છે, તેમાં કર્મરૂપ નિમિત્તનો કોઈ દોષ નહિ. ઉપરાંત, અહીં આ રીતે શુદ્ધદ્રવ્યનું નિરૂપણ કરવાવાળા શુદ્ધનિશ્ચયનયનું કથન કહેવામાં આવ્યું છે. હવેની ગાથામાં આ વાતને વધારે સ્પષ્ટરૂપે કહેવામાં આવશે.
- જેમ વસ્ત્ર ઘણાં તાણાવાણાવાળું છે = તેમાં પ્રદેશો છે, વસ્ત્ર સપ્રદેશી છે.
- વસ્ત્રને પહેલાં લોધરનો, ફટકડીનો લેપ છે. (લોધ) કષાયરૂપ (વસ્ત્ર) કષાયિત થાય છે. એને પછી તેના પર મજીઠનો રંગ ચડે છે.
- આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. જેટલા લોકાકાશમાં પ્રદેશ છે એટલા પ્રદેશ દરેકે દરેક આત્મામાં છે.
- વસ્ત્રને સ્થાને આત્મા, લોધર-ફટકડીને સ્થાને ભાવ-રાગ-દ્વેષ અથવા મોહ રાગ

(૧૯૯-૨)

પુણ્યમાં ધર્મ માનવો, પાપમાં હિત માનવું એવી બુદ્ધિ જ મિથ્યાત્વ છે — તે વિષયનો રસ એને રહી ગયો છે. જેને વસ્ત્ર મકાનમાં સંતોષ માન્યું તો એના આદિ વિશ્વની દેહ-જડનો સંતોષ થાય છે.

(જડ)
- વિશ્વ ચેતન તો અનાદિઅનંત આધારે છે. તે પરમાર્થ ચેતન નહિ. ચેતન તો શુદ્ધ અનુભવ ભાવ-તેનું ભાન એ આનંદિક ચેતન છે.

(જડ)
- વિશ્વ ચેતન છે એમ ન માન્યું, પરંતુ ભાવચેતન છે એમ આત્માને ઈચ્છાવી. વસ્તુમાં બાહિર એને ટકાવી રાખી એ જ એનો પ્યારો રસ છે.
- જડ વિશ્વ ચેતન મારામાં નહિ. હું આત્મા દિવ્ય-જ્ઞાન-પ્રકાશવાળો છું. મારા આત્મામાં જડ વિશ્વનો અભાવ છે, એમ નક્કી કર ત્યારે હું ભાવચેતનામાં છું એમ નક્કી થાય.
- ભાવચેતન આત્મા જ કેન્દ્ર છે એમ જુઓ. વિશ્વની સંપત્તિ છે એ અનુભૂતિ દ્વારા વ્યવસ્થા છે, એટલે કે જુદા આધારની વ્યવસ્થા છે. એમાં નહિ એમ કહું કે છે એનું નામ અનાદિઅનંત. આત્મા (રાગ દ્વેષ મોહાદિ) એનામાં છે. સ્વાનુભવસ્વરૂપ ભગવાન પોતાને ભૂલીને રાગદ્વેષ મોહ કરે તે 'આત્મા જ ચેતન' છે — એમ માન્યું. પરંતુ વિશ્વનું તારું ચેતન તને છે. તારી અવસ્થામાં રહેલ તેનું તને ચેતન છે. પર તારી અવસ્થામાં નહિ, તેથી તને વિશ્વ ચેતન પરમાર્થ નહિ.
- રાગ-દ્વેષ-મોહના પરિણામને એટલે શુદ્ધીકરણ કહેવામાં આવ્યું છે. 'શુદ્ધીકરણ' એટલે 'પરદ્રવ્ય નહીં તે.' પરવિનાનો વિકારી ભાવ એટલે શુદ્ધીકરણ. એટલે 'શુદ્ધીકરણ' એટલે વિભાવી ભાવ તેની વાત નહિ.
- સ્વચતુષ્ટયમાં પરચતુષ્ટયનો અભાવ છે; માટે આત્મામાં વિશ્વનો અને વિશ્વમાં આત્માનો અભાવ છે.
- તારા ચેતનનો તું સ્વીકાર કર તો તું છૂટી શકે, પરંતુ (જડ) વિશ્વના ચેતનનો તું સ્વીકાર કરીશ તો તું છૂટી શકીશ નહિ.

गाथा-१८८ : प्रश्नोत्तर

(१८८-३) L

(1) जोड़ी मिलाइये।

इस गाथा की टीका में दिये गये उदाहरण अनुसार जोड़ी मिलाइये

दृष्टांत	दार्ष्टांत
1 - रंग आने वाला वस्त्र	A. मोह-राग-द्वेषादि कषाय परिणाम
2 - लोध्र, फिटकड़ी	B. आठ प्रकार के जड़ कर्म
3 - मजीठ	C. सप्रदेशी आत्मा

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- ज्ञानी तथा अज्ञानी को जड़ कर्म का बंधन है।

2- ज्ञानी तथा अज्ञानी को स्वयं के भाव का बंधन है।

3- इस गाथा और टीका में द्रव्यप्रधान कथन है।

4- 'शुद्धि' का अर्थ यहां 'राग-द्वेष-मोहादि रहित' होता है।

5- 'अशुद्धि' का अर्थ यहां 'राग-द्वेष-मोहादि सहित' होता है।

6- 'शुद्ध' का अर्थ यहां 'अपने ~~पर्यायस्वभाव से स्वयं~~ रागादि रूप परिणमित द्रव्य' होता है।

7- 'अशुद्धि' का अर्थ यहां द्रव्यकर्म के संबंध सहित होता है।

8- निश्चय का विषय यहां विकारी द्रव्य कहा गया है।

9- मुझे अकेला भावबंध है - यदि मैं ऐसा स्वीकार करूंगा तो मैं उससे छूट सकूंगा।

10- यहां जीव की विकारी पर्याय को कर्मकृत कहा गया है।

11- मेरी अस्ति में जो हो उसका ही बंधन मुझे हो सकता है।

ગાથા ૧૮૯ (૧૮૯-૧)

ઉત્થાનિકા:- હવે નિશ્ચય અને વ્યવહારનો અવિરોધ દર્શાવે છે:-

ગાથા:- — આ જીવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચય ભાખિયો
અર્હંતદેવે યોગીને; વ્યવહાર અન્ય રીતે કહ્યો. ૧૮૯

અન્વયાર્થ:- આ (પૂર્વોક્ત રીતે), જીવોના બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચયથી અર્હંતદેવોએ યતિઓને કહ્યો છે; વ્યવહાર અન્ય રીતે કહ્યો છે.

ટીકાનું: ૧. રાગપરિણામનો જ આત્મા કર્તા છે, તેનો જ ગ્રહનાર અને છોડનાર છે — આ શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ નિશ્ચયનય છે. .....

૨. પુદ્ગલપરિણામનો આત્મા કર્તા છે, તેનો ગ્રહનાર અને છોડનાર છે — આ તો જે નય તે અશુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ વ્યવહારનય છે.

... આ બન્ને નયો છે; કારણ કે શુદ્ધપણે તથા અશુદ્ધપણે બન્ને પ્રકારે દ્રવ્ય પ્રતીત કરાય છે — પરંતુ અહીં નિશ્ચયનય સાધકતમ (ઉત્કૃષ્ટ સાધક) હોવાથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે; (કારણ કે) સાધ્ય શુદ્ધ છે તેથી દ્રવ્યના શુદ્ધત્વનો દ્યોતક (પ્રકાશક) હોવાને લીધે નિશ્ચયનય જ સાધકતમ છે, પણ અશુદ્ધત્વનો દ્યોતક વ્યવહારનય સાધકતમ નથી.

જયસેનાચાર્યની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાંથી:

JS: અહીં પ્રશ્ન છે કે આત્મા રાગાદિને કરે છે — ભોગવે છે — એવો નિશ્ચયનય કહ્યો, તે ઉપાદેય કેવી રીતે થઈ શકે છે?

TS: તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આત્મા રાગાદિને જ કરે છે, દ્રવ્યકર્મને કરતો નથી. આવા પ્રકારે જાણે છે કે રાગાદિ જ બંધના કારણ છે, ત્યારે તે રાગ-દ્વેષ આદિ વિકલ્પજાળને છોડીને રાગાદિના વિનાશ માટે શુદ્ધાત્માની ભાવના કરે છે. એથી રાગાદિનો વિનાશ થાય છે અને રાગાદિનો વિનાશ થતાં આત્મા શુદ્ધ થાય છે; એથી પરંપરાએ શુદ્ધાત્મ સાધક હોવાને કારણે આ અશુદ્ધનય પણ ઉપચારથી શુદ્ધનય કહેવાય છે, નિશ્ચયનય પણ કહેવાય છે અને આ જ કારણે ઉપાદેય કહેવાય છે — એવો અભિપ્રાય છે.

- રાગાદિ સહિત આત્મા પુણ્ય-પાપરૂપ પરિણામ સ્વયં કરે છે, તે પરિણામોને આત્મા સ્વયં ગ્રહણ કરે છે, છોડ્યા કરે છે અને તેનું જ્ઞાન કરે છે, ભોગવે છે. તેથી આ કથનને કહેનાર શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનય કહે છે અને અશુદ્ધવ્યવહારનયની અપેક્ષા આત્મા પૌદ્ગલિક દ્રવ્યકર્મનો કર્તા છે.
- [illegible] સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે — એ અનેકાંતિક નિયમ છે; તથા કર્મના નિમિત્તે રાગ થાય છે — એ અનેકાંતિક નિયમ છે, તેનું પણ જ્ઞાન કરવું જોઈએ.
- જીવ પોતાની પરિણતિ સ્વતંત્રપણે કરે છે. આ રીતે પોતાની પરિણતિ જાણવાવાળો નિશ્ચયનય અધ્યાત્મનું સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે — આવું યથાર્થજ્ઞાન કરીને શુદ્ધ સ્વભાવ તરફ આત્માને વાળવું જ હિતકારી છે.
- પરિણતિ સ્વાતંત્ર્ય માનવાવાળો જ પરિણતિ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે; એથી નિશ્ચયનયને ઉપાદેય કહ્યો છે. નિશ્ચયનય ક્રિયાનું સ્વાતંત્ર્ય જ્ઞાન કરાવે છે.
- નિશ્ચયથી પ્રવૃત્તિ, અનિશ્ચયથી અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ, ગૃહીમાર્ગ તથા મોક્ષ — આ બધા વિશેષો છે એકશા છે. એકાંતે પરાધીન માનનાર એકત્વને સ્વાતંત્ર્ય માની શકતો નથી. જે વિશેષનું સ્વાતંત્ર્ય નહિ, તે સામાન્ય વસ્તુસ્વભાવનું જ્ઞાન કરી શકતો નથી.
- નિશ્ચયનય શુદ્ધત્વનો પ્રકાશક છે અને વ્યવહારનય અશુદ્ધત્વનો પ્રકાશક છે. શુદ્ધ આત્મ

આશ્રય છે અને નિશ્ચયનય તેનો નાશક છે. (૧૮—૨)

- બંધના અને કર્મનું જ્ઞાન કરાવવાવાળો વ્યવહારનય અશુદ્ધિનયનો દ્યોતક છે. તે પર લક્ષ ત્યાગ કરાવે છે અને પરમાર્થ બતાવે છે, તેથી વ્યવહારનય નાશક
- છે. એક વાત વિશેષ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે 'શુદ્ધતાનો અર્થ પરદ્રવ્યથી ભિન્નતા' અને 'અશુદ્ધતાનો અર્થ પરદ્રવ્યથી અભિન્નતા' છે. અહીં જ્યાં કહે છે કે
- આત્માને રાગાદિભાવોનો કર્તા શુદ્ધનિશ્ચયનયથી કહેવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અન્યત્ર ઉપાદાન અપેક્ષાએ આત્માને રાગાદિનો કર્તા અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી કહેવામાં આવે એથી આશ્ચર્યચકિત થવું છે કે રાગાદિનો કર્તા કહેવાવાળો નય શુદ્ધ: તો અશુદ્ધનિશ્ચયનય જ છે, પરંતુ તેને અહીં પ્રયોજનવશ નિશ્ચયથી શુદ્ધનિશ્ચયનય કહી દીધો છે. આ રીતે અહીં તેને પરંપરાથી જ શુદ્ધતાનો નાશક કહ્યો છે, આશ્રય નાશક નહીં.
- જે દ્રવ્યની જે પરિણતિ હોય, તે પરિણતિને તે જ દ્રવ્યની કહેવી તે શુદ્ધનિશ્ચયનય છે અને તે પરિણતિને અન્ય દ્રવ્યની કહેવી અશુદ્ધનિશ્ચયનય અથવા વ્યવહારનય છે. ઉક્ત પરિભાષા અનુસાર રાગાદિભાવ આત્મદ્રવ્યની પરિણતિ છે; તેથી તેને આત્માના કહેવા એ જ સત્ય છે, તેથી તે નિશ્ચયનય છે અને પરથી ભિન્નતા તથા પોતાથી અભિન્નતા એ જ શુદ્ધતા છે; અહીં એ પ્રકાર શુદ્ધનય છે; એમ રાગાદિનો સ્વય કર્તા-ભોક્તા આત્માને કહેવો શુદ્ધનિશ્ચયનયનું કથન છે.
- દૃષ્ટાંત—વ્યવહાર-દૃષ્ટિએ તે લાલ. આ રાગ પણ દૃષ્ટાંતરૂપ છે તેથી લાલ છે. જેમ સ્ફટિકમાં લાલ છે તેમ હિતાર પણ પર્યાયમાં લાલ છે, તે ફટિકનું પોતાનું નહીં. આત્માનાં અંદર (પ્રગટ) થાય
- આત્મા દોષ છે. તેમાં રાગ છે તે તેનું કાર્ય છે. એવો દોષ આત્મા જાણવાવાળો છે
- પોતાની પર્યાયમાં રાગ છે તેને જાણવો તે સ્વસ્થજ્ઞાન છે. રાગથી ગુણ-દોષ નહીં.
- પરમાર્થ તો રાગની પર્યાય તેના ઉપકારથી થાય છે. = બહિરંગ કારણ
- રાગ = જેણે સ્વરૂપની રચના કરી છે, અંતરંગની પુષ્ટિ કરી છે એવા સાર જ્ઞાનના હોતા નાગયદિ
- તારી પર્યાયમાં કામ, ક્રોધ, દયા-દાનાદિનો રાગ છે એમ નિશ્ચયથી જાણવાને ગાથાઓનું સૂ-છે અને ગાથાઓએ જણાવી રચના કરી તેમાં આ જ આવ્યું છે.
- (જડ) કર્મને તો તે ખ્યાલ નથી, પરંતુ રાગને તે તારી પર્યાયમાં ખ્યાલ થયો છે તેથી તેને છોડવો પડશે. જિનવાણીના ઉપર કરીને તેને છોડવાનો છે. તારામાં નહીં તેને છોડવું કહી આવ્યું
- શુદ્ધદ્રવ્ય = સ્વદ્રવ્ય. પરની અપેક્ષા આવે તે પરદ્રવ્ય—અશુદ્ધદ્રવ્ય છે.
- નિશ્ચયનય = સ્વાશ્રયનય. તે પોતાના પરિણામ પોતાથી છે એમ બતાવે છે. બીજાર પરિણામ કરાવે છે એમ વ્યવહારનય બતાવે છે, તેથી તે અશુદ્ધદ્રવ્યનું કથન છે, વ્યવહારનય
- શુદ્ધ = સ્વદ્રવ્યના આશ્રયે, અશુદ્ધ = પરદ્રવ્યના આશ્રયે. અહીં શુદ્ધ એટલે વિકારનો નહીં
- આવું જ્ઞાન કરે, પછી સ્વનું લક્ષ કરે તો રાગ ટળે. પરંતુ જો પર્યાયમાં રાગ છે નહીં એમ માને તો તેને ટાળવાની વાત રહેતી જ નથી.
- છે તો પર્યાયનું કથન, પરંતુ પોતાના આત્માના આશ્રયે થાય છે તેથી તેને નિશ્ચયનય-શુદ્ધદ્રવ્યનું કથન કહેવામાં આવ્યું છે.
- શુદ્ધરૂપ: ભલે રાગ છે, પરંતુ સ્વદ્રવ્યના આશ્રિત હોવાથી તેને શુદ્ધરૂપ કહ્યું છે. અશુદ્ધરૂપ: પરદ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિરૂપણ (કર્યું) છે તેથી તેને અશુદ્ધરૂપ કહ્યું છે.
- સમયસાર ગાથા ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮માં એમ કહ્યું છે કે જીવને સ્વભાવની દૃષ્ટિ થઈ છે તેનું કાર્ય નિર્મળ પરિણામ છે અને રાગ-મલિન પરિણામ તે કાર્ય નથી. કર્

(ગાથા-5)

તેમાં બગાડ છે. જો દ્રવ્યપુદ્ગલ કર્મ છે તેની અસર તે આત્માનું કાર્ય નહિ.

- પંચાસ્તિકાયની ૨૧મી ગાથામાં અશુદ્ધ પરિણામ તેમજ શુદ્ધ પરિણામ કરનાર આત્મા પ્રભુ છે એમ કહ્યું છે, (કેમકે) પરની અપેક્ષા એમાં નથી.
- શુદ્ધિ = સ્વપરિણામની અપેક્ષાએ કથન. સ્વદ્રવ્યના પરિણામ છે તે અપેક્ષાએ શુદ્ધનય કહ્યો છે. પરદ્રવ્યના કથનની અપેક્ષાએ વ્યવહાર છે તેને અશુદ્ધ દ્રવ્યનું કથન કરનાર કહ્યો છે. બાકી તો છે એમ આરોપ થાય છે.
- નિશ્ચયનય સાધક છે એટલે આદરણીય છે. નિશ્ચયનય સાધક છે એને વ્યવહારનય બાધક છે.
- ઉભયનું જ્ઞાન હોવું જ નહિ, દુઃખ હોવું જ નહિ; એવું માનનાર એકાંત મિથ્યાદષ્ટિ છે.
- આ વાત અસ્વીકાર છે. છ દ્રવ્યો સત્ય છે જગતમાં. તેમાં આત્મા પણ એક સત્ય છે. તેનું સ્વરૂપ શું? કે દ્રવ્ય, ગુણ છે એને પર્યાયમાં અસર છે તે પોતાનો છે.
- નિશ્ચયનય ઉપાદેય છે એટલે સ્વ મારામાં છે એમ જાણે છે તેથી ઉપાદેય છે. મારામાં છે, પરમાં નહિ - એ સ્વને ઉપાદેય કરે છે.
- પુણ્ય: ૧૧ ગાથામાં તેને પોતાનું કરો કે મિથ્યા દૃષ્ટિ ભૂતાર્થ-અભૂતાર્થ ઉપાદેય છે એને એક સ્વભાવની પર્યાય ઉપાદેય નથી.

ઉત્તર: આત્માની પર્યાય છે તેને આત્માને કાર્ય કહ્યો છે, ઉપચાર નથી કારણ કે એને એવું પર્યાયનું જ્ઞાન હોય છે તેને તેમાં ગર્ભિત દ્રવ્યસામાન્યનું જ્ઞાન આવી જાય છે. એને ત્રિકાળી સામાન્યનું જ્ઞાન હોતું નથી તેને નિશ્ચયથી પર્યાયનું એવું જ્ઞાન હોતું જ નથી.

- એને ત્રિકાળીનું જ્ઞાન થયું છે તેને પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે. મારામાં સત્ય છે એમ ઉપર જાય જાણે છે. સામાન્યના જ્ઞાન વિના પરિણામ-વિશેષનું જ્ઞાન હોતું ન
- જ સ્વરૂપ સામાન્ય વિના.... એને દ્રવ્યનું જ્ઞાન થયું તેને પર્યાયનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય જ.
- દ્રવ્ય સામાન્ય = ત્રિકાળી સામાન્ય. દ્રવ્યસામાન્યનું જ્ઞાન થયું, પછી પર્યાયનું જ્ઞાન થયું, પછી પર્યાયને દ્રવ્યમાં ડૂબાડી દીધી.
- અનિત્યપણે દ્રવ્યસામાન્યના અવલંબનરૂપ ઉપયોગ એટલે દૃષ્ટિમાં ત્રિકાળીનો આશ્રય હોય.
- શુદ્ધિ: એ પોતાની પર્યાય છે માટે પોતાની પર્યાય પોતાથી છે એ શુદ્ધનયનું કથન છે. છે તો એ નિર્મળ પર્યાય, તેમ છતાં તે શુદ્ધનયનું કથન છે.
- સ્વાશ્રિત એટલે એ સત્ નો આશ્રિત છે; પરંતુ પરનો આશ્રિત એ સ્વાશ્રિત નહિ, એ જૂઠ છે; માટે ઉપાદેય નહિ.

गाथा-१८९ : प्रश्नोत्तर (१८९-४)

(1) जोड़ी मिलाइये।

1. प्रवचनसार गाथा-१८९	A. व्यवहारनय से पुद्गल परिणाम का कर्ता आत्मा है।
2. समयसार गाथा-७६,७७,७८	B. निश्चयनय से राग परिणाम का कर्ता आत्मा है।
3. प्रवचनसार गाथा-१८९	C. निश्चयनय से निर्मल परिणाम का कर्ता आत्मा है।
4. शुद्धता	D. परद्रव्यों से अभिन्नता
5. अशुद्धता	E. परद्रव्यों से भिन्नता
6. शुद्ध निश्चयनय	F. जिस द्रव्य का जो परिणाम हो, उस परिणाम का अन्य द्रव्य को कहना।
7. अशुद्ध निश्चयनय या व्यवहारनय	G. जिस द्रव्य का जो परिणाम हो, उस परिणाम का उसी द्रव्य को कहना।

(2) 'सत्य' या 'झूठ' बताइये।

1- इस गाथा में परंपरा से शुद्धता का साधक होने से अशुद्धनय को उपचार से शुद्धनय कहा गया है।

2- परंपरा से शुद्धता का साधक होने से पूर्वोक्त शुद्धनय उपादेय है।

3- 'अभेद सो निश्चय, भेद सो व्यवहार' - इस गाथा में बतलाये हुये निश्चयनय और व्यवहारनय इस सिद्धांत पर आधारित हैं।

4- आत्मा द्रव्यकर्म के निमित्त के कारण रागरूप परिणमता है।

5- आत्मा स्वतंत्रपने कर्ता होकर स्वयं रागरूप परिणमता है।

6- त्रिकाली द्रव्यसामान्य के ज्ञान बिना पर्याय-विशेष-का यथार्थ ज्ञान होता नहीं।

7- अन्य शास्त्रों में लगभग सभी जगह आत्मा को रागादि मलिन पर्याय का कर्ता शुद्धनिश्चयनय से कहने में आया है।

8- राग एक समय का सत् है।

9- 'मैं शुद्ध-बुद्ध चैतन्यघन हूँ' - इसलिये मेरी पर्याय में राग है ही नहीं।

10- इस गाथा में और समयसार गाथा ७६, ७७, ७८ में अभिप्राय का भेद है।

11- इस गाथा में मलिन पर्याय को अशुद्धता की द्योतक कही गयी है।

ઉત્થાનિકા:- હવે અશુદ્ધનયથી અશુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ જ થાય છે એમ કહે છે:-

ગાથા: 'હું આ અને આ મારું' એ મમતા ન દેહ-ધને તજે,
તે છોડી જીવ શ્રામણ્યને ઉન્માર્ગનો આશ્રય કરે. ૧૯૦.

અન્વયાર્થ:- જે દેહ-ધનાદિકમાં 'હું આ છું અને આ મારું છે' એવી મમતા છોડતો નથી, તે શ્રામણ્યને છોડીને ઉન્માર્ગનો આશ્રય કરે છે.

ભાવાર્થ:- જે જીવની મતિ મોહ શરીરરૂપ પરદ્રવ્ય પર એટલી પ્રસરી ગઈ છે કે તે કહે છે કે આ શરીર મારું જ રૂપ છે. તે મોહનો એટલો દાસ થઈ ગયો છે કે શરીરાદિક પોતાનું છોડતો જ નથી અને નિરંતર એની જ રક્ષામાં ઉદ્યમ કરતો રહે છે. એવા મમત્વના અને પરિગ્રહવાળા જીવો સામ્યસ્વરૂપ શુદ્ધ શ્રામણ્યને છોડીને ઉન્માર્ગમાં આવી પડે છે. એવા જીવોને રાગાદિક શુદ્ધાત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન નિર્વિકલ્પ રૂપ કાંઈ ગમતું નથી અને તેઓ શરીરરૂપ કુવામાં જ પડ્યા રહે છે.

- સ્વદ્રવ્યના વિકારી પરિણામનો કર્તા આત્મા સ્વયં છે- એમ જાણવાવાળાને અહીં શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણ સ્વરૂપ નિશ્ચયનય કહ્યો છે. ઉદાહરણ સ્થાપ્ય છે એમ ઉપાદાનરૂપ નિશ્ચયનય છે.
- જે આત્મા શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણ સ્વરૂપ નિશ્ચયનયને ન જાણતો થકો સ્વદ્રવ્યના અપરાધ સ્વકીય ન માનીને પરથી માને છે, તે નિશ્ચયનયથી દૂર છે, અને વ્યવહારનયમાં મોહ ઉપચાર કરે
- હે ભાઈ! વિકારી પરિણામ તું સ્વતંત્ર કરે છે- એમ વારંવાર એમ નક્કી તો કર. રાગ અને વૈરાગ્યના પરિણામ તું સ્વતંત્ર કરે છે- એમ જાણતાં તારી પર્યાયને તારા પર્યાયવાળા અધિક સ્વભાવ તરફ વળી જાય છે; સંયોગ અને નિમિત્ત તરફ વળી જતા નથી.
- વળી જીવના પરિણામ સ્વતંત્ર છે તો પરિણામી આત્મપદાર્થ પણ સ્વતંત્ર છે- એમ કહેવાનો આશય છે. આવું જ્ઞાન કરીને વિકારી સ્વભાવના બુદ્ધિ અને રાગ કરવા જોઈએ; પરંતુ અજ્ઞાની જીવ પરની ક્રિયાનો કર્તાપણું માને છે; પરવસ્તુના ગ્રહણ-ત્યાગમાં હર્ષ-અહંકાર કલ્પના કરે છે. આથી એ થાય છે કે અશુદ્ધનયથી અશુદ્ધ રાગાદિ વિકારરૂપ દુઃખકર સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- આમ આ ગાથામાં આચાર્ય ભગવાનનો કહેવાનો આશય એ છે કે જે જીવ અશુદ્ધનય કથન સમજતો નથી અને સંયોગથી લાભ-હાનિ માને છે, તેને અશુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે; માટે હે ભવ્ય! તું આવું ખોટું જ્ઞાન કરવાને બદલે પરદ્રવ્યના ગ્રહણ-ત્યાગ રહિત પોતાના આત્માની શ્રદ્ધા કર તો તને દિવ્યદશા પ્રગટ થશે.
- 'શુદ્ધ દ્રવ્ય'નો અર્થ અહીં 'પરથી ભિન્ન'- એમ લેવો જોઈએ.
- ઉપરના સંપૂર્ણ કથનનો સાર એ છે કે પરદ્રવ્યમાં અહંત્વ, મમત્વ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ બુદ્ધિ કરનાર શ્રામણ્યને છોડીને ઉન્માર્ગનો આશ્રય કરે છે; પરંતુ પરમાં એવી બુદ્ધિ છોડીને 'હું તો એક શુદ્ધજ્ઞાયક જ છું'- એ રીતે પોતાનામાં પોતાપણું સ્થાપતા શ્રામણ્ય થઈ જાય છે, શુદ્ધતા થઈ જાય છે.
- (સમયસાર ગાથા ૬) પરદ્રવ્યથી ભિન્ન ઉપાસવામાં આવતો આત્મા- એનો અર્થ એ કે પોતા સિવાય અન્ય દ્રવ્યોમાં અહંબુદ્ધિ હતી તે છોડીને એકલો સ્વદ્રવ્યમાં આવ્યો. એણે રાગને છોડ્યું એવું ન આવ્યું, પણ એ રાગ તો છૂટી ગયો. ભિન્નપણે ઉપાસવામાં આવતા-એમાં એમ કહ્યું છે. સ્વદ્રવ્યનું લક્ષ કરતાં રાગ ભિન્ન થઈ જાય જ છે.

- રાગ ચિંધ પરમાં નહિ, પોતામાં છે. પરંતુ સ્વનું હિત કરતાં જે રાગાદિ પણ ભિન્ન દેખાશે. પરનું હિત કોઈનું કોઈ સ્વની ઉપાદાન કરી તો રાગને ભિન્ન કરતાં ભાર છે રાગ ભિન્ન થઈ જાશે.
- હું શરીર છું, વાણી છું, પૈસો છું - એમ જે પરની ક્રિયા કરતો હતો, પરંતુ તે પર મારા નહિ, એમ મમતા-બુદ્ધિ છૂટ્યું ત્યાં ભાવ રાગ પર આવ્યું એમ નહિ; પરંતુ હવે સ્વદ્રવ્યઆધાર આવ્યું - જ્ઞાયક પર હવે જતાં - બુદ્ધિ ગુણોર મારાનાં પરાધીન રાગ છૂટી ગયા
- પરદ્રવ્યની મમતા છે, તેમાં રાગ મારો છે તેને મમતા પણ છે. પરંતુ જ્યારે પરદ્રવ્યનું હિ છૂટી ગયું ત્યારે રાગ પણ છૂટી જશે. પરની મમતા છોડવાની છે એને રાગનો ત્યાગ સ્વતઃ છે.
- જેને પરદ્રવ્યની મમતા છૂટતી નથી તેને શુદ્ધોપયોગની ઉપેક્ષા કરી છે, પુણ્યનિમિત્તના આદર ભાવઆદર કર્યો છે.
- જેને પોતાનું અસ્તિત્વ ક્યાંક તો માનવું પડશે ને? તેથી તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ પરદ્રવ્ય માને છે, કારણ કે હું રાગમાત્ર છું એવો એને ઈષ્ટ નથી - એની એને ઉપેક્ષા છે.
- કુંભાર કહેતાં - જમનારો ધીર, જમનારો દીકરો. જમનાર = ખાનાર નથી.
- સ્વપરપ્રકાશક દીપક રાગ દાખવતો હોય તો ૧૦,૦૦૦ની પૂંજી હોય તો ભિખારી ગણાતો નથી.
- દીકરાનો પોતાનો અધિકાર છે, એમ માનનાર દીકરો તે હું છું એમ માને છે.
- અહીં રાગની મુખ્યતાથી કથન છે. પંચમહાવ્રત પાળે તે સાધુ એમ ન કહ્યું, પરંતુ શુદ્ધોપયોગપરિણતિરૂપ પરિણામ તે ઉત્સર્ગ માર્ગની સાથે ગૃહસ્થ છે.
- શુદ્ધોપયોગપરિણતિ = સ્વ-પરાશ્રયપણે જાણનાર આત્મામાં પરિણતિ. તે સાધુપણું છે.
- ગુરુની વાણી, તેનાથી ઉપદેશ કરતો તેને પણ ઉપકાર - રાગ - ટેકામાં આવ્યો છે
- શ્રાવકને પણ શુદ્ધોપયોગપરિણતિ છે, પરંતુ મુનિને ઉત્કૃષ્ટ છે.
- શુદ્ધોપયોગપરિણતિ = પરની મમતાનો ત્યાગ કરીને અંતર અંતર્મુખ શુદ્ધ ઉપયોગ દશા જેને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર થઈ છે. એણે પરને પોતાનું માને તો અજ્ઞાનભાવ ઘણો ઘટે છે.
- જે ચીજ પર નથી છે એમ માને, મમતા એટલા માનનારે અનુસારે તે ગુણનો શુદ્ધભાવ નાશ થાય ઘટે છે.
- શરીરની ક્રિયા મારી, હું ખાઉં છું, હું બોલું છું - એટલા જેની દૃષ્ટિ છે તે શુદ્ધોપયોગપરિણતિ નષ્ટ છે, કારણ કે અશુદ્ધોપયોગપરિણતિરૂપ ઉપાધિનો અનુભવ કરે છે.
- અશુદ્ધોપયોગી અશુદ્ધ આત્માની જ પ્રસિદ્ધિ થાય છે = તેને ભિખારીપણાની જ ખાણ મળે.
- પોતાના સ્વરૂપની અસ્તિ એ જ આત્મા પ્રગટ કરે છે. પરમાં પ્રેમ છે તે જ રાગ છે.
- અરે! દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ પણ પરદ્રવ્ય છે. એનું હિત છોડીને સ્વદ્રવ્યનું હિત કરે ત્યાં રાગ પણ છૂટી જાય છે.

गाथा -१९० : प्रश्नोत्तर

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. अशुद्धात्मपरिणति	A. तीन कषायके अभावरूप वीतराग परिणति।
2 शुद्धात्मपरिणति	B. परद्रव्य मेरा है ऐसा मानना, मनाना और अनुमोदना करना।
3 श्रामण्य	C. शुद्धात्मपरिणति
4 उन्मार्ग	D. अशुद्धात्मपरिणति

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- संयोगी दृष्टि से संसारकी प्राप्ति होती है।

2- परिणामी आत्मपदार्थ स्वतंत्र है, लेकिन परिणाम स्वतंत्र नहीं है।

3- 'स्वयंके विकारी परिणामका कर्ता स्वयं है' - ऐसा कह कर यहां निमित्तकी दृष्टि छोड़ाना है।

4- अशुद्ध आत्माकी प्राप्ति होना अर्थात् मिथ्यात्वका लाभ होना।

5- परद्रव्यको छोड़ने से परद्रव्य प्रति ममता भी छूट ही जाती है।

6- पर का लक्ष छोड़कर स्वका लक्ष करनेसे रागद्वेष भिन्न हो जाता है।

7- श्रीमद् कहते थे - 'हमारो कोट'; इसलिये उन्हें कोटके प्रति ममत्वभाव था।

8- श्रावकको शुद्धात्मपरिणति होती ही नहीं।

ઉત્થાનિકા:- હવે શુદ્ધનયથી શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ જ થાય છે એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા: હું પર તણો નહિ, પર ન મારાં, જ્ઞાન કેવળ એક હું
— જે એમ ધ્યાવે, ધ્યાનકાળે તેહ શુદ્ધાત્મા બને. ૧૯૧.

અન્વયાર્થ:- હું પરનો નથી, પર મારાં નથી, હું એક જ્ઞાન છું એમ જે ધ્યાવે છે, તે ધ્યાતા ધ્યાનકાળે આત્મા અર્થાત્ શુદ્ધાત્મા થાય છે.

ભાવાર્થ: • હું જે શુદ્ધ-બુદ્ધ ચૈતન્યમૂર્તિ દ્રવ્ય છું, તે તો કોઈ પણ કાળે પણ પરદ્રવ્યોનો થયો નથી અને ન આ દેહાદિ પરદ્રવ્ય કોઈના થયા છે, તેઓ તો પોતાના દ્રવ્યત્વમાં પોતાના સ્વભાવમાં જ રહ્યાં છે. હું તો એક જ્ઞાનનો પિંડ, અખંડ, પરમાત્મસ્વરૂપ નિર્વિકલ્પ, નિરાકુળ નિજાનંદ આનંદમાં રહેનારો ચૈતન્ય દ્રવ્ય છું — આ રીતે જે વસ્તુ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે તે આત્માનો ધ્યાતા હોય છે.

• સ્વભાવને એક કરીને ધ્યાન કરવું — એ જ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. અહીં ધ્યાનમાં ત્યાગ કર્યા હોય છે, ધ્યાન કેવું હોય છે? — તેની વાત કરે છે. પ્રથમ તો તે પરપદાર્થની રુચિ છોડે છે. પરપદાર્થ, વિકાર આદિને ગૌણ કરીને, એક આત્માને મુખ્ય કરીને તેમાં એકાગ્ર રીતે આત્મામાં લીન થવું તે ધ્યાન છે. ધ્યાનમાં લીન થવું તે જ શુદ્ધાત્મા છે. આથી શુદ્ધનયથી જ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

• સમ્યગ્દૃષ્ટિ કેમ થાય અને સમ્યગ્દૃષ્ટિના ભાવ શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ કેમ થાય તે કહે છે.

• વ્યવહારનયના અભિપ્રાયથી = વ્યવહારનય છે, પરંતુ પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ નિશ્ચયનયથી થાય છે. અશુદ્ધ રીતે = જ્ઞાનથી ભિન્ન પરદ્રવ્ય છે, તેમાં અશુદ્ધ રીતે.

• માનીને દૂર કર્યું છે = પરદ્રવ્ય મારાં છે એવી મિથ્યા માન્યતા-મિથ્યાત્વ-નો જેણે નાશ કર્યો છે. આવા માનનારને હવે આત્મા પરદ્રવ્ય થઈ જતો નથી, પરદ્રવ્ય આત્મપરિણામ થાય.

• પર = રાગ, શરીર, મન, વાણી. આત્મા રાગનો નહિ અને રાગ આત્માનો નહિ. આમ કેવી અજ્ઞાન તત્ત્વ છે? સમયસાર ૭૨મી ગાથામાં પુણ્ય-પાપ આસ્રવને અશુચિ જડ કહ્યાં છે — એ તો જાણીતું જ.

• હું છું = મારું અસ્તિત્વ છે. હું જ્ઞાન અને આનંદસ્વરૂપ અસ્તિત્વ છું.

• સ્વરૂપસંબંધ: હું સ્વ અને પર મારાં — એવું સ્વરૂપમાં છે જ નહિ. શુદ્ધપણા રૂપ આત્મા હું છું. હું તો શુદ્ધ પવિત્ર જ્ઞાન છું.

• પિંજરાના બારામાં રહેલ પક્ષીનો આકાર જેમ બારાથી ભિન્ન છે, તેમ આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે.

• હું કોણ છું, મારાં કોણ છે અને કોણ નહિ એનો વિવેક જ્યાં થયો નહિ, ત્યાં વ્યવહારના ત્યાગ ને શું કરે?

• 'એક' = એકસ્વરૂપ જ્ઞાન-દર્શન છું.

• સમયસાર ગાથા ૧૧: જ્ઞાનની પર્યાયમાં આત્મા પણ જણાય છે, કારણ કે એ પર્યાય આત્માની છે ને? અને એ પર્યાયનો સ્વભાવ સ્વપરપ્રકાશક છે. અજ્ઞાની હો કે જ્ઞાની હો, તેમાં સ્વપરપ્રકાશક પર્યાયમાં આત્મા જણાવામાં તો આવે છે, પરંતુ નજર ત્યાં નથી એ પર્યાય પરને જાણવામાં રોકાઈ ગઈ છે, પરંતુ તેમાં જાણવામાં તો ભગવાન આવે છે.

• 'જ્ઞાન જ એક હું છું' — એવો દ્વૈત કરો નહિ. રાગ હું નહિ, શરીર હું નહિ; ત્રિકાળી જ્ઞાયક હું છું. પર્યાય એમ નથી જાણતી કે હું પર્યાય છું!

(૧૯-૧-૨)

- સ્વસ્વામિસંબંધ છોડે પછી રહે શું? – કે 'જ્ઞાન જ આત્મા હું છું.'
- પર્યાય જાણો છો ને – 'જે [illegible] = [illegible], [illegible] = જેમાં પર્યાયનો ભેદ પણ નથી એવો વસ્તુ, આત્મા = પર્યાયના ભેદ વિનાની, એકાકાર = જ્ઞાનની એકતાવાળા; પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય = મારી પર્યાયમાં પ્રત્યક્ષ [illegible] એવો [illegible], શુદ્ધ [illegible] પરમાત્મતત્ત્વ નિજ પરમાનંદ [illegible] હું છું.
- તું જેટલો [illegible] છું, જેટલો [illegible] ત્યારે તારી દશા ફરી [illegible] [illegible] તો તેમાં તારી હિંમત છે. પરની [illegible] કરી શકે છે? પરની દશા [illegible] કરી શકે છે? પરની દશા [illegible] રાગ છે
- પરમાં એકતા બુદ્ધિ = રાગ [illegible] એકતા બુદ્ધિ તે પરમાનંદની [illegible] રાગની [illegible] ભાગી જાય.
- 'જ્ઞાન જ આત્મા હું છું' – એમ પર્યાય નિર્ણય કરે છે.
- 'જ્ઞાન જ આત્મા હું છું' એમાં પર નથી – એ એકાંત છે. [illegible] જ્ઞાયક છું, પર્યાય જેટલો નથી એ એકાંત છે.
- 'જ્ઞાન જ આત્મા હું છું' – આટલા શબ્દોમાં તો ગજબ કર્યો છે. એકાંત જ્ઞાયક જ હું છું.
- એકાંત = પર વસ્તુ અને રાગ. દયા દાન [illegible] રાગ એકાંત છે.
- ~~[illegible]~~ છોડીને = પરવસ્તુ અને રાગની દ્રષ્ટિ છોડીને.
- 'આત્મા [illegible]' – છે ને? [illegible] છોડીને આત્મામાં [illegible] – [illegible] – [illegible] કરીને [illegible], ત્યારે દશામાં શુદ્ધતાની પ્રતિ[illegible]

गाथा - १९१ : प्रश्नोत्तर (१९१-३)

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. व्याकुल	A. विषय, ध्येय
2. अग्र	B. शरीर, मन, वाणी, राग
3. ~~अंकाग्र~~ एकाग्रचिंतानिरोध	C. भिन्न
4. आलम्बन	D. ध्यान

(2) सच या झूठ बताइये।

1- इस गाथामें सम्यग्दर्शन की प्राप्ति की विधि बताई गयी है।

2- मोह को दूर करना अर्थात् जिन चीज़ोंमें हमें मोह है इन चीज़ोंका त्याग करना।

3- लोटे में भरे हुए पानी का आकार लोटे के आकार से भिन्न नहीं है।

4- त्रिकाली द्रव्य ऐसा निर्णय करता है कि 'ज्ञान ही ~~अंक~~ मैं हूं।

5- मिथ्यात्वभाव से स्व की हिंसा होती है।

6- 'एकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानम्' - यह कथन श्री तत्त्वार्थसूत्र में आता है।

7- 'शुद्धनय से शुद्धात्मा की प्राप्ति होती है' - उत्थानिका के इस कथनमें 'शुद्धनय से' का अर्थ 'शुद्धनय के विषयभूत आत्माके अवलंबन से' - ऐसा होता है।

ઉત્થાનિકા:- હવે, ધ્રુવપણાને લીધે શુદ્ધ આત્મા જ ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશે છે.

ગાથા:

એ રીત દર્શન-જ્ઞાન છે, ઇન્દ્રિય-અતીત મહાર્થ છે,
માનું હું - આલંબન રહિત, જીવ શુદ્ધ, નિશ્ચળ, ધ્રુવ છે. ૧૯૨.

અન્વયાર્થ:- હું આત્માને એ રીતે જ્ઞાનાત્મક, દર્શનભૂત, અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ, ધ્રુવ, અચળ, નિરાલંબ અને શુદ્ધ માનું છું.

ભાવાર્થ:- આત્મા (૧) જ્ઞાનાત્મક, (૨) દર્શનરૂપ, (૩) ઇન્દ્રિયો વિના સર્વને જાણનારો મહા પદાર્થ, (૪) જ્ઞેય પરપર્યાયોને ગ્રહતો-મૂકતો નહિ હોવાથી અચળ અને (૫) જ્ઞેય પરદ્રવ્યોનું આલંબન નહિ લેતો હોવાથી નિરાલંબ છે; તેથી તે એક છે. એ રીતે એક હોવાથી તે શુદ્ધ છે. આવો શુદ્ધ આત્મા ધ્રુવ હોવાને લીધે તે જ એક ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય છે.

(સંયોગ ધ્રુવ ન રહેતો નથી, એનું સંયોગપણું અધ્રુવ છે)

સારાંશ: • શુદ્ધ આત્મા જ્ઞાન અને અહેતુક (અકારણીય) છે, તેને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ નથી. જો આત્માને સંયોગે ઉત્પન્ન થાય તો તેની નિત્યતા રહેતી નથી અને જે નિત્ય છે, તેની શરૂઆત હોતી નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યતત્ત્વ અનાદિ અનંત છે. તે સ્વયંસિદ્ધ છે. અન્યને પરાધીન નથી; આથી આત્મા અનાદિ અનંત સ્વતઃસિદ્ધ પદાર્થ છે.

• શુદ્ધાત્મા જ ધ્રુવ છે, તેથી તે જ એક શરણ લેવા યોગ્ય છે.

(૧) સંયોગો પલટી જાય છે, માટે અધ્રુવ છે; (૨) શુભાશુભ ભાવ પરિણામ થાય છે, તે અધ્રુવ છે. ક્ષણભંગુર શરણભૂત નથી. આથી તેના આશ્રયે હિત થતું નથી.

• નિત્ય, સ્વતઃસિદ્ધ, અનાદિનિધન આત્મા જ ધ્રુવ છે, અન્ય સંયોગ ધ્રુવ નથી. તે ધ્રુવ આત્મા જ શરણ લેવાને યોગ્ય છે.

• આત્માનો પરદ્રવ્યથી ભિન્નતા અને સ્વદ્રવ્યથી અભિન્નતા હોવાથી એકપણું છે. તેનું એકપણું પાંચ પ્રકારથી છે:-

(૧) આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે, જ્ઞાન અને પરનું મિશ્રિત એવું સ્વરૂપ નથી, માટે એક છે.

(૨) આત્મા દર્શનસ્વભાવ છે, માટે એક છે.

(૩) ઇન્દ્રિયોના અવલંબન વિના જાણે છે, તેથી અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થપણાને પ્રાપ્ત એક

(૪) જ્ઞેય પદાર્થો ક્ષણિક છે, શુભાશુભ ભાવ પણ ચળે છે. આત્મા એક અચળ છે માટે અચળપણાને પ્રાપ્ત એક છે.

(૫) નિમિત્તનું અવલંબન નથી; તેથી નિરાલંબપણાને પ્રાપ્ત એક છે.

- આત્મા એક છે, તેથી શુદ્ધ છે અને તે જ ધ્રુવ છે. ધ્રુવ આત્મા જ શરણભૂત છે.

• પરથી ભિન્ન રહીને, સ્વમાં એકત્વ એવું તે જ શુદ્ધનય છે, ધ્રુવ આત્મા જ સમ્યગ્દર્શનનો વિષય છે.

• જ્ઞાનપર્યાયો અને દર્શનપર્યાયો તે આત્માના ભેદ છે; ન તો આત્માનો સ્વભાવ ઇન્દ્રિય દ્વારા જાણવા-દેખવાનો છે કે ન તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણવા-દેખવાનો આવે તેવો છે, માટે તે અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ છે; આત્મા જ્ઞેયરૂપ પરપદાર્થોની પર્યાયોના ગ્રહણ-ત્યાગથી રહિત હોવાથી અચળ છે, તેમજ તે જ્ઞેયરૂપ પરપદાર્થોના અવલંબનથી રહિત હોવાથી નિરાલંબ છે.

• ઉક્ત પાંચ વિશેષણોને પ્રાપ્ત ભગવાન આત્મા એક છે, એક હોવાથી શુદ્ધ છે; અતએવ આ એકતા જ તેની શુદ્ધતા છે; આવો શુદ્ધાત્મા જ ધ્રુવ હોવાથી એકમાત્ર ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય છે.

(સાર, અહેતુક, સ્વતઃસિદ્ધ અને અનાદિ અનંત હોવાથી ધ્રુવ છે.)

શુદ્ધાત્મા (૧૯-૨-૨)

- રાગ = અભિલાષાવાળો પદાર્થ; અરહંત = જેનું કોઈ મરણ નથી, કોઈ દુઃખ જે કરતો નથી, ઈશ્વર તેને બનાવ્યો છે - જેનું કોઈ મરણ નથી.
- સ્વતઃસિદ્ધ = ભગવાન આત્મા પોતાથી છે. સિદ્ધ કરેલ છે.
- પરદ્રવ્ય = શરીર, મન, વાણી તેમજ ઈન્દ્રિયના જ્ઞાનથી તે ભિન્ન છે.
- અવિનાશી = અભિન્ન. સ્વભાવથી અભિન્ન છે માટે અવિચલ છે.
- અચલ = ધ્રુવ ચળતો - પરિણમતો નથી. જો તે પરિણમે તો પર્યાય થઈ જાય.
- સ્વદ્રવ્ય = ત્રિકાળ જ્ઞાન, દર્શન આનંદ જે ધ્રુવસ્વભાવ (સ્વરૂપ) છે, તેનાથી અભિન્ન છે.
- અંત છે = અનંતરૂપ છે. ; દર્શનાત્મક = ત્રિકાળ દર્શનસ્વભાવ છે.
- ઈન્દ્રિયોનું ઉલ્લંઘન કરીને = પાંચ પાંચ જ્ઞાનનું ઉલ્લંઘન કરીને, ગ્રહણ અંત નાશ [illegible] દેખવાનો ધ્રુવસ્વભાવ છે - એવો તે અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ છે.
- નિત્યાત્ર = ત્રિકાળ ભગવત્સ્વભાવ; જ્ઞાનમાત્ર, આનંદમાત્ર, સ્વભાવમાત્ર
- ઉત્તરની ભાષામાં આવ્યું છે કે - ભગવાન જીવ શીતળ છે ને? શીતળ છે ને અટલ ધ્રુવ છે ને? તે અનાદિ અનંત છે. રાગ છે એને આદિ શું ને અંત શું? આ પર્યાયમાં કોઈ અંશ ત્રિકાળી ધ્રુવ અંતરૂપ છે. પર્યાયને તેની સાથે ભેળવી દઈએ, તો વિરૂપ-અનંતરૂપ થઈ જાય છે.
- આત્મા વસ્તુ શુદ્ધ છે, મલિન તે પર્યાયથી તો ભિન્ન છે - શરીર મકરાગાદિથી તો ભિન્ન છે - અને પ્રદેશ તો વર્તમાન પર્યાયથી પણ તે ભિન્ન છે.
- ધ્રુવને પર્યાયનું પણ અવલંબન (- શરીરાદિનું -) નથી, કારણ કે તેનામાં 'અકાર્ય' નામનો ગુણ છે, તેથી તે પોતાના અવલંબનથી જ છે, પરનું અવલંબન તેને નથી.
- ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પણ અંદર સ્વરૂપમાં જવા માટે બાધક છે. પાંચ ઇન્દ્રિયના [illegible] ને અતીન્દ્રિયને જાણવામાં અટક છે. [હવે સ્વાદિ અવિચલ શું કહે છે તે જોઈએ :-
- (૧) (૨) જ્ઞાન અને દર્શન: ભગવાન આત્માએ જ્ઞાનસ્વભાવને ધારણ કરી રાખ્યો છે. એ જ્ઞાન અને દર્શન પરનાં નથી; ભગવાનના જ્ઞાન અને દર્શનથી તે જુદા છે; માટે પરદ્રવ્યથી અસંબંધ છે. દર્શનશુદ્ધિની એ વાત છે.
- પરથી ભિન્ન સ્વભાવથી અભિન્ન એવા અતીન્દ્રિય સ્વભાવની દૃષ્ટિ કરવાથી સ્વસન્મુખ જ્ઞાન-દર્શન (પોતાના) જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવથી તન્મય છે અને પરના જ્ઞાન-દર્શનથી અસંબંધ છે, માટે અવિચલ છે.
- (૩) અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ: પાંચ ઈન્દ્રિય અને તેનાથી થતું જ્ઞાન તેનું ઉલ્લંઘન કરીને ભગવાન આત્મા અતીન્દ્રિય ધ્રુવ મહાપદાર્થ નિમિત્ત વિભાગને અંત સાથે જાણનારો છે.
- પરમાર્થે તો ભાવેન્દ્રિયમાં પણ ધ્રુવ તન્મય નથી. નિયમસારમાં તો અંત ત્યાંથી નિર્મળ પર્યાયને પણ પરદ્રવ્ય કહી છે.
- ઈન્દ્રિયના નિમિત્તથી તો ભિન્ન, પરંતુ ઈન્દ્રિયના જ્ઞાનથી પણ ભિન્ન છે. - અતીન્દ્રિય છે એ આત્મા અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ હોવાથી અવિચલ છે.
- (૪) અચલ: ધ્રુવ છે ને એ તો? માટે એને ક્ષણિકની પર્યાયને ગૂંથવા કરવાનો કે ગૂંથવાનો અભાવ છે. વિનાશી પર્યાયનું છોડવું ગૂંથવું એને નથી.
- ક્ષેત્રની પર્યાયોથી તે જુદો છે. પોતાનું જ્ઞાન પોતાનું છે, પરને લાગું નથી.
- [illegible] માં કહ્યું છે કે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તે સંયોગ છે અને પર્યાયનો નાશ થાય છે તે તેનો વિયોગ છે.
- પ્રતિક્ષણ ભિન્ન ભિન્ન સંયોગ આવવાથી પર્યાય ભિન્ન ભિન્ન થાય છે. તે ભિન્ન ભિન્ન

પર્યાયોને ગૌણ કરવી - છોડવી તે ધ્રુવમાં નથી.

- પોતાની જે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને વ્યય થાય છે તેને ધ્રુવ ગૌણ કરતો નથી. રાગને તો ગૌણ કરતો નથી પરંતુ પોતાની પર્યાય ઉત્પન્ન થાય તે સંયોગી ચીજ થાય, તેને ધ્રુવ ગૌણ કરતો નથી. તે પર્યાય વ્યય થાય તેને ધ્રુવ છોડતો નથી. ધ્રુવ તો ધ્રુવ છે. ધ્રુવ એ પર્યાય સિવાયની ચીજ છે, માટે ધ્રુવ પર્યાયને ગૌણ કરતો નથી.
- ૩૨૦ની ગાથામાં આવ્યું છે ને કે ભગવાન બંધ અને મોક્ષની પર્યાયને જાણે છે. અહીં ત્રિકાળ ધ્રુવ લેવા છે.
- પોતાની પર્યાયમાં પોતાના ત્રિકાળી ધ્રુવને જાણવા, તેમાં અસ્તિત્વ છે.
- ધ્રુવ છે તે પરિણમતું નથી. મેરુ પર્વત જેમ અચળ છે તેમ ભગવાન ધ્રુવ આત્મા પરિણમતો નથી, પર્યાયમાં આવતો નથી. પર્યાય ગમે તેટલી પલટે પણ ધ્રુવ પલટે નહિ.
- (૫) <u>નિરાલંબ</u>: શુદ્ધ ધ્રુવ શુદ્ધાત્મા આલંબન રહિત છે. એને ભગવાન કે અન્ય પર્યાયનું આલંબન નથી. તેને શરીરનો આધાર-આલંબન નથી. જ્યાં જ્યાં જોઉં ત્યાં પ્રભુ નિરાલંબ છે. ઈન્દ્રિય જ્ઞાન નો પ્રવેશ આવે એમ નથી.
- પર્યાયમાં પણ જે રાગ (આવે) છે, તે ભિન્નપણે છે માટે થાય છે એમ નથી.
- પરદ્રવ્યનું એને આલંબન નથી. પર્યાય છે માટે ધ્રુવ છે એમ પણ નથી. પર્યાય પર્યાય છે, ધ્રુવ ધ્રુવ છે.
- પહેલાં કહ્યું કે આત્મા નિત્ય અહેતુક અનાદિ અનંત એક સ્વતઃ સિદ્ધ છે માટે ધ્રુવ છે. પછી કહ્યું કે પરથી ભિન્ન અને સ્વથી અભિન્ન છે માટે શુદ્ધ છે. હવે કહે છે કે તેને અસ્તિત્વ કઈ રીતે છે? (૧) ત્રિકાળી જ્ઞાનસ્વભાવને કારણે; (૨) ત્રિકાળી દર્શન સ્વભાવ કારણે; (૩) અતીન્દ્રિય મહાપદાર્થ હોવાથી; (૪) અચલપણાને કારણે અને (૫) નિરાલંબનપણાને કારણે તેને અસ્તિત્વ છે.
- તેથી આત્માને શુદ્ધ આત્મા જ ધ્રુવ છે = પર્યાયને ધ્રુવનું જ આલંબન કરવાયોગ્ય છે.
- શુદ્ધ શા માટે છે કે પરદ્રવ્યથી ભિન્ન અને સ્વધર્મથી અભિન્ન છે. એક અપેક્ષાએ પર્યાય પણ પરદ્રવ્ય છે.
- આ શરીર અત્યારે પણ મડદું જ છે. આત્મા તેમાં મૂર્છાઈ ગયો છે. હું રૂપાળો છું, કેમ છું બોલે? પ્રભુ! આ શું છે બધું? અનંતવાર ગુલાંટ ખા નાખી; રાગ અને પર્યાયમાં જે અસ્તિત્વબુદ્ધિ છે તેનું ધ્રુવમાં લગાડી દે.
- આ એક જ ઉપલબ્ધ કરવા યોગ્ય છે = ત્રિકાળી ધ્રુવ સિવાય બધું (અનુભવ કરવા નહીં) ગૌણ કરવાયોગ્ય,
- ધ્રુવપણાને લીધે = નિશ્ચય ત્રિકાળ હોવાને કારણે. કારણ કે અધ્રુવ ચીજ રહેતી નથી.
- વૃક્ષની છાયા પથિકના શરીરને સ્પર્શી તેની સાથે કોઈ પ્રયોજન નથી, પથિક તે વૃક્ષની છાંયા ઓળંગી જાય છે, તેમ આત્માને વચમાં (આવતા) પુણ્યાદિ છાયા આવે છે, શુદ્ધાત્માને ગૌણ કરવા માટે વચમાં આવતા રાગાદિને ઉલ્લંઘીને આત્મા આગળ જાય છે.
- આ શ્લોક ૧૯૨ નવું ઉમેર્યું છે. નવું મગજ છે. બાર અંગ-ચૌદ પૂર્વનો સાર છે.
- ગઈ કાલ બપોરે કાગળ પર લખ્યું કે ફરીને લેવું, બાકી કાલ તો આ આવી ગયું છે. આ તો વાંચ કરવાનો વાર....

गाथा-१९२ : प्रश्नोत्तर (१९२-४)

(1) जोड़ी मिलाइये।

1	सत्	A. पर से भिन्नता और स्व से अभिन्नता
2	अहेतुक	B. अपने से होना
3	स्वयंसिद्ध	C. जिसका कोई कारण नहीं
4	एकत्व	D. अस्तित्ववान पदार्थ
5	उपलब्धि	E. अनुभव

(2) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- जिसे किसीने बनाया हो वह नित्य नहीं हो सकता।

2- संयोग और शुभाशुभ भाव अध्रुव हैं।

3- इस गाथामें ज्ञानस्वभाव और दर्शनस्वभावको आत्माके एकत्व के कारण कहे हैं, इसमें ज्ञान और दर्शनके पर्यायस्वभावकी बात है।

4- अतीन्द्रिय महापदार्थ आत्मा इन्द्रियोंसे जानता नहीं, लेकिन वह इन्द्रियज्ञान से जाननेमें आ सकता है।

5- त्रिकाली अचल आत्मामें परद्रव्योंकी पर्यायोंका ग्रहण-त्याग नहीं है, लेकिन स्वकी पर्यायोंका ग्रहण-त्याग है।

6- "जागतो जीव ऊभो छे ने?" - पूज्य बहेनश्रीके इस वचनामृतमें आत्माके ध्रुवस्वभावकी बात है।

7- इस गाथामें दृष्टिके विषय त्रिकाली ध्रुव भगवान आत्माका स्वरूप स्पष्ट किया गया है।

8- पांच विशेषणोंसे सहित आत्माका एकत्व ही इसकी शुद्धता है।

9- पूर्वोक्त शुद्धात्मा ध्रुव होने से अनुभव करने योग्य है।

10- जैसे पथिक वृक्षकी छायामें विश्राम करता है, वैसे आत्मप्राप्तिके प्रयाणमें हमें व्रतादि शुभ अनुष्ठानोंमें विश्राम लेते रहना चाहिये।

11- प्रवचनसार और समयसारादि शास्त्रोंके वाचन, श्रवण आदिसे हमें जो ज्ञान होता है उससे हमें आत्मानुभूति होगी।

ગાથા ૧૯૩ (૧૯૩-૧)

ઉત્થાનિકા: હવે, અધ્રુવપણાને લીધે આત્મા સિવાય બીજું કાંઈ ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય નથી એમ ઉપદેશે છે:-

ગાથા: લક્ષ્મી, શરીર, સુખ દુઃખ અથવા શત્રુમિત્ર જનો અરે!
જીવને નથી કંઈ ધ્રુવ, ધ્રુવ ઉપયોગ-આત્મક જીવ છે. ૧૯૩.

અન્વયાર્થ:- શરીરો, ધન, સુખ દુઃખ અથવા શત્રુમિત્રજનો - એ કાંઈ જીવને ધ્રુવ નથી, ધ્રુવ તો ઉપયોગાત્મક આત્મા છે.

સારાંશ:

· નિશ્ચયથી જીવને પંચપરમેષ્ઠિ અને પરમાણુથી લઈને અખિલ બ્રહ્માંડ સુધીના બધાં પરપદાર્થો આત્માથી જુદાં છે. જ્યારે જીવ સ્વાશ્રય કરે છે, ત્યારે આસ્રવ થતો નથી; પરંતુ જ્યારે પરાશ્રય કરે છે, ત્યારે આસ્રવ થાય છે, તે માટે પરપદાર્થોને ભિન્ન કહ્યાં છે; કારણ તેના નિમિત્તે શુદ્ધિના નહીં અશુદ્ધિના થાય છે.

આત્મા માટે કાંઈ પણ પરપદાર્થ શરણભૂત નથી, માત્ર શુદ્ધ આત્મા જ ધ્રુવ છે અને જ શરણભૂત છે. પરપદાર્થ અસાર છે, અશુચિ છે, આદિ-અંત વાળા છે, પરતઃસિદ્ધ છે; તેથી તેનાથી હિત થતું નથી.

· અહીં આચાર્યશ્રી બહુ જ સુંદર શબ્દોમાં કહે છે કે હે ભાઈ! જો તારે હિત કરવું હોય તો તું પરપદાર્થોથી દૃષ્ટિ હટાવી લે. લૌકિક ગ્રંથીઓ જીવને સંસારમાં રખડવાના કારણો- બધાં પરતઃસિદ્ધ અને આદિ- અંતવાળા છે.

· જીવ કાંઈ મનુષ્ય અથવા અથવા સ્વર્ગાદિ આત્માને માને અને અથવા અથવા સ્વને માનતા જાય છે, જેમ કુટુંબ, ધન, ઘર, - બધાં સંયોગો છે; તેથી છૂટી જાય છે. તેથી તેઓ પરતઃસિદ્ધ હોવાથી અધ્રુવ છે. તેના નિમિત્તે હિત અથવા સુખ થતું નથી, તેથી તેના પરથી દૃષ્ટિ હટાવી ધ્રુવ આત્માની દૃષ્ટિ કર, તો તને હિત અને સુખ થશે. બધા સંયોગો હોવા છતાં પણ ધર્મીની દૃષ્ટિ તેના પર નથી, પરંતુ ધ્રુવ શુદ્ધ આત્મા ઉપર જ છે.

· આત્માના સંયોગમાં આવનારા શરીર, ધન, શત્રુ, મિત્ર, ઇત્યાદિ સુખ-દુઃખ આદિ બધાં સંયોગો ધ્રુવ નથી, અધ્રુવ છે; તેથી ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય નથી.

· ભગવાન શુદ્ધાત્મા ધ્રુવ ચિદાનંદ સ્વભાવી અને જ્ઞાયકને ધ્રુવ છે, અને આશ્રયનીય છે, અંગીકાર કરવાયોગ્ય છે. એ સિવાય બધી ચીજો અધ્રુવ છે, ત્યાગ કરવાલાયક

· શરીર, ધન, માતા, સ્વજન, શત્રુમિત્ર, દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ, આદિ પરદ્રવ્ય છે અને જીવને આસ્રવ થવામાં નિમિત્ત છે. તે આસ્રવ ધ્રુવસ્વભાવથી- સ્વદ્રવ્યથી- ભિન્ન હોવાથી અશુદ્ધિના કારણ છે.

· જુઓ પુણ્ય અને પાપ બંનેને સ્વદ્રવ્ય થકી કારણ પોતાની પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સ્વદ્રવ્ય અંદરથી પોતાની જાત છે.

· પરદ્રવ્ય તો જુદાં છે, પરંતુ તેના નિમિત્તે થતાં પુણ્યપાપ પણ જુદા પડી જાય છે, તેથી પોતાની ચીજ નથી. પોતાની ચીજ પોતાથી કદી જુદી પડતી નથી.

· ૧૯૨મી ગાથાથી વિરુદ્ધ વાત અહીં કરે છે. પરદ્રવ્ય અધ્રુવ છે અને પરદ્રવ્યથી થતો આસ્રવ પણ અધ્રુવ છે. તેનાથી ધ્રુવ ભિન્ન છે. ભગવાનને નહિ થતો આસ્રવ પણ નાશ થાય છે.

· અહીં રાગથી ભિન્ન કહ્યું છે, પરંતુ પરમાર્થે તો પર્યાયના ભેદથી પણ પર તો ભિન્ન છે, કારણ કે તે અનિત્ય છે.

(૧૬૩-૨)

- પોતાની આંખોમાં ઊંડું અંધારું છે – અવિદ્યા છે. તેથી મલિન, શરીર, રાગાદિ ભાવ અવિદ્યા છે. પુરુષના ઉદ્દેશ્ય વિદ્યા આદિ માને છે, તેથી સ્વચ્છંદી છે. દેહ, ઇન્દ્રિયોમાં પુરુષ પણાદિ કરવું નિમિત્ત છે, તેથી પોતાની અવસ્થા, પરંતુ અશુદ્ધ છે.
- આ દર્શનશુદ્ધિની વાત છે. જે જીવ ઊંડું રોગી છે. અશુદ્ધનું ત્યાગ કરી કે એને શુદ્ધની પ્રાપ્તિ કર. અશુદ્ધના લક્ષણો તો એનાં ત્યાગ પરિણામ કર્યું; તેને શુદ્ધના લક્ષણો હોય – એમ કહે છે.
- આવું (આચાર્ય ગાથામાં) રાગ, અશુદ્ધ, આનંદ-આનંદ, સ્વતઃસિદ્ધ કહ્યું એને આ અજ્ઞાન, સ્વચ્છંદ, આદિ-અંતવાળું અને પરતઃસિદ્ધ અજ્ઞાની પરથી સિદ્ધ છે એમ કહે છે.
- પુણ્ય પુણ્યમાં ભળે અશુદ્ધ આત્માનો પુણ્ય છૂટી જાય છે
- શુદ્ધ તો ઉપયોગાત્મક ચૈતન્યમાત્ર છે, અજ્ઞાની [illegible] આત્મા [illegible] આત્મા રહે છે.
- ઉપભોગ કરતો નથી એટલે તેઓ મારાં છે એમ માનતો નથી. જુઓ આ મુનિદશા! હું ભોગ કરું છું શરીરથી એમ હું માનતો નથી. જ્ઞાન આધાર છે તેથી શરીર આદિ એમ માનતો નથી. શરીરની પર્યાય અજીવથી થાય છે, તેથી જ્ઞાનને સ્પર્શી જ નથી, ચેતન ને ભેદ દ્રવ્યમાં અવસ્થા અસત્ય છે; માટે શરીર ઉપભોગમાન છે એમ દેખાય છે છતાં હું શરીરને ઉપભોગ કરતો નથી. અહાહા! આચાર્ય પોતાનું દૃષ્ટાંત મૂકે છે.
- એમ દેખાય એટલે કે આ ભેદ કરવો અશુદ્ધ હોવાથી એને મારો ઉપયોગાત્મક આત્મા શુદ્ધ હોવાથી હું ઉપભોગમાન શરીર મન વાણી વિગેરેથી મને ઉપભોગ હોવા છતાં પણ ઉપભોગ કરતો નથી એને શુદ્ધ એમ આત્માને ઉપભોગ કરું છું.
- મારી દૃષ્ટિમાં બધા ચૂર્ણ શુદ્ધ આત્મા છે, તેને હું પ્રાપ્ત કરું છું. જે હું છું એમ હું પ્રાપ્ત કરું છું. અશુદ્ધ માને છે પરંતુ તેને હું પોતાપણે માનતો નથી.
- આ રીતે ગુણસ્થાનની જે ઉપભોગ રહે તેથી ગુણસ્થાન છે તે આચાર્યની ગાથામાં કહે છે.
- આ ગાથા બહુ સરસ છે.

गाथा - १९३ : प्रश्नोत्तर (१९३-३) L

(१) जोड़ी मिलाइये

1. उपरक्त	A. अनित्य
2. असत्	B. हेतुमान; जिसकी उत्पत्तिमें कोई निमित्त होता है।
3. सहेतुक	C. परसे सिद्ध; जिसके होनेपनेमें परकी अपेक्षा होती है।
4. परतः सिद्ध	D. मलिन; विकारी
5. जीवको ध्रुव है - उपलब्ध करनेयोग्य है।	E. शरीर, स्वजन, शत्रुमित्र, संयोग
6. जीवको अध्रुव है - उपलब्ध करनेयोग्य नहीं है।	F. उपयोगात्मक शुद्धात्मा
7. सत्, अहेतुक, नित्य, स्वतः सिद्ध	G. ध्रुव त्रिकाली शुद्धात्मा
8. असत् सहेतुक, अनित्य, परतः सिद्ध	H. परद्रव्य और परद्रव्यके लक्ष्यसे होते स्वके परिणाम

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- आदि और अंत वाले पदार्थको यहाँ असत् कहा गया है।

2- सहेतुक पदार्थ स्वतः सिद्ध नहीं हो सकता।

3- जो चीज अपनी होती है, वह अपनेसे भिन्न कदापि नहीं होती।

4- ध्रुव शुद्धात्मा रागको जाननेवाली ज्ञानकी पर्यायसे भी भिन्न है।

5- मेरे लिये पंडित हेमचंदजी असत् और अध्रुव हैं।

6- इसे उपलब्ध नहीं करता अर्थात् इसे मेरा नहीं मानता।

7- इस गाथामें अध्रुव संयोगादिका लक्ष्य छुड़ाकर अपने ध्रुव जैसे दृष्टिके विषयको प्राप्त करनेकी प्रेरणा दी गयी है।

ગાથા ૧૫૪ (૧૫૪-૧)

<u>ઉત્થાનિકા</u>: હવે, આ રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિનું ફળ શું થાય છે તે કહે છે:-

<u>ગાથા</u>: - એમ જાણી, શુદ્ધાત્મા થઈ, ધ્યાવે પરમ નિજ આત્માને,
સાગાર અણગાર હો, તે મોહદુર્ગ્રંથિ ક્ષય કરે. ૧૫૪.

<u>અન્વયાર્થ</u>:- જે આમ જાણીને વિશુદ્ધાત્મા થયો થકો પરમ આત્માને ધ્યાવે છે, તે - સાગાર હો કે અણગાર હો - મોહદુર્ગ્રંથિનો ક્ષય કરે છે.

<u>સારાંશ</u>: • અનાકુળ સંવેદન (સહિત): કોઈ જાતનું (વિકલ્પનું, દુઃખનું) વેદન નહિ એવું અનુભવન તે ધ્યાનનું લક્ષણ છે.
- વિશુદ્ધાત્મા = શુદ્ધાત્મા [પરમ આત્મા એવા શુદ્ધાત્મા છે તે જે શુદ્ધાત્મ ઉપયોગ ...]
- સાગાર = સવિશેષ ; અણગાર = નિર્વિશેષ
- અનાકુળ સંવેદન = કોઈ વિકલ્પનું અનુભવન [અનાકુળ = કોઈ જાતના વિકલ્પ હોય નહિ]
- <u>રીત</u>: (i) યથોક્ત વિધિ વડે જે શુદ્ધાત્માને ધ્રુવ જાણે છે, (ii) તેને વિષે જ પ્રવૃત્તિ વડે શુદ્ધાત્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી અનંત શક્તિવાળા ચિન્માત્ર પરમ આત્માનું એકાગ્ર સંચેતન લક્ષણ ધ્યાન થાય છે. (iii) અને તે ધ્યાનને કારણે - સવિશેષ ઉપયોગવાળાને (શ્રાવકને) અથવા નિર્વિશેષ ઉપયોગવાળાને (શ્રમણને) બંનેને, અવિશેષપણે એકાગ્ર સંચેતનની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી, અનાદિ સંસારથી બંધાયેલી અતિ દૃઢ મોહની દુષ્ટ ગાંઠનું છેદન થઈ જાય છે. આ રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિનું ફળ મોહગ્રંથિનું છેદન છે.
- આચાર્ય જયસેન સાગાર-અણગાર ઉપયોગની સાથે સાથે સાગારનો અર્થ શ્રાવક અને અણગારનો અર્થ શ્રમણ પણ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે શ્રાવક અને શ્રમણ બંનેને મોહગ્રંથિનું છેદન આ જ વિધિ વડે થાય છે.

અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે શ્રાવકો અને શ્રમણોને દર્શનમોહરૂપ ગાંઠ છેદાઈ છતાં જ્યાં સુધી દર્શનમોહની મિથ્યાત્વ નામની પ્રકૃતિનો ક્ષય (ક્ષપકશ્રેણી વગેરે, ...) થતો નથી, ત્યાં સુધી કોઈ રીતે મોહગ્રંથિ વિદ્યમાન જ છે.
- આમ ભાવથી હો, આમ દ્રવ્યથી; જે ભવ્યજીવો આ રીતે ચિન્માત્રરૂપ પરમાત્માને જાણીને, તેમાં સ્થિર થઈને તેનું ધ્યાન કરે છે, (તેઓ) પોતાના શુદ્ધાત્મ-સ્વભાવના આરાધક છે અને તેમને મોહની ગાંઠનો ક્ષય થઈ ગયો છે - મોહરૂપ મિથ્યાત્વની ગાંઠનું ભેદન કરીને પછી જ ક્રમે કરીને ચારિત્ર નિર્મળ થઈ જાય છે.
- ઉપર્યુક્ત વિધિ અનુસાર જે પરમાત્મ પદને સ્વાત્મ ધ્રુવ તરીકે જાણતા થકા, તે શુદ્ધાત્મામાં જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. નિશ્ચયથી શરીર-ઇન્દ્રિયો તથા પરદ્રવ્યો છે અને આત્મા અનાદિ-અનંત સ્વતઃસિદ્ધ છે - એમ જાણીને નિજ ગુણ-દ્રવ્ય સ્વભાવમાં એકાકાર થતાં શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે; કિંતુ વ્યવહાર પ્રવૃત્તિ દ્વારા તથા પરપદાર્થ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શુદ્ધાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરપદાર્થ અશરણ છે, શરણભૂત નથી; પરંતુ નિજ આત્મા જ એક શરણભૂત છે, તે જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.
- સાકાર ઉપયોગ: આ શરીર છે, આ ઘડો છે, આ મનુષ્ય છે એમ ભેદ કરીને જાણનારો ઉપયોગ તે સાકાર ઉપયોગ છે.

અનાકાર ઉપયોગ: આ ઘટ છે, આ પટ છે - એવો ભેદ કર્યા વિના સત્તામાત્ર ગ્રહણ કરનારને અનાકાર ઉપયોગ કહે છે.

(૧૬-૪-૨)

- સાકાર અને અનાકાર બંને ઉપાસનાઓમાં એક સમજનો અનુભવ
- જેમ કે: ધ્યાન ભક્તિ છે અને એકાગ્ર સંકલન તેનું મહત્ત્વ છે. આમાં ક્રિયા-પ્રવૃત્તિ સાધન જ છે, પરંતુ ધ્યેય નથી, ક્રિયા-વૃત્તિ તેનું સ્વરૂપ નથી - એમ જાણીને જે એક માત્ર શુદ્ધ આત્માને જ એકાગ્ર કરીને ધ્યાવે છે, અનુભવે છે, તેને ઉપલબ્ધિ પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા તેની અનાદિકાળથી બંધાયેલી મોહની ગ્રંથિ છેદાઈ જાય છે. સ્વભાવમાં એકાગ્ર થવા માટે ચિંતન જ થતું નથી, ત્યારે મોહનો નાશ થઈ જાય છે. (વિકલ્પ)
- સ્વરૂપ પરથી જુદું છે, તે એક છે; એક ત્રિકાળી શુદ્ધ છે; શુદ્ધ ત્રિકાળી ધ્રુવ છે અને તે જ અનુભવ કરવાયોગ્ય છે, તેનાથી મોહનો નાશ થાય છે.
- જ્ઞાની આત્માની પ્રાપ્તિ કરી તેને શું થાય છે તે કહે છે.
- સાકાર = જ્ઞાન ઉપયોગ. સ્વ પરને જાણનારું જ્ઞાન. એના ભેદમાં કોઈ રૂપ નથી ખાલી બોધ છે; અનાકાર = દર્શન ઉપયોગ. જે આત્મા છું આકાર નથી.
- વચન અગોચર રીતમાં - સાકાર સવિકલ્પ ગૃહસ્થને અને નિરાકાર નિર્વિકલ્પ તેથી તેને. સવિકલ્પ દ્વારા તેમજ નિર્વિકલ્પ મુનિને આત્મા આનંદ હોય છે.
- જેને એકાગ્રતાવાળું ધ્યાન કર્યું તે સાકાર ઉપયોગવાળો હો કે નિરાકાર ઉપયોગવાળો હો - ગૃહસ્થ હો કે મુનિ હો - ધ્યાન અનુભવની અંદર પાપમાં પૂરા આત્મા હતા
- મોહની ગ્રંથિ = મોહરૂપ ગુપ્ત ગાંઠ. એના - દર્શનમોહનો - નાશ શુદ્ધ ધ્યાનથી થઈ જાય છે. દર્શનમોહનો નાશ એ મોટી છે.
- જેમ દીવાની પાસે ભાડીના કેડીઓ થાય છે તેમ રાગ-દ્વેષ ઉપાધિનો નાશ થતાં અંદર આનંદ નિર્વિકારી એ બેઉ પરસ્પર પ્રગટરૂપ દીવાની પાસ; તો એનો નિત્ય ઉદય
- ધ્રુવ તે આત્મા છે, તેમાં એકાગ્રતારૂપ પરિણતિ ચિંતન થઈ તે નિશ્ચયની પરિણતિના આશ્રયે.
- એમ પણ ધ્યાનથી આત્મા પ્રાપ્ત કરી છે એને તેમ પણ ધ્યાનથી પ્રાપ્ત કરો - એમ ઉપદેશ કરે છે. સર્વ જીવોને સ્વરૂપ અનુભવ ધ્યાનમાં રહો.
- પરિણતિ પરનું લક્ષ છોડીને આત્માનું ચિંતન કરતાં ઉપાધિના દર્શનો દૂર થાય છે
- આ ગાથા બહુ ઊંડી છે.

गाथा - १९४ : प्रश्नोत्तर (५९४-६)

L

(१) जोड़ी मिलाइये।

1. साकार	A. मुनि, तपोधन, श्रमण, महाव्रती
2. अन-आकार/निराकार	B. श्रावक, अणुव्रती
3. सागार	C. निर्विकल्प (दर्शन उपयोग)
4. अनगार	D. सविकल्प (ज्ञान उपयोग)

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- एकाग्र संचेतन (अनुभवन) - ध्यान का लक्षण है।

2- शुद्धात्मा की उपलब्धि का फल मोह की ग्रंथि का भेदन है।

3- श्रावक और श्रमण दोनों की मोहग्रंथि का क्षय एक ही विधि से होता है।

4- श्री समयसार के वाचन से शुद्धात्मा की प्राप्ति होती है।

5- 'सविकल्प' शब्द का अर्थ इस गाथा में 'राग सहित' ऐसा होता है।

ઉત્થાનિકા: હવે, મોહગ્રંથિ ભેદાવાથી શું થાય છે તે કહે છે:-

ગાથા:

હણી મોહગ્રંથિ, ક્ષય કરી રાગાદિ, સમસુખદુઃખ જે
જીવ પરિણમે શ્રામણ્યમાં, તે સૌખ્ય અક્ષયને લહે. ૧૯૫.

અન્વયાર્થ: જે મોહગ્રંથિને નષ્ટ કરી, રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરી, સમસુખદુઃખ થઈને, શ્રામણ્યમાં (મુનિપણામાં) પરિણમે છે, તે અક્ષય સૌખ્યને પ્રાપ્ત કરે છે.

સારાંશ:

- જે જીવ સ્વરૂપનો આશ્રય કરીને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ કરે છે, તેને સ્થિરતા થતાં ચારિત્રદશા પ્રગટ થાય છે. એ રીતે મુનિરાજ રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરે છે. તે મુનિ પરમ મધ્યસ્થતા ધારણ કરે છે. શ્રામણ્ય અર્થાત્ મુનિપણાનું લક્ષણ પરમ મધ્યસ્થતા છે. આમ મુનિ મુનિપણામાં વિશેષ સ્થિરતા કરીને અક્ષય અતીન્દ્રિય સુખને પ્રાપ્ત કરે છે. એ સુખનું લક્ષણ અનાકુળતા છે. મોહરૂપી ગ્રંથિના ભેદનથી અર્થાત્ મિથ્યાત્વના નાશથી એ રીતે અવિનાશી સુખ અને આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- મોહની ગ્રંથિનું ભેદન કરવાથી અર્થાત્ મિથ્યાત્વ અને અનંતાનુબંધીના કષાયોનો નાશ થયા પછી તે આત્મા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરે છે અને સમતાભાવ ધારણ કરતો થકો સાચો શ્રમણ (મુનિરાજ) બની જાય છે અને પછી મહા શ્રમણ (અરિહંત) બનીને અક્ષય સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.
- આત્માની પર્યાયમાં પરદ્રવ્ય-ગ્રંથિ આદિ તો છે નહિ, પરંતુ તેનું મમત્વ-રાગ અને મિથ્યાત્વ છે તેની એકત્વબુદ્ધિનું ગ્રંથન છે, તેનો ત્યાગ કરવાનો છે. મારે આ શરીર અનુકૂળ, રાગ મારી ચીજ છે એમ એકત્વબુદ્ધિનું ગ્રંથન થયું છે તે મોહરૂપ ગાંઠ છે.
- ઝાડનું મૂળ જેમ છેદ્યું તો તેના પાંદડા સુકાઈ જાય છે, તેમ જેણે રાગની એકત્વબુદ્ધિ તોડી તો મિથ્યાત્વ જેવું મૂળ છેદ્યું એટલે રાગ-દ્વેષ સુકાઈ જાય છે. અંદરમાં સ્થિરતા થતાં-થતાં કરીને સ્વભાવનો આશ્રય કરતાં- રાગદ્વેષ નાશ પામે છે. ઉગ્ર રીતે તેની પૂર્ણતા થાય છે.
- સમસુખદુઃખ: રાગદ્વેષનો નાશ થતાં અનુકૂળ પ્રતિકૂળમાં સમતા રાખી અંદર શ્રામણ્યપણું પ્રગટશે. એનું નામ મુનિપણું છે.
- આ શત્રુ મારું માન ભંગ કરે કોઈ પ્રશંસા કરે તો પણ તેને સમભાવ છે. આ ઠીક છે ને આ અઠીક છે એવો ભાવ રહેતો નથી. ઉદય હોય છે તે જાણવા- તે જાણવાલાયક છે.
- પરમ મધ્યસ્થતા એ મુનિપણાનું લક્ષણ છે. (મધ્યસ્થતા- સમભાવ, વીતરાગતા)
- પાંદડા તોડ્યાં અને મૂળ એમને એમ રાખ્યું તો ફેર વિચારમાં પાછા ફૂટી નીકળે, તેમ રાગની મંદતા અને બહારનો ત્યાગ કર્યો પણ મિથ્યાત્વ કાયમ રાખ્યું- એ કોઈ ત્યાગ નહિ.
- શ્રીમદ્માં આવે છે- 'અનંતકાળ સ્થિરતા થકી...' દેહ જેને ભેદ જાણ્યો હોય તે ભેદ જાય. તે મારો મિત્ર છે. એનું નામ વીતરાગતા- શ્રામણ્યપણું છે.
- સમ્યગ્દર્શનમાં રાગની એકતાનો નાશ થાય છે, સમ્યક્ચારિત્રમાં રાગની અસ્થિરતાનો નાશ થાય છે.
- સમ્યગ્દર્શન થયું તો અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થઈ, અને રાગદ્વેષનો નાશ થતાં અનંત સુખ પ્રાપ્તિ થઈ. અંદરમાં જે અનંત સુખ છે તે પર્યાયમાં શ્રામણ્યપણાને કારણે આવ્યું.

गाथा - १९५ : प्रश्नोत्तर (१९५-२)

(१) जोड़ी मिलाइये ।

1. समसुखदुःख	A. क्षय करना ।
2. क्षपण	B. जिसका एक ही विषय (आलंबन) हो
3. एकाग्र	C. स्वभाव; वीतरागता
4. परम मध्यस्थता	D. जिसे सुख और दुःख समान हैं ।
5. राग-द्वेष का मूल	E. परम मध्यस्थता
6. श्रामण्य का लक्षण	F. अनाकुलता
7. अक्षय सौख्य का लक्षण	G. मोहग्रंथि

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये ।

1- मोहग्रंथि के भेदन का परंपरा फल अनंत सौख्य है ।

2- मोहग्रंथि के भेदन से राग-द्वेष का क्षपण होता है ।

3- राग-द्वेष के क्षपण से परम मध्यस्थता लक्षण श्रामण्य में परिणमन होता है ।

4- श्रामण्य में परिणमन से अनाकुलता लक्षण अक्षय सौख्य की प्राप्ति होती है ।

5- परद्रव्य की मालिकी (OWNERSHIP) वह मोह की गाँठ है ।

6- परद्रव्य मेरा है ऐसी ममत्वबुद्धि मोह की गाँठ है ।

7- स्वभाव में एकताबुद्धि द्वारा मोहग्रंथि छूटती है ।

8- सम्यग्दर्शन होने पर अक्षय सुख की प्राप्ति होती है ।

ઉત્થાનિકા: હવે, અનાકુળ સંવેદન જેનું લક્ષણ છે એવું ધ્યાન આત્માને અશુદ્ધતા લાવતું નથી એમ નક્કી કરે છે:-

ગાથા: જે મોહમળ કરી નષ્ટ, વિષયવિરક્ત થઈ, મન રોકીને,
આત્મસ્વભાવે સ્થિત છે, તે આત્મને ધ્યાનાર છે. ૧૯૬.

અન્વયાર્થ: જે મોહમળનો ક્ષય કરી, વિષયથી વિરક્ત થઈ, મનનો નિરોધ કરી, સ્વભાવમાં સમવસ્થિત છે, તે આત્માને ધ્યાનાર છે.

ભાવાર્થ: - આચાર્ય ભગવંત ઉત્થાનિકા અને નિષ્કર્ષ દ્વારા સમાધાન કરે છે કે શુદ્ધાત્માના ધ્યાન વડે જ વિશુદ્ધિ થાય છે. તે વિશેષ નીચે ત્રણ રીતે ધ્યાનના ચાર ચાર પ્રકારો પ્રસ્તુત કરે છે:-

૧. પહેલાં ધ્યાન, ધ્યાનસંતાન, ધ્યાનચિંતા અને ધ્યાનનો અન્વય એ ચાર પ્રકારોની ચર્ચા કરતાં સ્પષ્ટ કરે છે કે:

અ: અનાકુળ ચિંતાનિરોધ ધ્યાન છે અને તે શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ તરફ લઈ જનારું હોય!

બ: અંતર્મુહૂર્ત શુદ્ધ ધ્યાન અને પછી અંતર્મુહૂર્ત શુદ્ધ ભાવચિંતન. એ જ રીતે નિરંતર ધ્યાન પછી ચિંતન, પછી ધ્યાન અને પાછું ચિંતન - આ પ્રકારની સ્થિતિ ધ્યાનસંતાન છે.

ક: જ્યાં ધ્યાનસંતાન સમાન ધ્યાનનું પરિવર્તન તો નથી, પરંતુ ધ્યાનાંતરિત ચિંતા છે. ક્યારેક ક્યારેક ધ્યાન પણ થાય છે. આ સ્થિતિને ધ્યાનચિંતા કહે છે.

ડ: જ્યાં બાર ભાવના આદિ વૈરાગ્યરૂપ ચિંતન હોય, તે ધ્યાનાન્વય સૂચન છે.

૨. બીજું: ધ્યાતા, ધ્યાન, ધ્યાનનું ફળ અને ધ્યેય - એ ચાર રૂપોને પ્રસ્તુત કરે છે.

૩. ત્રીજું: આર્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લ એ ચારરૂપોમાં ધ્યાનને પ્રસ્તુત કરે છે.

- સાધુની જ્યારે મોહરૂપ મેલને ખપાવીને, પંચેન્દ્રિયના વિષયોથી પૂર્ણ વિરાગના કારણે મનના નિરોધપૂર્વક સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે; ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાની સાનુભૂતિ સ્ફુરાયમાન થાય છે, પરવસ્તુથી જેની પ્રીતિ-રતિ દૂર થઈ ગઈ છે, તે જ સાધુની જ્યારે ચિન્મૂરત ચિદાત્માનો ધ્યાન લાગે. આવા સાધુ જ ધ્યાનના ધ્યાતા હોય છે.
- જેવી રીતે સાગરની મધ્યમાં સ્થિત જહાજ પર બેઠેલા પક્ષીને બીજું કોઈ સ્થાન દેખાતું નથી, તેવી જ રીતે આત્મામાં રુચિ રાખવાવાળા મનની પણ આવી જ દશા હોય છે કે તેને બીજું કોઈ પણ દેખાતું નથી. ત્યારે તે અનાકુળ થઈને આત્માનું ધ્યાન કરે છે.
- પરદ્રવ્યને કારણે ભાવ-હાનિ માનવી તે દર્શનમોહ છે અને પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિમાં આસક્તિ હોવી તે ચારિત્રમોહ છે. જ્યાં દર્શનમોહ તથા ચારિત્રમોહનો અભાવ થાય છે, ત્યાં પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિનો અભાવ હોય છે.
- દર્શનમોહનો નાશ પછી આત્મસ્થિરતા થતાં ચારિત્રમોહ એટલે રાગ-દ્વેષનો પણ નાશ થાય છે; મોહ-રાગ-દ્વેષનો નાશ થતાં પરદ્રવ્ય પ્રતિ પ્રવૃત્તિનો અભાવ થાય છે, પરદ્રવ્ય પ્રતિ પ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી મનની ચંચળતાનો અભાવ થાય છે, મનની ચંચળતાનો અભાવ થવાથી આત્મામાં અનાકુળતા થાય છે, ત્યારે તેને ધ્યાન થાય છે અને ધ્યાનના ફળમાં કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધપદ મળે છે.

(૧૯-૨)

• જો કે અરિહંત જેવા નિજ જેવા ઉત્તમ સમ્યક પદાર્થોને અંત સુધી અંતર સમજમાં આવે છે, તેમને અહંકાર હોવા છતાં નાશ થઈ ગયા છે; તેમ છતાં તેઓએ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપની દશાને પ્રાપ્ત કરી નથી. હજુ ત્યાં પૂર્ણ જ્ઞાનગુણ પ્રાપ્ત ગુણો આદિની અપૂર્ણતા છે તથા તેમને હજુ અઘાતિ કર્મ પણ ચિહ્નો છે; કારણ કે સ્વરૂપમાં ઠરવાનું છે, તેથી અરિહંતને ધ્યાનદશા છે. સિદ્ધદશા પરિપૂર્ણ શુદ્ધિ હોય છે, તેમને ધ્યાન નથી હોતું. અરિહંતને હજુ પણ અપૂર્ણતા છે, તેથી ધ્યાન ગણાય છે. આવા શૈલેષી સ્વરૂપ ગણવામાં અરિહંતના શુક્લ ધ્યાનની વાત શાસ્ત્રમાં લખેલ છે.

• આ ગાથામાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. કહ્યું છે કે જેણે મિથ્યાત્વનો નાશ કરી દીધો છે એટલે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, તે ભવ્ય જીવ ચારે ગતિમાંથી નીકળી મનનો નિરોધ કરીને, આત્મામાં સ્થિર થાય છે; ત્યારે તે આત્માનું ધ્યાન કરનાર ધ્યાતા થાય છે.

• બહારનું પડી ઉઠી તો પણ ઉઠીને ક્યાં જશે? અન્ય વસ્તુનો અભાવ હોવાથી તે આખરે આત્મા પર જ પાછું આવશે. તેવી જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાનના આધારે જ્ઞાની જાણે છે કે પોતાના આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પદાર્થ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી, ધ્યાન કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમના ધ્યાનથી અશાંતિ સિવાય કંઈ પણ હાથ આવવાનું નથી. આથી આ મન અન્ય વસ્તુનો અભાવ હોવાથી આત્મામાં જ ઠરશે. જો મન ક્યાંય પણ જશે તો પણ પાછું ફરીને આત્મા પર જ આવશે.

• પર પદાર્થના ધ્યાનથી અજ્ઞાનતા ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વના ધ્યાનથી અજ્ઞાનતા ઉત્પન્ન થતી નથી. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનથી અજ્ઞાન-દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય છે, ભગવાન આત્માના ધ્યાનથી સુખની ઉત્પત્તિ થાય છે.

• મારામાં અતીન્દ્રિય આનંદ છે. હું આનંદનો નિધાન છું. આવી સુખબુદ્ધિ પોતામાં થઈ, તો પરમાં સુખબુદ્ધિનો નાશ થઈ ગયો.

• દુનિયા નાટકની વાત- બાપા! મારે જો ઉપયોગ જમા કરવો હોય તો, મારો ફેર આવશે. જેણે પોતાના આત્માનું ભાન કર્યું છે, તે ઇચ્છતો અંતરનું ધ્યાન હોય છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાન જે હતાં તેની જગ્યાએ હવે આજ્ઞાવિપાકવિચયધ્યાન હોય છે.

• અનાત્મા = અન્ય-પુદ્ગલ જ અનાત્મા છે, પુદ્ગલ જ બધો અધ્યાસ છે.

• મોહજાળ = મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષ. જો મિથ્યાત્વ અને રાગદ્વેષનો નાશ કરો તો આત્માને પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ અટકતાં અંદરની પુણ્ય-પાપની ક્રિયા પણ અભાવ થઈ જાય છે.

• અહીં સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક વિષય છોડવાની વાત છે. એકલા બાહ્ય ઉપવાસ પાળે એની વાત નથી. અહીં તો ઉત્તમ = ભગવાન આત્મા, અર્થ = તેમાં રમવું, ઠરવું.

• મોહજાળ = મિથ્યાત્વ, વિષય કષાય = રાગની અસ્થિરતા. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવમાં જેઓ એકતા કરી છે તેઓ રાગની એકતા તોડી છે, મોહજાળનો નાશ કર્યો છે. કેવળજ્ઞાન આ છે.

• કાર્ય કર્યું છે! જુઓ આચાર્યના શબ્દો! પંચમ આરો આત્માની ક્યાં વાત છે? અહીં કાર્યસિદ્ધિ હોય તો પણ કાર્ય કર્યું એમ કહે છે. જે કાર્ય થવાનું જ છે, કેવળજ્ઞાન થવાનું જ છે

(૧૯-૩)

• 'દ્રવ્યસંગ્રહ'ની ૪૭ મી ગાથામાં છે. ધ્યાનમાં કોઈ પ્રકાર થાય છે. જે ધ્યાન સિદ્ધ - રાગ

- પરપ્રવૃત્તિનો અભાવ: પોતાના વિષયમાં ઉપયોગ રહે તો પરના વિષયમાં વિરામ થઈ જાય. મોહનનો નાશ થતાં મોહન જેવું શૂન્ય છે એટલે પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ જાય. તેને સ્વદ્રવ્યમાં જ પ્રવૃત્તિ રહી.

• સ્વદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિમાં આવતાં તો પરદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિ રોકાઈ ગઈ. મિથ્યાત્વ હતું ત્યારે તો રાગની - પરની પ્રવૃત્તિ હતી. હવે સ્વમાં ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ રહી.

• સ્વદ્રવ્ય પ્રવૃત્તિ = જ્ઞાયકમૂર્તિમાં પ્રવૃત્તિ. સ્વવિષય એવો દ્રવ્યસ્વભાવ પકડ્યો તો પરવિષયમાં વિરામ થઈ ગયું. જેમાં રાગમાં ઉપયોગ હતું તે પ્રવૃત્તિ રોકાઈ ગઈ.

→ રાજકુમાર ગાદીમાં બેઠા

• (એક બહારથી ઘર પહેલાં હોય; બહારથી આવે તો પહેલાં છોકરાંને શું થાય? ત્યાં આવે છે નહિ, તેને તે છોકરાને ખાતું બહારથી ઘર આવે. તેમ એને પોતાના દ્રવ્ય સિવાય અન્ય દ્રવ્ય ભાવો અંતરમાં રાગાદિમાં પ્રવૃત્તિનો નિશ્ચયથી અભાવ હોવાથી અન્ય થઈ રાગ રહ્યું તો ... પોતાનો નિજ આતમા જ શરણ રહ્યો.

• અન્ય દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અટકી ગઈ એટલે મનનો નિરોધ થઈ ગયો. પરમાં જે મનનું અટકવું રાગમાં હતું તે છૂટી ગયું. માટે હવે પ્રવૃત્તિ જ્ઞાન-દૃષ્ટિમાં રહ્યું. મન ક્યાં ક્યાં ... હતું? - ફરી ફરીને સ્વરૂપમાં ઉપયોગ થાય છે.

• વિષય વિરમણ: પર વિષયમાં ઉપયોગબુદ્ધિ છૂટી ગઈ. રાગ આવે છે, પરંતુ તેના જાણનાર છે. તેને હવે પોતાના જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિ રહી, રાગમાં પ્રવૃત્તિ ન રહી.

• આ છ અસ્થિર છે. એ દૂર થાય છે. આ આત્મા સ્થિર છે. એ પરને છોડ ઉપાય(?) હતો તે હવે સ્વને છોડ ઉપાય(?) તો પરમાં પ્રવૃત્તિ રોકાઈ જાય.

• મિથ્યાત્વનો ક્ષય થવાથી અને સંયમનો વિકાસ થવાથી ભગવાન જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં સ્થિરતા - દૃઢતા વધતું થાય છે. મનનો નિરોધ થતાં, સંયમના રોકાઈ જતાં, ... આનંદયુક્ત એવા સ્વભાવમાં સ્થિર થાય છે.

• ધ્યાનસ્થાન = ધ્યાનપ્રમાણે રહેવું

• એક વિષયમાં ઉપયોગ હોય તેને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચય ... ધ્યાનમાં થાય છે. અંતરમાં ઉપયોગ થઈ ચિત્ત પૂરતો ધ્યાન થાય છે. અંતરમાં ઉપયોગના એ શુદ્ધતા છે. શુદ્ધભાવ એ ગતિ પ્રકૃતિ છે. ... પ્રવૃત્તિ હતું તે રોકાઈ ગયું અને આનંદમાં મગ્ન થઈ જાય. અનિર્વચનીય આનંદનું ભોજન કરતાં કરતાં સ્થિર થઈ જાય.

• પૂ. ગુ. ગાથા ૨૪માં આવે છે: ધ્યાનની શરૂઆત ધ્યાનથી કરે ત્યારે તેને શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવના આવે છે. ... શુદ્ધોપયોગ, પરંતુ ... શુદ્ધ ઉપયોગમાં આવે છે. તેને રાગની ભાવના નથી હોતી. ... શુદ્ધ પરિણતિ તો ... હોય, પરંતુ શુદ્ધોપયોગ ... આવતા જાય છે. આ ... શુદ્ધોપયોગ હોય જ ન હોવાથી ... ભાવના એટલે ચિંતવન નહીં. શુદ્ધોપયોગમાં ... થાય છે, પછી શુદ્ધોપયોગ ન રહે.

• સાધકની ઉપયોગના એ શુદ્ધ ઉપયોગ છે. એમાં ન રહી શકે ત્યારે ... રાગ આવે છે, તેને જાણે છે પરંતુ તેમાં પ્રવૃત્તિ નહિ.

• આમ આ ગાથામાં ધ્યાનની શરૂઆત તથા ... ધ્યાનની વાત કરી છે.

गाथा - १९६ : प्रश्नोत्तर (१९६-४)

(1) निम्नलिखित बिन्दुओं को इस गाथा में बताये हुये क्रम से चुनिये।

A. आत्मा में एकाग्रतारूप ध्यान
G. केवलज्ञान और सिद्धपद की प्राप्ति
T. परद्रव्य प्रति प्रवृत्ति का अभाव
V. परद्रव्य के कारण लाभ-हानि होती है ऐसी मान्यता का नाश
R. मन की चंचलता का अभाव
I. परद्रव्य में होने मोह-राग-द्वेष का नाश

(2) जोड़ी मिलाइये।

1. एकाग्र	A. सम्यक्प्रकार से रहना
2. विषयविरक्तता	B. मिथ्यात्व और रागद्वेष
3. समवस्थान	C. परविषयों में एकत्व बुद्धि का नाश होना
4. मोहमल	D. पुण्य-पाप की क्रिया
5. परद्रव्य प्रवृत्ति	E. जिसमें सिर्फ ध्रुव ही एक आश्रय हो

(3) जोड़ी मिलाइये।

1. ध्यान	P. अंतर्मुहूर्त ध्यान और अंतर्मुहूर्त तत्त्वचिंतन
2. ध्यानसंतति	Q. बारह भावना आदि वैराग्यरूप चिंतन
3. ध्यानचिंता	R. एकाग्रचिंतानिरोध
4. ध्यानान्वय	S. ध्यानसंबंधी चिंतन और कदाचित ध्यान

(4) जोड़ी मिलाइये।

1 ध्यान के चार अंग	X. ध्याता, ध्यान, ध्येय और ध्यान का फल
2 ध्यान के चार प्रकार	Y. आर्तध्यान, रौद्रध्यान, धर्मध्यान और शुक्लध्यान

(5) सच या झूठ बताइये।

1- अरहंत का स्वरूप सिद्धों के समान ही परिपूर्ण शुद्ध है।
2- इस गाथा में ध्याता का स्वरूप बताया है।
3- समुद्र के मध्य में स्थित जहाज के स्तंभ पर बैठा हुआ बेचारा पक्षी जैसे निःसहाय है, वैसे ही अपना आत्मा निःसहाय है - ऐसा इस गाथा में कहा गया है।
4- पर के ध्यान से मलिनता उत्पन्न होती है।
5- पंचमकाल में इस क्षेत्र में मोह का क्षय हो सकता है।
6- निश्चय और व्यवहार सम्यक्त्व की प्राप्ति एक ही साथ ध्यान में होती है।
7- राग-द्वेष का मूल मिथ्यात्व है।
8- परद्रव्यप्रवृत्ति का मूल राग-द्वेष है।
9- मन की चंचलता का मूल परद्रव्यप्रवृत्ति है।
10- मन की चंचलता का नाश होने पर आत्मा में एकाग्रतारूप ध्यान होता है।
11- ध्यान से केवलज्ञान और सिद्धपद की प्राप्ति होती है।
12- पंचम गुणस्थान व शुद्धोपयोगरूप ध्यान का गुणस्थान है।
13- इस गाथा में (मुख्यतः) ज्ञानी श्रावक और दिगंबर मुनिराज को होनेवाले ध्यान की चर्चा की गयी है।

ઉત્થાનિકા: હવે જેણે શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કર્યો છે એવા સકળજ્ઞાની (સર્વજ્ઞ) શું ધ્યાવે છે એવો પ્રશ્ન સૂત્ર દ્વારા કરે છે:-

ગાથા:

શા અર્થને ધ્યાવે શ્રમણ, જે નષ્ટઘાતિકર્મ છે,
પ્રત્યક્ષ સર્વ પદાર્થ ને જ્ઞેયાંતપ્રાપ્ત, નિઃશંક છે? ૧૯૭.

અન્વયાર્થ: જેમણે ઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો છે, જે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ જાણે છે અને જે જ્ઞેયોના પારને પામેલા છે એવા સંદેહરહિત શ્રમણ કયા પદાર્થને ધ્યાવે છે?

ભાવાર્થ: લોકને (જગતના સામાન્ય જીવસમુદાયને) મોહકર્મનો સદ્ભાવ હોવાથી તે તૃષ્ણા સહિત છે તેથી તેને ઇષ્ટ પદાર્થની અભિલાષા હોય છે; વળી તેને જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો સદ્ભાવ હોવાથી તે ઘણા પદાર્થોને તો જાણતો જ નથી તથા જે પદાર્થને જાણે છે તેને પણ પૃથક્કરણપૂર્વક - સૂક્ષ્મતાથી - સ્પષ્ટતાથી જાણતો નથી તેથી તેને નહિ જાણેલા પદાર્થને જાણવા માટે જિજ્ઞાસા તથા અસ્પષ્ટપણે જાણેલા પદાર્થ વિષે સંદેહ હોય છે. આમ હોવાથી તેને અભિલાષિત, જિજ્ઞાસિત અને સંદિગ્ધ પદાર્થનું ધ્યાન સંભવે છે. પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનને તો મોહકર્મનો અભાવ હોવાથી તેઓ તૃષ્ણા રહિત છે તેથી તેમને અભિલાષા નથી; વળી તેમને જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો અભાવ હોવાથી તેઓ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે તથા પ્રત્યેક પદાર્થને અત્યંત સ્પષ્ટતાથી - પરિપૂર્ણપણે જાણે છે તેથી તેમને જિજ્ઞાસા કે સંદેહ નથી. આ રીતે તેમને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે અભિલાષા, જિજ્ઞાસા કે સંદેહ હોતો નથી, તો પછી તેમને કયા પદાર્થનું ધ્યાન હોય છે?

સારાંશ:

- આગલી ગાથામાં જ્ઞાની શ્રાવક તથા મુનિરાજોને ધ્યાતા ધ્યાનની ચર્ચા કર્યા બાદ હવેની બે ગાથાઓમાં સર્વજ્ઞ ભગવાનના ધ્યાનની ચર્ચા કરે છે. અહીં પૂછે છે કે કેવળજ્ઞાની શેનું ધ્યાન કરે છે?
- લૌકિક જન, જેની અભિલાષા હોય એવા અભિલષિત, જેને જાણવાની ઇચ્છા હોય એવા જિજ્ઞાસિત તથા જેના વિષે સંદેહ હોય એવા સંદિગ્ધ પદાર્થોનું ધ્યાન કરતા જોવામાં આવે છે કારણ કે તેમને મોહનો તથા જ્ઞાનાવરણના પ્રતિબંધકનો સદ્ભાવ હોવાથી તેઓ તૃષ્ણા સહિત છે અને તેમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ છે. પરંતુ સર્વજ્ઞને મોહનો અભાવ તથા સર્વ જ્ઞેયોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાથી અભિલાષા, જિજ્ઞાસા તથા સંદેહના અભાવને કારણે શેનું ધ્યાન હોઈ શકે છે?
- સંસારી જીવને મોહના ઉદય અથવા અજ્ઞાનને કારણે પદાર્થ જણાતા નથી, તેથી તેઓ મનની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે ધ્યાન કરે છે અથવા સંદેહના નિવારણ માટે તરસે છે, તેથી ધ્યાન કરે છે. કેવળીને તો ઇચ્છા નથી, અજ્ઞાન નથી, અભિલાષા નથી, સંદેહ નથી (તો પછી) તેઓ કયા કારણે ધ્યાન કરે છે?
- જગતના સામાન્ય જનને મોહના નિમિત્તે અને સ્વાર્થની ચાહનાથી તૃષ્ણા છે, તે લોકને કોઈને કોઈ પદાર્થની ઇચ્છા રહે છે તથા તેઓ સ્વાર્થની ચાહનાને કારણે અને જ્ઞાનાવરણરૂપ કર્મના નિમિત્તે સંપૂર્ણ પદાર્થોને તો નથી જાણી શકતા તથા જેને જાણે છે, તેને પણ સૂક્ષ્મતાથી નથી જાણતા; અને જે જાણવામાં નથી આવ્યા તેને જાણવાની તથા અસ્પષ્ટરૂપે જાણેલા પદાર્થોમાં શંકા રહે છે તેથી તેમને અભિલાષા, જિજ્ઞાસા અને સંદેહવાળા પદાર્થોનું ધ્યાન હોય છે.

(૧૧-૭-૨)

- કેવળી ભગવાને નિત્યરૂપ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ [illegible] બતાવ્યા છે, તેમ [illegible] નથી. ભગવાન દરેક પદાર્થોને [illegible] પરિપૂર્ણ જાણે છે, તેમ તેઓ કાંઈ પણ પદાર્થ પૂરો અભિલાષા, વિકલ્પો અને ઇચ્છા નથી, તો પછી તેઓ કયા પદાર્થનું ધ્યાન ધરી શકે છે?
- જ્યારે કાંઈ પણ કરવું નથી તો તેઓ શા માટે ધ્યાન કરે છે અને શું (ધ્યાન) કરે છે?
- જેઓ પુરુષ છે. તે તો પોતાના સ્વરૂપમાં ધ્યાન કરે છે. તેને [illegible] છે અને પોતાનાં અનંત [illegible] છે; પરંતુ ભગવાને તો ઘનઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો છે, સર્વજ્ઞપણું પ્રગટ થયું છે, દુઃખ તો છે નહિ, [illegible] જાણે છે, તે શું ધ્યાન કરે?
- 'વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવે વિશ્રામ; રસ સ્વાદત સુખ ઊપજે, અનુભવ યાકો નામ' એ અનુભવ આત્મા કરનારની વાત છે. આ પુરુષનો કેવળીનો છે. એ તો પૂરણ છે, તે શું ધ્યાન કરે? કેવળીને અભિલાષા, વિકલ્પો અને ઇચ્છા નથી તો એ શું ધ્યાન કરે?
- ભગવાન દશામાં પણ જ્યારે શુદ્ધોપયોગથી આનંદનો અનુભવ કરે છે તો એ ધ્યાન છે. [illegible]
- વસ્તુ પુરણ સ્વરૂપ, તેનો અનુભવ તે જ ધ્યાન છે. જ્યારે, ઉપયોગ ધ્યાન કરે છે ત્યારે અનુભવ થાય છે. એ અનુભવને ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. તેને શુદ્ધ ઉપયોગ કહો, શુદ્ધ પરિણતિ કહો.
- કેવળજ્ઞાનનું ધ્યાન જ્યારે હોય છે, ત્યારે રાગનું તો હોતું નથી.
- જેને દુઃખ નથી, વિકલ્પ નથી, ઇચ્છા નથી તે શું ધ્યાન કરે છે એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર હવે કહે છે.

गाथा-१९१ : प्रश्नोत्तर (१९१-३)

L

(१) जोड़ी मिलाइये।

1 अवच्छेदपूर्वक	A. जिसके बारे में संदेह हो
2 अभिलषित	B. जिसे जानने की इच्छा हो
3 जिज्ञासित	C. संशय के पार को प्राप्त
4 संदिग्ध	D. जिसकी अभिलाषा हो
5 संशयांत प्राप्त	E. पृथक्करण करके, सूक्ष्मता से, स्पष्टता से

(२) सच या झूठ बताइये।

1- मुझे सम्यग्दर्शन नहीं है, लेकिन हररोज सामायिक में मुझे सिद्ध भगवान के ध्यान से अधिकतम शांति का अनुभव होता है।

2- हम सबको निरंतर आर्तध्यान या रौद्रध्यान होता रहता है।

3- समयसारजी के वाँचन के बाद अब मुझे परपदार्थ को जानने के बारे में कोई अभिलाषा, जिज्ञासा या संदेह नहीं रहे हैं।

4- अरिहंत भगवान सिद्ध बनने की इच्छा होने के कारण ध्यान करते हैं।

5- वस्तु का अनुभव वही ध्यान है।

6- अरिहंत भगवान भावना भाते हैं कि सर्व जीवों का कल्याण हो।

<u>ઉત્થાનિકા</u>: હવે, જ્યાં સુધી આત્માને ઉત્પન્ન થયું છે તે આત્માની (સર્વજ્ઞ આત્મા) આ (પરમ સૌખ્યને) ધ્યાવે છે એમ સૂત્ર દ્વારા (પૂર્વની ગાથાના પ્રશ્નનો) ઉત્તર કહે છે:-

<u>ગાથા</u>: બાધા રહિત, સકળાત્મમાં સંપૂર્ણસુખ સંયુક્ત જે,
ઇન્દ્રિય-અતીત અનિંદ્રિ તે ધ્યાવે પરમ આનંદને. ૧૯૮.

<u>અન્વયાર્થ</u>: અનિન્દ્રિય અને ઇન્દ્રિયાતીત થયો થકો આત્મા સર્વ બાધા રહિત અને આખા આત્મામાં સમંત (સર્વ પ્રકારનાં, પરિપૂર્ણ) સૌખ્ય તેમ જ જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ વર્તતો થકો પરમ સૌખ્યને ધ્યાવે છે.

<u>ભાવાર્થ</u>: ૧૯૭ મી ગાથામાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો કે સર્વજ્ઞ ભગવાનને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે અભિલાષા, જિજ્ઞાસા કે સંદેહ નથી તો પછી તેઓ કયા પદાર્થને ધ્યાવે છે? આ ગાથામાં તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે: અનાકુળ-નિજસુખ સૌખ્યને તે ધ્યાવે છે. સર્વ આત્મપ્રદેશે પરિપૂર્ણ આનંદ અને જ્ઞાનથી ભરેલા સર્વજ્ઞ ભગવાન પરમાનંદથી અભિન્ન એવા નિજાત્માશ્રિત અનાકુળ નિજસુખનું સંવેદન કરતા હોવાથી તેમને પરમ-આનંદનું ધ્યાન છે અર્થાત્ તેઓ પરમ સૌખ્યને ધ્યાવે છે.

<u>સારાંશ</u>:- • આચાર્ય ભગવાન ૧૯૭-૧૯૮ ગાથાઓના અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં કેવળી ભગવાન શેનું ધ્યાન કરે છે? - આ વાતને ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે.

"જેમ કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ વિષયસુખની પ્રાપ્તિ માટે કોઈ વિદ્યાની આરાધનારૂપ ધ્યાન કરે છે; પરંતુ જ્યારે વિદ્યા સિદ્ધ થઈ જાય છે અને વાંછિત વિષયસુખ પણ મળી જાય છે તો પછી તે વિદ્યાની આરાધનારૂપ ધ્યાન કરતો નથી. તેમ જ શ્રી કેવળી ભગવાન કેવળજ્ઞાનરૂપ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે અને તેના ફળસ્વરૂપ અનંતસુખની પ્રાપ્તિ માટે છદ્મસ્થ દશામાં શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ ધ્યાન કરતા હતા. હવે તેમને તે ધ્યાન વડે કેવળજ્ઞાનરૂપ વિદ્યા સિદ્ધ થઈ ગઈ છે અને તેના ફળસ્વરૂપ અનંતસુખ પણ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે; ત્યારે તેઓ શા માટે ધ્યાન કરે છે અથવા કયા પદાર્થનું ધ્યાન કરે છે - જિજ્ઞાસુ તરફથી આવો પ્રશ્ન છે અથવા આવો આક્ષેપ છે.

• આ પ્રશ્ન બીજા અભિપ્રાયનું ખંડન પણ કરાવે છે - પદાર્થ પરોક્ષ હોતાં ધ્યાન હોય છે, પરંતુ કેવળી ભગવાનને તો સર્વ પદાર્થ પ્રત્યક્ષ છે, ત્યારે ધ્યાન કેવી રીતે કરે છે?

• આના ઉત્તરમાં આચાર્યદેવ કહે છે કે કેવળી ભગવાન અનિન્દ્રિય અને આત્માના આશ્રયે ઉત્પન્ન સુખનું ધ્યાન કરે છે, અનુભવ કરે છે, તે રૂપ પરિણમન કરે છે.

• આથી જણાય છે કે કેવળી ભગવાનને અન્ય વિષયમાં ચિંતાના નિરોધ લક્ષણ ધ્યાન નથી હોતું પરંતુ તેમને આ પરમસુખના અનુભવને અથવા ધ્યાનના કાર્યભૂત કર્મની નિર્જરા દેખીને, ધ્યાન શબ્દથી ઉપચરિત કરવામાં આવે છે. સયોગ કેવળીને ત્રીજું શુક્લધ્યાન અને અયોગ કેવળીને ચોથું શુક્લધ્યાન હોય છે - એવું જે કથન છે તેને ઉપચારથી કરવામાં આવેલું કથન જાણવું જોઈએ - એવો ગાથાનો અભિપ્રાય છે.

• નિજાત્મને અનાકુળ, અતીન્દ્રિય, ઉત્કૃષ્ટ સુખ સહજ પ્રાપ્ત છે; તેઓ તેનો જ અવિરત નિરંતર અનુભવ (ધ્યાન) કરે છે. ઇન્દ્રિયો અને બાધાઓથી રહિત અતીન્દ્રિય સુખની અખંડ ધારા તેમના અંતરમાં નિરંતર વહે છે. ઉપચારથી એમ કહેવાય છે કે તેનું આ જ ધ્યાન છે.

• કેવળી ભગવાનને પરિપૂર્ણ સિદ્ધદશા થવા સુધી શુક્લધ્યાન હોય છે; કારણ કે તેઓ અનાકુળ-રૂપે અને આત્મવિષયમાં અનુભવમાં સ્થિત રહે છે. આમ હોવા છતાં પણ કેવળી ભગ

(૧૮૯-૨)

અપૂર્વ એવા અનાકુળતાના પરમસુખને ધ્યાવે છે એવા આમ આત્મસ્થિત રહેવાથી રાગદ્વેષ નાશ, આનંદસ્વભાવરૂપ સિદ્ધદશાની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. ઉત્કૃષ્ટદશામાં જેવું ધ્યાન થયું હતું, અરિહંત ભગવાનને તેવું ધ્યાન કરવું પડતું નથી; પરંતુ અઘાતિયા કર્મ પ્રકાર થયું નથી એને શરીરના સંબંધ અશુદ્ધતા છે. ચાર પ્રતિજીવી ગુણોની પર્યાયમાં અશુદ્ધતા છે, ઉદયભાવસ્વભાવ પણ શુદ્ધરૂપે પ્રગટ થયો નથી - અરિહંત ભગવાનના આત્મામાં આસ્રવ થાય છે એને નિમિત્તરૂપ ચાર અઘાતિ કર્મ હોય છે. સ્વપર્યાયની આસ્રવ ક્રિયા (અશુદ્ધતા) ટાળવા માટે અરિહંત ભગવાને ઉત્કૃષ્ટની જેમ કોઈ પ્રયત્ન/પુરુષાર્થ કરવો પડતો નથી. આત્માનુભવમાં સ્થિત રહેવાથી ક્રમે ક્રમે ગતિના સમાપ્ત થઈને સિદ્ધદશા પ્રગટ થાય છે, તેથી એમ આત્મામાં અવસ્થિત રહેવાથી ભગવાને શુક્લધ્યાન કહ્યું છે.

(પરમાનંદરૂપ)

- સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં પરિપૂર્ણ આનંદ અને શાંતિ ભરેલા સિદ્ધ ભગવાન, પોતાના નિજ આત્મામાં માત્ર નિજરૂપે સંવેદન કરવાવાળા હોવાથી, તેમને પરમાનંદનું ધ્યાન છે; તેથી તેઓ પરમસુખને ધ્યાવે છે.
- (૧૮૯ ની ગાથામાં પ્રશ્ન કરેલ) શંકાનું સમાધાન કરતાં અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે કેવળી ભગવાન સિદ્ધત્વની પ્રાપ્તિને માટે પરમસુખનું ધ્યાન કરે છે. આગમ વચન અનુસાર એમ ઉપચરિત કથન છે, કારણ કે એમને અતીન્દ્રિય સુખ પ્રગટ થઈ ગયું હોવાથી વસ્તુતઃ તેમને ધ્યાન હોતું જ નથી; પરંતુ આગમમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનમાં શુક્લધ્યાનના અંતિમ બે પાયા હોય છે.
- ધ્યાવતા કરે છે = અનુભવમાં લીન છે.
- સંસ્કૃત ટીકામાં છે. ભાવના-એકાગ્રતા તે ધ્યાન છે, કલ્પનાનો વિકલ્પ નહીં. શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ ભાવના-એકાગ્રતા સમાધિમાં સમાવિષ્ટ હોય છે. એ ભાવના શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ પરિણતિ છે તેને શુદ્ધ પરિણતિ કહો, શુદ્ધ ભાવ કહો. (શુદ્ધ ભાવના સ્વરૂપ ધ્યાન કહ્યું:)
- સમયસાર ગાથા ૧૪૪ માં એ જ કહ્યું છે કે - 'શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પ છોડીને સ્વરૂપસન્મુખ થાય'
- એકાગ્ર ચિંતા નિરોધો ધ્યાનમ્: એવા અનુભવમાં પૂર્ણ એકાગ્રતા થઈ જાય, ચિંતાનો નિરોધ થઈ જાય. રાગનો અનુભવ કરે એ તો આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન છે. સિદ્ધ અનુભવરૂપે સ્થિત રહે છે.
- પરમાત્માને દ્રવ્યેન્દ્રિય છે, પરંતુ દ્રવ્ય અને ભાવેન્દ્રિયનો આધારમાં અભાવ છે.
- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તો અમુક પ્રદેશોમાં જ હતું. સિદ્ધ ભગવાન તો અસંખ્ય પ્રદેશોથી જાણે છે એને તેમને અસંખ્ય પ્રદેશે આનંદ છે. અસંખ્યપ્રદેશ સિદ્ધ સિવાય કોઈને નથી. ભગવાન આત્મા શક્તિથી સમાન છે. તેમાં શક્તિની કંઈ જ્યાં અસંખ્ય પ્રદેશો છે. સિદ્ધ સિવાય તેમને કોઈએ જાણ્યા નથી. સિદ્ધને અસંખ્ય પ્રદેશે પૂરણ જ્ઞાન એને પૂરણ સુખ છે.
- ધ્યાન કરું એવું તો કંઈ છે નહિ ત્યાં. જીવના દરેકમાં પણ 'વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતેં, મન પાવે વિશ્રામ; રસ સ્વાદત સુખ ઊપજે અનુભવ તાકો નામ.' મન પાવે વિશ્રામ એટલે જોડે વિકલ્પ છૂટી જાય છે - રાગ છૂટી જાય છે, ફરી જાય છે; અતીન્દ્રિય આનંદનું વેદન આવે છે - ભગવાનને પૂરણ આવે છે.
- ધ્યાનનું વિષય તો દ્રવ્ય છે, પરંતુ અહીં તો અનુભવને ધ્યાન કહ્યું. ધ્યાનનો વિષય દ્રવ્ય હતું એ પર્યાયમાં પૂરણ આનંદ પ્રગટ થઈ ગયો તો ધ્યાનનો વિષય અનુભવને કહ્યો. પરમસુખ

તો પર્યાય છે, પરંતુ અનુભવ કરે છે તેને ધ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે.

- ધ્યેયરૂપ હોય તેને દ્રવ્યનું ધ્યાન હોય. આત્મા તો પૂરણ થઈ ગયો છે ક્યારનો. એને અનુભવ છે તેને જ ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. એ આનંદનો પૂરણ અનુભવ તે ધ્યાન પર્યાયમાં ધ્યાન કરતાં જે ફળ આવ્યું તે જ ધ્યાન!
- સમયસાર ૩૨૦ ગાથા ઉપર દ્રવ્યના સામાન્ય ધ્યાન હતું. ૧૩૮ ગાથામાં બતાવ્યું છે તે બધું નિશ્ચય ભલું દ્રવ્યનું ધ્યાન હતું. હવે વાત ફેરફાર થઈ જાય! કહે છે કે પર્યાયનું ધ્યાન કરે છે! ૧૩૮ ધ્યાનનું ધ્યાન કરતાં [illegible] જે નિર્વિકલ્પ થઈ જાય. માટે કહે છે કે તે આનંદનું ધ્યાન કરે છે.
- સમકિતીને આત્માનું ધ્યાન હોય છે, તેથી આનંદનો જ અંશ પ્રગટ થાય છે તેનું (ધ્યાન) હોવું નથી
- અનુભવ: ભગવાન આત્મા તેના ભાવે, તેને અનુસરીને પર્યાયમાં ભવન = આનંદ શક્તિનો પ્રગટ થવું તે અનુભવ.
- સમકિતી પણ જે આનંદ અનુભવમાં આવ્યો તે ઉપયોગ સમયે એ જ નથી રહેતો, પરંતુ ઉપયોગ સમયે ઉપયોગ આનંદ આવે છે. અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય આનંદની પરિણતિ સમયે એક જ રહેતી નથી. પર્યાય તો ક્ષણિક છે - એને ભાવે છે તેને અનુભવનું ધ્યાન કહેવામાં આવ્યું છે.
- અંદરમાં ગુણસ્થાને ભાવનાથી થઈ જાય એમ કહે છે.
- પૂરણ થઈ જાય તેને અભિલાષા શું?
- ઉપયોગે એક વિષયનું સંવેદન રહી ગયું, બીજા વિષયનું સંવેદન રહ્યું નહિ.
- આ એક સમયમાં આવે તેને ભાવ રહે નહિ.
- દુઃખદાયક સંસાર પર ભાવ્યાં છે અને અજ્ઞાનભાવથી દુઃખદાયક પર ભાવ્યાં
- સમકિતીને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ ધ્યાનમાં પ્રગટ થાય તે જ સમયે અનુભૂતિનો જ રાગ રહે તેને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનો આરોપ આવે. તો બંને પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ ધ્યાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે - એમ નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તીએ દ્રવ્યસંગ્રહમાં કહ્યું છે.
- ધ્યાન, ત્યાં અનુભવ થાય એમ કહે છે, એ એનું ધ્યાન છે.

गाथा-१९८ : प्रश्नोत्तर (१९८-४)

(१) 'सच' या 'झूठ' बताइये।

1- सर्वज्ञ भगवान को पहले समय जो आनंद आता है, वही आनंद दूसरे समय आता है।

2- यहाँ 'भावना' शब्द का अर्थ त्रिकालात्मक चिंतन है।

3- मेरे आत्मा में असंख्य प्रदेश हैं। इनमें से सिर्फ संख्यात प्रदेशों से मेरी भावनेन्द्रिय इस शास्त्र को देख रही है।

4- सर्वज्ञ भगवान अपने त्रिकाली ध्रुव भगवान आत्मा का ध्यान करते हैं।

5- सर्वज्ञ भगवान अपने अनंत सुख का निरंतर अनुभव करते हैं; इसलिये वे अपनी सुख की पर्याय का ध्यान करते हैं - ऐसा इस गाथा में कहा गया है।

6- पूर्वोक्त न्याय से हमें भी सम्यग्दर्शन पाने के लिये सुख की पर्याय को ध्येय बनाकर इसका ध्यान करना चाहिये।

7- जब तक पदार्थ परोक्ष होता है तब तक उसका ध्यान होता है। प्रत्यक्ष पदार्थ का ध्यान नहीं होता।

8- अनुभव = निज त्रिकाली द्रव्य को अनुसरके पर्याय में उसीरूप भवन होना।

9- सर्वज्ञ भगवान को अनंत सौख्य का ध्यान होता है - यह निश्चय-कथन है।

10- अरिहंत को अव्याबाध सुख और सिद्ध को अनंत सुख होता है।

11- अरिहंत भगवान ध्यानस्थित रहने पर क्रम-क्रम से उनकी मलिनता नाश को प्राप्त होती है और उन्हें सिद्धत्व की प्राप्ति होती है।

12- तेरहवें और चौदहवें गुणस्थान में शुक्लध्यान के अंतिम दो पाये होते हैं - यह उपचरित कथन है।

13- केवली भगवान को द्रव्येन्द्रिय और भावेन्द्रिय - इन दोनों का अभाव होता है।

14- आत्मा के असंख्य प्रदेश सांकल (Chain) की कड़ी जैसे हैं।

ઉત્થાનિકા: હવે 'આ જ (પ્રતીત કરાતો તે જ), શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવો મોક્ષનો માર્ગ છે' એમ નક્કી કરે છે:—

ગાથા: શ્રમણો, જિનો, તીર્થંકરો આ રીત સેવી માર્ગને
સિદ્ધિ વર્યા; નમું તેમને, નિર્વાણના તે માર્ગને. ૧૯૯.

અન્વયાર્થ: જિનો, જિનેન્દ્રો અને શ્રમણો (અર્થાત્ સામાન્ય કેવળીઓ, તીર્થંકરો અને મુનિઓ) આ રીતે (પૂર્વે કહેલી રીતે જ) માર્ગમાં આરૂઢ થયા થકા સિદ્ધ થયા. નમસ્કાર હો તેમને અને તે નિર્વાણમાર્ગને.

સારાંશ:
- અહીં 'શ્રમણ' શબ્દથી અશરીરીથી અતિરિક્ત તે જ ભવે મોક્ષ નહીં જનારા મુમુક્ષુઓ પણ લેવા છે; જેમાં સામી પ્રાપ્ત અને મુનિરાજ-બન્ને આવી જાય છે.
- આચાર્યવચન: તે જ ભવે મોક્ષ નહીં જનારા અશરીરીઓને સિદ્ધપણું કેવી રીતે ઘટે છે? જો એવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો તેનો ઉત્તર આગમમાં આ રીતે આપ્યો છે:
- 'તપસિદ્ધ, નયસિદ્ધ, સંયમસિદ્ધ, ચારિત્રસિદ્ધ, જ્ઞાન અને દર્શનસિદ્ધ એવા ભગવંતોને હું મસ્તક નમાવીને નમસ્કાર કરું છું.'
- આ રીતે ઉપરની ગાથામાં કહેલ ત્રણ અને ઈશાં સિદ્ધના અશરીરીઓને પણ ગણવામાં આવ્યા છે.
- અહીં શુદ્ધ આત્મા ભાવ્ય છે-ધ્યેય છે, ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે અને મારી પર્યાય ધ્યાન કરવાવાળી છે, ભાવક છે - એવો ભાવ્ય-ભાવકનો ભેદ અસ્ત થઈ જાય છે. શુદ્ધ આત્મા વંદ્ય છે અને હું વંદન કરવાવાળો છું - શુદ્ધ આત્મા આરાધ્ય છે અને મારી પર્યાય આરાધના કરવાવાળી છે - એવો ભેદ અસ્ત થઈ ગયો છે - આ રીતે નોઆગમભાવનમસ્કાર છે. આત્મા પરિપૂર્ણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેના જ્ઞાનરૂપ પરિણમવું એ જ ભાવનમસ્કાર છે. આત્માના તે જ્ઞાનને આગમભાવનમસ્કાર કહે છે તથા આ જ્ઞાન સહિત અંતર્મુખરૂપ પરિણમવું તે નોઆગમભાવનમસ્કાર છે. તાત્પર્ય એ છે કે મારો આ નમસ્કાર ભેદરૂપ દ્રવ્યનમસ્કાર નથી, પરંતુ અભેદરૂપ નોઆગમભાવનમસ્કાર છે.
- સ્વયં પ્રવચન ભક્તિકારની અંતર્ગતભાવસ્વરૂપ આ ગાથામાં મુમુક્ષુઓ અને મુક્તિમાર્ગને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે મુક્તિમાર્ગ શુદ્ધોપયોગરૂપ છે અને અત્યારસુધી જે સિદ્ધ થયા છે, થઈ રહ્યા છે અને થશે, તે બધા આ જ માર્ગથી મુક્ત થયા છે. હું પણ આ જ માર્ગ પર ચાલતાં નિર્વિકલ્પરૂપે સિદ્ધ ભગવંતો અને મુક્તિમાર્ગને નમસ્કાર કરી રહ્યો છું. તાત્પર્ય એ છે કે મારો આ નમસ્કાર ભેદરૂપ દ્રવ્યનમસ્કાર નથી, પરંતુ અભેદરૂપ નોઆગમભાવનમસ્કાર છે.
- ઉપલબ્ધિ = સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રની પર્યાયમાં પ્રાપ્તિ. તે મોક્ષનો માર્ગ છે. રાગાદિની ઉપલબ્ધિ એ મોક્ષનો માર્ગ નથી. માર્ગ એક જ પ્રકારનો આ છે. જેટલા કોઈ સિદ્ધ થયા છે તે આ રીતે થયા છે. એક હોય ત્રણ કાળમાં પરમાર્થનો પંથ.
- કોને વંદન કરીને? સિદ્ધિ વર્યા એટલે કે પરમાત્મા થયા જેઓ તે સિદ્ધ થઈ તેમને નમું છું અને નિર્વાણના તે માર્ગને નમું છું.
- સશરીરી = તીર્થંકર તથા તીર્થંકર સિવાયના બીજા સામાન્ય કેવળી.
- અશરીરી = મુનિ જેઓને એક બે ભવ બાકી છે. સશરીર એટલે છદ્મસ્થ.

(પાન--2)

- શુદ્ધાત્મદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ: સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર તે શુદ્ધાત્માની પ્રવૃત્તિ છે, તે મોક્ષનું કારણ છે. પુણ્ય પાપ આદિ તો બાધક છે, સંસાર છે. શુભ અશુભ ભાવ એ અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે, બંધનું કારણ છે.
- શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય પ્રવૃત્તિ એટલે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં એકાગ્રતા જેમાં આનંદનો સ્વાદ આવે છે. શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ એ ઝેર છે, દુઃખ છે; તેનાથી નિવૃત્તિ તે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ છે.
- શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય: દ્રવ્ય વસ્તુ ત્રિકાળ સમાન શુદ્ધ છે અને પુણ્ય-પાપ અશુદ્ધ ભાવ છે.
- વર્તમાન પર્યાય પરદ્રવ્યના અભાવને કારણે પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિસ્વરૂપ જ છે, પરંતુ એ પર્યાયમાં જે શુભાશુભભાવ થાય છે તેનાથી નિવૃત્તિ કરવી તેનું નામ પ્રવૃત્તિ છે.
- પ્રભુ! તું અનાદિ અનંત ધ્રુવ રહ્યો છો કે નહિ? તો જે ધ્રુવ સદા બિરાજમાન છે તે શુદ્ધ પવિત્ર જ છે, તેમાં પર્યાયનું એકાગ્ર થવું... તે શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિ છે.
- તત્ત્વાર્થ: અર્થ = પદાર્થ, તેનું તત્ત્વ = તેનો ભાવ. પદાર્થનો ભાવ. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે ને?
- શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય એટલે શુદ્ધાત્માનો ભાવ. અનંત અતીન્દ્રિય આનંદનો સાગર તેને શુદ્ધાત્મા કહે છે - શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય કહે છે. તેમાં પ્રવૃત્તિ એટલે તેને ધ્યેય બનાવીને તેમાં લીનતા કરવી - દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની પર્યાયની લીનતા કરવી એ એક જ મોક્ષનો માર્ગ છે.
- અભિલષિત પ્રવર્તન = અભિલષિત મોક્ષ પ્રાપ્ત કરીને
- શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય એ સ્વભાવ છે, તેમાં પ્રવૃત્તિ એ પર્યાય છે. પ્રવૃત્તિ = તેમાં એકાગ્ર થવું.
- દ્રવ્ય એટલે વસ્તુ જેમાં અનંત ગુણ વસેલા છે. તેની દૃષ્ટિ કરવી તે સમ્યગ્દર્શન છે. અહીં સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ત્રણેય સાથે લીધાં છે.
- અનાદિ કાળથી છ મહિના અને આઠ સમયમાં ૬૦૮ જીવો સિદ્ધ થાય છે. એ અનંતા સિદ્ધો કેમ કરીને થયા? તો કહે છે કે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરીને થયા.
- ઘણા લોકો એમ કહે છે કે 'ભગવાનના સિદ્ધો...!' ત્યાં એમ કહે છે કે દયા દાનાદિ રાગના વિકલ્પ છોડ કરીને સિદ્ધ થયા છે. અહીં શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિથી સિદ્ધ થયા છે એમ કહે છે. એમ જ ઓળખાય છે તે ખરો ભગવાનના એકાંતે ઓળખાય છે, એટલે કે રાગની એકતાબુદ્ધિએ ઓળખાય છે.
- ઘણા મોક્ષ કઈ રીતે થયા હશે એમ નથી = પુણ્યાદિક મોક્ષ સિદ્ધ થયા છે એમ નથી.
- શુભભાવ ઘણે ઓળખાવાના ચાર કારણો: (૧) મનની રચના - વક્તા રચના; (૨) ચિત્તની રચના; (૩) વચનની રચના; અને (૪) અલંકાર - મોક્ષ ત્યારે ઉઠાડ્યા નહિ. એ ભાવ પુણ્ય છે, શુભ છે; એનાથી નાસ્તિ ઓળખાય છે. 'જ્ઞાનસાગર'માં પાન છે. ટીકા પછી વાંચવું.
- સમ્યગ્દર્શન થતાં રાગની એકતાબુદ્ધિ નિવૃત્તિ પામે, પરંતુ હજુ અસ્થિરતા બાકી છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય તું છું એવી દૃષ્ટિ થઈ તેમ છતાં પર્યાયમાં હજુ રાગની અસ્તિ છે એ અસ્તિનો સ્થિરતા કરીને નાશ કરવાનો છે. એ રાગ દુઃખ છે, ઝેર છે, પ્રતિકૂળ છે.
- રાગની ક્રિયાથી મુક્તિ માનનાર અજ્ઞાની છે, જૈન નથી.
- શુદ્ધાત્મદ્રવ્યની પ્રવૃત્તિથી મુક્તિ અને રાગની નિવૃત્તિથી મુક્તિ - એ અનેકાંત છે. ભગવાન કહે એ જ મોક્ષનો માર્ગ છે.

(૧૮-૬)

- અરિહંત વીતરાગ ભગવાન - અરિહંત. હું એ શુદ્ધાત્મામાં ભક્તિ દ્વારા મુક્તિ પામેલા સિદ્ધોને નમસ્કાર કરું છું; સ્વ-સ્વરૂપ જ્ઞાન આચાર્ય સાધુઓને નમસ્કાર કરું છું.
- નમસ્કાર મંત્ર બોલતા, અંતઃકરણ - એ નિશ્ચય છે, સાચા છે.
- નમોત્થુ = નમસ્કાર કરું છું. શુદ્ધાત્મામાં ભક્તિ છે, પરંતુ નિશ્ચય-સાધકોમાં
- બાહ્ય છોકરાં છોકરાં એ નિવૃત્તિ નથી, એ તો સાચી ભક્તિ છે
- ભાવ = ઈચ્છા ; ભાવક = ઈચ્છાઓ. ઈચ્છા કરનાર પોતે અને ઈચ્છા પણ પોતે. ભાવ અને ભાવક પોતે જ છે. ઈચ્છા અને ઈચ્છા બંને એકમાં. એમાં ભેદ ન રહ્યો. અંતરમાં એકત્વ થયું એ ભિન્નતા એમ થઈ ગયો. ઈચ્છા પણ હું અને ઈચ્છુ પણ હું.
- લોકાગ્ર નમસ્કાર હો = વાસ્તવિક નમસ્કાર હો. એકલા નમસ્કાર નહિ, પરંતુ વાસ્તવિક નમસ્કાર હો.
- સાધુ-સાધ્વી એકત્રિત કરી છે = એમ સાધુ-સાધ્વી એકરૂપમાં થઈ ગયા છે - એમને એ પ્રકાર છે.
- કૃપા કરવી છે = તેમાં ભક્તિ કરી રહ્યા હોઈએ.
- એ શુદ્ધાત્મામાં એમની ભક્તિ છે. તેમાં એમ શુદ્ધ જ્ઞાન આચાર્ય ભક્તિ કરી રહ્યા હોઈએ. એનું નામ સંત, એનું નામ આચાર્ય અને એનું નામ ઉપાધ્યાય.
- હું પણ સાધુ-સાધ્વી છું. મને પણ એમના જેવા સાધુ થવું - એમ કહે છે. એકાગ્રતા
- એકાંતસ્વરૂપમાં ભક્તિ કરી રહ્યો છું - સાધુ-સાધ્વીનો શિષ્ય છું.
- મનના નિશ્ચયથી પણ પાર એકાગ્રતા એકાંતના દર્શને હું દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની ભક્તિ કરી રહ્યો છું; માટે સાધુ-સાધ્વી અને સાધુ બધાંને મારા નમોત્થુ-નમસ્કાર

गाथा-१९९ : प्रश्नोत्तर (१९९-)

L

(1) जोड़ी मिलाइये।

1 श्रमण	A. चरमशरीरी जिनेन्द्र
2 जिन	B. अचरमशरीरी मुनि तथा ज्ञानी श्रावक
3 तीर्थंकर	C. चरमशरीरी सामान्य केवली
4 भाव्य	P. आराधक, ध्याता, चिंतवन करनेवाला
5 भावक	Q. आराध्य, ध्येय, चिंतवन करनेयोग्य
6 आगम भावनमस्कार	X. परिपूर्ण ज्ञायकस्वरूप के ज्ञान सहित एकाग्रतारूप परिणमन
7 नोआगमभावनमस्कार	Y. परिपूर्ण ज्ञायकस्वरूप के ज्ञान रूप परिणमन

(2) सच या झूठ बताइये।

1- शुद्धात्मतत्त्व प्रवृत्ति मोक्षमार्ग का लक्षण है।

2- जिसमें भाव्य और भावक का विभाग अस्त हो जाता है इसे नोआगमभावनमस्कार या वास्तविक भावनमस्कार कहते हैं।

3- सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्र में प्रवृत्ति शुद्धात्मतत्त्व प्रवृत्ति है।

4- अर्थ = पदार्थ, तत्त्व = भाव; तत्त्वार्थ अर्थात् वस्तु का भाव या तत्त्व का सत्त्व।

5- इस गाथा में सिद्धों को और मोक्षमार्ग को द्रव्य नमस्कार किया गया है।

6- मुझे सम्यग्दर्शन नहीं है। इस गाथा के आधार से मैं मुझे अचरम-शरीरी कह सकता हूँ।

7- यह गाथा आत्मसिद्धि के पद - 'एक होय त्रण काळमां परमारथनो पंथ' - की पुष्टि करती है।

8- शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्ति से आचार्यश्री अपने में विद्यमान संज्वलन कषाय की निवृत्ति कर रहे हैं।

9- मोक्षमार्ग दो होते हैं। .... (अ) शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्ति लक्षण मोक्षमार्ग; और (ब) भेदविज्ञानमूलक मोक्षमार्ग।

10- 'मैं अल्पकाल में सिद्ध बनूंगा' - ऐसा कथन आचार्यश्री का अहंकार दिखाता

ગાથા - 200 (2010-1)

ઉત્થાનિકા: હવે, 'સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું' એવી (પાંચમા ગાથામાં કરેલી) પૂર્વપ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહણ કરતા થકા (આચાર્ય ભગવાન) પોતે પણ મોક્ષમાર્ગભૂત શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિ કરે છે:—

ગાથા: એ રીત તેથી આત્મને જ્ઞાયકસ્વભાવી જાણીને,
નિર્મમપણે રહી સ્થિત આ પરિવર્જું છું હું મમત્વને. 200.

અન્વયાર્થ: તેથી (અર્થાત્ શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિ વડે જ મોક્ષ થતો હોવાથી) એ રીતે આત્માને સ્વભાવથી જ્ઞાયક જાણીને હું નિર્મમત્વમાં સ્થિત રહ્યો થકો મમતાનો પરિહાર કરું છું.

સારાંશ: • મારો જ જ્ઞાયકસ્વભાવ શોભાયમાન થઈ રહ્યો છે, તેથી જ્ઞેયોનો ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ એ પ્રકારે જાણે છે કે તે જ્ઞેયપદાર્થો જ્ઞાનના સ્વભાવમાં ઉત્કીર્ણ કરી દીધા છે અથવા જ્ઞાનરૂપ પટ (પડદા)માં ચિત્રિત થઈ ગયાં છે અથવા તેમને જ્ઞાનમાં કીલિત કરી રાખ્યાં છે અથવા જ્ઞાનસાગરમાં સર્વ રીતે ડૂબી ગયાં છે, જ્ઞાનસ્વભાવમાં વસી રહ્યાં છે અને દર્પણમાં સમાયેલા મહેલોની પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યાં છે. જ્ઞાન અને જ્ઞેયોનો આ પ્રકારે સંબંધ ભાસે છે, તોપણ જેમ દર્પણમાં ઝળકવાવાળો સર્વ દર્પણથી ભિન્ન છે, તેમ મારું રૂપ (સ્વરૂપ) ભિન્ન છે અને તેમાં ઝળકવાવાળા પદાર્થો ભિન્ન છે. અનાદિથી આજ સુધીમાં આ આત્મા પરરૂપ થયો નથી.

• જુઓ! અહીં ભાવના પરિણામપૂર્વક કર્યું છે, કારણ કે તત્ત્વના યથાર્થ જ્ઞાન વિના મમતાનો ત્યાગ અને નિર્મમત્વનું ધારણ થઈ શકતું નથી. આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થો સાથે મારે જ્ઞેય-જ્ઞાયક-સંબંધ છે, તેથી મને તેનાથી કોઈ મમતા નથી, પૂર્ણતઃ નિર્મમત્વ છે. કોઈ ભાગે અથવા રૂપે તેનાથી મને કોઈ સંબંધ નથી.

આચાર્યશ્રી કહે છે:— મેં તો પહેલેથી જ એ નિર્ણય કરી લીધો છે કે શાશ્વત સાથે મારે કોઈ સંબંધ નથી. શાશ્વત પહેલાં પણ ન જ હતો, અત્યારે આગળ નથી. શાશ્વત રહસ્ય એવો હું તેનો કર્તા-ભોક્તા (સંબંધ જ) નથી.

• તેમ જ જો પરપદાર્થ સ્વયંના કારણે નષ્ટ થાય છે, તેનાથી મારે કોઈ સંબંધ નથી. કોઈ આચાર્ય ભગવાનને ફરિયાદ કરે કે પુસ્તક ફાટી ગયું, મકાન તૂટી ગયું, કોઈ શિષ્ય મરી ગયો; તો આચાર્ય કહે છે કે પુસ્તક મારું ક્યારે હતું? કોનો શિષ્ય? મારો કોઈ શિષ્ય નથી, પરની સાથે મારે કોઈ સંબંધ નથી, પરને કારણે મારું કોઈ સુધરતું કે બગડતું નથી. અહીં દ્રઢતાપૂર્વક ભાવનાની વાત છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે સર્વત્ર નિર્મમત્વ વર્તો.

• આ જ્ઞેય પદાર્થોને ઉત્પન્ન થવું, નવું અને જૂનું થવું, એવું બનતું હોય; પરંતુ તે જ્ઞાયકનો મૂળ સ્વભાવ નથી. સમસ્ત દ્રવ્યોના ભૂત-વર્તમાન-ભાવિ કાળની અનંત પ્રકારની અનંત પર્યાયો સહિત એક સમયમાં જ યુગપત્ જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે.

• જેવી રીતે દર્પણમાં સામે બહારની બધી વસ્તુઓ દેખાઈ જાય છે, તેમ નિજ ચૈતન્ય દર્પણમાં સમસ્ત જ્ઞેય દેખાઈ જાય છે.

• જ્ઞાનની સાથે દર્શનશુદ્ધિ હોવાથી સદા જ્ઞાનસ્વભાવમાં અત્યાનંદ ભાવના હોય છે. વર્તમાનમાં મુનિદશા હોવાથી આગામી સિદ્ધ સમાન મારા આ નિજાત્માને તથા આ રીતે સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત સિદ્ધ ભગવંતોને ભાવનમસ્કાર કરીએ છીએ. જ્યાં ભાવરૂપ જ વસ્તુ છે, તેમાં અભેદ થવું એ ભાવનમસ્કારનું લક્ષણ છે.

• આમ આચાર્યદેવે (મારે) આત્મપરિણામપૂર્વક નિર્મમત્વ ધારણ કરીને શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિ કરવા

અન્ય કોઈ કલ્યાણકારી નથી.

- નિશ્ચયથી એમ છે કે આત્માને પરની સાથે ન તો તાદાત્મ્યસંબંધ છે, ન સ્વ-સ્વામી સંબંધ છે, ન લક્ષ્ય- લક્ષણ સંબંધ છે, ન ગુણ-ગુણી સંબંધ છે, ન ભાવ્ય-ભાવક સંબંધ છે, ન ગ્રાહક ગ્રાહ્ય સંબંધ છે, ન કર્તા-કર્મ સંબંધ છે, ન આધાર-આધેય સંબંધ છે અને ન રક્ષ્ય- રક્ષક સંબંધ છે. આ રીતે આત્મા પરથી ભિન્ન જ છે.
- જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે જ્ઞાયકભાવનો સ્વચ્છતા જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી સમસ્ત દ્રવ્ય પોતાના ગુણ અને પર્યાયો સહિત જ્ઞાયકભાવમાં એ રીતે જ્ઞાત થાય છે કે જાણે તેઓ જ્ઞાયકમાં ઉત્કીર્ણ થઈ ગયા હોય, ચિત્રિત થઈ ગયા હોય, અંદર ઘૂસી ગયા હોય, કીલિત થઈ ગયા હોય, ડૂબી ગયા હોય, સમાઈ ગયા હોય અને પ્રતિબિંબિત થઈ ગયા હોય. આ રીતે જ્ઞેય-જ્ઞાયક સંબંધની નિકટતાને કારણે એકમેક સંબંધિત હોવા છતાં પણ જ્ઞાયકભાવ જ્ઞેયોથી ભિન્ન જ છે, ભિન્ન જ રહે છે; તેથી હું તો જ્ઞાયકભાવનો એવો મૂળ સ્વભાવ છે, તેનો જ પ્રયાસ કરું છું.
- આચાર્યદેવ જો કે અત્યારે સાધુદશામાં છે; તથાપિ પોતાના આત્માને સિદ્ધોમાં સાથે સ્થાપિત કરે છે અને કહે છે કે મારો આ સિદ્ધોમાંનો અનંતરૂપ નિશ્ચય ભાવનમસ્કાર છે.
- સાધ્ય = ભગવાન આત્મા, સિદ્ધભગવાન; આચાર્યભગવાન = કુંદકુંદાચાર્ય પોતે કહે છે કે હું ભગવાન પરમા- ત્માને વંદન કરું છું.
- અહીં સાધ્ય અધિકાર પૂરો કરે છે. આ દર્શન અધિકાર છે.
- અહીં કહે છે કે આ અમારા શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ તે તેનો સ્વભાવ છે. એ પ્રવૃત્તિ કરું માટે આમાં મારું ઘટે એમ નથી.
- આચાર્ય કહે છે કે શુભમાં, બીજાને, લોકોને એ જાણો તો કરે છે, પરંતુ અમે તો શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.
- 'હું આ સાંભળનારો' — જુઓ! કુંદકુંદાચાર્ય તો ભગવાન પાસે ગયા ન હતા, પરંતુ પોતાના ભગવાન પાસે તો ગયા હતા ને? હું સાંભળનારો છું એમ (આ) ભગવાને તો કહ્યું છે ને? દેહના સ્વદેશ માટે, તેમાં હું ન આવે. હું સાંભળનારો એમ પોતાને ખબર પડે છે.
- જ્ઞાયકસ્વભાવ = જાણકસ્વભાવ અથવા પ્રકાશકસ્વભાવ નહિ.
- નમન = ભાવ; પરિણામપૂર્વક = સમ્યક્ પ્રકારે ભાવસહિત જ્ઞાનપૂર્વક.
- ભિન્નતા સ્વરૂપનું ગુણ અને નમનનો ભાગ. આ અનંત ... માર્ગની આ રીત છે.
- અનુષ્ઠાનનો અભાવ છે = રાગનું કર્યું તેનો અભાવ છે. વ્યવહાર રત્નત્રયનું કર્યું એનો પણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં અભાવ છે, અર્થાત્ એનું કાંઈ કરવા જેવું નથી.
- જ્ઞાનસ્વભાવી આત્મા રાગનો કર્તા નથી એ એ ભગવાનનો મહિમા છે. એ તો સાધકની સાબિતી કરાવી સિદ્ધ કર્યું છે. ([illegible])
- સર્વ સિદ્ધોને પ્રણમું છું — પ્રશ્ન: કેવળી સાધુઓને વંદન કેમ કર્યા? ઉત્તર: ભાઈ! એ કેવળીઓનો અંતરંગનો પુરુષાર્થ છે. જ્ઞાયકસ્વભાવ આત્મા પરનો, રાગનો કર્તા નથી. નિશ્ચયથી તો એ પ્રભુ ધ્રુવ પર્યાયનો પણ કર્તા નથી. આવું જૈન દર્શનનું અનોખું સ્વતંત્ર રૂપ!
- વિભાવનો અભાવ કરું તો મારા સ્વરૂપમાં પ્રવેશું એમ પણ નથી. પરથી અભાવરૂપ પ્રવર્તું એવો મારામાં 'અભાવ' નામનો ગુણ છે. પરના અભાવસ્વરૂપે પરિણમવું એવો

(૨૦૦-૩)

જ મારો ગુણ છે. પરનો ઉપયોગ કરો મારે હું મારામાં પુરાયું છું એમ નહિ, પરંતુ મારા સ્વભાવથી જ હું પરના ઉપયોગરૂપ પરિણમું છું.

હું સ્વભાવથી જ જ્ઞાયક છું. જાણવા-દેખવામાં મારો સ્વતંત્ર સ્વભાવ છે. સ્વતંત્ર દેહ તથા ઈતર મારા જ્ઞેય છે અને હું જ્ઞાયક છું. એ દેહ છે અને હું જ્ઞાયક છું એમ નહિ. એમાં જ્ઞેયનો સંબંધ નહિ. પરંતુ નિરપેક્ષ પરિણમવું એ જ એનો વિષય છે.

- વિષયના ચાર પ્રકાર છે: જ્ઞાનવિષય, દર્શનવિષય, ચારિત્રવિષય અને ઉપચાર વિષય. એમાં દેવ-ગુરુનો વિષય એ ઉપચાર વિષય છે, વ્યવહાર છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ, દર્શનસ્વરૂપ, ચારિત્રસ્વરૂપ છે. એનું અનુમાન કરીને તેમાં એકાગ્ર થવું એ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રનો વિષય છે, નિશ્ચય છે. દેવ શાસ્ત્ર ગુરુનો વિષય પુણ્ય છે અને એકાગ્રતાનો વિષય ધર્મ ને પામે છે.
- પરદ્રવ્યની સાથે ન(ફક્ત) જ્ઞેય જ્ઞાયક સંબંધ જ છે. એ વિષય ધર્મ માટે છે એમ નહિ.
- સ્વતંત્ર = સ્વાધીનતા. મારે એને પરને હું દેખું છું એને તે દેખાય છે; હું જાણું છું એને પરદ્રવ્યના પર્યાય મારું કાર્ય છે - એવો સંબંધ નહિ.
- જગત સાથે મારે કર્તાકર્મનો સંબંધ નહિ, પરંતુ માત્ર જ્ઞેયજ્ઞાયક સંબંધ જ છે. નિશ્ચયથી તો વિકારી ભાવ સાથે પણ જ્ઞેય જ્ઞાયક સંબંધ કરવો છે - કર્તાકર્મમાં. એ અજ્ઞાનીઓના નથી તો એ કે હું જ્ઞાયકસ્વભાવ છું. એટલે તે છે કે પરદ્રવ્ય સાથે જ્ઞેયજ્ઞાયક સંબંધ છે જ. ફક્ત
- દેહ અને આત્માને એક સંબંધ નહિ, પરંતુ જ્ઞેયજ્ઞાયક સંબંધ જ છે.
- હું પરિણામી અને મારા પરિણામ - એવો સંબંધ છે, પરંતુ જગતના - નિમિત્તના પરિણામ સાથે મારે સંબંધ નહિ. શરીર જ્ઞેય અને હું જ્ઞાયક એવો સંબંધ છે.
- પરવસ્તુ પુણ્ય અને હું જાણનારો - પુણ્ય છું. એનો પુણ્યપુણ્ય સંબંધ છે.
- જ્ઞેય જ્ઞાયક સંબંધ એ નિશ્ચિત અનુક્રમ વ્યવહાર છે. નિશ્ચયથી તો જ્ઞાન હું, જ્ઞેય હું અને જ્ઞાન હું. એટલે તો જ્ઞાનપ્રધાન થઈને છે માટે જ્ઞેયજ્ઞાયક સંબંધ કરવો. પર પદાર્થ જ્ઞેય અને હું જ્ઞાયક એવો નિશ્ચિત અનુક્રમ વ્યવહારનું થાય છે.
- પરનો ત્યાગ કરવો તે જ્ઞાનનો નહિ, તેથી નિશ્ચિત અનુક્રમ વ્યવહાર છે. પોતામાં ત્યાગ કરવો જાણે છે તે સ્વભાવ નિશ્ચય છે.
- જ્ઞેય જ્ઞાયકના નિશ્ચિત સંબંધ સિવાય જગત બીજો સંબંધ પર સાથે નહિ; તેથી મારે બીજો સાથે મમત્વ નહિ. એ મારો છે એવું બીજું મમત્વ નહિ. દેવ ગુરુ, મારાં છે એવું મમત્વ નહિ.
- સ્વતંત્ર નિર્મમત્વ જ છે: બીજો દેવ ગુરુ, મારાં એમ પણ નહિ.
- વિચિત્ર પર્યાયો: કોઈમાં દરિદ્રતા હોય, કોઈમાં ધનવાની થાય; કોઈમાં અનુકૂળ પદનો હોય અને બીજા કોઈમાં પ્રતિકૂળ નરક જાય; કોઈમાં મારો પ્રભાવે સિદ્ધ હોય અને કોઈમાં નિગોદની સિદ્ધ થાય - એવા વિચિત્રતા!
- (૧) જ્ઞાનમાં જાણે કે શરીર નિરોગી હોય = અસિદ્ધતાની પર્યાય જ દેહાની એકલા જીવ નિરોગી થઈ છે; (૨) ભાગ્યભાગ્યનું જ્ઞાન જાણે અગાઉથી થયું હોય; (૩) ભાગ્ય ભાગ્યની પર્યાય જાણે જ્ઞાનમાં દેખાઈ ગઈ હોય = પર્યાયનો સમય આવે અને ત્યાંની પર્યાયો જાણવામાં આવી ગઈ તેથી જાણે પર્યાયો દેખાઈ ગઈ હોય;
- (૪) ખોડાઈ ગયાં હોય = ભીંતે ખોડે છે તે અંદર એમ ભાગ્યભાગ્ય ખોડાઈ ગયું છે;

(200-8)

(૫) ટૂંકા ગાળા હોય = જ્ઞાન ઉપયોગ (જ્ઞાનમાં) ટૂંકા ગાળા હોય; (૬) રાગ ગાળા હોય એનું જ્ઞાન થયું એટલે રાગ ગાળા હોય એમ કહ્યું છે; (૭) પ્રતિબિંબિત થતા હોય = જેમ અરીસામાં સામેની વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે તેમ ઉપયોગનું પ્રતિબિંબ જ્ઞાન પર્યાયમાં એવું થયું હોય.

• અરે! એનો આત્માના મહિમાની વાત કેમ બેસતી છે? — એમ એક રાગની પર્યાયમાં આટલો ભાર! આખો ભગવાન આત્મા! એમાં [illegible] દોરી જાય છે.

• સ્વપરપ્રકાશક ચૈતન્ય સ્વભાવની અભિવ્યક્તિને લીધે સ્વ-પરને ભિન્ન પાડતી અનુભૂતિ [illegible] = જ્ઞાનમાં જ સ્વ પર ભાસે છે એને જુદા પાડતી અનુભૂતિ છે.

• 'વિકલ્પમાત્રને પરમાં હોવા છતાં જે (શુદ્ધ આત્મા) પોતે એનાથી રહિત સ્વાભાવિક [illegible] કર્તૃત્વને છોડતો નથી' = એને [illegible] હોવા છતાં તે કર્તૃત્વ છોડતો નથી — પોતાનું સ્વાભાવિક કર્તૃત્વ છે, તેને છોડતો નથી. [illegible]

• 'જે અનાદિ [illegible] (સ્વભાવમાં જ) રહેલા છે = [illegible] રહ્યું છે. પર્યાયમાં [illegible] [illegible]

• એને જે [illegible] (એટલે [illegible]) = [illegible] — હું રાગ છું, પુણ્યવાળો છું — એમ માને છે; પરંતુ [illegible] [illegible] [illegible] 'હું આવો અને પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસમય ----' એમ માનતો નથી.

• 'તે શુદ્ધ આત્માને, આ હું [illegible]' — અરે! [illegible] [illegible]?

• 'એને [illegible]' = [illegible]

• '[illegible] (જેવો છે તેવો જ) પ્રાપ્ત કરું છું' = જેવું [illegible] છે એવું જ પર્યાયમાં (પ્રાપ્ત) કરું.

• '[illegible]' = આ [illegible] વાત છે. [illegible]

• '[illegible]' = [illegible] [illegible]

• [illegible]: આ [illegible] વાત છે. [illegible] [illegible]?

• હવે આ [illegible] વાત કરે છે. [illegible] (ઉપર: [illegible]) [illegible] — એમાં જ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]? [illegible] [illegible] છું, એમાં [illegible] છું — એવું [illegible]

• [illegible] હું [illegible] છું [illegible] નથી. [illegible] [illegible] છું. [illegible]!

• [illegible] = [illegible] નથી. [illegible]

• [illegible] [illegible] છે!

(१) जोड़ी मिलाइये ।

1	साध्य	A. भाव
2	भावनमस्कार	B. तत्परता
3	तत्त्व	C. जिनस्वभाव, वीतरागस्वभाव
4	अनन्यपरायणता	D. स्वयं भावक, स्वयं भाव्य
5	देव-गुरु-शास्त्र का विनय	P. पाप है, अधर्म है ।
6	अज्ञानी का विनय	Q. निश्चयविनय है धर्म है ।
7	दर्शन-ज्ञान-चारित्रस्वरूप आत्मामें एकाग्रता	R. पुण्य है, धर्म नहीं ।

(2) जोड़ी मिलाइये ।

अमृतचंद्राचार्यदेवने टीका के दूसरे पाराग्राफमें ज्ञेयज्ञायक संबंधको निम्नलिखित सात उपमाएँ देकर समझाया है और इन सबके बारे में पूज्य गुरुदेवश्रीने स्पष्टीकरण किया है ।
इन दोनों को आधार बनाकर जोड़ी मिलाइये ।

टीका	स्पष्टीकरण
मानों वे द्रव्य ज्ञायकमें.....	
1. उत्कीर्ण हो गये हों ।	A. भविष्यकी अनुत्पन्न पर्यायें भी ज्ञानमें वर्तमानवत् जानने में आती है ।
2. चित्रित हो गये हों ।	B. मानो लोकालोकके ज्ञेयोंका ज्ञानमें चीतरामण हो गया हो ।
3. भीतर घुस गये हों ।	C. तीन काल की लोकालोककी पर्यायें मानों ज्ञानमें ठट गयी हों ।
4. कीलित हो गये हों ।	D. लकड़ीके माफिक लोकालोक ज्ञानमें मानो कीलित हो गये हों ।
5. डूब गये हों ।	E. लोकालोक मानो ज्ञानमें डूब गये हैं । (ऐसे अनंत लोकालोकको जाननेका सामर्थ्य इस ज्ञानमें है ।)
6. समा गये हों ।	F. पूरा लोकालोक ज्ञानमें समा जाता है । (कुछ भी बाकी नहीं रहता ।)
7. प्रतिबिम्बित हुए हों ।	G. लोकालोक ज्ञानपर्यायरूप दर्पणमें प्रतिबिंबित होता है ।

(इ) सच या झूठ बताइये। (200-५)

1- ज्ञेयतत्त्वप्रज्ञापन अथवा सम्यग्दर्शन अधिकार की यह अंतिम गाथा है।

2- 'मैं साम्य को प्राप्त करता हूँ' - भगवान कुंदकुंदाचार्यदेव ने पाँचवी गाथा में की हुई प्रतिज्ञा का इस गाथा में निर्वहन किया है।

3- परपदार्थों के प्रति ममत्वभाव का त्याग करने के लिये तत्त्वों का ज्ञान आवश्यक नहीं है।

4- 'मेरे मृत्यु के बाद इस शासन का क्या होगा?' - ऐसी चिंता हर आचार्य को होती है।

5- छद्मस्थ के आत्मा का स्वभाव समस्त द्रव्यों की भूत-भावी-वर्तमान काल की अनेक प्रकार की अनंत पर्यायों को एक साथ जानने का है।

6- स्वयं भावरूप जो वस्तु है, इसमें एकाग्र होना भावनमस्कार है।

7- ज्ञेयों ज्ञान में अनिवार्यरूप से उत्कीर्ण होते हैं, चित्रित होते हैं, घुस जाते हैं, कीलित होते हैं, डूब जाते हैं, समा जाते हैं, प्रतिबिंबित होते हैं; इसलिये ज्ञायकभाव अनेकरूप हो जाता है।

8- 'मैं यह मोक्षाधिकारी' - यह अप्रतिहत कथन मानो अमृतचंद्राचार्यदेव के जोडणी क्षायिक समकित की सूचना देता है।

9- 'क्रमबद्धपर्याय' को मानने से अपना पुरुषार्थ ढीला पड़ जाता है।

10- 'क्रमबद्धपर्याय' को मानने से आत्मा के अकर्तापने का अपूर्व पुरुषार्थ प्रगट होता है।

11- आचार्यदेव कहते हैं कि परद्रव्यों प्रति मुझे सिर्फ ज्ञेय ज्ञायक का उपचरित संबंधमात्र है, इसलिये मुझे इनके प्रति कोई ममत्व नहीं है।

12- स्वरूपगुप्ति का दूसरा नाम ही भावनमस्कार है।

13- सम्यग्ज्ञान में उपयुक्तता ही सम्यक्चारित्र है।

14- ज्ञेयों का सच्चा स्वरूप जाने बिना सम्यग्दर्शन होना संभव नहीं है; इसलिये इस अधिकार को सम्यग्दर्शन अधिकार भी कहा जाता है।

કળશ ૧૦

[હવે શ્લોક દ્વારા જિન ભગવાનની દિવ્ય શબ્દબ્રહ્મના સારભૂત અવગાહનનું ફળ દેખાડવામાં આવે છે:]

(હરિગીત)

સ્યાદ્વાદ સમજનારા જૈન જ્ઞાન મહીં અને,
સારભૂતપણે અતિ મગ્ન થઈ, જે શબ્દબ્રહ્મ મહીં અને;
છે શુદ્ધિ આનંદરૂપ જે, એવી પરિણતિ સાથે છે,
તેનાથી યુક્ત સદા અને નિમગ્નપણે રહીએ છીએ. ૧૦.

અર્થ:- એ રીતે સ્યાદ્વાદને સમજનારા જૈન જ્ઞાનમાં -વિશાળ શબ્દબ્રહ્મમાં- સારભૂતપણે અવગાહન કરીને (ડૂબકી મારીને, ઊંડા ઊતરીને, નિમગ્ન થઈને), અને માત્ર શુદ્ધિ આનંદરૂપ જે સાથે વૃત્તિ (પરિણતિ) તેનાથી સદા યુક્ત રહીએ છીએ.

ભાવાર્થ:- આ રીતે સ્યાદ્વાદને સમજનાર સિવાય બીજું કોઈ નથી. ભગવાનના મુખથી નીકળેલા મુખારવિંદ અને દિવ્યધ્વનિમાં વસ્તુતત્ત્વનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જે પ્રગટ થયું, તે શબ્દબ્રહ્મ કહે છે. એ શબ્દબ્રહ્મને સમજવા માટે કુંદકુંદાચાર્યે આ શાસ્ત્રની રચના કરી છે.

- ભગવાન આત્મા પરબ્રહ્મ છે અને તેને બતાવનારી વાણી વિશાળ શબ્દબ્રહ્મ છે. અહીં આચાર્ય દેવ કહે છે કે શબ્દબ્રહ્મનું સારભૂત અવગાહન કરીને અને માત્ર શુદ્ધિમાં જ લીન રહીએ છીએ. તોય પણ વિકલ્પ મને શરણભૂત નથી; સ્વ-સ્વરૂપ શુદ્ધિમાં જ એક શરણભૂત છે.
- સ્યાદ્વાદ = જે દ્રવ્ય જે સ્વરૂપે છે તેના અંતના સ્વરૂપે છે, તેને અહીં સમજવું છે.
- અવગાહન = પ્રવેશ. જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે તેમ શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે તેમાં પ્રવેશ કરે. ઉપર ઉપરથી શાસ્ત્ર વાંચી જવાનું નહિ, પોતાના અભિપ્રાયથી નહીં, આચાર્યે શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું છે, પ્રભુનો શું અભિપ્રાય છે એમ સારભૂત પ્રકારે અવગાહન કરીને. શાસ્ત્રના શબ્દો તો ભિન્ન છે, પરંતુ અંદર જે અવગાહન કરે તે પોતાની પર્યાય છે.
- એકલું અવગાહન કરીને નહિ. ભગવાને અને આચાર્યે જે રીતે કહ્યું છે એ પ્રકારે અવગાહન કરે. ઊંડા ઊંડા અભિપ્રાય શું છે તે જુએ.
- નિમગ્ન = એકલું મગ્ન નહિ પણ નિમગ્ન થઈને. શાસ્ત્રનું પેટ ખોલીને અંદર શું કહ્યું છે.
- આ શ્લોક તો માંગલિક છે. આદિ માંગલિક, મધ્ય માંગલિક અને અંત માંગલિક આવે છે ને? તેમ અધિકાર પૂરો કરતાં માંગલિક કર્યું છે.

ક્યારી - ૧૧

[હવે શ્લોક દ્વારા મુક્ત આત્માના જ્ઞાનનો મહિમા કરીને ધ્યેયત્વ-પ્રમાણ અધિકારની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે!]

(હરિગીત)

આ આત્મા નિર્મળને અતિ શુદ્ધતાદિ પામીને,
અત્યંત ભેગાદિ ધ્યેયરૂપ કરતો અસંગ આ જીવને;
જ્યોતિ પામેલ સર્વ ધ્યેયું કરી જ્ઞાન તે
કરી આત્મરૂપ કે જ્ઞાન તે દૈદીપ્યમાન જણાય છે. ૧૧.

અર્થ:- આત્મા પોતાને (પરમાત્મપણાને, નિર્મળને) શુદ્ધ પામીને, અત્યંત(અતીન્દ્રિય) વિષયને ગ્રહણ (જ્ઞેય જ્ઞાનમાં) ધ્યેયરૂપ કરતો, જ્યોતિને પામેલો ધ્યેયોને જ્ઞાનરૂપ કર (અધિક અંતર પ્રકાશ ધ્યેયોને જ્ઞાનમાં જાણતો) અને સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનને આત્મારૂપ કરતો, પ્રગટ- દૈદીપ્યમાન થાય છે.

સારાંશ: • જે આત્માનું સાચું જ્ઞાન કરે છે, તે નિજપરમાત્મદશાને પ્રાપ્ત કરે છે- આત્મા પરની ક્રિયા, પુણ્ય-પાપની ક્રિયાથી રહિત છે- કેવળ શુદ્ધોપયોગ આચરણ દ્વારા થાય છે અને આચરણ પૂર્ણ થતાં જ નિજધામ દશા પ્રાપ્ત થાય છે.

- આત્મા ઉત્તમ છે, પરમાત્મા છે, નિર્મળ છે.
- નિર્મળ જ્ઞાન કહી પદ સારો.
- શુદ્ધ પામીને = હવે ફરીથી પામવું બાકી નથી. આત્મા ભાગ્ય છે ને ક્યાં? ક્યાં ગયો છે? ભાગ્યો બાળ ભીનો છે ને? ભાગ્યો = જ્ઞાનભાવ, ભીનો = દુઃખ છે ને? જ્ઞાનભાવ દુઃખ છે ને? ક્યાં જાય? કે પાંચ પરદ્રવ્યમાં આવે? જ્ઞાનમાં આવે? ઉપાદાન ક્રિયામાં આવે? (ન આવે.)
- અત્યંત વિષય = અનંત દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય. તેને અંતર નિર્વિકલ્પ અંતરંગમાં જ્ઞાનમાં ધ્યેયરૂપ કરતો = અનંત પ્રકાર ધ્યેયોને જ્ઞાનમાં જાણતો.
- ધ્યેય અનંત છે, પરંતુ તેને જ્ઞાનમાં અંતરરૂપ જાણતો.

[હવે શાસ્ત્રકાર, દ્રવ્ય અને ચરણનો સંબંધ બતાવી, જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામના દ્વિતીય અધિકારની અને ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા નામના તૃતીય અધિકારની સંધિ દર્શાવવામાં આવે છે:]

(હરિગીત)

દ્રવ્યાનુસારે ચરણ છે ચરણાનુસારે દ્રવ્ય છે,
એ રીત દ્રવ્ય-ચરણ પરસ્પરની અપેક્ષાસહિત છે;
તેથી કરી આશ્રય ચરણનો, યા કરી નિજ દ્રવ્યનો,
મુમુક્ષુજન મુક્તિ તણા પંથે પ્રયાણ હવે કરો. ૧૨.

અર્થ:- ચરણ દ્રવ્યાનુસારે હોય છે અને દ્રવ્ય ચરણાનુસાર હોય છે — એ રીતે તે બંને પરસ્પર અપેક્ષાસહિત છે; તેથી કાં તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા તો ચરણનો આશ્રય કરીને મુમુક્ષુ (જ્ઞાની, મુનિ) મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો.

• આમ (શ્રીમદ્‌ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામની ટીકામાં જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

ભાવાર્થ:- ભાઈ! ચરણ દ્રવ્યને અનુસાર હોય છે. દ્રવ્યના શુદ્ધ-જ્ઞાન કરીને પરિણમિત સ્થિરતા થતાં રાગ સહજ જ નીકળી જાય છે અને દ્રવ્યના જ્ઞાન વિના રાગ ઘટાડવાનો મેળ પણ થતો નથી.

• આત્માનું જ્ઞાન ચરણને અનુસાર હોય છે. જે જીવ માત્ર ભક્તિ કરતા હોય, શાસ્ત્ર વાંચતા હોય, [illegible] હોય, જાપ કરતા હોય, હજારો નિયમ ગુણસ્થાનના ભાવ રાખતા હોય, આગળ વાંચતા હોય, વિદ્યા પાઠ કરતા હોય; તેના તો ફક્ત આત્માનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી, ને મુમુક્ષુપણાને પણ લાયક નથી; પરંતુ હું માત્ર જ્ઞાન કરી શકું છું — એવા નિર્ણય ભાવવાળા જીવને જેટલા પ્રમાણમાં રાગ ઘટ્યો છે, તેટલા પ્રમાણમાં અંતરસ્થિરતા થઈને જે જીવ યથાર્થજ્ઞાનપૂર્વક રાગને ઓછો કરે છે, તેને પુણ્યાદિને ભાવવાના પરિણામ રહેતા નથી.

• આ રીતે બંને ભાવ એક બીજાની અપેક્ષા સહિત છે; તેથી આત્માનું સાચું જ્ઞાન કરીને મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો અથવા આત્માના ભાન સહિત રાગને ઘટાડીને મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો. જે જીવ સાચું શુદ્ધ-જ્ઞાન કરે છે, તે રાગને ઘટાડીને ક્રમે ક્રમે શુદ્ધતાના તરફ આગળ વધીને નિર્વાણ પદ પ્રાપ્ત કરશે, માટે હે મુમુક્ષુઓ! મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો!

• આત્માના જ્ઞાનસ્વભાવ અને જ્ઞેયસ્વભાવને જાણ્યા વિના ચારિત્ર રૂપ આત્માને જાણવાનો સંભવ નથી. તેથી જ્ઞાનાધિકાર અને જ્ઞેયાધિકારમાં તેની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી. આ અધિકારોના પરિજ્ઞાનપૂર્વક જ્ઞાન-જ્ઞેયસ્વભાવી આત્મામાં આચરણ કરવા, રમણ કરવા માટે અહીંયાં ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા કહે છે.

• આચરણ દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનપૂર્વક યથાનુસાર હોય છે અને દ્રવ્યનું સ્વરૂપ પણ તેમાં આચરણ કરવા માટે, જીત લેવા માટે જ જાણવામાં આવે છે. આથી તત્ત્વાનુસાર આચરણ અને આચરણને અનુસાર તત્ત્વને ગ્રહણ કરવા દ્વારા મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરવું એ જ હવે આત્માર્થી જીવોનું એક માત્ર કર્તવ્ય છે.

• જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન મહાધિકારનું નામ સમ્યગ્દર્શનાધિકાર રાખવામાં આવ્યું છે કારણ કે આમાં પ્રતિપાદિત વસ્તુસ્વરૂપને જાણ્યા વિના સમ્યગ્દર્શન થઈ શકતું નથી.

(૧૨-૨)

- દ્રવ્ય = શુદ્ધિ પરિણતિ ; ચરણ = રાગની મંદતા, વ્યવહાર ચારિત્રના પરિણામ.
- ચરણ દ્રવ્યાનુસાર હોય છે:- દ્રવ્ય એટલે શુદ્ધિ પરિણતિ, એને અનુસાર રાગની મંદતા આવે હોય છે. જેટલા અંશમાં એટલે શુદ્ધિ પરિણતિરૂપ દ્રવ્ય, એને અનુસાર રાગની મંદતાની ક્રિયા હોય છે.
- છઠ્ઠે ગુણસ્થાને રાગની જે મંદતા હોય છે તે એની શુદ્ધિ પરિણતિ એટલે કે દ્રવ્યને અનુરૂપ હોય છે. ત્રણ કષાયના અભાવ જે શુદ્ધિ પરિણતિ છે એને તેને અનુસાર રાગની મંદતા-પંચમહાવ્રતાદિના વિકલ્પ હોય છે. પાંચમે ગુણસ્થાને જે શુદ્ધિ પરિણતિ છે એના પ્રમાણમાં તેને રાગની મંદતા કે તીવ્રતા હોય છે.
- પાઠમાં દ્રવ્ય અનુસાર છે એનો અર્થ શુદ્ધિ પરિણતિ અનુસાર છે. ત્રણ કષાયની નિવૃત્તિ શુદ્ધિના જ્યાં થઈ ત્યાં તીવ્ર કષાય ભાવના કે અશુભના હોતા નથી. એને તો એના પ્રમાણમાં મંદ રાગ મહાવ્રતાદિના હોય છે.
- શુદ્ધિ પરિણતિ મુનિને યોગ્ય પ્રમાણ છે, એને વસ્ત્ર અને પાત્ર લેવાનો વિકલ્પ કે વૃત્તિ હોય જ નહિ. વસ્ત્રને ઓઢવા કે પાત્રને રાખવા એટલે એના વિકલ્પની દશા હોય જ નહિ.
- દિગંબરપણે શરીર હોય છે અને એનો બાહ્ય પાંચ-દશ રૂપિયાના બજારવાળો ન હોય. એને એને જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધિ પરિણતિ પ્રગટી છે એટલા પ્રમાણમાં રાગની મંદતા હોય છે.
- ચરણ એટલે શુભભાવ તે શુદ્ધિ પરિણતિના પ્રમાણમાં હોય છે.
- મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં આવે છે- મુનિને અશુભભાવ તો નથી, પરંતુ દેશના બોલવાનો ભાવ આવે, ઉપદેશ દેવાનો વિકલ્પ આવે છે.
- જેટલી નિશ્ચયની પરિણતિ હોય તેના પ્રમાણમાં શુભ-અશુભ ભાવ આવે.
- દ્રવ્ય ચરણાનુસાર હોય છે = રાગની મંદતાની યોગ્યતા પ્રમાણે શુદ્ધિ પરિણતિ હોય છે. અહીં જેટલા પ્રમાણમાં રાગની મંદતા-તીવ્રતા છે એટલા પ્રમાણમાં ત્યાં શુદ્ધતા છે, એમ બને નહિ.
- ચરણાનુયોગ શરૂ કરવો છે ને? પંચમહાવ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ વિગેરે કહ્યા છે ને?
- શુદ્ધિ પરિણતિ રાગની મંદતાના પ્રમાણમાં હોય છે. આવા ઠેકાણે! પંચમહાવ્રતના રાગની જે મંદતા હોય છે એના પ્રમાણમાં ત્રણ કષાયના અભાવની શુદ્ધિ હોય છે.
- ગુરુદેવ દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને એટલે કે શુદ્ધિ પ્રગટ કરીને અહીંયા ચરણનો આશ્રય કરીને એટલે કે રાગની મંદતાને દિશાને મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરો.

कलश-१२ : प्रश्नोत्तर (१२-६)

(१) जोड़ी मिलाइये ।

1	द्रव्य	A	राग की मंदता (आत्मा के यथार्थ ज्ञान सहित)
2	चरण	B	व्रतादि के विकल्प (आत्मा के यथार्थ ज्ञान सहित)
3	द्रव्य	C	शुद्ध परिणति
4	चरण	D	कषाय का अभाव

(२) 'सच' या 'झूठ' बताइये ।

1- शुद्ध परिणति के अनुसार मंद राग होता है ।

2- मंद राग के अनुसार शुद्ध परिणति होती है ।

3- मंद राग के अनुसार शुद्ध परिणति होती है; इसलिये द्रव्यलिंगी मुनि को भी शुद्ध परिणति होती है ।

4- मोक्ष की प्राप्ति दो प्रकार से हो सकती है -
(i) द्रव्य के आश्रय से या (ii) चरण के आश्रय से

5- जब तक हम अन्याय, अनीति, अभक्ष्य, रात्रि भोजन, INCOME TAX EVASION आदि का त्याग नहीं करेंगे तब तक हमें तत्व की सच्ची समझ नहीं आयेगी ।

6- अन्याय, अनीति आदि के त्याग के कारण मुझे सम्यग्दर्शन की प्राप्ति हो जायेगी ।

7. द्रव्यानुयोग and चरणानुयोग go hand in hand.